

CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

Armenian Communities Department

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. М. АРУТЮНЯН

НОВО-БАЯЗЕТСКИЙ УЕЗД В 1914 – 1920 гг.

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО “ТИТУН” НАН РА
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2012

899 098 947.925

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ն. Մ. ՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԸ
1914 - 1920թթ.

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2012

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Հ 422

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Պատասխանատու խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Ա. Ա. Մելքոնյան

Հ 422 Հարությունյան Հ.Մ.

Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920թթ. – Եր.: «Գիտություն»
հրատ., 2012, 433 էջ+նկ.:

Գրքում համակողմանիորեն ներկայացված են Նոր Բայազետի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը, բնակչության կազմի փոփոխությունները, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հասարակական-քաղաքական կյանքը, փախստականների ու որբերի տեղավորման, խնամքի կազմակերպման աշխատանքները:

Քննության են առնված մայիսյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները, ինչպես նաև մուսուլմանաբնակ շրջանների հակապետական խռովությունները:

Այս խնդիրները ներկայացվել են Արևելյան Հայաստանի, մասամբ Անդրկովկասի պատմության համատեքստում:

Հասցեատեղում է ընթերցող լայն հանրությանը:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-80-80-0921-9

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2012

ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՆ

Սույն աշխատությունը Նոր Բայազետի գավառի պատմությանը նվիրված մեր երկարամյա ուսումնասիրության երկրորդ մասն է, որը «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկության օժանդակությամբ 2008 թ. լույս տեսած «Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ.» գրքի օրգանական շարունակությունն է։ Ուսումնասիրության առարկան 1914–1920 թթ. Նոր Բայազետի գավառն է՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակից մինչև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին մայիսը։ Հիմնահարցը լուսաբանվում է առաջին անգամ։ Ընդգրկում է բարձրացված հարցերի շրջանակը՝ վարչատարածքային, ժողովրդագրականից, սոցիալ-տնտեսականից, հասարակական-քաղաքականից մինչև հոգևոր-մշակութային կյանքը։

Բարձրացված հարցերը լուսաբանվել են պատմագիտական գրականության, արխիվային հարուստ սկզբնաղբյուրների և ժամանակի մամուլի փաստառատ նյութերի հիման վրա՝ առաջնորդվելով այն իրողությամբ, որ բացառապես դրանց պատմաքննական և համադրական վերլուծությամբ է միայն հնարավոր բացահայտել պատմական ճշմարտությունը։ Գիտական շրջանառության մեջ են դրվել բազմաթիվ արժեքավոր նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր, որոնք անհամեմատ ընդլայնում են ինչպես ընթերցողի իմացության շրջանակը, այնպես էլ որոշակիորեն համակարգում Նոր Բայազետի գավառի պատմության ուսումնասիրությունը։

Արխիվային փաստաթղթերը և վիճակագրական տվյալները հնարավորինս համեմատել ու համադրել ենք իրար, քանզի դրանցում տեղ են գտել փաստական նյութերի ու թվական տվյալների անճշտություններ։

Հուսով ենք, որ մեր ուսումնասիրությունը կունենա

շարունակություն, որը ժամանակագրական առումով կընդգրկի գավառի 1920 – 1930 թվականների պատմությունը:

Այս գիրքը ևս լույս է տեսնում «Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնարկության» հովանավորությամբ: Առիթից օգտվելով մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում հիմնարկությանը, մասնավորապես, նրա հայկական բաժանմունքի պատասխանատու ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր Զավեն Եկավյանին՝ հայագիտության զարգացման գործում նրա անշահախնդիր աջակցության համար:

**ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1914 – 1920 ԹԹ.:**

Գավառը ՀՀ վարչական բաժանումների հոլովություն

Համառոտակի անդրադառնալով խնդրո առարկա գավառի ստեղծման պատմությանը: Անդրկովկասը և Արևելյան Հայաստանը զինակալած Ռուսաստանի հիմնական նպատակն է եղել այդ երկրամասում ռուսական վարչակառավարման համակարգ մտցնելն ու զարգացնելը՝ հենվելով կենտրոնի հետ միաձուլման գաղափարի վրա, ասել է, թե երկրամասը ներծուլել Ռուսաստանին: Նաև այդ նպատակով ռուսական իշխանությունները Անդրկովկասում ծավալեցին վարչական բաժանումների մեծ արշավ: Հիշենք 1840 թ. և 1846 թ. վարչական բաժանումները: Երկու դեպքում էլ հայահոծ բնակչությամբ գավառներին այդ փոփոխությունները հայության սպասելիքներին՝ միավորվելու և Ռուսաստանի հոգածության ներքո ազգային պետականության առումով ոչինչ չտվեցին՝ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները Թիֆլիսի նահանգի կազմում էին, Ջանգեզուրը, Ղարաբաղը, Շամշադինը՝ Շամախու, իսկ 1868 թ.՝ Ելիզավետպոլի նահանգի: Բազմազգ Անդրկովկասում եղած վարչակառավարման համակարգից ներքին դժգոհությունները շարունակվում էին: Տեղի տալով դրանց՝ ռուսական կայսրությունը 1840-ական թթ. սկսեց ակտիվացնել Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխություններ անցկացնելու իր քաղաքականությունը և դիմեց գործնական քայլերի: Առաջին քայլն այդ ուղղությամբ կատարվեց 1849 թ.: 1849 թ. հունիսի 9-ին բարձրագույն հրամանով ստեղծվեց Երևանի նահանգը: Հրամանը ուժի մեջ մտավ 1850 թ. հունվարի 1-ին¹: Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի վրա ստեղծվեց Երևանի նահանգը: Նրա

¹ Տե՛ս մանրամասն *Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ, Եր., 2008, էջ 113-115:*

ընդհանուր տարածքը (ներառյալ Սևանա լիճը՝ 25,³¹ քառ. մետր կամ 1340,² քառ. վերստ)² կազմում էր 24758,² քառ. վերստ (առանց Սևանա լճի 479,⁹⁶ քառ մետր կամ 23518 քառ. վերստ, կամ 2449792 դեսյատին): Այն տարածվում էր հյուսիսային լայնության 41°11 և 38°51, արևելյան երկարության 80°51 և 63°53 աստիճանների միջև: Հյուսիսից սահմանակից էր Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառներին, Թիֆլիսի նահանգին, Ղազախի և Գանձակի շրջաններին (վերջիններս գտնվում էին Գանձակի գավառի կազմում), արևմուտքից՝ Կարսի մարզին, արևելքից՝ Ջիվանշիրի և Ջանգեզուրի գավառներին, Գանձակի գավառին, իսկ հարավից՝ Բայազետի սանջակին, Թուրքիային և Պարսկաստանին:

Նոր վարչական միավորումը ներառեց Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները: Վերջիններիս թիվը մեծացնելու նպատակով, նահանգը բաժանեցին նոր վարչամիավորների՝ բաղկացած Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Օրդուբադի, Նոր Բայազետի գավառներից: Քաղաքները հինգն էին, կենտրոնը՝ Երևանը:

Նոր Բայազետի գավառը, որ տարածվում էր հյուսիսային լայնության 39°55 և 40°40, արևելյան երկարության 62°2 և 63°41 շրջանակներում, Երևանի նահանգի ամենաընդարձակ գավառն էր: Նրա ընդհանուր տարածքը (առանց Սևանա լճի) կազմում էր 447562 դեսյատին³:

Նոր Բայազետի գավառի մեջ ընդգրկվեցին Գյոկչայի, Դարաչիչազի և Ղոխբուլաղի գավառները: Վարչատարածքային այս միավորը հյուսիսից սահմանակից էր Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի, հարավից՝ Նախիջևանի, արևմուտքից՝ Երևանի գավառներին, հյուսիս-արևելքից՝ Թիֆլիսի նահանգին

² Մեկ վերստը հավասար է 500 սաժենի (108 մ.): Մեկ սաժենը հավասար է երեք արշինի (2,16 մ): Մեկ արշինը հավասար է 16 վերշոկի (72սմ), իսկ մեկ վերշոկը՝ 4,5 սմ-ի: Տե՛ս *Степанов Ю. В.* Счет, имена чисел, алфавитных знаки чисел в индоевропейских языках. "Вопросы языкознания", М., 1987, N5, с. 11.

³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ.19, ց. 1, գ. 464, ք.189-191, ֆ. 1284, ց. 223, գ. 118, ք. 4: *Ե. Լալայան*, Ազգագրական հանդես, XVIII գիրք, N 2 Թիֆլիս, 1908, էջ 8, 7. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 116:

և Գանձակի ու Ղազախի գավառներին, իսկ արևելքից՝ Ջիվան-
շիրի գավառին⁵:

Նորաստեղծ գավառի համար վարչական կենտրոն դար-
ձավ Գավառ գյուղը: 1850թ. սենյատի որոշումով Գավառին
տրվեց քաղաքի կարգավիճակ և վերանվանվեց Նոր Բայազետ:

Այսպիսին էր վարչատարածքային համակարգը Անդրկով-
կասի երկրամասում ընդհանրապես և Երևանի նահանգում
մասնավորապես մինչև XIX դ. 60-ական թվականները, երբ
ցարական կառավարությունը կայսրության տնտեսական և
հեռանկարի իմաստով մաս ծավալապաշտական մղումներից
ելնելով երկրամասի իր իսկ թելադրանքով սահմանագծված
վարչատարածքային քարտեզը ենթարկեց նոր վերածննդ:
1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի կանոնադրությամբ վերակազմվեց
Երևանի նահանգը՝ նախկին գավառներից երկուսի միացման և
մեկ նոր գավառի ստեղծման տեսքով: Երևանի գավառի նախկին
տարածքը բաժանվեց երկու մասի՝ ստեղծվեցին Երևանի և
Էջմիածնի գավառները, իսկ Օրդուբադի գավառը միացվեց Նա-
խիջևանի գավառին: Այս վերաբաժանման արդյունքում Երևանի
նահանգի գավառների թիվը մնաց անփոփոխ՝ բաղկացած
հինգ գավառներից (Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայա-
զետի, Նախիջևանի, Էջմիածնի), բայց արդեն փոփոխված սահ-
մաններով և նոր վարչամիավորներով:

1872 թ. նահանգի գավառների թիվը ավելացվեց ևս եր-
կուսով: Սուրմալու, որը մտնում էր Էջմիածնի գավառի մեջ,
նրա կազմից հանվելով՝ վերածվեց ինքնուրույն գավառի: Ինչ-
ինչ նկատառումներով Նախիջևանի գավառից անջատվեց Շա-
րուր-Դարալագյազի շրջանը և դարձավ առանձին գավառ:

Նույն կանոնադրությամբ Ղրիսեուլադի գավառակի հա-
րավարենտյան մասից որոշ տարածք հանվելով՝ միացվեց
Երևանի գավառին: Այսպիսով, նախորդ վարչատարածքային
բաժանումից չորս տարի անց Երևանի նահանգի գավառների
թիվը ավելացավ ևս երկուսով և դարձավ յոթ՝ Երևանի, Ալեք-
սանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Էջմիածնի, Շա-
րուր-Դարալագյազի և Սուրմալուի: Ի դեպ, ցարական Ռուսաս-

⁵ Տե՛ս մանրամասն Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ. 106-116:

տանի 44-ամյա տիրապետության օրոք Արևելյան Հայաստանի սահմաններում ինքնակալության իրականացրած մի շարք ընդհանուր և մասնակի վարչատարածքային փոփոխությունների ամբողջական շղթայում սա վերջինն էր, և այս տարածքային-սահմանային համակարգը պահպանվեց մինչև 1917թ.⁶ Ռոմանովների ավելի քան 300-ամյա միապետության տապալվելը:

Նահանգը կառավարում էր նահանգապետը, որը ենթարկվում էր Կովկասի փոխարքային: Գավառը ղեկավարում էր նահանգապետի կողմից նշանակված գավառապետը⁶ և հաշվետու էր նրան:

Որպես կանոն, գավառապետերը և ազդեցիկ մյուս պաշտոնյաները, եզակի բացառությամբ, ռուսներ կամ ռուսացած այլազգիներ էին⁷:

Վարչական տեսակետից գավառները բաժանվում էին մահալների (գավառակների), իսկ վերջիններս՝ գյուղերի:

Շրջակա մի քանի գյուղեր միավորվում էին մի գյուղական հասարակության մեջ, որոնց վարչական կենտրոն էին հանդիսանում համեմատաբար մեծ, բանուկ ճանապարհներ ունեցող բնակավայրերը, ուր նստում էին տվյալ հասարակության կողմից ընտրված տանուտերերը, գյուղական դատավորները և ոստիկանական վերակացուն: Գյուղական հասարակությունը ղեկավարում էր տանուտերը (գալավարը), որին, իսկ մեծ համայնքներում նաև օգնականին և գյուղապետերին, ընտրում էր համայնական ընդհանուր ժողովը՝ մասնակցությամբ տվյալ գյուղական հասարակության մեջ մտնող բոլոր գյուղերի ծխատերերի: Տանուտերը ընտրվում էր միայն մեկ ժամկետով և իրավունք չունեի անընդմեջ երկրորդ ժամկետով վերընտրվելու⁸: Տանուտերերը հաստատվում էին նահանգապետի կողմից⁹: Նրանք պարտավոր էին կարգավորել գյուղերի միջև ծագած վիճելի

⁶ Նոր Բայազետի գավառի առաջին գավառապետ նշանակվեց ռուս գնդապետ Սոլովյովը, որը պաշտոնավարեց հինգ տարի (1850-1854թթ.): Տե՛ս *Մ. Սմբատյանց*, Տեղագիր Գեղարքունի Օովագարդ գավառի որ այժմ Նոր Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 81:

⁷ Տե՛ս *Դ. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁸ Տե՛ս *Ի. Ղարիբյան*, Արծափ-Մեղրածոր, Եր., 2006, էջ 173:

⁹ Տե՛ս *Դ. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 119:

հարցերը, զբաղվել հարկերի հավաքման, ջրանցքների անխափան աշխատանքի ապահովման և այլ խնդիրներով¹⁰:

Գյուղական հասարակությունները կազմում էին ոստիկանական շրջաններ: Օրինակ, Նոր Բայազետի գավառը բաժանված էր ոստիկանական չորս շրջանների՝ Ներքին Ախտայի, Նոր Բայազետի, Գյոզալդարայի և Գյոկչայի: Առաջին ոստիկանական շրջանը, որի վարչական կենտրոնն էր Ներքին Ախտան, տարածվում էր գավառի հյուսիսարևմտյան մասում և զբաղեցնում էր 559904 դեսյատին տարածք, ուներ 5 (Արզաքանի, Ներքին Ախտայի, Քյանքյանի, Ռնդամալի և Թայչարուխի) գյուղական հասարակություն և 41 գյուղ, 33844 բնակչությամբ: Երկրորդ շրջանը, որի կենտրոնատեղին էր Նոր Բայազետ քաղաքը, միավորում էր 3 (Աղզիբիրի, Ելենովկայի, Չրչոի) գյուղական հասարակություն, 21 գյուղով և 24901 բնակչությամբ: Տարածվում էր (446242 դեսյատին) լճի արևմտյան ափին: Երրորդ շրջանը, որի կենտրոնը Ներքին Ղարանլուղն էր (619008 դեսյատին), ընկած էր լճի հարավարևմտյան ափերին, ընդգրկում էր 3 (Գյոլի, Ղալիդարդաշի, Ղարանլուղի) գյուղական հասարակություն, ուներ 24 գյուղ և 24170 բնակիչ: Չորրորդը՝ Բասարգեչար կենտրոնով, իր կազմում ուներ 4 գյուղական հասարակություն (Բասարգեչարի, Ջիլի, Գյոզալդարայի, Մագրայի), 48 գյուղ՝ 11089 բնակչությամբ: 136385 դեսյատին տարածք զբաղեցնող շրջանը փռված էր լճի արևելյան և հյուսիսարևելյան ափերին¹¹:

Ինչպես ասվել է, յուրաքանչյուր գավառ ուներ իր վարչական-կենտրոն քաղաքը: Մինչև 1878 թ. հունվարի 16-ին Ռուսաստանի կառավարության կողմից հրապարակած քաղաքային կանոնադրությունը Արևելյան Հայաստանի քաղաքները կառավարում էին ոստիկանական վարչությունները՝ կազմված ոստիկանապետից, թաղամասային պետերից (կամ կատարածուներից), սրանց օգնականներից, գրագրից և այլն: Ոստիկանապետը նշանակվում էր նահանգապետի, իսկ թաղամասի պետերը՝ ոստիկանապետի կողմից՝ նահանգապետի համաձայ-

¹⁰ Ա. Մելքոնյան, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 199:

¹¹ Տես Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 122-124:

նությամբ: Օրենքի ընդունումով ստեղծվեցին քաղաքների կառավարման ոչ դասային, քաղաքային ինքնավարության ընտրովի ներկայացուցչական մարմիններ՝ քաղաքային դուման և քաղաքային վարչությունը: Ինքնավարության գործադիր մարմինը՝ քաղաքային վարչությունը և կարգադրիչ մարմին՝ քաղաքային դուման ընտրվում էին բնակչության կողմից: Ընտրությունը անց էր կացվում ընտրական համձնաժողովի կողմից, դռնբաց ժողովում, պարզ քվեարկությամբ¹²:

1831-1913 թթ. բնական վերարտադրության և դրսից շարունակական ներհոսքի շնորհիվ գավառի ընդհանուր բնակչության թիվն ավելացել է 6,7 անգամ՝ 26 հազարից հասել է 174,8¹³ հազարի, իսկ հայ բնակչությունը աճել է 6,3 անգամ, այսինքն՝ 18,6 հազարից կազմել է 117,3 հազար¹⁴:

Նոր Բայազետի գավառը Երևանի նահանգի ամենահայաչիտ գավառներից էր: 1914 թ. (մինչև պատերազմը) գավառն ուներ 136 գյուղ (ամբողջ նահանգում՝ 1283¹⁵), որից հայկական՝ 53, ռուսական՝ 7, իսկ մնացած 76-ը՝ թուրքական, քրդական և խառը: Նույն ժամանակ գավառի բնակչության թվաքանակը եղել է 173 հազար, այլ աղբյուրներով՝ 185 հազար¹⁶ (ամբողջ նահանգում՝ 994612¹⁷), որից հայ ավելի քան 115 հազարը՝ կազմելով ընդհանուր բնակչության 66,4 %-ը, մնացած 58 հազարը մեծ մասամբ թուրքեր, ապա աննշան չափով ռուսներ և քրդեր¹⁸:

Արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, որ Արևելյան Հայաստանի սահմաններում իրականացված ընդհանուր և մասնակի վարչական փոփոխությունների ամբողջ շղթայում 1872 թվականը վերջինն էր: Այդ կառույցը պահպանվեց մինչև 1917 թ.: Այսուհանդերձ, սա չի նշանակում, թե Անդրկովկասի և Արևելյան Հայաս-

¹² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, ՀՍՍՀ ԳԱ, Եր., 1981, էջ 17, *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹³ Տե՛ս *Հ. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 135:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 160:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 464, թթ. 189-191:

¹⁶ «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 464, թթ. 189-191:

¹⁸ «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8, 8 դեկտեմբերի 1916, թիվ

տանի վարչական սահմանների փոփոխության հիմնահարցը բոլորովին դուրս էր մնացել Ռուսաստանի իշխանությունների ու քաղաքական ուժերի հետաքրքրության շրջանակներից, քանզի այդ փոփոխությունները երկրամասը խաղաղեցնելու և այն կայսրությանը հիմնովին միավորելու առումով ոչինչ չտվեցին:

Այս առումով հետաքրքիր մեկնաբանություն է անում Թիֆլիսում լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթ «Պայքարը» իր 1917 թ. օգոստոսի 23-ի համարում գրելով, որ «Ներկա վարչական սահմանները (մահանգ, գավառ, շրջան և այլն) միանգամայն անբավարար են, որ շատ տեղեր այդ բաժանումները կրում են պատահական բնույթ և չեն համապատասխանում Կովկասյան ժողովուրդների տնտեսական և ազգագրական պահանջներին, դրա մասին երկու կարծիք չի կարող լինել»¹⁹: Ուշագրավ է, որ դեռ 1905 թ., երբ Կովկասում զենստվոների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների, կազմակերպման խնդիրը լայն կերպով հրապարակ եկավ, այդ հարցի հետ միասին շարունակ ասպարեզի վրա ցցվել էր վարչական սահմանների փոփոխության հարցը՝ որպես նախապայման զենստվոների իրականացման²⁰:

«Պատահական կամ դիտավորյալ սահմանաբաժանման անհարմարությունները, - գրել է Ստ. Կամսարականը,- շուտով աչքի ընկան, մանավանդ, երբ ծագեց հարց Անդրկովկասում զենստվային հիմնարկություններ մտցնելու մասին»²¹:

Անդրկովկասի սահմանափոխման հարցը քննարկման առարկա է դարձել նաև 1909 և 1916 թթ. զենստվոյական խորհրդողակցություններում:

Նշված խորհրդակցություններում հայազգի պատվիրակները վարչատարածքային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը պատճառաբանում էին տնտեսական գործոններով: Ուշագրավ է, որ նրանք առաջնահերթությունը տալիս էին Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանմանը, հետո նոր միայն

¹⁹ «Պայքար», 23 օգոստոսի 1917, թիվ 104:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹ «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.)», Եր., 2004, էջ 196:

գեմստվոների ներդրմանը երկրամասում²², անշուշտ, ոչ առանց հիմքի: Բանն այն է, որ երկրամասի նախընթաց բոլոր վարչատարածքային բաժանումները, որպես կանոն, արվել են Հայաստանի հաշվին: Հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917 թ. հոկտեմբերի 6-ի նիստում Ստ. Կամսարականը Անդրկովկասի սահմանաբաժանմանը վերաբերող զեկուցման մեջ անդրադարձ կատարելով երկրամասի գավառների վարչական սահմանների ստեղծման պատմությանը, շեշտել է, որ «Սահմանների բաժանումը կատարելիս կառավարությունը աչքի առաջ չի ունեցել տեղագրական և տնտեսական պայմանները և ոչ իսկ վարչական կառավարության հարմարությունները: Երբեմն կառավարությունը, որպեսզի հայերը որևէ գավառում մեծամասնություն չկազմեն, այդ գավառից մի զուտ հայաբնակ մաս անջատել ու միացրել է հարևան թուրքաբնակ մասի»²³:

Ինչպես, օրինակ, Ղարաբաղը, Ղազախը և Զանգեզուրը՝ Արևելյան Հայստանի կազմից հանելով միացվել էր Շամախու, հետագայում՝ Ելիզավետպոլի նահանգին, Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները տրվել էին Թիֆլիսի նահանգին, իսկ Կարսի և Կաղզվանի շրջանների վրա իրականացվում էր ռուսական վերահսկողություն: Ահա թե ինչու երկրամասի սահմանաբաժանման հարցը, որպես կանոն, առաջինը բարձրացնում էին հայերը:

Թեև Պետական դոման իր 1916 թ. մարտի 17-ի նիստում մերժեց իրեն կից հանձնաժողովի Անդրկովկասում գեմստվոներ մտցնելու առաջարկությունը, սակայն երկրամասի սահմանափոխության հարցը չկորցրեց հրատապությունը: Այս հարցը տեղից շարժելու և տեսականորեն այն հիմնավորելու ու հստակ ծրագիր մշակելու մտայնությամբ, Մ. Պապաջանյանի եռանդուն ջանքերով ստեղծվեց միջկուսակցական մարմին՝ անդամակցությամբ Հ. Փափազյանի, Ստ. Կամսարականի, Գ. Խատիսյանի և Ավ. Շահխաթունյանի: Նրանք ստեղծեցին Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման ծրագիր և Ավ. Շահխաթունյանի

²² Դ. Գյուանով. Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918, с. 3.

²³ «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.)», էջ 196:

միջոցով ուղարկեցին Պետրոգրադ՝ ՆԳ մախարաբությանը առընթեր գործող տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին²⁴:

«Այս խորհրդակցություններում արդեն,- գրում է Վ. Մելիքյանը,- հայկական կողմն անփոփոխ հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ քաղաքական իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու մահմեդականները գրեթե ամենուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը»²⁵:

Մենք չենք անդրադառնում նրանց արտահայտած տեսակետներին, քանզի դրանք դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից: Բավարարվենք միայն նշելով, որ նրանց տեսակետներն համակողմանիորեն քննության է առել Վ. Մելիքյանն իր «Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում» արժեքավոր մեմագրության մեջ²⁶:

1917թ. ամռանը Անդրկովկասի ազգային տարածքային տարանջատման հիմնահարցը կրկին իջավ ասպարեզ և դարձավ քաղաքական ուժերի և տեղական ու կենտրոնական իշխանությունների լայն քննարկման առարկա: Երկրամասում զենստվոներ մտցնելու խնդրին նվիրված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի խորհրդակցությունում հրապարակ հանվեց նաև Երևանի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի մահաճգների ու Կարսի մարզի վարչատարածքային սահմանաբաժանման հարցը²⁷, որը հայտնի քաղաքական գործիչ Դ. Ամանունի բնորոշմամբ «ազգային տերիտորիալ որոնումը 1917 թ. կազում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնական մտահոգությունը»²⁸:

²⁴ Ս. Վրացյան, Հայատանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 23, Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917թ. նոյեմբեր-1918թ. փետրվար), Եր., 2010, էջ 126:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 127-129:

²⁷ Стен А. Шахатунян. Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 120.

²⁸ Դ. Ամանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հ. 3., Վենետիկ, 1926, էջ 613:

խորհրդակցությունում լսվեցին առարկող ելույթներ ո՛չ միայն թաթարների ներկայացուցիչների, նաև վրացական ազգայնականների կողմից: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների միջամտության շնորհիվ որոշ չափով մեղմացավ հարցի սրությունը: Այդուհանդերձ, ինչպես նշում է Ավ. Շահխաթունյանը, գործը տեղից չշարժվեց²⁹:

Անդրկովկասի սահմանաբաժանման թեման մեկ անգամ ևս օրակարգային դարձավ Պետրոգրադում միաժամանակյա հրավիրված երկու խորհրդակցություններում՝ նվիրված Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների կանոնակարգերի մշակմանը և զեմստվոներից զրկված ազգային շրջաններում այդպիսիք հիմնելու հարցին: Մի շարք նախագծերի հետ մեկտեղ թույլատրվեց երկրամասերում կատարել վարչատարածքային փոփոխություններ և ստեղծել նոր նահանգներ ու գավառներ³⁰:

Ասվածից կարելի է հետևության հանգել, որ Անդրկովկասի երկրամասի վարչատարածքային նոր բաժանումների հարցը զուտ հայկական խնդիր չէր, այլ կրում էր ընդհանուր տեղական բնույթ և հրապարակ էր իջել ոչ թե իբրև հայկական, այլ ընդհակառակը՝ իբրև Կովկասյան դեմոկրատիայի նախագիծ:

Անդրադառնալով վերոգրյալ խորհրդակցություններին՝ նշենք, որ զեմստվոյական խորհրդակցությունը, օգտվելով Անդրկովկասի երկրամասի գրեթե բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչների Պետրոգրադում գտնվելու հանգամանքից (մասնակցում էին Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին նվիրված խորհրդակցությանը), նրանց (յուրաքանչյուր ազգությունից 7 հոգի) հրավիրեցին մասնակցելու զեմստվոյական հանձնաժողովի աշխատանքներին: Հարց բարձրացվեց երկրամասի սահմաններում իրականացնել վարչական փոփոխություններ: Եղան մի քանի առաջարկություններ, ինչպես, օրինակ, կատարել Անդրկովկասի էթնիկական-սահմանային նոր փոփոխություն, կամ եզակի հիմքի վրա երկրամասում հիմնել զեմստվոներ: Մի քանիսն առաջարկում էին չքննարկել այդ

²⁹ Ա. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

799050

հարցը և այն հանձնել Օգակոմին, որն էլ կստեղծի համապատասխան հանձնաժողով՝ կյանքի կոչելու երկրամասի նոր վարչական բաժանումը: Իսկ հանձնաժողովականների մեծամասնությունը առաջարկում էր ավելի շահեկան և իրատեսական ճանապարհ, այն է՝ Պետրոգրադում գտնվող Անդրկովկասի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմել նախագիծ և այն ուղարկել Օգակոմին և Կովկասի դեմոկրատիան ներկայացնող կազմակերպությունների եզրակացությանը: Այս տեսակետը ևս հանդիպեց ընդդիմախոսների առարկությանը: Վերջիններս, որոնք ուղղակիորեն դեմ էին երկրամասի վարչական փոփոխությանը, հայտարարեցին, որ նրանք կոմպետենտ (ձեռնահաս) չեն, և չունեն բավականաչափ նյութեր: Սակայն դա չխանգարեց, որ մեծամասնության հավանությանը արժանանար վերջին տարբերակը³¹:

Հայ պատվիրակներն ունեին երկրամասի վարչական փոփոխության վերաբերյալ վաղօրոք մշակված հիմնավոր նախագիծ՝ վերնագրված «Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանման նախագիծը»: Այն հեղինակել էր Ավ.Շահխաթունյանը: Նախագծի տեքստը հրատարակվել է 1918 թ. Թիֆլիսում «Административный передел Закавказского края» խորագրով:

Ըստ Ավ. Շահխաթունյանի նախագծի Ելիզավետպոլի նահանգը բաժանվելու էր երկու առանձին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի և Գանձակի³²:

Վերջինս զբաղեցնելու էր նախկին նահանգի լեռնային մասը, որը մեծամասամբ բնակեցված էր հայերով: Այսպիսով՝ ապագա Գանձակի նահանգը ստեղծվելու էր Քարվանսարայի³³

³¹ Նույն տեղում, էջ 121:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128-129, «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

³³ Բաղկացած էր Բարանա, Բաշքենո, Ղուլալի, Թաթլիքենո, Թաուզկալի, Հին Դիլիջան, Նոր Դիլիջան, Ղարաղոյունլի, Թոթքենո, Աքսիբարի, Միխայլովսկոյե, Ճամբարակ, Ուզունթալա, Քարվանսարա և Ղարադաղ գյուղական հասարակություններից: Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 128-129, «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

և Գանձակի³⁴ գավառներից (նախատեսվում էր նրանց կազմում ընդգրկել նաև Նոր Բայազետի գավառից Արդանիշ, Աղբուլախ, Թոխլուջա, Սենյոնովկա, Չիբուխլու, Ջիլ, Կուշի Դարասի, Բազե-ջան Դարասի և Սատանախաչ գյուղերը)³⁵, Շուշիի³⁶ և Ջանգեզուրի³⁷ գավառներից, ինչպես նաև Ելիզավետպոլ քաղաքի աջափնյա հայկական մասից՝ Գանձակ քաղաքից, որը պետք է դառնար նորաստեղծ նահանգի վարչական կենտրոնը³⁸:

1. Գանձակի նահանգ³⁹

Աղյուսակ 1

Հազարներով % %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Քարվանսարայի	74	61 (82,4 %)	9 (12,2 %)	4 (5,4 %)
Գանձակի	114	67 (59 %)	29 (25,4 %)	18 (16 %)
Շուշիի	214	150 (70 %)	58 (27,1 %)	6 (2,3 %)
Ջանգեզուրի	127	88 (69,3 %)	38 (30 %)	1 (0,79 %)
Գումարը	529	366 (69,2 %)	134 (25,3 %)	29 (5,3 %)

³⁴ Իր մեջ ընդգրկում էր Ելիսկոյե, Միխայլովսկոե, Բայանսիե, Ջուռնաբադ, Դամջալու, Ջազլիկ, Դաստաֆիր, Աղաքենդ, Բորիսինսկոե, Էրքեջ, Չարդախլու, Ֆրեզովսկոե, Գետաբեկ, Սլավյանսկոե, Մեսքիլինի, Կարամուրադ (Այրում), Նովոստրատովսկոե, Բադաքենդ, Կովալեովկա-հայկական, Ղարամուրադ գյուղական համայնքները և Ելիզավետպոլ քաղաքի աջափնյա հայկական մասը: Տես *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ. էջ 128-129, «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

³⁵ Տես «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

³⁶ Բացառությամբ Գյուլիստանի, Սկոբեղովսկի, Ղաջարականի, Մարգալինի գյուղական համայնքների ու Արբադուզ գյուղի: Տես *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 129:

³⁷ Առանց մի քանի թաթարական գյուղական համայնքների, որոնք միացվում էին նախկին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի, թաթարական մասին: Տես *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 129:

³⁸ Տես *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 129:

³⁹ Աղյուսակը կազմվել և վերահաշվարկը կատարվել է ըստ *Ավ. Շահխաթունյանի*, նշվ. աշխ., էջ 131 և «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10 տվյալների հիման վրա:

2. Ելիզավետպոլի նահանգ⁴⁰

Աղյուսակ 2

Հազարներով % %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Նուխիի	220	40 (18,2 %)	163 (74,1 %)	17 (7,7 %)
Ելիզավետպոլի	171	6 (3,5 %)	156 (91,2 %)	9 (5,3 %)
Բարդայի	99	3 (3,1 %)	92 (96,8 %)	4 (4,2 %)
Կարյազիմոյի	123	-	119 (96,7 %)	4 (3,2 %)
Արեշի	74	4 (5,4 %)	70 (94,6 %)	-
Ղազախի	64	-	63 (98,4 %)	1 (1,2 %)
Գումարը	751	53 (7,1 %)	663 (88,7 %)	35 (4,7 %)

Աղյուսակ 1-ից նկատելի է, որ ըստ հայկական նախագծի, Գանձակի նահանգում հայերը կազմելու էին բնակչության ավելի քան 69 %-ը, մահմեդականները՝ 25,3 %-ը, իսկ Ելիզավետպոլի նահանգում համապատասխանաբար՝ 7,1 և 88,7 %-ը:

Անդրադառնալով Երևանի և Թիֆլիսի նահանգներին և Կարսի մարզին վերաբերող փոփոխություններին՝ նշենք, որ նախագծում առաջարկվում էր Լոռին անջատել Բորջալուի գավառից, իսկ Ախալքալաքի շրջանը հանել Թիֆլիսի նահանգի կազմից, որոնք ունեին ճնշող մեծամասնությամբ հայ բնակչություն:

Նախատեսվում էր նշված տարածքների և Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կաղզվանի և Կողբի գավառների միավորումով ստեղծել նոր նահանգ՝ Ալեքսանդրապոլ վարչական կենտրոնով:⁴¹ Ապագա Ալեքսանդրապոլի նահանգը ունենալու էր 709 հազար բնակչություն, որից հայեր՝ 464 հազար (65,5 %), մահմեդականներ՝ 121 հազար և այլք՝ 124 հազար (34,5%)⁴²:

⁴⁰ Աղյուսակը կազմվել և վերահիշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

⁴¹ Տե՛ս *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 126-127, «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

⁴² Հաշվարկը կատարվել է *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 133 և «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10 տվյալների հիման վրա:

Նահանգի բնակչության շարժընթացն աղյուսակի տեսքով կուեննար հետևյալ պատկերը⁴³

Աղյուսակ 3

Հագարներով % %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Ալեքսանդրապոլի	194	160 (78,4 %)	22 (11 %)	12 (6 %)
Ախալքալաքի	120	94 (78,3%)	10 (8,3 %)	16 (13,3 %)
Լոռիի	120	92 (77 %)	14(12 %)	14 (12 %)
Կարսի	193	83 (43 %)	49 (25,4 %)	61 (32 %)
Կաղզվանի	82	35 (43 %)	26 (32 %)	21 (26 %)
Գումարը	709	464 (59 %)	121 (15,3 %)	124 (16 %)

Ինչ վերաբերում է Երևանի նահանգի կազմավորմանը, ապա հայկական կողմի պատկերացմամբ այն պետք է ստեղծվեր Էջմիածնի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Շարուրի, Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառների ներգավառային վարչական վերածնունդների հենքի վրա:

Երևանի նահանգի բնակչությունը ըստ էթնոդավանաբանական խմբերի կուեննար այսպիսի պատկեր⁴⁴

Աղյուսակ 4

Հագարներով % %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Էջմիածնի	132	95 (72 %)	36 (27,2%)	1 (0,76 %)
Երևանի	238	154 (65%)	73 (31%)	11 (4,6 %)
Նոր Բայազետի	146	100 (68.5 %)	45 (31 %)	1 (0,69 %)
Շարուրի	88	18 (18,4 %)	70 (71,4 %)	-
Նախիջևանի	143	58 (40.5 %)	84 (59 %)	1 (0,70 %)
Սուրմալուի	109	34 (31.5 %)	63 (58 %)	12 (11 %)
Գումարը	856	459 (53 %)	371 (43.3 %)	26 (3 %)

⁴³ Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ նույն աղբյուրների տվյալների:

⁴⁴ Վերահաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 134 և «Հորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10 տվյալների հիման վրա:

Այժմ վերադառնա՞նք գավառում նախատեսվելիք ներքին վերածնունդների հարցին: Ինչպես նշվել է, Նոր Բայազետի գավառի 4-րդ և 11-րդ ոստիկանական թաղամասերից մի շարք գյուղական համայնքներ միացվելու էին նոր ստեղծվելիք Գանձակի գավառին: Բացի այդ՝ Երևանի գավառի մեջ պետք է ընդգրկվեին Նոր Բայազետի առաջին ոստիկանական թաղամասը, Աղզիբիրի գյուղական համայնքի մի մասը (Չաջիմուխան, Աղզիբիր, Աղկալա, Այրիվանք, Ռախմանքենդ և Բեղլու Յուսեյին Սարաջլու գյուղերը) և Ելենովկա ու Չրչռ գյուղական համայնքները՝ առանց Սենյոնովկա ու Չիբուխլու գյուղերի⁴⁵:

Նախագծով Նոր Բայազետի գավառը ստանալու էր տարածքային փոխհատուցում Շարուր-Դարալագյազի և Ջևանջիրի գավառներից: Դրանց միացումից հետո նոր վարչական միավորը ըստ Ավ. Շահխաթունյանի աշխատության ունենալու էր այսպիսի պատկեր.

1. Նոր Բայազետի 3-րդ ոստիկանական թաղամաս (Դալի-դարդաշ, Գյոլ, Ղարանլուղ, Բասարգեշար, Գյոզաղարա, Մագրա):

2. 4-րդ ոստիկանական թաղամաս, առանց Ջիլի գյուղական համայնքի:

3. Աղզիբիրի գյուղական համայնքի Նորատուս, Փաշաքենդ, Քյոսամահմադ և Քյարիմքենդ գյուղերը (2-րդ ոստիկանական թաղամաս):

4. Շարուր-Դարալագյազի գավառի Կուզուլջին, Քեշիշքենդ, Ալագյազ և Գինդեվազ գյուղական համայնքները, բացի Տերպ, Չայքենդ, Առինջ, Ղայալու, Բուղաղլար գյուղերից:

5. Արմիկ, Կարադաճ և Երևանի գավառի Վեդիչայ գյուղական համայնքը (Ն. Կարաբեկլու, Աղաբեկլու, Դահնագ, Վ. Կարաբեկլու և Քեշիշդաղ):

6. Ջևանջիր գավառի Գեշտակի գյուղական համայնքը⁴⁶:

⁴⁵ Տե՛ս «Յորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

⁴⁶ Տե՛ս *Ավ. Շահխաթունյան*, նշվ. աշխ., էջ 146-149, «Յորիզոն», 17 հունվարի 1918, թիվ 10:

Հետևաբար՝ Նոր Բայազետի գավառը կունենար 146 հազար բնակիչ, որից հայերի թիվը կլիներ 100 հազար՝ կազմելով ընդհանուր բնակչության 68,5%-ը:

Այսպիսով, ըստ նախագծի Արևելյան Հայաստանի տարածքի վրա նախատեսվում էր ստեղծել երեք նահանգներ՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի: Նահանգների ընդհանուր բնակչության թիվը կազմելու էր 2 մլն. 93 հազար մարդ, այդ թվում հայերին՝ 1 մլն. 289 հազար կամ 60,5%-ը:

Հենվելով այս և մյուս փաստական և վիճակագրական տվյալների վրա՝ կարող ենք վստահաբար նշել, որ նախագծի հեղինակը վարչատարածքային բաժանման հիմքում դրել էր էթնիկական սկզբունքը՝ խնդիր ունենալով ըստ ազգագրական հատկանիշների վերամիավորել տարանջատված տարածքները: Նախագիծը, իհարկե, չէր անտեսում նաև տնտեսական և աշխարհագրական գործոնների նշանակությունը:

Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները համաձայնության եկան սահմանափոխության և առաջարկված մոր սահմանների շուրջը, իսկ թաթարները թեև սկզբունքորեն համերաշխվեցին սահմանափոխությանը, բայց երբ ծանոթացան ենթադրված փոփոխություններին Գանձակի և Երևանի նահանգներում, հայտարարեցին, թե իրենք լիազորված չեն վերջնական համաձայնություն տալու: Այնուամենայնիվ նախագիծը Պետրոգրադում ընդունվեց, և այն մասնակի փոփոխություններով ուղարկվեց Կովկաս՝ լուծումը թողնելով Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին⁴⁷: Խնդրի լուծումը գործնական հարթության վրա դնելու համար Թիֆլիսում կազմվեց առանձին մասնաժողով Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ⁴⁸:

Սուր վիճաբանություններ ծագեցին Օգակոմի հրավիրած խորհրդակցության ժամանակ: Վրացական ազգային-դեմոկրատների ելույթներում այն միտքն էր իշխում, որ խորհրդակցությունը ոչնչով չի կարող փոխել 1783 թ. Գեորգիևսկի պայ-

⁴⁷ Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.)», էջ 197:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

մանագիրը և Վրաստանից անջատել Բորչալուի և Ախալքալաքի շրջանները⁴⁹:

Վ. Մելիքյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Այս ամենից պարզ երևում է, որ սահմանների լուծման հարցն այն ժամանակ արդեն դրված էր ոչ թե վարչական, այլ առավելապես պետական-տարածքային հարթության վրա»⁵⁰:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծվելիք վարչակարգի մասին հարցը «Նահանգների և գավառների փոփոխության և զեմստվոյի հարցը» վերտառությամբ տեղ գտավ նաև 1917 թ. սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում գումարված հայկական ազգային համախորհրդակցության (համագումարի)⁵¹ օրակարգում: Ջեկուցողներ հաստատվեցին տարբեր կուսակցություններ ներկայացնող Ավ. Շահխաթունյանը, Ղազար Տեր-Ղազարյանը, Ստ. Կանսարականը, Գ. Խատիսյանը և Լ. Սահակյանը⁵²:

Համախորհրդակցությունը այդ հարցին անդրադարձավ հոկտեմբերի 6-ի նիստում:⁵³ Առաջինը զեկուցեց Ստ. Կանսարականը: Դատելով նրա զեկուցման բովանդակությունից՝

⁴⁹ Տե՛ս «Армяно-грузинский вооруженный конфликт», Баку, 1919, с. 6-7.

⁵⁰ Վ. Մելիքյան, 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917թ. մարտ-հոկտեմբեր), Եր., 1997, էջ 119:

⁵¹ 1917թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ հայկական ազգային համախորհրդակցություն, որտեղ ներկայացված էին հայ մի շարք կուսակցությունների, հոսանքների և զանազան ազգային, հասարակական ու մշակութային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, ընդհանուր թվով 228 պատգամավորներ: Համախորհրդակցությունը քննարկեց բազում հարցեր՝ քաղաքական պահը և դրա հետ կապված խնդիրները, ազգամիջյան հարաբերությունների, դպրոցների ազգայնացման, զեմստվոյների, տեղական իշխանությունների կազմակերպման, փախստականների, նահանգների և գավառների փոփոխության և այլն, ընդհանուր թվով 11 հարց: Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.)», էջ 159:

⁵² Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.)», էջ 159:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196:

դժվար չէ նկատել, որ նա սահմանափոխության հիմքում շեշտը դնելով տնտեսական և էթնիկ գործոնների վրա առաջարկում էր. «Համախմբել միևնույն ցեղի և միևնույն տնտեսություն ունեցող վայրերը, որպեսզի հեշտամա ապագա զենստվոյի գործունեությունը»⁵⁴:

Հատկանշական է, որ Ստ. Կամսարականը նշված սկզբունքներով առաջնորդվելիս ներկայացրեց իր պատկերացրած Երևանի նահանգի տեսլականը, այն է՝ նրա կազմում ընդգրկվելու էին ամբողջ համանուն նահանգը, Կարսի շրջանից՝ երկու գավառ, Թիֆլիսի նահանգից՝ երկու գավառ և Գանձակի նահանգից՝ լեռնային մասը:

Հեղինակի մոտավոր հաշվումներով նորաստեղծ Երևանի նահանգն ունենալու էր մոտ 60 հազ. քառ. վերստ տարածք՝ 2 մլն. բնակչությամբ: Հայերը կազմելու էին նահանգի ընդհանուր բնակչության շուրջ 60 %-ը⁵⁵:

Ստ. Կամսարականի զեկուցման տրամաբանությունը հուշում է, որ նա հակված էր հայափոփ բոլոր տարածքները մեկ վարչական միավորի մեջ ընդգրկելու գաղափարին՝ մերժելով նախարարության ծրագիրը, որը միևնույն սահմանների մեջ երեք նահանգ էր ենթադրում՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի⁵⁶:

Գ. Խատիսյանը, համաձայնվելով Ստ. Կամսարականի այս մտքի հետ, այդուհանդերձ որոշ տեխնիկական անհարմարությունների (կենտրոնի հեռավորությունը ծայրագավառներից, հաղորդակցության դժվարությունները և այլն) պատճառով, շահեկան է համարում նախապատվությունը տալ նախարարության ծրագրին⁵⁷:

Ղ. Տեր-Ղազարյանը համոզված էր, որ ծրագրված սահմանափոխությունը զենստվոյի անվան տակ, իսկապես լուծում է ազգային-տարածքային խնդիրը: Նրա անհամաձայնությունը

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196-197:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

հիմնականում վերաբերում էր նահանգական և գավառային բաժանումներին:

Սահմանափոխության մոտիվների մեջ նա առավելությունը տալիս էր կանտոնային սիստեմին, որի դեպքում ավելի միատարր խմբավորումներ կկազմվեն, բացի այդ, կանտոնական սիստեմը առաձգական է, որը կարելի կլինի ապագայում լայնացնել և խորացնել⁵⁸:

Նահանգների ներքին բաժանումների հարցում Ղ. Տեր-Ղազարյանի տեսակետի հետ համակարծիք էր Արշ. Խոնդկարյանը: Ըստ նրա՝ սահմանաբաժանումը կարելի էր գլուխ բերել միայն Անդրկովկասի երեք ազգերի համաձայնությամբ: Դա ըստ էության կլիներ խանգարիչ քայլ, ավելորդ գրգռումների տեղիք չտալու համար:

Բանախոսը առաջարկում է սահմանափոխության իրականացման հետևյալ աստիճանակարգը. առավելությունը տալ տնտեսական, ապա էթնիկական և վերջում միայն վարչական հարմարություններին⁵⁹:

Մի նահանգ ստեղծելու հակառակորդների առարկություններին պատասխանելով և դեմ արտահայտվելով կանտոնական տարբերակին, դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչ և նախագծի հեղինակներից Ավ. Շահխաթունյանը գտնում էր, որ զեմստվոյի հաջողությունը պահանջում է, որ ստեղծվեն վարչական մեծ միավորներ, և առաջարկում էր, որ բանաձևի մեջ մտցվի մի նահանգ կազմելու ամիրաժեշտությունը, իսկ դրա իրականացումը թողնելով կյանքին⁶⁰: Ավ. Շահխաթունյանը, փաստորեն հրաժարվում էր երեք նահանգ ստեղծելու իր նախկին տեսակետից: Նրա տեսակետի փոփոխությունը, ըստ երևույթին, թելադրված էր նահանգների ներքին բաժանումը ըստ կանտոնների կողմնակիցներին հակադրվելու և այդ հարցում իր կուսակցության մոտեցումները պաշտպանելու հանգամանքով:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկների տեսակետը պաշտոնապես մեկնաբանեց այդ կուսակցության անդամ Ա. Երզնկյանը:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198-199:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս կուսակցությունը կողմնակից էր կանտոնալ սահմանաբաժանմանը և գտնում էր, որ մի նահանգ կամ երեք նահանգ առաջարկելով, հայերը ցանկանում են գծել քաղաքական և ոչ վարչական սահմաններ, ինչի համար էլ արժանանում են վրաց-թաթարական դիմադրությանը: Այս կապակցությամբ Ա. Երզնկյանը սուր քննադատություն ուղղեց դաշնակցության հասցեին, նրան մեղադրելով սահմանափոխության հարցում «թիկունքային» քաղաքականություն վարելու համար: «Պետրոգրադում լուծել տալով այն հարցը, որ պետք է լուծվեր այստեղ, կովկասյան դեմոկրատիայի միջոցով, որ մեր քաղաքականության ընդհանուր գիծը պետք է լինի»⁶¹, - դժգոհում էր Ա. Երզնկյանը: Վերջինս նկատի ուներ 1917թ. ամռանը Պետրոգրադում զեմստվոներ հիմնելու հարցին նվիրված խորհրդակցությունում հայերի շահերը ներկայացնող Գ. Խատիսյանի և Ավ. Շահխաթունյանի կողմից ներկայացրած Անդրկովկասի սահմանաբաժանմանը վերաբերող բավականին մշակված նախագիծը: Ի դեպ, դաշնակցության այսպես կոչված թիկունքային քաղաքականությունը անխնա քննադատեց նաև այդ կուսակցության պաշտոնաթերթ «Պայքարը»՝ 1917թ. օգոստոսի 23-ի համարում տպագրելով «Կովկասյան զեմստվոն և սահմանների փոփոխության հարցը» խորագիրը կրող հոդվածը: «Դաշնակցականները պատրաստում են վարչական բաժանումների մի քարտեզ, ստեղծում թղթի վրա «հայկական նահանգներ» կամ «հայկական նահանգ» և վագում Պետրոգրադ կանցելիա-րիաներում լուծելու այդ կնճռոտ հարցը: Ավ. Շահխաթունյանը և Գ. Խատիսյանը այդ նախագծով սկսում են մաշել «մեծամեծների» դռները և ճգնել գլուխ բերել Պետրոգրադում⁶²: Սա մի դժբախտ քաղաքականություն է, որը շարունակ վարել են դաշ-

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 199:

⁶² Թերթը նկատի ուներ 1916 թ. մարտին Ս. Պապաջանյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված միջկուսակցական մարմնի կողմից մշակված երկրամասի վարչական բաժանման ծրագիրը, որը Ավ. Շահխաթունյանի միջոցով հասցվեց Ռուսաստանի մայրաքաղաք՝ ներքին գործերի նախարարությանը առընթեր տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին:

նակցականները և դրանով մեկուսացրել հայ ժողովրդին», – նշում է թերթը⁶³:

Վերադառնալով հիշյալ համախորհրդակցության աշխատանքներին նշենք, որ սահմանաբաժանման սեկցիայի նախագահ Զ. Վերմիշյանը առարկություններին պատասխանելով, նկատում է, որ սեկցիան սահմանափոխության և զեմստվոյի վրա նայել է զուտ վարչական-տնտեսական տեսակետից: Ջեկուցողը այնուհետև առարկելով մի նահանգի պաշտպաններին, ցույց է տալիս դրա անհարմարությունը և երեք նահանգի առավելությունները՝ հարաբերության հեշտության և վարչական աշխատանքի տեսակետից⁶⁴, միաժամանակ նշելով, որ «երեք նահանգից միշտ կարելի է մի նահանգ ստեղծել, իսկ հակառակն անել կարելի չէ»⁶⁵: Նա գտնում էր, որ սահմանափոխության հարցը հրատապ լուծում է պահանջում, ուստի և անթույլատրելի էր համարում այն Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը թողնելը⁶⁶:

Հարցի քննարկումների ժամանակ առաջացած տարածայնությունների հետևանքով բանաձև չընդունվեց: Համախորհրդակցության մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը գտավ, որ ժողովի համար հարցն արդեն սպառված է, և բավարարվեց ընդհանուր բանաձև կազմելու վերաբերյալ հանձնաժողով ձևավորելու որոշմամբ:

Յուրաքանչյուր ֆրակցիայից ընտրվեցին երկու հոգի՝ «հաշտեցնող բանաձև» կազմելու համար⁶⁷:

Մի վերջին անգամ Անդրկովկասի վարչական բաժանման հարցը լսվեց 1917թ. հոկտեմբերի 14-15-ին Օգակոմի ընդլայնված նիստում, որտեղ հայկական կողմի ներկայացրած սահմանափոխության նախագիծը վրաց-թաթարական տանդեմի կող-

⁶³ «Պայքար», 23 օգոստոսի 1917, թիվ 104:

⁶⁴ Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.)», էջ 201:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200:

մից մերժվեց՝ հայերի և մահմեդականների միջև եղած անհամ-
դուրժողականության պատճառաբանությամբ. «...այս անգամ,-
Ավ. Շահխաթունյանի բնորոշմամբ,- որպես վարչական վերա-
բաժանման ղեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարա-
ժամկետ զենք»⁶⁸:

Պետրոգրադում բուլշևիկյան հեղաշրջման պատճառով
Անդրկովկասի երկրամասում դարձյալ ստեղծվեց բարդ իրա-
վիճակ: Երկրամասի նոր կառավարությունը՝ Անդրկովկասյան
կոմիսարիատն ի տարբերություն իր նախորդի՝ Օգակոմի, որը
փորձում էր անկողմնակալ ազգային քաղաքականության շնոր-
հիվ կայունացնել երկրամասի ներքաղաքական կացությունը,
կոմիսարիատը ընդհակառակը՝ ուժեղացնում էր վրաց-
թաթարական հակահայկական գործոնը և դրանով իսկ ավելի
խճճում էր Անդրկովկասի ազգային-սահմանային խնդիրների
լուծումը: Դրությունը ամենևին էլ չշտկեց 1918 թ. ապրիլի 9-ին
Անդրկովկասի՝ որպես անկախ դեմոկրատական դաշնակցային
հանրապետության հռչակումը: Փաստորեն, այդ մարմինն Անդր-
կովկասի նոր կառավարությունն էր՝ վրաց մենշևիկ Զխենկելիի
գլխավորությամբ:

Դաշնակցային հանրապետության հռչակումով վարչա-
տարածքային-սահմանային հարցերի շուրջ բորբոքված կրքերն
առժամանակ հանդարտվեցին: Սակայն դա թվացյալ անդորր
էր փոթորկից առաջ, որովհետև Դաշնակցային հանրապետու-
թյան ներսում առկա էին լուծման կարոտ ազգային-սահմանա-
յին անհաշտ վեճերը և արագ տեմպերով խորացող միջկուսակ-
ցական հակամարտությունները: Այս ամենի պատճառով 1918թ.
մայիսի վերջերին Անդրկովկասյան դաշնությունը փլուզվեց, և
նրա փլատակների վրա ստեղծվեցին Վրաստանի, Արևելակով-
կասյան մուսուլմանական (ապագա Ադրբեջանի) և Հայաստանի
անկախ հանրապետությունները:

Անկախ պետականության առաջին իսկ օրից Հայաստանի
և երկու հարևանների՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի հանրապետու-

⁶⁸ Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

թյունների միջև տարածքային-սահմանային խնդիրները դրվեցին նոր սրությամբ:

1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումի դաշնագրով Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմում էր ընդամենը 12 հազ. կմ. քառ., մոտ 1 մլն. բնակչությամբ:

Դաշնագիրը ուժը կորցրեց մի քանի ամիս անց: Թուրքիան պարտվեց պատերազմում և 1918 թ. հոտեմբերի 30-ի Մուկրոսի զինադադարով պարտավորվեց իր գորքերը դուրս բերել նաև Անդրկովկասից և Արևելյան Հայաստանից: 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետության իրավական իշխանության սահմաններն արդեն ձգվում էին Արցախից մինչև Օլթի ընկած տարածքների վրա՝ կազմելով շուրջ 70 հազ. կմ. քառ. տարածք⁶⁹:

Ներքին իրավիճակի աստիճանական կարգավորմանը գուզընթաց քայլեր ձեռնարկվեցին նաև վարչատարածքային նոր փոփոխություններ մտցնելու ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր ճշգրտել և հստակեցնել նրա վարչատարածքային սահմանները և ըստ այդմ էլ կազմավորել տեղական իշխանության մարմիններին: Նկատենք, որ այդ գործի կազմակերպումը դրված էր ներքին գործերի նախարարության վրա, որը Արամ Մանուկյանի մահից հետո, ղեկավարում էր նախարարի օգնական Սարգիս Մանասյանը: Այս ուղղությամբ լուրջ քայլեր արվեցին միայն 1919թ.: Նույն թվականի փետրվարին հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունն ստեղծեց Հայաստանը վարչատարածքային գավառների բաժանելու համար հանձնաժողով: Հանձնաժողովի անդամներն էին Հայաստանի տարածքի ադմինիստրացիայի և միլիցիայի կոմիսար Կ. Առաքելովը, գյուղատնտեսության և պետական գույքերի գլխավոր վարչության պետ Ստ. Կամսարականը, Երևանի գավառային կոմիսար Լ. Ամիրխանովը և էջմիածնի գավառային կոմիսար Խ. Բաբասովը⁷⁰: Հանձնաժողովականները համակողմանիորեն քննարկելով խնդրին վերաբերող բոլոր նյութերը և ուշադրության կենտրո-

⁶⁹ Ա. Սարգսյան, Ա. Հակոբյան, Հայոց պատմություն (հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը), Եր., 2004, էջ 236:

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 57, թ. 16:

նում ունենալով բնակչության պահանջները միաձայն որոշեցին գավառների բաժանումը նշանակել ոչ միայն այն տեղերում, որոնց վրա անվիճելիորեն տարածվում է Հանրապետության իշխանությունը, նաև այսպես կոչված վիճելի այն տարածքներում (խոսքը հիմնականում Նախիջևանի գավառի մասին է), որոնք ներկա պահին գտնվում էին Անգլիայի ժամանակավոր կառավարման ներքո: Հանձնաժողովի գործունեության արդյունքներին ծանոթանալով, գալիս ենք այն եզրակացության, որ նա առաջնորդվել է խնդիրը լուծելու համար հետևյալ սկզբունքով. կատարել միջգավառային և ներգավառային վարչական վերածկումներ և ավելացնել գավառների թիվը:

1919թ. փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած նիստում հանձնաժողովը որոշեց Հայաստանի տարածքը բաժանել 10 վարչական գավառների⁷¹, համաձայն որի՝ ստեղծվելու էին Նախիջևանի, Շարուրի, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի և Ղարալագյազի գավառները⁷²:

Հանրապետության տարածքի ընդլայնման անհրաժեշտությամբ թելադրված կազմավորվում են Կարսի և Ջանգեզուրի շրջանները: Այս բաժանումների հիմնական արդյունքներից տրամաբանական է կարծել, որ դրանց հիմքում դրված են եղել հանրապետության տարածքի ընդլայնվելը մի կողմից, մյուս կողմից էլ վարչական նախկին բաժանվածության աշխարհագրական անհարմարությունները (սահմանամերձ բնակավայրերի կտրվածությունը կենտրոնական շրջաններից, բարեկարգ ճանապարհների բացակայությունը և այլն) վերացնելու մտայնությունը:

Վարչական այս մոր բաժանման հետևանքով Նոր Բայազետի գավառի կազմից դուրս մնացին և նորաստեղծ Դիլիջանի

⁷¹ Նույն տեղում, թթ. 16-17:

⁷² 1919թ. Երևանի նահանգի վարչատարածքային կառուցվածքին վերաբերող մեզ հայտնի բոլոր փաստաթղթերում 10 գավառի փոխարեն նշված են 8-ը, չկան Նախիջևանի և Շարուրի գավառները: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 13, թթ. 3, 10, 12-13:

գավառին կցվեցին Ջիլի գյուղական հասարակության (Սևանա լճի արևելյան կողմում) 4 գյուղերը՝ Արդանիշ, Աղբուլաղ, Թոխլուջա, Նադեժդինո և նույն գավառի ևս երկու գյուղերը՝ Չիբուխլուն և Սեմյոնովկան:⁷³

Նոր Բայազետի գավառից մի սովոր հատված էլ՝ Քյանքյանի գյուղական հասարակությունը⁷⁴ (Ներքին Ախտայի հատվածից) մտցվեց Երևանի գավառի կազմի մեջ: Այսպիսով՝ վերջնականորեն ձևավորված Նոր Բայազետի գավառն ընդգրկում էր Յաջիմուխանի, Ղշլաղի, Փաշաքենդի, Դալիդարդաշի, Երանոսի, Գյոլի, Ղարանլուղի, Ջուլախաչի, Ղուլանքիլանի, Ալիջալուի, Բասարգեչարի, Սարիյագուբի, Մագրայի, Ջոդի և Ջիլի (վերանվանվեց Նադեժդինո) գյուղական հասարակությունները⁷⁵:

Գավառի վարչական տարածքը բաժանվում է 4 գավառամասերի: Օգտագործելով խնդրին վերաբերվող այլ սկզբնաղբյուրների տվյալներ ևս, ստանում ենք այս գավառի վարչական կառուցվածքի և նրա բնակչության հետևյալ պատկերը աղյուսակի տեսքով⁷⁶:

Աղյուսակ 5-ի ամփոփումը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարության վիճակագրական վարչության կողմից 1919 թ. անցկացված հաշվառման համաձայն Նոր Բայազետի գավառում վիճակագրված բոլոր գյուղերի թիվը կազմել է 88, որից հայկական 48-ը (բնակչություն ունեցող), 39-ը՝ մահմեդական (անմարդաբնակ) և խառը բնակչություն ունեցող ընդամենը 1 գյուղ:

⁷³1919 թ. սեպտեմբերի 16-ին պառլամենտի կողմից ընդունվեց օրենք Դիլիջան քաղաքը Դիլիջանի գավառի և գավառական ինքնավարության կենտրոն ճանաչելու մասին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 57, թ. 49:

⁷⁴ Քյանքյանը կամ Ներքին Ախտան ուներ 4 գյուղական հասարակություն, 14 գյուղ 13225 բնակչությամբ, որից 7600-ը՝ բնիկներ, իսկ 5625-ը՝ գաղթականներ: Տե՛ս ՀԱԱ., 203, ց. 4, գ. 4, թ. 9:

⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 57, թթ. 18-19:

⁷⁶ Թվական տվյալները ճշտվել, հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 53-56, գ. 4, թթ. 9, 24, գ. 13, թթ. 1, 10, 12-13, 25, ց. 1, գ. 57, թթ. 1-3 տվյալների:

Ընդամենը	IV Բաաարդչարի	III Ղարամուրդի	II Նոր Բայագետի	I Նշնովկայի	Գավառի անվանումը	Գյուղերի թիվը 1919 թ.										
						վիճակագրված գյուղերի թիվը										
						հայկա- կան		այլ ազգերի						խառը		ընդամենը վիճակագրված գյուղերի թիվը
						բնակչություն ունեցող	դատարկ	մուսուլ- մա- նական	ոչ մուսուլմանա- կան	ընդամենը այլ ազգերի գյուղերի թիվը	բնակչություն ունեցող	դատարկ	ընդամենը խառը գյուղերի թիվը			
14	5	3	3	3												
48	13	14	9	12												
-	-	-	-	-												
48	13	14	9	12												
-	-	-	-	-												
39	30	7	2	-												
39	30	7	2	-												
-	-	-	-	-												
-	-	-	-	-												
-	-	-	-	-												
39	30	7	2	-												
1	-	-	1	-												
-	-	-	-	-												
1	-	-	1	-												
88	43	21	12	12												

* 1919 թ. Նոր Բայագետի գավառի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների մեջ զգալի տարբերություն գոյություն ունի: Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների տվյալները համադրելու շնորհիվ հնարավորինս այդ տվյալները ճշտվել են:

Ծխերի կամ տների թիվը		Բնակչություն												
		հայեր		այլ ազգեր								խառը		
				մուսուլմաններ				ոչ մուսուլմաններ						
				1919		1919		1919		1919				
2801	3655	3021	1736	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
406	80	225	101		1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
107	•	•	107	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
72965	14897	26927	19903	11238	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
3418	491	1708	525	694	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
519	216	13	290	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
76902	15604	28648	20718	11932	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
84609	17674	27221	23888	15826	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
21423	17002	3289	1132	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
996	•	•	996	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
-	•	•	•	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
996	•	•	996	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
1430	•	•	1430	•	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
77898	15604	28635	21714	11932	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919
107462	34676	30510	26450	15826	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919	1919

Աղյուսակ 5-ի շարունակությունը

Գավառի անվանումը	Գավառամասեր	Գյուղերի թիվը 1919 թ.																								
		վիճակագրված գյուղերի թիվը										չվիճակագրված գյուղերի թիվը														
		հայկական	այլ ազգերի					խառը		հայկական	այլ ազգերի			մուսուլմանական	ոչ մուսուլմանական											
			բնակչություն ունեցող	դատարկ	ընդամենը	բնակչություն ունեցող	դատարկ	ընդամենը	բնակչություն ունեցող		դատարկ	ընդամենը	բնակչություն ունեցող		դատարկ	ընդամենը										
Ընդամենը Երևանի նահանգում		168	484	6	490	77	200	277	16	-	16	293	20	1	21	804	8	7	15	243	66	309	12	36	56	365
1 Կարսի																										
2 Կաղզվանի																										
3 Արդահանի																										
Ընդամենը Կարսի շրջանում																										
Ձանգեզուրի շրջանում																										
Ընդամենը Հայաստանի ենթակայության ներքո տառածքներում*																										

* 1919 թ. գարնանից Հայաստանի Հանրապետության իրավական իշխանության սահմաններն արդեն ձգվում էին Արցախից մինչև Օլթիի շրջանը՝ կազմելով շուրջ 70 հազ. կմ² տարածք:

ընդամենը բոլոր չվճարագրված գումարների թիվը	Ծխերի կամ տների թիվը		Բնակչություն														
	այլ ազգեր		այլ ազգեր		այլ ազգեր										խառը		
			1919		մուսուլմաններ					ոչ մուսուլմաններ					1919		
			զաղթական		1919					1919					զաղթական		
			արևմտահայեր	առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակահատվածի ընդամենը 1919 թ.	բնիկներ	բուլղար	քուրդ	նրախան	ընդամենը 1919 թ.	բնակիչների թիվը 1914 թ.	բնիկներ	եզդի	նուրիյան	առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակահատվածի ընդամենը 1919 թ.	բնակիչների թիվը 1914 թ.	բնիկներ	զաղթական
93113	9236	4186	34	1546	2606												
13980	-	7300	4361	1287	1652												
5684	-	4183	1090	800	2293												
2282	-	1633	470	567	596												
561783	71049	21059	-	7978	13081												
140017	4502	23180	162	589	22429												
22027	1102	2675	-	23	2552												
723827	76653	46814	162	8590	38062												
727788	81440	48234	300	19979	27955												
101896	-	57959	40083	8672	9204												
18747	-	4057	2652	254	1151												
71090	-	7105	4278	787	2046												
25852	-	11162	6930	1035	3197												
127748	-	69121	47013	9707	12401												
188060	-	72312	44313	14246	13753												
33615	-	22677	5699	3499	13479												
2018	-	2018	-	968	1050												
492	-	437	7	-	430												
4932	-	4982	3684	-	949												
7492	-	7288	3891	968	2429												
41097	-	29965	9590	4467	15908												
63610	-	48894	6933	11924	28037												
13740	-	10736	4451	3869	2416												
5830	-	5330	-	2278	3552												
19570	-	16566	4451	6147	5968												
42346	-	23833	5059	13380	5377												
912242	76653	162465	61216	28911	72339												
1021311	81440	193273	58615	59536	75122												

Ինչպես տեսնում ենք բոլոր գյուղերն էլ վիճակագրվել են: Թվական տվյալների համադրումից ստացվում է, որ 1919թ. 1914թ. համեմատությամբ գավառի ընդհանուր բնակչության թվաքանակը կրճատվել է ավելի քան 29,5 հազարով: Նշանակում է 6 տարում բնակչության թվաքանակը կրճատվել է 1,4 անգամ կամ 27%-ով (նախկին Երևանի նահանգում և Հայաստանի ենթակայության ներքո տարածքներում 1,1 և 1,1 անգամ): Նույն տարիների տվյալներով՝ հայերի թվաքանակը գավառում պակասել է մոտ 9 հազ. մարդով կամ կրճատվել է 1,1 անգամ (նախկին Երևանի նահանգում աճել է 0,4-ով, իսկ Հայաստանի ենթակայության ներքո տարածքներում գրեթե չի կրել փոփոխություն):

Նոր Բայազետի գավառում առկա հայ բնակչության՝ 76902 մարդ, կազմում բնիկների թիվը 72965 էր, գաղթականների՝ 3937 (3418 արևմտահայ, 519 ռուսահայ):

Հայերի թվաքանակի պակասելը մի քանի պատճառների հետևանք էր. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և 1918թ. թուրքական արշավանքը, որոնք բազմահազար կյանքեր խլեցին, մյուս կողմից էլ բնակչության բավարար աճի համար չկային նպաստավոր պայմաններ՝ սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը, սովը, հաճախակի կրկնվող տարափոխիկ հիվանդությունները, արտագաղթը և այլն:

Նկատենք, որ 1914թ. տվյալներով գավառն ուներ 21423 մահմեդական բնակչություն (բացարձակ մեծամասնությամբ թաթարներ), սակայն ինչպես տեսնում ենք 1919 թ.⁷⁷ նրանց, ինչպես և ռուս աղանդավորների վերաբերյալ տվյալներ չկան, իհարկե ոչ առանց հիմքի:

Գավառը այլազգիներից դատարկվել էր: Դա պատահական չէր և պայմանավորված էր մի շարք գործոններով: Նախ, վարչական նոր բաժանմամբ սույն գավառից Դիլիջանի և մասամբ էլ Երևանի գավառներին անցան հիմնականում մահմեդական գյուղերը:

⁷⁷1918 թ. Նոր Բայազետի գավառն ուներ ռուսական 5, թաթարական 35 և հունական 1 գյուղեր: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 184, թթ. 6-7:

Մյուսը: Հայտնի է, որ Հայաստանի Հանրապետության ենթակայության ներքո գտնվող մի շարք վայրերում թուրք-թաթարական բնակչությունը հանդես եկավ հակապետական ելույթներով ու գործողություններով, ամեն միջոցի դիմեց ծախողելու նորանկախ պետության կայացման գործընթացը: Նրանք քայքայիչ և ապակայունացնող լայն գործունեություն ծավալեցին նաև Նոր Բայազետի գավառի ստվար թուրք-թաթարական բնակչություն ունեցող Բասարզեչարի գավառամասում: Այդ ելույթները ծնշվեցին: Հանրապետության կառավարության վերաբերմունքը մահմեդական բնակչության նկատմամբ, հասկանալի պատճառներով, նկատելիորեն կարծրացավ: Դրանից բարդացավ և խիստ տուժեց կողք-կողքի ապրող հայ և մուսուլման ժողովուրդների հարաբերությունները: Այդ ամենին հետևեց մահմեդական բնակչության արտահոսքը դեպի Ադրբեջան և Նախիջևան: Առաջ անցնելով նշենք, որ որոշ ժամանակ անց, հատկապես Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, նրանք ստվար զանգվածներով վերադարձան նախկին բնակավայրերը:

Ինչ վերաբերում է ռուս բնակչության արտագաղթին, ապա դա թելադրված էր 1918թ. հունվարին թուրքական արշավանքով դեպի Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան: Նրանք, տեղյակ լինելով, որ ռուսական զորքերը լքել են ռազմաճակատը, ապահովության և անվտանգության համար բռնեցին Հյուսիսային Կովկաս և Ռուսաստան տանող ճանապարհները:

Համաձայն մեր ունեցած տեղեկությունների նրանց բացակայությունը Հայաստանից տեղեց ընդամենը մի քանի ամիս: Այս կապակցությամբ ուշադրություն է գրավում «Մշակ» թերթում տպագրված մի հրապարակման հետևյալ տողերը. «Սևանա լճի ափերից գաղթած մոլոկյան գյուղացիները վերջերս խումբ-խումբ սկսել են վերադառնալ իրենց գյուղերը»⁷⁸:

1920 թ. ամռանը ներքաղաքական լարված իրավիճակի հետ կապված, որը պահանջում էր իշխանության որոշակի

⁷⁸ «Մշակ», 7 օգոստոսի 1918, թիվ 154:

կենտրոնացում, համաձայն կառավարության կողմից 1920թ. մայիսի 2-ին հաստատված օրենքի, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը բաժանվեց 4 նահանգների՝ Արարատյան կամ Երևանի, Շիրակի կամ Ալեքսանդրապոլի, Կարսի կամ Վանանդի և Սյունիքի կամ Ջանգեզուրի⁷⁹:

Օրենքը նախատեսում էր նահանգների սահմանները գծել հետևյալ կերպով:

Նկատի ունենալով փաստաթղթի կարևորությունը, թեև ծավալուն, մեջբերում ենք ամբողջությամբ:

Արարատյան նահանգի մեջ մտնում են՝ Երևանի, Սուրմալուի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներն ամբողջապես և էջմիածնի գավառն առանց Թալինի գավառակի: Նահանգի կենտրոնն է Երևան քաղաքը:

Շիրակի նահանգի մեջ մտնում են՝ էջմիածնի գավառի Թալինի գավառակը, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառներն ամբողջությամբ, Ղարսի գավառի Ե. գավառակն ամբողջությամբ և Ա. և Գ. գավառակների որոշ մասերը, սկսած Չլտրլճի հարավային ափի Դադկեփրի⁸⁰ գյուղերից, խճուղիով հարավ՝ Ներքին Պարկետից կտրելով երկաթուղին ուղիղ գծով մինչև Դայանլիխ⁸¹ գյուղը, Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների հայկական մասերը և Դիլիջանի գավառը⁸²: Կենտրոնը Ալեքսանդրապոլ քաղաքը:

Վանանդի նահանգ: Սրա մեջ մտնում են Կարսի նախկին շրջանը, բացի Կարսի շրջանի այն մասերից, որոնք միացվում են Շիրակի նահանգին: Կենտրոնն է Կարս քաղաքը:

Սյունաց նահանգը, որի մեջ մտնում են Ջանգեզուրը և Ղա-

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 119, ք. 137:

⁸⁰ Այլ աղբյուրներում նաև Դազկերտ: Տե՛ս «Ժողովուրդ», 23 հունիսի 1920, թիվ 97:

⁸¹ Այլ աղբյուրներում նաև Դայանավի: Տե՛ս նույն տեղում:

⁸² Դիլիջանի գավառը ժամանակավորապես զատվում է Շիրակի նահանգից և կազմում առանձին վարչական միավոր, որը կապ է պահում անմիջապես ներքին գործերի մինիստրության կենտրոնական հաստատության հետ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 116, ք. 43, ֆ. 199, ց. 1, գ. 160, ք. 134:

րաբաղը, Վարանդան, Խաչենը, Գյուլիստանը, Դիզակը, Զրաբերդը և Գանձակի գավառի հայկական մասերը⁸³:

Ցավոք, կյանքը ցույց տվեց, որ Հայաստանի իշխանությունների այս փորձն էլ՝ վարչական փոփոխության ճանապարհով կայունացնել հանրապետության ներքաղաքական վիճակը, բարելավել երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությունը և համախմբել ուժերը՝ բոլշևիզմին հակահարված տալու համար, ձախողվեց. դրանից յոթ ամիս անց էլ հանրապետությունը կործանվեց:

⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 160, ք. 134, ֆ. 203, ց. 1, գ. 116, ք. 43, «Ժողովուրդ», 23 հունիսի 1920, թիվ 97:

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1914-1920 ԹԹ.

1. Գյուղատնտեսությունը

Նոր Բայազետի գավառը Երևանի նահանգի ամենահետամնաց և աղքատ ծայրագավառներից էր: Գյուղատնտեսությունը գավառի տնտեսության հիմնական ճյուղն էր: 1914թ. գյուղատնտեսության մեջ զբաղված էր աշխատունակ բնակչության շուրջ 90%-ը: Սա այն դեպքում, երբ գավառը աշխարհագրորեն բարձր լեռնային շրջան է և առանձնանում է գյուղատնտեսական արժեքավոր հողահանդակների խիստ սակավությամբ (օգտագործման համար պիտանի հողերի նեղվածության իմաստով): Ի հաստատումը մեր այս պնդումի՝ բերենք տվյալները աղյուսակի տեսքով¹:

Գավառի հողատարածությունների պատկերը 1914 թ.
(քառ. դեսյատին)²

Աղյուսակ 6

Գավառի ընդհանուր տարածքը (ներառյալ Սևանա լիճը)	Սևանա լիճ	Սարատներ	Պետական անտառներ	Չնոսն արտավայրեր	Ոչ անտառական հողեր (արքեր ձորեր, քարաժայռեր)	Պիտանի հողեր					Ամբողջ հողատարածքը	Բնակչության թիվը	Ծխերի թիվը
						Ամբողջ	Վարելահողեր	Արտավայրեր	Խոտհարքեր	Գյուղատներ, ճանապարհներ, պարտեզներ, բանջարաններ			
750750 ³	129000	127000	2900	7850	212000	245900	131682	55229	5500	53489	595650	185000 ⁴	85669

¹ Եղած բոլոր թվերը վերցված են պաշտոնական աղբյուրից: Տես «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

² Աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 3, թ. 55, «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96 տվյալների հիման վրա:

³ Աղյուսակ 6-ի տվյալների ընդհանուր գումարը 750750-ի փոխարեն կազմում է 724650 քառ. դես.: Մենք հաշվարկները կատարել ենք վերջին տվյալի հիման վրա:

⁴ Այլ աղբյուրներում բնակչության թիվը նշված է 168,7 հազար: Տես

Ըստ աղյուսակ 6-ի տվյալների 1914 թ. Նոր Բայազետի գավառը զբաղեցնում էր 595650 քառ.դես. (առանց Սևանա լճի) տարածք, որից օգտագործման համար ոչ պիտանի հողերին (212000 քառ.դես.) բաժին էր ընկնում 35,6%-ը, 23,2%-ը (137750 քառ.դես.) կազմում էին սարատեղերը (յայլաներ), պետական անտառները և ձմռան արոտավայրերը, մնացած 245900 քառ.դես. կամ 41,2 %-ը օգտագործման համար պիտանի հողեր էին: Ընդ որում, պիտանի հողերի կառուցվածքում վարելահողերի (131682 քառ.դես.) տեսակարար կշիռը կազմում էր 53,5%-ը, իսկ գավառի ընդհանուր տարածքի (առանց Սևանա լճի)՝ 18,2%-ը:

Տվյալները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ 1914 թ. գավառի բնակչության միջին խտությունը ընդհանուր հողատարածքի (595650 քառ.դես.) հաշվով կազմել է 3,6 մարդ/դես.², ինչը 1,1 անգամ ավել է ամբողջ մահանգի միջին խտությունից⁵:

Բնակչության միջին խտությունը ըստ գյուղատնտեսական հողահանդակների ուներ հետևյալ պատկերը. օգտագործման համար պիտանի հողեր՝ 1,5 մարդ/դես², վարելահողեր՝ 0,8 մարդ/դես²:

Այուսակից նկատելի է նաև, որ յուրաքանչյուր տնտեսությանը միջին հաշվով ընկնում էր շուրջ 2,9 ծուխ/դես² պիտանի և 1,5 ծուխ/դես² վարելահող: Ըստ առանձին գավառամասերի՝ գյուղատնտեսության համար պիտանի հողահանդակների կառուցվածքը տարբեր էր:

Մշակովի հողատարածություններով առավել հարուստ էր Դարաչիչազի (Ծաղկածորի) շրջանը, որտեղ տեղավորված էին Ալափարս, Արգաքանդ, Բջնի, Սոլակ, Քաղսի հայաբնակ գյու-

«Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», կազմողներ՝ Ս. Համբարյան, Գ. Առաքելյան, Գ. Կիրակոսյան, Ս. Մկրտչյան, Եր., 1992, էջ 41 (այսուհետ՝ «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917 թթ. մարդահամարներում»), «Кавказский календарь на 1915», Тифлис, 1914 г., с. 218-264. և 173 հազ.: Մենք հաշվարկները կատարել ենք վերջին տվյալի հիման վրա:

⁵ Հաշվարկը կատարվել է ըստ թիվ 6 աղյուսակի և «Кавказский календарь на 1914», Тифлис, 1913 г., с. 122-135 տվյալների:

ղերը, որոնք, ինչպես նշում է «Հորիզոն» թերթը, «Հացի կարիք բոլորովին չունեին, ընդհակառակը, այս և նրանց հարակից հայ գյուղերը, ինչպես անցյալներում, նույնպես և այս տարի առատ բերք են ունեցել և սովորականի նման կարող են բավարարել ոչ միայն սեփական կարիքները, այլև շրջակա գյուղերին հաց մատակարարել»⁶:

Երկրորդ շրջանի՝ Նոր Բայազետի (սկսվում էր Ցամաքաբերդով, Գոմաձորով և Օրդակլուի, Նոր Բայազետի և շրջակա գյուղերի վրայով տարածվում մինչև Գյոզալդարա, Քեռլաղրան, Բասարգեչար) մասին թերթը այնուհետև գրում է. «Սակայն միանգամայն տարբեր է երկրորդ շրջանը՝ հողասակավությունն այստեղ այնպիսի չափերի է հասել, որ ըստ Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության տվյալների Ցամաքաբերդ, Գոմաձոր, Վերին Աղիաման, Ադամխան, Ձորագեղ, Քեռլաղրան և ուրիշ մի շարք գյուղերում ազգաբնակչության յուրաքանչյուր շնչին ընդամենը 1/4-1/5 և նույնիսկ 1/10 դեպքերում վարելահող է հասնում, այն էլ շատ անգամ անպետք, անջուր, սարային կամ դեմային հողաբաժին է լինում»⁷:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Նոր Բայազետի գավառում հողատիրության պատկերը ցույց է տրված թիվ 7-րդ աղյուսակում:

Աղյուսակից բխում է, որ նշված գավառում 138 գյուղերից պետական (արքունական) էին 128-ը (92,7 %), մասնատիրական (կալվածատիրական)՝ 4-ը (2,9%), վանքապատկան՝ 2-ը (1,5%), 4-ը՝ 2,9%, խառը պատկանելության:

Երևանի ամբողջ նահանգում 1304 գյուղերը ստորաբաժանվում էին համապատասխանաբար՝ 893 (73,4%), 210 (17,3%), 20 (1,6%), 91 (7,5%) և 2-ը (0,2%) մեջիդապատկան:

⁶ «Հորիզոն», 8 դեկտեմբերի 1916, թիվ 274:

⁷ Նույն տեղում:

**Հողատիրությունը (բնակված և անբնակ) Նոր
Բայազետի գավառում 1913 թ. ըստ խ. Ավդալբեկյանի
տվյալների⁸**

Աղյուսակ 7

Գավառի անվա- նունը	Բնակված տարածություններ																		
	Գյուղերի թիվը					Հեկտարներ							Պետական ամբնակ	Ընդա- մենը					
	Պետական	Սամառտիրական	Վանքապատկան	Մեջիդապատկան	խառը պատկանություն ընդամենը	Պետական	%	Սամառտիրական	%	Վանքապատկան	%	Քաղաքում	%	Ընդամենը	%	Ամստաներ, արտա- վայրեր, հողգույքեր	%	Հեկտար	
Նոր Բայա- զետի գավառ	128	4	2	-	4	138	265705	92,7	15924	5,6	2517	0,9	2300	0,8	286446	62,0	175254	38,0	461700
Երևանի նահանգ	893	210	20	2	91	1216	1243883	70,1	455644	25,6	36678	2,1	37121	2,1	1775613	63,7	1012657	36,3	2788300

Տվյալների համադրումից երևում է, որ Նոր Բայազետի գավառում բնակված տարածություններում պետական հողատիրությունը մոտ 23 տոկոսով գերազանցում էր նահանգի միջին ցուցանիշին, իսկ կալվածատիրական-վանքապատկան հողատիրությունը միասին զիջում էր 13,1%-ով:

Աղյուսակ 7-ի տվյալներից երևացող մյուս պատկերն այն է, որ այս գավառի ընդհանուր հողատարածքի (բնակված և անբնակ) մեծ մասը՝ 286446 հա կամ 62%-ը, բնակված տարածություններն էին, իսկ անբնակ տարածությունները կազմում էին 175254 հա. կամ 38%-ը: Ընդ որում, պետական-արքունական հողատիրությանը բաժին էր ընկնում բնակված տարածքների 93.5%-ը (նահանգում եղել է 70.2%), կալվածատիրական և վան-

⁸ *խ. Ավդալբեկյան*, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917 թթ.), Եր., 1959:

քապատկան հողատիրությանը միասին 6.5%-ը (նահանգում 27.8%):

Այսպիսով, ամենախոշոր հողատերը պետությունն էր, որից հետո՝ աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատերերը: Կալվածատիրական հողատիրությանը վերաբերող վիճակագրական թվերը վկայում են, որ հողատիրության այս ձևը տարածված չէր ինչպես Երևանի ամբողջ նահանգում, առավել ևս ուսումնասիրվող գավառում: Նոր Բայազետի գավառում 1916 թ. կալվածատերերի թիվը հասնում էր ընդամենը 195 մարդու (143 տղամարդ և 52 կին), ընտանիքի անձնակազմի հետ միասին (14 տնտեսություն), որը կազմում էր գյուղական ընդհանուր բնակչության (164 հազ. շունչ) թվաքանակի 0,11%-ը⁹: Նրանք, թեև աննշան տեսակարար կշիռ ունեին գյուղական բնակչության մեջ, սակայն իրենց ձեռքն էին վերցրել 18389 քառ. դեսյատին հող կամ ամբողջ պիտանի հողերի 7,5%-ը¹⁰:

1916 թ. Նոր Բայազետի գավառի ամբողջ հողահանդակների (595650 քառ. դես.) 35%-ը (210160 քառ. դես.) հանձնված էր գյուղական համայնքների օգտագործմանը (Հայաստանում հողօգտագործման հիմնական ձևը եղել է համայնականը)¹¹, մնացած 65%-ը պետական, կալվածատիրական և եկեղեցական-վանքապատկան հողեր էին¹²:

Այդ նշանակում է, որ արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը, գյուղացիությանը կախվածության մեջ էր զգել պետությունից ու կալվածատերերից և նրանց բաժանել երկու կատեգորիայի՝ «պետական գյուղացիներ, որոնք բնակվում էին պետական հողերի վրա և հարկ էին վճարում պետությանը և

⁹ Տե՛ս «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917 թթ. մարդահամարներում», էջ 21, «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8, նույն տեղում, 5 փետրվարի 1917, թիվ 27:

¹⁰ Հաշվարկը կատարվել է «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96, նույն տեղում, 2 մարտի 1917, թիվ 45 տվյալների հիման վրա:

¹¹ Վ. Ղազախեցյան, Հողային հարցը և հողային բարեփոխումները ՀՀ-ում (1918-1920թթ.), Եր., 2005, էջ 9-10:

¹² Հաշվարկը կատարվել է «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96, նույն տեղում, 2 մարտի 1917, թիվ 45 տվյալների հիման վրա:

կալվածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիներ, որոնք հարկերը վճարում էին պետությանը և կալվածատերերին կամ միայն կալվածատերերին (աշխարհիկ և հոգևոր)»¹³:

1914 թ. սույն գավառում պետական գյուղացիները (149986 մարդ) կազմում էին ամբողջ գյուղական բնակչության (136 գյուղ-173 հազ. շունչ) բացարձակ մեծամասնությունը՝ 90%-ը¹⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ստեղծած ծանր պայմանների և դրան հաջորդած սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների հետևանքով քայքայվեց ու կործանման եզրին հայտնվեց նաև Նոր Բայազետի գավառի տնտեսությունն ընդհանրապես և գյուղատնտեսությունը մասնավորապես: Գյուղատնտեսության մեջ նկատելի դարձավ աշխատող ձեռքի պակասը, կտրուկ կրճատվեց բանող անասունների գլխաքանակը (հարկադիր մորթի պատճառով՝ օգտագործվեց որպես սնունդ) և պակասեց գյուղատնտեսական գործիքների միավոր-քանակը: Այս ամենը ունեցան իրենց ծանր հետևանքները: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Վ. Ղազախեցյանի դիպուկ բնորոշմամբ. «Հայ գյուղացին փաստորեն տառապում էր ոչ այնքան հողի պակասությունից, որքան իր հողաբաժինը մշակելու և օգտագործելու անկարողությունից»¹⁵:

Գյուղացիության համար ամենադժվար հաղթահարելի խնդիրը մնում էր սակավահողությունը և եղածի անհավասարաչափ բաժանվածությունը գյուղի սոցիալական տարբեր շերտերի միջև, ինչն էլ վերջիններիս միջև մշտապես պայքարի պատճառ է հանդիսացել:

Ուշագրավ է, որ հողերի վերաբաժանման¹⁶ խնդրով շա-

¹³ Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

¹⁴ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. 111, թ. 132, «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 41, «Հորիզոն», 5 փետրվարի 1917, թիվ 27, նույն տեղում, 24 փետրվարի 1917, թիվ 40 տվյալների:

¹⁵ Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁶ Կալվածատիրական, եկեղեցապատկան և խոշոր մասնատիրական մյուս հողերը բաժանման ենթակա չէին: Բաժանվում էին միայն

հագրագրված էին գյուղական բնակչության գրեթե բոլոր շերտերը, սակայն մի տարբերությամբ միայն, որ նրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր կերպ էր հասկանում, այսպես կոչված, հողերի հավասարեցման խնդիրը: Հողատեր դասը միտում ուներ «հողահավասարեցման» անվան տակ բռնագրավել աշխատավոր գյուղացիության ձեռքի տակ եղած լավագույն հողերը, իսկ վերջիններս էլ՝ ակնկալում էին վերաբաժանման միջոցով ավելացնել իրենց ունեցած փայաբաժին հողը: Այս հեռակա մրցակցությունում մշտապես հաղթում էր տեղական իշխանությունների կողմից հովանավորվող ունևոր գյուղացիությունը՝ բռնագրավելով աշխատավոր գյուղացիների հողերը: Ասվածը հիմնավորելու համար բերենք օրինակներ: Նոր Բայազետի գավառի Դոմաշեն գյուղի 81 բնակիչներ, որոնք արտագնա աշխատանք էին կատարում Բաքվում, 1915 թ. փետրվարի 26-ին Երևանի նահանգական վարչությանն ուղղված իրենց բողոքագրում հայտնում էին, որ գյուղից ստացվող տեղեկությունների համաձայն դոմաշենցիների մի խումբ, տանուտերի գլխավորությամբ, փորձում են նոր հողաբաժանություն կատարել «ոչ թե արդարության սկզբունքներին համապատասխան, ոչ թե չքավոր, առավել վատ ապրող գյուղացիներին օգնելու, այլ, ընդհակառակը, որոշակի խմբի պատկանող անձնավորությունների ձեռքում ավելի շատ հողեր կենտրոնացնելու նպատակով»:¹⁷

Կանխագգալով, որ այդ գործընթացը իրապես կարող է վտանգ ներկայացնել բազմաթիվ ընտանիքների քայքայման

համայնական հողատարածությունները: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 214, ց. 1, գ. 5, թ. 579: Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում գեղջկական համայնքներում հողի վերաբաժանումները կատարվում էին տարբեր սկզբունքներով (ըստ ընտանիքի բոլոր անձանց թվի կամ միայն տղամարդկանց քանակի, ըստ ամուսնացած զույգերի թվի, վճարած հարկերի ու տուրքերի չափերի և այլն), բայց ավելի հաճախ՝ «համփա-չարեք»-ի սկզբունքով: Առաջացել էր մի տեսակ հողատիրության ձև, երբ ամեն մի ընտանիք տիրում էր պապերի ունեցած հողերին: Տե՛ս 7. *Հարությունյան*, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., էջ 180-181:

¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 602:

համար և ստվարացնել արտագնա աշխատանքի մեկնողների շարքերը, այնուհետև նամակագիրները տագնապով գրում են, որ «Այժմ իրենց գյուղի տղամարդկանց 80%-ը գյուղից բացակայում է, որովհետև մի մասը պատերազմի դաշտում է, իսկ մի մասն էլ՝ աշխատանքի է մեկնել Բաքու և այլ քաղաքներ, ու այս պայմաններում հողաբաժանությունը ոչ միայն անօրինական է, այլև՝ հանցագործություն»¹⁸: Բողոքագիր նամակի վերջում, օտարության մեջ գտնվող դժմաշենցիները խնդրում էին Երևանի նահանգային վարչությանը կարգադրել հաշտարար դատավորին, որպեսզի նա կանխի հողաբաժանման ամեն տեսակի փորձերը:

Հողաբաժանման անվան տակ գյուղի աշխատավոր զանգվածներին ունևոր դասի կողմից ծուղակի մեջ գցելու մեկ ուրիշ տիպիկ օրինակ ևս. «Նոր Բայազետի գավառի Բաբաքչի գյուղի չքավորները մինչև պատերազմը մի շարք անգամներ հարց էին բարձրացրել հողաբաժանության մասին, բայց որևէ արդյունքի չէին հասել: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, և գյուղացիների մեծ մասը զորակոչվեց բանակ, կուլակները որոշեցին գրավել նրանց հողերը»¹⁹: Այդ նպատակով նրանք ժողով գումարեցին, լիազորներ ընտրեցին, հողի վերաբաժանում կատարեցին և, ինչպես ասված է 1915 թ. մարտի սկզբին Երևանի նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանին ուղղված չքավոր բաբաքչեցիների դիմումում. «Ամենահարմար հողերը գյուղացիներից խլեցին և բաշխեցին իրենց և իրենց ամենամոտիկ ազգականների միջև, իսկ մեզ հատկացրին բոլորովին անպետք և չմշակված հողը» և բացի դրանից, գյուղի չքավորներից թաքցրին 7 դեսյատին լավ հող²⁰:

Նոր Բայազետի գավառում, անկախ մշակության համար պիտանի հողերի չափից ու տեսքից (սակավության և որակի առումով) բնակչությունը նեղվում էր նաև այլ ազգությունների

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 603:

²⁰ Վ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության (1828-1917թթ.), մաս Բ (1870-1917թթ), Եր., 1968, էջ 240-241, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 603:

միջև հողօգտագործման անարդարությունից: Խոսքն այն մասին է, որ կենտրոնական կառավարության ցուցումով տեղական իշխանությունների սոցիալական քաղաքականությունը, ընդհանրապես, և ագրարայինը մասնավորապես, նախագծվում էր ռուս վերաբնակիչների շահերի գերադասումով, արդյունքում՝ ի տարբերություն հայերի, նրանք տիրում էին լավագույն հողերին, այն էլ մեծ չափաբաժիններով:

Այս տեսակետից կարևոր ենք համարում Վ. Ղազախեցյանի բերած մի փաստը, որից ցցուն կերպով երևում է իշխանությունների կողմնակալ քաղաքականությունը մոլոկանների նկատմամբ Նոր Բայազետի գավառում: Այսպես, 1917 թ. հունիսին Անդրկովկասի գյուղացիական համագումարի անունով դիմում էին ներկայացրել Նոր Բայազետի գավառի Շահրիզ, Ծաղկունք, Դոմաշեն և Չրչո գյուղերի համայնքները, 1078 տնտեսությամբ (7762 շնչից բաղկացած):

Նկարգելով իրենց սոսկալի վիճակը, նրանք հայտնում էին, որ այդ գյուղերում յուրաքանչյուր շնչին ընկնում է կես դեսյատինից էլ պակաս հող, իսկ Ելենովկայի մոլոկանների հողերը 10 անգամ ավելի է մեզանից: Նրանց ամեն մի նաֆար ունի 5 դես. հող²¹:

Վերլուծելով այս փաստերը, Վ. Ղազախեցյանը իրավացիորեն նշել է, որ. «Բացարձակ սակավահողության պայմաններում ինչպես կալվածատիրական հողերի բաժանումը, այնպես էլ համայնական հողերի վերաբաժանումը և տարբեր ազգությունների միջև հողօգտագործման անարդարությունների, այսինքն հարաբերական սակավահողության վերացումը միայն կարող էր մեղմել հողի պակասը»²²:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել երկու հանրահայտ ճշմարտություն.

ա) Հայաստանը սակավահող երկիր է, հետևաբար յուրաքանչյուր գյուղացու հասնում էր չափազանց փոքր հողակտոր, և նաև այդ պատճառով էլ հողը մշակելու արդյունավետությունը ցածր էր: Նախանգի որևէ այլ գավառում գյուղատնտեսությունը

²¹ Տես Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

²² Նույն տեղում, էջ 68:

այնպիսի զարգացման ցածր մակարդակ չի ունեցել, ինչպիսին էր ուսումնասիրվող զավառում:

բ) Այդուհանդերձ, այսքան խնդիրներ ունեցող գյուղատնտեսության մեջ հողերի մի զգալի մասը կենտրոնացվել էր կալվածատիրական և կուլակային տնտեսությունների ձեռքում:

Դրությունը ավելի քան ծանր էր ցանքատարածությունների առումով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, ըստ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների Նոր Բայազետի գավառում յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով կատարվել է 72 հազ. քառ. դես. ցանք²³: Նշանակում է, որ 173 հազ. բնակչից, մեկ շնչին, միջին հաշվով հասնում էր 0,44, իսկ մեկ ծխի հաշվով՝ 3 դես. ցանքատարածություն:

Նույն դրությամբ Հայաստանում կատարված 343,7 հազ. հեկտար ցանքից 205,7 հազարը կամ ընդհանուր ցանքերի 60%-ը բաժին էր ընկնում կալվածատերերին, կուլակներին և վանքերին, իսկ գյուղացիական չքավոր և միջակ տնտեսություններին՝ միայն 138 հազ. հեկտար, կամ ցանքի միայն 40%-ը: 153000 չքավոր և միջակ գյուղացիական տնտեսություններից յուրաքանչյուրին միջին հաշվով ընկնում էր 0,9 հեկտարից էլ պակաս²⁴:

Հիմնական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների (72 հազ. քառ. դես.) 97,2%-ը (70 հազ. քառ. դես.) բաժին էր ընկնում հացահատիկային կուլտուրաներին, իսկ 2,8%-ը՝ մնացած մշակաբույսերին (կարտոֆիլ, վուշ, կանեփ և այլն)²⁵:

Հայ գյուղացին առավել տնքում էր հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունների շարունակաբար կրճատումներից: Նոր Բայազետի գավառում, եթե 1914թ. հացահատիկային կուլտուրաների ընդհանուր ցանքատարածությունը

²³ «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

²⁴ Ա. Մարուխյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900-1918թթ.) եր., 1948, էջ 17, Վ. Միքայելյան, Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում (1917-1920թթ.) եր., 1960, էջ 66:

²⁵ «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

հասնում էր 70 հազ. քառ. դեմ., ապա 1916 թ. այն կրճատվել էր մինչև 20 հազ. քառ. դեմ., այսինքն պակասել էր 3,5 անգամ, որը Հայաստանի միջին ցուցանիշից ցածր էր 0,6 անգամ²⁶:

Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության հանձնարարության հիման վրա կատարված ուսումնասիրության տվյալներով 1916 թ. 1914 թ. համեմատությամբ Նոր Բայազետի գավառի 24 գյուղերի գարնանացան ցանքատարածությունները ներկայացնում էր այսպիսի պատկեր.

Գարնանացան ցանքատարածություններ²⁷
(դեսյատիններով)

Աղյուսակ 8

Նոր Բայազետի գավառի գյուղերը	Ցանված հողերը պատերազմի սկզբին	Ցանված հողերը 1916 թ.	Քանի դեսյատին է պակասել
Երանոս	760	700	60
Վ. Աղիաման	480	400	80
Գյոլ	800	700	100
Ադամխան	200	180	20
Վալի Աղալու	740	700	40
Ծակքար	200	180	20
Ն. Ղարանյուղ	560	500	60
Ն. Աղիաման	600	500	100
Ավդալաղալու	187	150	37
Ն. Գյոզալդարա	1200	1100	100
Վ. Գյոզալդարա	70	40	30
Քեոյաղռան	450	400	50
Զոլախաչ	730	600	130
Ալիդռի	420	350	70
Փաշաքենդ	800	650	150
Ղալիղարդաշ	940	760	180
Ղուլալի	800	675	125
Քյուզաջղ	678	580	98
Ղշաղ	600	530	70
Քյարինքենդ	270	200	70
Ցամաքաբերդ	100	80	20
Ռնդամալ	936	900	36
Ն. Ախտա	900	800	100
Քարվանսարա	524	500	24
Ընդամենը	13945	12175	1770

²⁶ Հաշվարկը կատարվել է «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917 թթ. մարդահամարների», էջ 23, «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96, ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թ. 55, գ. 4, թ. 15-24 տվյալների հիման վրա:

²⁷ «Հորիզոն», 18 դեկտեմբերի 1916, թիվ 282:

Աղյուսակի տվյալներից նկատելի է, որ հիշյալ գյուղերի գարնանացան բոլոր մշակաբույսերի ցանքատարածությունները 1914թ. համեմատությամբ 1916թ. կրճատվել է 1770 դեսյատինով կամ 12 տոկոսով: Ըստ առանձին գյուղերի, միջին հաշվով, կրճատումը կազմել է 43 դես.: Սրանից ուղղակի հետևում է, որ գյուղացին իր ունեցած փոքր հողակտորն էլ ամբողջովին չէր մշակում: Գնալով պակասում էր յուրաքանչյուր դեսյատինին ընկնող հացահատիկի միջին բերքատվությունը: Ընդհանրապես նկատելի է, որ այս գավառում դեռ նախապատերազմյան տարիներին մշտապես բերքատվությունը նվազում էր:

Ասվածը հիմնավորելու համար, բերենք պաշտոնական աղյուսակից վերցրած տասը տարվա ցանածի և ստացածի աղյուսակը²⁸

Աղյուսակ 9

Թվական	Ցանվածից ստացվել է մեկին
1904	4
1905	3
1906	1
1907	2
1908	3
1909	3
1910	2
1911	2 ¹ / ₂
1912	3
1913	2

Փաստորեն, ըստ աղյուսակի տվյալների, տասը տարվա ընթացքում միջին թվով բերքը ստացվել է մեկին 2¹/₂:

Ինչպես արդեն ասվել է Նոր Բայազետի գավառում մինչև պատերազմը յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով ցանվել է 72 հազ. քառ. դես. հացահատիկային կուլտուրաներ: Մեկ դեսյատինի վրա միջինը ցանվել է 15 փութ²⁹, ընդհանուր գումարով 108.0000 փութ³⁰ հացահատիկ: Վիճակագրական տվյալների հա-

²⁸ Տե՛ս «Յորիգոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Մեկ փութը հավասար է 32կգ-ի:

վաստմամբ ամենաբերքառատ տարում մեկ դեսյատինից ստացվել է 45 փութ, այսինքն մեկին երեք, ընդամենը 315 հազ. փութ կամ 105 հազ. խալվար³¹: Եթե ստացված 315 հազ. փութ հացահատիկից 105 հազ. փութը առանձնացնենք որպես սերմացու, ապա 210 հազ. փութը կամ 33%-ը, մնում է 173 հազ. բնակչի համար որպես սնունդ և անասնակեր: Այս նշանակում է, որ եթե 1914 թ., հացահատիկի ստացված ամբողջ բերքը բաժանենք գավառի ընդհանուր բնակչության թվաքանակի վրա, ապա կստացվի, որ ամեն մի շնչին միջին հաշվով տարեկան կտրվածքով ընկնում էր մոտ 2 փութ հացահատիկ:

Ըստ առանձին շրջանների բերքատվության նման պատկերն ավելի ծանր էր ու մտահոգիչ: Ինչպես ասվել է, ըստ առանձին շրջանների հողային ֆոնդի կառուցվածքը տարբեր էր: Հողագործության զարգացման համար առավել նպաստավոր պայմաններ կային, այսպես կոչված առաջին՝ Դարաչիչազի շրջանում:

Ցածրադիր գոտիներում վարելահողերի սակավությամբ, իսկ բարձրադիր շրջաններում՝ վարելահողերի ցածր եկամտաբերությամբ էլ պայմանավորված էր երկու շրջանների միջև բերքատվության խիստ տարբերությունը: Այսպես, Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության կազմած վիճակագրական տեղեկագիրը ցույց է տալիս, որ, եթե Դարաչիչազի շրջանում յուրաքանչյուր տարի բերքը մեկին 6 և նույնիսկ 7-ն էր, ապա երկրորդ շրջանում բերքը մեկին 3-ից չէր անցնում³²:

«Հորիզոն» թերթը 1916 թ. տվել է Նոր Բայազետի գավառի երկրորդ շրջանի գյուղերի հացահատիկային կուլտուրաների բերքատվության համեմատական պատկերը³³:

³¹ Մեկ խալվարը հավասար է 30 փթի: Տե՛ս «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

³² Տե՛ս «Հորիզոն», 18 դեկտեմբեր 1916, թիվ 282:

³³ Տե՛ս նույն տեղում:

Գյուղերը	Ցորեն (փութ)		Գարի (փութ)	
	պատերազմից առաջ	1916 թ.	պատերազմից առաջ	1916 թ.
Երանոս	12000	7500	30000	18000
Վ. Աղիաման	6000	4800	19200	14400
Գյոլ	12000	10500	24000	21000
Ադամխան	3600	3000	4800	4800
Վ. Աղալու	8400	7080	25200	20880
Ծակ-քար	2400	2400	5400	4500
Ն. Աղիաման	7800	6500	1530	12500
Գյոզալղարա	27000	16500	36000	33000
Քեռլաղոան	11250	9900	12000	8100
Զոլախաչ	13500	6000	25800	24000
Ալիդոխ	8000	4800	14000	12000
Փաշաքենդ	12000	6000	32480	20480
Ցամաքաբերդ	2700	2250	2400	1800
Քյարիմքենդ	3500	2100	10800	7350
Ընդամենը	130150	89330	243610	202810

Աղյուսակից բխող ամենագլխավոր հետևությունն այն է, որ հացահատիկային կուլտուրաների (ցորեն և գարի) բերքատվությունը 1916 թ. 1914 թ. դիմաց բոլոր գյուղերում էապես կրճատվել է, ընդ որում՝ ցորենինը կրճատվել է 40820 փոփ, այսինքն՝ մոտ 1,4 անգամ (30%-ով), իսկ գարու ամբողջ բերքատվությունը 243610 փթից կրճատվել և հասել է 202810 փթի, պակասելով շուրջ 1,2 անգամ (17%-ով): Այլ խոսքով՝ պատերազմից առաջ արտադրվել է հացահատիկ (գարի և ցորեն միասին) ընդհանուր զումարով 373760 փութ, իսկ 1916 թ.՝ 292140 փութ, այսինքն՝ պակասել է 81620 փոփով (22%):

Մեկ դեսյատինի հաշվով հացահատիկային կուլտուրաների անբերրիությունը առանձնակի չափեր ընդունեց հատկապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Պատերազմի առաջին տարում գավառում մեկ դեսյատին հողակտորից միջին

հաշվով ստացվել էր 40 փուլ հացահատիկ, այսինքն՝ մոտավորապես մեկին 2½փուլ բերք: Նախապատերազմյան տարիներին մեկ դեսյատինից բերքատվությունը միջին հաշվով հասնում էր 45 փթի կամ մեկին 3: Գնալով այդ ցուցանիշը նվազել է. 1915 թ. կազմել է մեկին 2, իսկ 1916թ.՝ մեկին 1½ փուլ³⁴:

Պատերազմը ծանր հարված հասցրեց գավառի անասնապահությանը: Որպես ասվածի ապացույց, բերենք Նոր Բայազետ քաղաքից մի օրինակ, որը կարող է բնութագրական լինել ամբողջ գավառի համար: «Սրանից տասը տարի առաջ, կարողում ենք «Հորիզոն» թերթում,-քաղաքում կար մոտ 2500 լծկան եզ և մոտ 400 տուն ուներ իր սեփական գութանը և այժմ հազիվ լինի 500 լծկան եզ և մի քանի տուն հազիվ ունենա իր սեփական գութանը: Նույնպիսի համեմատության չափով նվազել է նաև կովերի թիվը»³⁵:

Աշխատավոր գյուղացիները տառապում էին գյուղատնտեսական գործիքների պակասությունից: Պիտանելիությունը կորցրել էր գյուղգործիքների՝ արորների և գութանների զգալի մասը³⁶:

«Հորիզոն» թերթը վկայություն է բերում երկրագործության վիճակի և գյուղացու աշխատանքի պայմանների վերաբերյալ և նշում, որ. «Նա (գյուղացին-Հ.Հ.) դեռ հնացած եղանակով է իր տնտեսական կարիքները բավարարում և նույնիսկ գյուղատնտեսական մեքենաները շռայլություն համարում:

Երկրագործությունը չափազանց անգարգացած էր, իր բնույթով էքստենսիվ, մեծ աշխատանք, էներգիա պահանջող և համեմատաբար քիչ արդյունք տվող»³⁷:

«Մշակ» թերթի անունով նրա թղթակից Գ. Սինանյանը 1914թ. օգոստոսի 24-ի նամակում ահա, թե ինչպես է նկարագրում երկրագործության չափազանց անարդյունավետ և անեկամտաբեր վիճակը Նոր Բայազետի գավառում: «... Դեռ քա-

³⁴ «Հորիզոն», 8 դեկտեմբերի 1914, թիվ 274, նույն տեղում, 14 հունվարի 1916, թիվ 280:

³⁵ Նույն տեղում, 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

³⁶ Տե՛ս Վ. Ղազարխեցյան, նշվ. աշխ. էջ 55:

³⁷ «Հորիզոն», 8 դեկտեմբերի 1916, թիվ 274:

ղաքի ծայրից սկսած ամբողջ դաշտավայրը ձեր աչքին դեղին շերտերի մի ծով է երևում... Դուք ծին քշում եք մի արտի մոտ. ցորենի բարձր ցողունները հասնում են ձիու թամբին՝ պոկում եք մի քանի հասկեր, որոնք 3-4 վերշոկ հասակ ունեն: Փշրում եք հասկերը ձեր ափի մեջ՝ զատ-զատ և ստանում եք 10 (ցածր տեսակի), 20 (միջակից) և մույնիսկ 30 հատիկներ (լավերից), որոնք միջին թվով տալիս են 20%:

Դա, իհարկե, ոչ միայն բավարար է, այլև շատ լավն է, գերազանց՝ մեր բերքի նկատմամբ»: Այնուհետև կարդում ենք մույն նամակում. «Սակայն մտածում եք, ապա ինչու մեզանում երբեք 10-20% բերք չի ստացվում: Կամ ու՞ր են գնում մյուս ավելորդ հատիկները, երբ ծեծելուց-կալսելուց հետո ստացվում է 5-6% հացահատիկ: Կամ ինչու՞մ է կայանում գաղտնիքը, երբ մի խավար ցանողը հազիվ 3-4 խավար է ստանում»: Բարձրացված հարցերի պատասխանը տալիս է ինքը՝ հողվածագիրը՝ «Նախ սերմն է լինում անմաքուր, մրիկոտ, ճիկկախառն և այլն, որի մի մասը աննպատակ, իբրև ավելորդ հատիկներ, երկրորդ՝ սերմի մեջ գտնվում են մաս փչացած հատիկներ, որոնք չեն աճում, իսկ երրորդ՝ կալսելիս ահագին պակասորդ է ստացվում՝ ոտքի տակ փչանում, հավերի ու թռչունների բաժին դառնում, տավարի կեր դառնում (կալսելիս և այլն)»³⁸:

Մի կողմից այս բոլորը, մյուս կողմից այն հանգամանքը, որ պատերազմի տարիներին բանակ էր զորակոչվել գյուղի աշխատունակ զանգվածը, իսկ տանը մնացածները հազիվ էին կարողանում մշակել վարելահողերի ամնշան մասը, ստեղծված կացությունը լիովին պարզ ու հասկանալի կդառնա:

Կործանարար պատերազմի պարագայում, գյուղացիների ապրելակերպն ավելի անհուսալի էր դառնում, երբ վրա էին հասնում երաշտը, կարկուտը, կամ բնական այլ աղետները, որոնք գավառի յուրահատուկ պայմանների՝ լեռնային ռելիեֆի, տարածքի խիստ մասնատվածության և կլիմայի բազմազանության պատճառով պարբերաբար կրկնվում էին: Ահա այդպիսի մի օրինակ .«Անցած ամսի (հուլիս-Յ.Յ.) 29-ին Չիբուխ-լուում տեղացած կարկտախառ անձրևը, բույս ու հացահատիկ

³⁸ «Մշակ», 5 սեպտեմբերի 1914, թիվ 196:

ոչնչացրեց»,³⁹ -գյուղի բնակիչներից Հայկ Թալանչյանը գրել է «Մշակ» թերթին:

Նույնպիսի բնական աղետներից ապահովագրված չէին գավառի մյուս գյուղերը ևս: Դարաչիչագի շրջանի Ռնդամալ գյուղին երաշտի պատճառած աղետը հետևյալ կերպ է ներկայացվել «Մշակ» թերթում. «Բերքը երաշտի պատճառով խիստ պակաս է, մի սայլը, որ անծրևային տարին տալիս էր 9-12 փութ ցորեն, այս տարի 4-ից չի անցնում: Ցորենի փութը 12-13 ռութլով չի ճարվում»⁴⁰:

Հացահատիկի և մյուս մշակաբույսերի բերքատվության վրա բացասաբար են անդրադարձել նաև վնասատու կենդանիները: Այսպես, գյուղատնտեսության պետական գույքերի գլխավոր վարչության փաստաթղթերից մեկում գտնում ենք այսպիսի տողեր. Չիբուխլու, Ելենովկա և Սեմյոնովկա գյուղերով անցնելիս տեղական ժողովուրդը հայտնեց, որ այստեղ մեծ քանակությամբ մորեխ է երևացել «փչացնում է գետնախնձորի տերևները, կանաչ խոտը և չհասած արտերը»⁴¹:

Հացի սակավության մեջ տառապող սույն գավառը, ինչպես նշել է «Ժողովուրդ» թերթը՝ Անդրկովկասի այն գավառներից մեկն է, որ թե մինչև երկաթուղիների կանգ առնելը և թե նույնիսկ ամենալավ բերքի տարին Հյուսիսային Կովկասից հարյուրավոր վագոններով հաց է ստացել և հազիվ պահպանել իր գոյությունը⁴²: Գավառի իշխանությունները տարեկան միջին հաշվով ներկրել են 200 հազ. փութ ալյուր⁴³:

Հացի և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների ներկրումից շահում էին չինովնիկներն ու ամեն տեսակի առևտրականները, որոնք «Մշակ» թերթի բնութագրմամբ. «Օգտվում են ներկա հանգամանքից և ծախում են քառապատիկ բարձր գներով»⁴⁴:

Խոսելով չքավոր և միջակ գյուղացիների առևտրական-

³⁹ Նույն տեղում, 11 օգոստոսի 1914, թիվ 188:

⁴⁰ «Հորիզոն», 12 օգոստոսի 1917, թիվ 172:

⁴¹ ՀԱԱ ֆ. 203, ց. 1, գ. 179, ք. 55:

⁴² «Ժողովուրդ», 16 սեպտեմբերի 1915, թիվ 14:

⁴³ «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8:

⁴⁴ «Մշակ», 11 օգոստոսի 1914, թիվ 210:

ների կողմից կողոպտման ենթարկվելու մասին, 1916 թ. «Հորիզոն» թերթը գրում էր. «Թիֆլիսի քաղաքացիությունը մի վազոն ալյուր էր տվել քաղաքիս՝ համաձայն քաղաքագլխի և գավառապետի միջնորդության: Գնորդը և բերողն է Ս. Բաղդասարյանը: Դեռ բերելուց առաջ լուր էր տարածվել, որ վազոն ալյուրը գնված է 4500 ռ.: Լուրը տարածելու նպատակն այն էր, որ ամենքին ցույց տային, թե ալյուրը բարձր գնով է առնվել, հետևաբար, եթե գինը բարձր նշանակվեր, քաղաքացիները չպիտի զարմանային»⁴⁵: Վերջիններս իսկապես զարմացել են, երբ քաղաքագլուխ Գևորգ Արծրունին մերժել է իրենց օրինական պահանջը ալյուրի վրա սակագին դնելու վերաբերյալ, քանի որ ալյուրը քաղաքի անունով էր ստացվել և այն էլ միջնորդությամբ: Գավառապետը⁴⁶ իսկությունը ճշտելու համար հեռագրում է Թիֆլիսի քաղաքացիություն և ստանում է պատասխանը, որ ալյուրը բաց է թողնված 3382ռ., հակառակ 4500ռ. տարածված լուրի⁴⁷:

Նման պայմաններում օրավուր ահագնանում էր սովի ուրվականը, և զուգընթաց ուժգնորեն բարձրանում էին մթերքների ու կենսական նշանակության մյուս ապրանքների գները: 1917 թ. «Հորիզոն» թերթի հաղորդումից տեղեկանում ենք. «Կրիտիկական օրեր է ապրում տեղի (Նոր Բայազետի գավառի-Յ.Յ.) բնակչությունը: Սովը դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով մոտենում է մեզ: Ժողովուրդը կարոտ է հացի բառիս բուն իմաստով: Թեև սկսվել է հունձը, բայց ոչինչ սպասելիք չկա», - նշում է թերթը, և հավելում. «Ստացվածը հազիվ 1-2 ամիս բավարարի: Հարկավոր է պարենավորման լայն օժանդակություն: Ալյուր չի ճարվում, եղած դեպքում էլ ծախվում է 15-17 ռ., որը աղքատին անմատչելի է»⁴⁸:

Նույն հարցի կապակցությամբ Նոր Բայազետից 1917թ. հուլիսին Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի համապատասխան

⁴⁵ «Հորիզոն», 10 սեպտեմբերի 1916, թիվ 202:

⁴⁶ Գավառապետը Ֆիլիպովն էր: Տե՛ս «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8:

⁴⁷ «Հորիզոն», 10 սեպտեմբերի 1916, թիվ 202:

⁴⁸ Նույն տեղում, 6 օգոստոսի 1917, թիվ 166:

մարմիններին հայտնվում է այն մասին, թե սև հացը ձեռք չի ընկնում: Ծախսվում է 18-20 կոպեկ ֆունտը, իսկ երևանում ծախսվում է 10 կոպեկ: Այլուրը չի հասնում մեր ձեռքը: Մեր ընկերներից մեկը Թիֆլիսից գալով հայտնեց, որ Կովկասյան պարենավորման կոմիտեն մեր գավառի 170 հազ. ազգաբնակչության համար ամսական 40 վագոն հաց է բաց թողնում, այնինչ երևանը մեզ շահագործելով ուղարկում է ոչ ավել՝ քան 4-5 վագոն⁴⁹:

Ուշագրավ մեկ այլ օրինակ ևս. «Ներկայումս այդ կողմերը (Նոր Բայազետի գավառ-Յ.Յ.) տիրում է մթերքների առասպելական թանկություն: Հացի ֆունտը 8-10 կոպեկ է, ալյուրի փութը՝ 3ռ.80կոպ.-4ռ., նավթինը՝ 10-11 կոպեկ»⁵⁰: Նամակում ամենից առաջ հետաքրքրական է այն, որ նամակագիրները, նկարագրելով ստեղծված կացությունը, սերտ կապ են տեսնում թանկության և փոխադրամիջոցների պակասության միջև: «Սկզբում Աղստաֆա կայարանից մինչև Նոր Բայազետ փութը փոխադրում էին 30-40 կոպեկ, իսկ այժմ ոչ պակաս քան 1ռ. 20կոպ. և այն էլ մեծ դժվարությամբ են գտնվում սայլեր»⁵¹: Բավական է նշել, որ 1916 թ. ամբողջ գավառում կար ընդամենը 4000 երկանիվ և 1500 չորսանիվ սայլեր⁵²: Եթե նշված թվերը բաժանենք 27136 տնտեսությունների վրա, ապա կտեսնենք, որ յուրաքանչյուր տնտեսությանը ընկնում էր միջին հաշվով 0.14 երկանիվ և 0.05 քառանիվ սայլեր:

Վերը շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ աշխատավոր գյուղացիներն ունեցած ափի չափ վարելահողով չէին կարող լուծել իրենց ընտանիքների, ասել է թե նաև երկրի պարենային անվտանգության հարցը, որը պակաս կարևոր չէր, քան ռազմական անվտանգությունը:

Գյուղացիության սակավահողությունը, հողօգտագործման ցածր արդյունավետությունը, չօգտագործված հողատարածքների աճման միտումները, բազմատեսակ հարկերը, տուրքերը և զանազան պարտավորությունները կազմալուծում էին

⁴⁹ «Մշակ», 16 հուլիսի 1917, թիվ 146:

⁵⁰ «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Նույն տեղում:

գյուղացիական տնտեսություններին, իսկ վերջիններս էլ հայտնվելով ինքնուրույն տնտեսություն վարելու անկարող սուբյեկտի դերում, սկսեցին մասնավոր ամձանց, կուլակների և վաշխառուների մոտ գրավ դնել իրենց հողերը, ինվենտարը, անասունները, շենքերը և բոլոր տեսակի արժեքավոր գույքը՝ տոկոսով դրամ ստանալու համար⁵³:

Ագրարային հարաբերությունների պատմության հմուտ մասնագետ Վ. Ղազախեցյանի խոսքերով ասած՝ «Հենց այս ժամանակ հանդես էր գալիս կուլակ-վաշխառուն: Նա կամ գրավականով էր փող տալիս՝ ամենամահավատալի տոկոսներով կամ գնում էր կարիքավոր գյուղացու խաղողի, բամբակի, կամ մյուս կուլտուրաների բերքը շատ էժան գներով»⁵⁴:

Վ. Ղազախեցյանը համակողմանիորեն վերլուծելով այդ պարտավորագիր փաստաթղթերի բովանդակությունը նշել է. «Քիչ չէին դեպքերը, երբ պարտապանը չկարողանալով վճարել հարկերը, գրկվում էր հողակտորից կամ այգուց՝ եթե վերջիններս գրավ էին դրված լինում»⁵⁵: Այլ խոսքով՝ եթե վարկը տրված էր լինում հողի գրավով, ապա պարտքը չվճարելու դեպքում հողը սկսում էր մշակել վաշխառուն, իսկ նրա տերը փաստորեն դառնում էր հողագուրկ:

Բնական է, որ սովն ու կենցաղային ամենատարրական պայմանների բացակայությունը հալումաշ էին անում մարդկանց, քայքայում նրանց առողջությունը և ստեղծում պարարտ հող բազմապիսի համաճարակային հիվանդությունների առաջացման համար: «Հորիզոն» թերթը 1916 թ. տվել է գավառի մի շարք գյուղերում տիրող իրավիճակի հետևյալ նկարագրությունը: «Վերջերս Ղարաչիչազի Քաղցի (ներկայումս Քաղսի-Յ.Յ.) գյուղում ժանտախտը ահագին զոհեր է խլում: Օրական մեռնում են տասից ավելի մարդ:

Հիվանդության նշաններ երևացել են Գոմաձորում և այլ գյուղերում: Ամբողջ շրջանը վարակման վտանգի մեջ է: Բժշկա-

⁵³ Ա. Մարուխյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900-1920 թթ), էջ 54:

⁵⁴ Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

կան ամեն օգնություն բացակայում է: Անհրաժեշտ է բժշկական օգնություն, այլապես համաճարակը ահավոր չափերի կհասնի»⁵⁶:

Մի հավելում ևս: «Երկրորդ շաբաթն է, որ Դարաչիչագի շրջանը բռնված է խուլերայով, որը շատ զոհեր է տանում: Հինգ օրվա ընթացքում Ներքին Ախտայում տեղական ժողովրդից խուլերայով հիվանդացել են 37, մահացել են 12 հոգի: Քարվանսարա գյուղում հիվանդացել են 14, մահացել 5 հոգի: Մահանում են մյուս գյուղերում ևս: Իսկ գաղթականներից մահանում են մի քանի տասնյակ հոգի թե խուլերայից և թե ուրիշ հիվանդություններից: Ամբողջ Դարաչիչագի շրջանն ունի մեկ բժիշկ և մեկ ֆելդշեր»⁵⁷:

Այդիմաստ բնորոշ օրինակ է տալիս գավառի վարչական կենտրոն Նոր Բայազետ քաղաքը՝ 4-5 ամիս է ինչ Նոր Բայազետ քաղաքում տարածված են զանազան տարափոխիկ հիվանդություններ՝ տիֆ, դիֆտերիա, սկառլատինա և խուլերա⁵⁸, հավաստում է «Հորիզոն» թերթը:

Տնտեսության զարգացման ոչ բավարար մակարդակը, աշխատուժի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությունները, մշակելի հողերի սակավությունը պայմանավորեցին Նոր Բայազետի գավառի բնակչության արտահոսքը դեպի Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսաստան և արտասահման: Այն, որ այս գավառի բնակչության գործազուրկ և աղքատ զանգվածը աշխատանք գտնելու ակնկալիքով վաղուց էր սկսել մեկնել արտագնա աշխատանքի, իսկ արդեն նշված ժամանակաշրջանում մեծ ծավալների էր հասել, հաստատում են արխիվային փաստաթղթերը, ժամանակի մամուլը և պաշտոնական վիճակագրությունը: Բավական է նշել, որ միայն 1914 թ. բացի օտարության մեջ եղածներից, միայն Նոր Բայազետ քաղաքը տվել է 1190 հոգու անցագիր, իսկ գավառը առանց Դարաչիչագի շրջանի՝ 7000 հոգու անցագիր⁵⁹: Փաստաթղթերից մեկում

⁵⁶ «Հորիզոն», 3 սեպտեմբրի 1916, թիվ 197:

⁵⁷ Նույն տեղում, 22 սեպտեմբերի 1915, թիվ 213:

⁵⁸ Նույն տեղում, 19 մարտի 1914, թիվ 60:

⁵⁹ Նույն տեղում, 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

կարդում ենք. «Կան գյուղեր, որոնք պատերազմից առաջ յուրաքանչյուր տարի օտար շուկաներ էին ուղարկում մինչև 500 աշխատավոր ձեռքեր»⁶⁰:

Ցարական ինքնակալության վերացումից հետո նախկին կայսրության տարածքում հուժկու թափով սկսվեցին գյուղացիական շարժումները, նոր ուժով բորբոքվեց հողային հարցը: Ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. մարտի 11-ին պարտադրված եղավ ստեղծել հանձնաժողով, հանձնարարելով նրան ուսումնասիրել հողատիրության և հողօգտագործման վիճակը⁶¹: Հանձնաժողովը նույն տարվա ամռանն անցկացրեց համառուսաստանյան գյուղատնտեսական և հողային հաշվառում⁶²:

Արևելյան Հայաստանում միջոցների և համապատասխան կադրերի պակասի պատճառով ոչ բոլոր գյուղերն ու գյուղացիական տնտեսություններն են հաշվառվել և ուսումնասիրվել:

Հաշվառման հանրագումարային տվյալները վերաբերում են գյուղական բնակչության թվաքանակին, նրա սոցիալ-դասակարգային կառուցվածքին, ազգային ու սեռային կազմին, գյուղացիական տնտեսություններին, գյուղացիական հողատիրությանն ու հողօգտագործմանը, գյուղատնտեսական կուլտուրաների ցանքատարածություններին, բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակին, արդյունագործությանը, գրագիտությանը և այլն:

Արևելյան Հայաստանի 1916 թ. գյուղատնտեսական և 1917թ. համառուսաստանյան գյուղատնտեսական ու հողային հաշվառման տվյալները մշակվել և հրատարակվել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի մի խումբ գիտաշխատողների կողմից⁶³:

⁶⁰ Նույն տեղում, 8 դեկտեմբերի 1916, թիվ 274:

⁶¹ «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917 թթ. մարդահամարներում», էջ 4:

⁶² Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուր-Պարալագյազի գավառներում, Լոռու գավառամասում և Կարսի մարզում ուսումնասիրված է 87617 գյուղացիական տնտեսություն 547350 բնակչությամբ: Նույն տեղում, էջ 11:

⁶³ Խոսքը վերոգրյալ աշխատության մասին է:

Վիճակագիրներն ուսումնասիրության առարկա դարձրել են նաև Նոր Բայազետի գավառի գյուղացիական տնտեսությունները: Նկատենք, որ Երևանի նահանգի մյուս գավառների մեծամասնությունը նույնպես ոչ բոլոր գյուղերն են ուսումնասիրվել: Օրինակ, սույն գավառում 136 գյուղերից ուսումնասիրություն կատարվել են միայն 51-ում (37,5%-ը), որոնցում եղել է 9089⁶⁴ գյուղացիական տնտեսություն:

Հարկ է նշել, որ 1917 թ. համառուսաստանյան գյուղատնտեսական և հողային հաշվառման վիճակագիրների տվյալներն ուսումնասիրողները գյուղացիության սոցիալական շերտավորմանն անդրադառնալիս սահմանել են մի ընդհանուր մոտեցում, այն է՝ չքավոր են համարել բոլորովին հողազուրկ և մինչև 3 դես. վարելահող ունեցող տնտեսություններին, միջակներ՝ 3-9 դես. ունեցողներին, իսկ հարուստներ՝ 10 և ավելի դես. վարելահող ունեցող տնտեսություններին⁶⁵:

Սույն հարցը քննարկելիս մենք առաջնորդվել ենք այս սկզբունքով:

Աղյուսակ 11-ի տվյալներից տեսանելի է, որ 1917 թ. գավառում հետազոտված 9089 գյուղացիական տնտեսությունների 54%-ը (4889 տնտեսություն) կազմում էին չքավորները, 44.4%-ը (4050 տնտեսություն)՝ միջակները, իսկ 1,6%-ը (150 տնտեսություն)՝ հարուստները:

Աղյուսակին առնչվող մեկ այլ դիտարկում ևս: Խոսքը վերաբերում է հողաբաժինների կենտրոնացմանը գյուղացիական տարբեր խմբերի ձեռքերում: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ գյուղական չքավորությանը բաժին էր ընկնում 8811 դես. կամ ամբողջ տնտեսությունների հողաբաժինների (30371.5 դես.) 29,1%-ը, միջակներին՝ 57,6%-ը (17333,5 դես.), իսկ հարուստներին՝ 13,3 %-ը (4225 դես.):

⁶⁴ Ա. Վարդանյանը նշում է 8361 գյուղացիական տնտեսություն: Տե՛ս Ա. Վարդանյան, 1917թ., Համառուսաստանյան գյուղատնտեսական և հողային հաշվառման տվյալների ուսումնասիրման հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևան համալսարանի», թիվ 3, 1995, էջ 122:

⁶⁵ «Արևելյան Հայստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 12:

Հողաբաժինների կենտորոնացումը Նոր Բայազետի
գավառի գյուղացիական տարբեր խմբերի ձեռքբերում⁶⁶
Աղյուսակ 11

Տնտեսատերերի խմբերը	Տնտեսություն- ների թիվը	% հարա- բերությամբ	Տնտեսու- թյունների հողաբա- ժինները /դես./	% հարաբերու- թյամբ
Հողագուրկներ	619	6.81	-	-
Մինչև 0.5 դես. ունեցողներ	135	1.49	67.5	0.22
2.0 դես. ...	343	3.82	348	1.14
1.5 դես. ...	611	6.72	916.5	3.01
2.0 դես. ...	922	10.14	1844	6.07
2-3 դես. ...	2254	24.79	5635	18.56
3-4 դես. ...	1685	18.53	5897.5	19.41
4-5 դես. ...	1017	11.20	4576.5	15.06
5-6 դես. ...	573	6.30	3151.5	10.40
6-8 դես. ...	530	5.83	3710	12.21
8-10 դես. ...	245	2.70	2205	7.26
10-15 դես. ...	134	1.50	1675	5.51
15-20 դես. ...	10	0.11	175	0.60
20-25 դես. ...	4	0.04	90	0.30
25-30 դես. ...	-	-	-	-
30-40 դես. ...	1	0.01	35	0.11
40-50 դես. ...	1	0.01	45	0.14
Ընդամենը	9089	100	30371.5	100

Քննության առնենք մաս գյուղացիության սոցիալական
շերտավորումը ըստ բոլոր անասունների գլխաքանակի հաշ-
վով:

Ուսումնասիրված 9089 տնտեսություններում պաշտոնա-
կան տվյալների համաձայն բոլոր անասունների գլխաքանակը

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 148:

ըստ գյուղացիական տնտեսությունների ցույց է տրված նշված աղյուսակում:

**Բոլոր անասունների գլխաքանակի կենտրոնացումը
Նոր Բայազետի գյուղացիական
տնտեսություններում⁶⁷**

Աղյուսակ 12

Տնտեսատերերի խմբերը	Տնտեսություն- ների թիվը	% հարա- բերու- թյամբ	Բոլոր անասունների գլխաքանակը	% հարաբե- րությամբ
Անասուն չունեցող	2131	23.45	-	-
1 գլուխ ունեցող	318	3.50	318	0.25
2 ...	734	8.08	1468	1.18
3-5 ...	1132	12.46	3962	3.19
5-10 ...	1413	15.55	10597	8.51
11-15 ...	880	9.68	11000	8.84
16-20 ...	632	6.90	11.060	8.90
21-30 ...	848	3.33	21200	17.04
31-40 ...	381	4.19	13335	10.71
41-50 ...	232	2.55	10440	8.40
51-100 ...	335	3.68	25125	20.20
101-500 ...	53	0.58	15900	12.78
Ընդամենը	9089	100	124405	100

Թվական տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հաշվառման ենթարկված 9089 գյուղացիական տնտեսությունների պարագայում Նոր Բայազետի գավառը ունեցել է բոլոր տեսակի 124405 գլուխ անասուն: Ըստ գյուղացիական տնտեսությունների պատկերը հետևյալն է. անասուն չունեցող տնտեսությունները (2131 տնտեսություն) կազմել են ընդհանուր տնտեսությունների 23,5%-ը , 1-5-ական գլուխ անասուն ունեցողները՝ 5%-ը (2184 տնտեսություն), 62,2%-ը (4386 տնտե-

⁶⁷ «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 155:

սություն)՝ 5-50, իսկ 51 և ավելի գլուխ անասուն ունեցող տնտեսությունների տեսակարար կշիռը կազմել է 33%-ը:

Ուշագրավ մեկ այլ դիտարկումն է՝ գյուղացիական տնտեսությունների թվաքանակի հաշվով, յուրաքանչյուր տնտեսությանն ընկնում էր միջինը մոտ 13,7 գլուխ անասուն:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գյուղացիական տնտեսությունների խմբավորումն ըստ բանող անասունների գլխաքանակի հարցի վերլուծությունը:

Ստորև բերված աղյուսակում վիճակագրական տվյալների տեսքով ցույց է տրված այդ պատկերը:

**Նոր Բայազետի գավառի գյուղացիական
տնտեսությունների⁶⁸ խմբավորումն ըստ բանող
անասունների գլխաքանակի**

Աղյուսակ 13

Տնտեսատերերի խմբերը	Գյուղացիական տնտեսություններ					
	Հայ	Թաթար	Ռուս	Եզդի և քուրդ	Ալլազգի	Ընդամենը
Անասուն չունեցող	3592	324	170	51	6	4143
1 գլուխ ունեցող	577	240	13	14	2	846
2 ...	1748	538	46	26	11	2369
3 ...	339	243	36	5	10	633
4 ...	353	97	79	9	2	545
5 ...	111	58	44	7	1	221
6 ...	74	27	37	2	6	146
7 ...	33	8	28	-	1	70
8 ...	33	3	21	-	-	57
9 ...	6	3	5	-	-	14
10 և ավելի գլուխ ունեցող	22	-	23	-	-	45
Ընդամենը	6893	1541	502	114	39	9089

Աղյուսակի տվյալների վրա հենվելով փաստենք, որ 1917թ. Նոր Բայազետի գավառում բանող անասուն չունեցող տնտեսությունների թիվը եղել է 4143, այսինքն՝ ուսումնասիրված տնտեսությունների 45,6%-ը, 846 տնտեսություն (9,3%)

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157:

ուներ 1-ական գլուխ, 3547 տնտեսություն (39,1%)՝ 2-4-ական գլուխ, իսկ 5 և ավելի գլուխ բանող անասուն ունեցող տնտեսությունների թիվը կազմում էր 553 (6,1%):

Այսպիսով, բանող անասուն չունեցող և 1-ական գլուխ ունեցող տնտեսությունները միասին ($4143+846=4989$), որոնք կազմում էին ամբողջ տնտեսությունների մոտ 55%-ը, սեփականատեր էին բանող անասունների գլխաքանակի (13166 գլուխ) միայն 9,3%-ին, մինչդեռ 6,1% կազմող հարուստներին (5 և ավելի անասնագլխաքանակ ունեցող) բաժին էր ընկնում 7%,⁶⁹ այսինքն՝ նշված երկու խմբերի միջև տնտեսությունների թվի և բանող անասունների գլխաքանակի տարբերությունը յուրաքանչյուր տնտեսության հաշվով՝ հարուստներին հասնում էր 23,8, իսկ չթավորներին՝ 2,6 գլուխ բանող անասուն⁷⁰:

Ներկայացված թվական տվյալներից հստակ երևում է, որ հետագոտված գյուղացիական տնտեսությունների 55%-ը լծկան անասուն չունենալու պատճառով զրկված էր հողը մշակելու հնարավորությունից: Սրա հետևանքով տարեցտարի ավելանում էին անմշակ հողատարածքները, մյուս կողմից էլ լայն թափ էր ստանում հողի վաճառքը կամ հողի վարձակալության պրակտիկան:

Փետրվարյան հեղափոխությունը փաստորեն չլուծեց հողային հարցը: Գյուղացիների պայքարը հողի համար ավելի սուր բնույթ ստացավ: Եթե մինչև հեղափոխությունը հայ գյուղացին մշտապես պայքարում էր հողի վերաբաժանման, ապա հեղափոխությունից հետո՝ կալվածատիրական և պետական հողերը բռնագրավելու և միմյանց միջև բաժանելու համար: Ասվածը վերաբերում է նաև Արևելյան Հայաստանին: Գյուղացիների կողմից հողի բռնագրավումները մեծ չափեր ընդունեցին նաև Նոր Բայազետի գավառում: Գավառի մի շարք գյուղերում գյուղացիները գրավում էին պետական և կալվածատիրական հողերը, բռնագրավում էին կալվածատերերի ունեցվածքը, իսկ

⁶⁹ Հաշվարկը կատարվել է «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 159 աղյուսակի տվյալների հիման վրա:

⁷⁰ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, էջ 158 և էջ 159 աղյուսակների տվյալների հիման վրա:

հարկ եղած դեպքում զինված դիմադրություն ցույց տալիս ուստիկանությանը և զինվորներին: Օրինակները բազմաթիվ են և պերճախոս: Այսպես, նշված գավառի Արզաքանդ գյուղի բնակիչների պայքարը կալվածատեր Ծատուրովների դեմ բավական սուր բնույթ է կրել: Աղբյուրը վկայում է, որ արզաքանդցիները զավթած ամբողջ հողերը բաժանել են իրար մեջ և «տնօրինում են ինչպես իրենց սեփականությունը»⁷¹:

Հատկանշական է, որ գյուղացիները բռնագրավում էին նաև պետությանը ենթակա հողերը և բաժան- բաժան էին անում կամ տալիս էին վարձակալության: Այդ հողերից մեծ չափով վարձակալությամբ տրվում էր կուլակներին և կալվածատերերին, իսկ վերջիններս էլ իրենց համար ավելի շահեկան պայմաններով հողը վարձակալության էին տալիս կարիքավոր գյուղացիներին⁷²:

Գյուղացիների կողմից պետական ու մասնատիրական հողերի բռնագրավումները մեծ անհանգստություն և տագնապ պատճառեցին գավառի իշխանություններին: Այսպես, Երևանի հողագործական վարչությունը 1917 թ. ապրիլի 10-ին հաղորդում է նահանգական կոմիսարիատին, որ Նոր Բայազետի գավառի Ռնդամալ գյուղի բնակիչները սկսել են բաժանել պետական հողերը և խնդրում են նրան «արտակարգ կարգադրություն անել և թույլ չտալ ռնդամալցիներին ինքնագլուխ և անօրինական կերպով պետական հողերը զավթելու, ինչպես նաև «թույլ չտալ բնակչության կողմից նման երևույթների կրկնությունը»⁷³:

Հենվելով արխիվային վավերագրերի և մամուլի հաղորդումների վրա կարող ենք փաստել, որ նահանգական կոմիսարիատին չի հաջողվել կասեցնել այդ երևույթը, ուստի գավառային իշխանությունները ստիպված են եղել դիմելու Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին: Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին ուղղված իրենց 1917 թ. հուլիսի 24-ի խնդրագրում գավառի լիա-

⁷¹ Տես *Վ. Ղազախեցյան*, նշվ. աշխ., էջ 470:

⁷² *Գ. Գալոյան*, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 8:

⁷³ Տես *Ա. Эльчибекян*. Армения накануне Великого Октября, Е., 1963, с. 64.

գոր խալաթյանը, կոմիսար Վարդանյանը, հանձնաժողովի նախագահ Վ.Աֆրիկյանը նշել են, որ. «Անիշխանությունը ծավալվում է, անասունները թալանվում են, պետական հողերը մասսայական զավթվում են...», հավելելով, որ «Քաղաքացիական իշխանության միլիցիան անուժ է կռվելու անիշխանության սխտեմատիկ տարածման դեմ. բոլոր միջոցները սպառված են կարգը վերականգնելու համար» և դժգոհում են, որ «քանիցս դիմել ու խնդրել են գործ ուղարկել, սակայն հեռագրերը մնացել են անպատասխան»⁷⁴:

Ուշագրավ է, որ Եջմիածնի Սինոդը ևս նույն խնդրանքով դիմում է Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին հիշյալ գավառում միլիցիայի պահպանություն հաստատելու համար⁷⁵:

Իրականության զգացողությունը չկորցնելու համար նշենք, որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն այդ օրերին գործնական օգնություն չէր կարող ցույց տալ, քանի որ կարգը վերականգնելու և կայունացնելու ոչ մի իրական հնարավորություն չուներ: Ահա թե ինչու այդ խնդրանքով հիշյալ մարմնին օգնության դիմողները, շատ հաճախ, իրենք էին հայտնվում հանձնակատարի դերում: Կարծում ենք, մեկ օրինակն էլ բավական է դրանում հանդգնելու համար: Այսպես, Ղարաբաղի տարածքում վանքապատկան և պետական անտառները տեղացի քրդերի և Նոր Բայազետի գավառի բնակչության կողմից ապօրինի անտառահատումներից պաշտպանելու համար Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին ուղղված գավառի գործադիր կոմիտեի խնդրագրին, այդ կոմիտեի անդամ Ա. Չխենկելին պատասխան գրությամբ հանձնարարում է. «գավառում միլիցիայի պահակախումբ նշանակել՝ Ջևանշիրի գավառից փայտ բերող մարդկանց բռնելու համար»⁷⁶:

Ուժային կառույցների պայքարը այդ ապօրինությունների դեմ տևեց չորս ամիս (1917թ. ապրիլից մինչև օգոստոս) և կանխվեց:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1162, թթ. 2-3, «Հորիզոն», 26 հուլիսի 1917, թիվ 156:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1162, թ. 3:

⁷⁶ Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

Պարենավորման կոմիտեներ և տեղական միլիցիա ստեղծելու հարցերը քննարկվեցին նաև Նոր Բայազետի գավառի դաշնակցության շրջանային կոմիտեի 1917թ. նոյեմբերի 4-ի ժողովում: Առաջին հարցի կապակցությամբ զեկուցեց Լ. Պետրոսյանը: Նա վերհանելով Ռուսաստանում և Կովկասում առաջացած ճգնաժամային դրությունը, ի մասնավորի նշեց՝ հացի և այլ մթերքների պակասը գավառում առաջ է եկել այստեղից նաև մթերքների արտահանման պատճառով:

Լ. Պետրոսյանն իր զեկուցումը ամփոփելով առաջարկեց՝

1. Ամեն մի գյուղում կազմակերպել պարենային կոմիտեներ:
2. Գյուղերում բանալ համայնական ֆոնդով շտեմարաններ և գնել բոլոր արտահանվող ապրանքները:
3. Ամեն գյուղում բացել կոոպերատիվ խանութներ:

Անցնելով օրակարգի երկրորդ հարցին՝ զեկուցող Վ. Աֆրիկյանը վերհանեց ներկա ալան-թալանը, միլիցիայի անզորությունը և գավառում տիրող անարխիան:

Երկար թեր ու դեմ կարծիքներից հետո այս կապակցությամբ ժողովը որոշեց.

Կազմել տեղական միլիցիա, միլիցապետությամբ գավառի կողմից ընտրված վստահելի ու ձեռնահաս մարդու:

Ամեն դեպքում կազմել գյուղական միլիցիա, գավառի միլիցապետի անմիջական հսկողության ներքո:

Ժողովը միաձայն տեղական միլիցապետ ընտրեց Ներքին Գյուգալդարա գյուղի բնակիչ, հայտնի խմբապետ Համազասպի ձիավոր գնդի հիսնապետերից Աղաբեկ Մելքոնյանին⁷⁷:

Հողասակավթյունը Հայաստանում, կարծես, ավանդույթ էր դարձրել հողը վարձակալական հիմունքներով մշակելու պրակտիկան:

Գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների խորացումը, որն իր հետ բերում էր աշխատավոր գյուղացիության շարունակաբար քայքայում և աղքատացում, հողի վարձակալման հարաբերությունների ընդլայնումը գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական կյանքում սկսում էր ավելի ու ավելի շոշափելի դեր խաղալ: Այս միջոցով աշխատավոր գյուղացիներն

⁷⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 15 նոյեմբերի 1917, թիվ 243:

իրենց ընտանիքներին, ամենից առաջ սննդով ապահովելու խնդիր էին լուծում, այսինքն՝ նրանց ընտանեկան բյուջեի մի որոշակի մասը գոյանում էր վարձակալած հողամասից ստացված եկամուտներից:

Տնտեսական առումով հողօգտագործման այս ձևը չափազանց շահավետ էր խոշոր հողատերերի (պետություն, կալվածատերեր) համար, որովհետև դա ենթադրում էր բարձր ու շահութաբեր եկամուտ:

Վերոշարադրանքից կարելի է փաստել, որ եթե հողի վարձակալումը աշխատավոր գյուղացիության համար գոյապահպանման խնդիր էր լուծում, ապա ունևոր դասի համար ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու միջոց էր: Բացի այդ հողօգտագործման այս ձևը որոշակիորեն թուլացնում էր հողասակավության հետևանքով առաջացած սոցիալական լարվածությունը գյուղում: Այս ամենից դժվար չէ ենթադրել, թե ինչու հողը վարձակալային հիմունքներով մշակելու պրակտիկան խրախուսելու նպատակով պետության կողմից հաճախակի ֆինանսական հատկացումներ էին արվում:

Այսպես, օրինակ, 1920 թ. հունիսի 8-ին Հայաստանի կառավարությունը ընդունեց «Երևանի, Դիլիջանի և Նոր Բայազետի գավառներից լքված գյուղերի հողերի, ցանքերի ցուցակագրման և բաշխման ծախսերի համար 5 մլն. ռ. վարկ բանալու մասին» օրենք⁷⁸:

Այսուհանդերձ, ինչպես ցույց է տալիս պաշտոնական վիճակագրությունը Արևելյան Հայաստանում գնալով տարեցտարի նվազում էր վարձակալությամբ հողօգտագործման արդյունավետությունը և շահութաբերությունը, կրճատվում էր հողի վարձակալությամբ զբաղված տնտեսությունների թիվը, և զուգընթաց պիտանի հողահամդակների ընդհանուր կազմում մեծանում էր անմշակ հողերի տեսակարար կշիռը:

Վիճակագրական ծառայության պաշտոնական տվյալներով հողի վարձակալումը ըստ տնտեսությունների Նոր Բայազետի գավառում ուներ այսպիսի պատկեր⁷⁹:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 153, թ. 51:

⁷⁹ Տե՛ս «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 151:

Վարձակալող-ների խմբերը	Գյուղացիական տնտեսությունները					
	Հայ	Թաթար	Ռուս	Եզդի և քուրդ	Այլազգի	Ընդամենը
Զեն վարձակալել	6606	1541	424	114	39	8724
Վարձակալել են մինչև 0,25 դես.	1	-	-	-	-	1
0,25-0,50 դես.	1	-	-	-	--	1
0,5-0,75 դես.	14	-	2	-	-	16
0,75-1,0 դես.	5	-	-	-	-	5
1,0-1,5 դես.	91	-	9	-	-	100
1,5-2,0 դես.	37	-	2	-	-	39
2-3 դես.	45	-	6	-	-	51
3-5 դես.	43	-	9	-	-	52
5-7 դես.	33	-	8	-	-	41
7-10 դես.	12	-	20	-	-	32
10-15 դես.	2	-	14	-	-	16
15-20 դես.	2	-	6	-	-	8
20-30 դես.	1	-	2	-	-	3
Ընդամենը	6893	1541	502	114	39	9089

Աղյուսակ 14-ը ցույց է տալիս, որ նշված գավառում հաշվառման ենթարկված 9089 գյուղացիական տնտեսություններից հողի վարձակալությամբ զբաղվում էր միայն 365 տնտեսություն (4%-ը): Ընդ որում, 0,25-2 դես. վարելահող վարձակալած տնտեսությունների թիվը կազմում էր 162 տնտեսություն, այսինքն՝ վարձակալությամբ զբաղված տնտեսությունների 44,4%-ը: 2-10 դես. վարելահող վարձակալել էր 176 (48,2%) գյուղացիական տնտեսություն, իսկ մնացած 27 (7,3%) տնտեսությունը ուներ 10-30 դես. վարձակալած հողատարածություն:

Սույն վերլուծությունից բխում է, որ հողի վարձակալությամբ զբաղվողների ճնշող մեծամասնությունը վարձակալում էր մանր հողակտորներ և այն էլ մեկ կամ լավագույն դեպքում

երկու տարի ժամկետով:⁸⁰ Բանն այն է, որ հողի վարձակալման համար գործում էին չափազանց բարձր գներ, որոնք աշխատավոր գյուղացիներից քչերին էին մատչելի:

Ինչ վերաբերում է այն փաստին, որ ունևոր գյուղացիության մոտ նույնպես գերիշխում էին մանր հողակտորների վարձակալումները, ապա ինչպես ճիշտ նկատել են ուսումնասիրողները, ըստ երևույթին հողի և կապիտալի սահմանափակությունը թույլ չէր տալիս ունևորների մեծ մասին ծավալելու ավելի ընդարձակ գործողություններ⁸¹:

Աղյուսակից հետևող մյուս եզրակացությունն այն է, որ հողի վարձակալությամբ զբաղվում էին միայն հայերը և ռուսները, իսկ թաթարներն ու քուրդ-եզդիները՝ ոչ, որովհետև նրանց գլխավոր պարապմունքը շարունակում էր մնալ անասնապահությունը:

Հարցի ուսումնասիրության առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հողը վարձակալության հանձնող տնտեսությունների տվյալների վերլուծությունը:

Աղյուսակից (15) նկատելի է, որ Նոր Բայազետի գավառում հաշվառված 9089 գյուղացիական տնտեսություններից իրենց հողը վարձակալության են հանձնել 855-ը (9,4%-ը): Այդ թվում 834-ը (97,5%) 0,25 դես. մինչև 10 դես. ներառյալ: Ընդ որում, դրանց ճնշող մեծամասնությունը չքավոր գյուղացիներն էին, որոնք չկարողանալով մշակել իրենց հողաբաժինները, տալիս էին դրանք վարձակալությամբ: Որպես կանոն, վարձակալներ էին դառնում միջակ և ունևոր գյուղացիները: Պետական հողերից վարձակալական հիմունքներով առավելապես օգտվում էին պետական չինովնիկները⁸²: Եվ միայն 21 տնտեսություն (2,5%-ը), որոնք, անշուշտ, ունևոր դասին էին պատկանում, տալիս էին վարձակալության 10-30 և ավելի դեսյատին, հետապնդելով ձեռնարկատիրական նպատակներ:

⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 726, թթ. 1-9, գ. 713, թթ. 5-8:

⁸¹ Տե՛ս «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 13:

⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 276, թ. 4:

Հողը վարձակալությամբ հանձնող տնտեսությունները
Նոր Բայազետի գավառում⁸³

Աղյուսակ 15

Հողաբաժինները վարձով հանձնողների խմբերը	Գյուղացիական տնտեսություններ					
	Հայ	Թաթար	Ռուս	Եզդի և քուրդ	Այլազգի	Ընդամենը
Չեն հանձնել	6126	1532	433	104	39	8234
Հանձնել են մինչև 0,25 դես.	4	-	-	-	-	4
0,25-0,50 դես.	12	-	-	-	-	12
0,5-0,75 դես.	103	-	2	-	-	105
0,75-1,0 դես.	25	-	-	5	-	30
1,0-1,5 դես.	200	1	12	1	-	214
1,5-2,0 դես.	103	3	7	1	-	114
2-3 դես.	102	4	26	-	-	132
3-5 դես.	95	1	11	1	-	108
5-7 դես.	60	-	6	2	-	68
7-10,5 դես.	44	-	3	-	-	47
10-15 դես.	16	-	-	-	-	16
15-20 դես.	1	-	2	-	-	3
20-30 դես.	2	-	-	-	-	2
Ընդամենը	6893	1541	502	114	39	9089

Ինչպես արդեն նշել ենք, ամբողջ Արևելյան Հայաստանում, և խնդրո առարկա գավառում հիմնականում վարձակալում էին մանր հողակտորներ և այն էլ կարճ ժամկետով: Այս հանգամանքից առավելագույնս օգտվում էին հողատերերը և կամայականորեն բարձրացնում էին հողի վարձավճարը: 1917 թ. հունիսին հենց այդ խնդրին անդրադարձավ Երևանի նահանգի գյուղացիության ներկայացուցիչների համագումարը և հարց բարձրացրեց, որ, այսուհետ, պետական հողերը պետք է կապալով տրվեն ոչ թե առանձին անհատներին, այլև համայնքներին, որոնք պետք է բաժանեն այդ հողերը իրենց ամենակարիքավոր ընտանիքների միջև⁸⁴:

⁸³ Տե՛ս «Արևելյան Հայաստանը 1916–1917 թթ. մարդահամարներում», էջ 152:

⁸⁴ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 18 հունիսի 1917, թիվ 3:

Սակայն խնդիրը մասնակիորեն լուծվեց և հողի վարձակալման նախկին պրակտիկան պահպանվեց ու շարունակվեց նաև հետագա տարիներին, մինչև Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատվելը: Գոյություն ուներ հողի վարձակալման երկու ձև՝ անմիջական, երբ սակավահող և հողագուրկ գյուղացիական տնտեսությունները հողատիրոջից հողամասը վարձակալությամբ վերցնում էին անձամբ իրենք՝ գյուղացիները և միջնորդված՝ միջնորդների միջոցով: Մինչև XIX դ. 90-ական թվականները տարածված էր առաջին ձևը⁸⁵: Ուսումնասիրվող տարիներին լայն տարածում գտավ հողը միջնորդի միջոցով վարձակալելու պրակտիկան: Այսպիսի դրության պատճառով հողի վարձավճարի գինը տարեցտարի բարձրանում էր, որի զգալի մասը մտնում էր միջնորդի գրպանը:

Հողի միջնորդավորված վարձակալությունը իր հետ բերում էր աշխատավոր գյուղացիության քայքայում և աղքատացում: Խոսքն այն մասին է, որ հողամասը վարձակալած գյուղացիները զրկված լինելով այն մշակելու հնարավորությունից (լծկան կամ սերմացու չունենալու պատճառով) ստիպված էին լինում կուլակներից «օգնություն» վերցնել, իսկ երբ բացառվում էր նաև այդ հնարավորությունը, հողակտորը կամ մնում էր անմշակ կամ տալիս էին կուլակներին և ստիպված չնչին վարձակալությամբ աշխատում էին նրանց մոտ⁸⁶:

Ընդհանուր ընկալման տեսանկյունից նշենք, որ հողի վարձակալման վերոգրյալ ձևը շահեկան էր հողատիրոջ համար նույնպես: «Հողի վարձակալման այս ձևը (միջնորդավորված-Հ.Հ.),- գրում է Ա. Մարուխյանը,- կալվածատերերի համար միանգամայն նպատակահարմար և ձեռնտու ձև էր, որովհետև այս դեպքում կալվածատերը գործ էր ունենում ոչ թե բազմաթիվ մարդկանց հետ, այլ մեկ-երկու մարդու հետ, բացի դրանից ազատվում էր այն բոլոր տեսակի «գլխացավանքներից», որ շատ հաճախ իրենց ըմբոստացումներով պատճառում էին գյուղացիները»⁸⁷:

⁸⁵ Ա. Մարուխյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900-1920թթ.), էջ 65:

⁸⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VII, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, էջ 56:

⁸⁷ Ա. Մարուխյան, նշվ.աշխ., էջ 62-63:

Ինչպես պարզվում է արխիվային փաստաթղթերից, գյուղացիների պայքարը բավական սուր բնույթ է կրել հողի միջնորդավորված վարձակալման դեմ: Այդ լարվածությունը ինչ-որ չափով մեղմելուն էր ուղղված 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ին Յալաստանի խորհրդարանի ընդունած օրենքը հողի վարձակալման խնդրի վերաբերյալ: Այն կոչվում էր. «Տեղական ինքնավարությունների հողերը կապալով տալու մասին»⁸⁸: Այդ կապակցությամբ հողի կարիք ունեցող գյուղացիներին վարձավճարով հող տալու մասին օրենքում ասված է. «Տեղական ինքնավարությունները տալիս են իրենց պատկանող վարելահողերն ու խոտհարքերը կապալով անմիջապես հողի կարիք ունեցող և այն սեփական աշխատանքով մշակող անհատներին կամ արհեստավորական ընտանիքներին»⁸⁹: Հատկանշական է, որ այս օրենքով վերացվելու էր ոչ միայն հողի միջնորդավորված վարձակալության կարգը, այլև նաև՝ հողի վարձակալման վերավաճառքը:

Ինչպես Երևանի նահանգում, այնպես էլ առավել ևս նրա մաս կազմող Նոր Բայազետի գավառում, որը աչք էր գարնում իր հողաստակալությամբ, հողի վարձակալման պրակտիկան լայնորեն ծավալվում էր: Ուշագրավ է, որ առաջնահերթությամբ վարձակալվում էին լքյալ գյուղերի հողահանդակները: Հայաստանի ազգային արխիվի ֆոնդերում պահպանվում են մեր միտքը հաստատող, նմանատիպ բազմաթիվ փաստաթղթեր: Բավարարվենք դրանցից մեկի հիշատակումով: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 25-ին գյուղատնտեսության և պետական գույքերի գլխավոր վարչությունը ներքին գործերի նախարարին հայտնում է, որ Նոր Բայազետի գավառի 24 գյուղերի՝ Նորատուս, Ղշլաղ, Քյուզաջղ, Ցամաքաբերդ, Օրդաքլու, Բաշքենդ, Գոմաձոր, Դալիդարդաշ, Ներքին Ալուչալու և այլն վարձակալել են մուսուլմանաբնակ 22 լքյալ՝ Այրիվանք, Հաջիմուխան, Կիզիլ-Խարաբա, Մադինա, Աղկալա, Ռախմանքենդ և այլ գյուղերի հողահանդակները 2298 դես. և 1804 քառ. սաժեն ընդհանուր տարածությամբ, 78270 ռ. գումարով⁹⁰: Այնուհետև ասվում է, որ պետությանը պատկանող 11347 դես. արոտավայրեր տրվել են

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 8:

⁸⁹ Նույն տեղում:

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 726, թթ. 1-5:

գավառի 19 գյուղերի վարձակալությանը, 31170 ռ. գումարով⁹¹:

Հողի վարձակալությունը, որպես կանոն, կատարվում էր պայմանագրային հիմունքներով⁹²: Այսպես, օրինակ, 1919 թ. մայիսի 10-ին տեղի է ունենում Ներքին Ալուչալու գյուղի բնակչության ժողով, որին մասնակցում էին 188 մարդ: Կնքված պայմանագրի կետերն են եղել. «Մենք, ներքոհիշյալ ստորագրողներս (188 մարդ) Ներքին Ալուչալու գյուղի բնակիչներ, ներկա 1919 թ. մայիսի 10-ին հավաքվելով ժողովի, ներկայությամբ մեր գյուղի կոմիսար Մելքոն Պողոսյանի, թվով 188 նիստի բոլոր 200 ծխատերերի, որոնք ձայնի իրավունք ունեին մեր ժողովներում, միաձայն որոշեցինք մեկ տարով կապալով վերցնել Վերին Ալուչալու լքյալ թուրքաբնակ գյուղի բոլոր տեսակի հողերը և հավատարմատար ընտրել մեր համագյուղացի Գեղամ Բարեղամյանին և Գևորգ Արևշատյանին, և լիազորել նրանց պայմանագիր ստորագրել կառավարության հետ նշված հողերը կապալով վերցնել 4500 ռ. վարձով»⁹³:

Մեկ օրինակ ևս. «Մենք, ներքո ստորագրելքս, Նոր Բայազետի գավառի Բաշքենդ գյուղի հասարակության անդամներս 1919 թ. փետրվարի 26-ին հավաքվելով գյուղական ժողովի, ներկայությամբ մեր գյուղական կոմիսար Ջոհրաբ Ումրշատյանի կազմեցինք ներկա համախոսականը, որով ընտրեցինք մեր կողմից հավատարմատարներ մեր համագյուղացիք Կարապետ Տեր-Միքայելյանին, Գրիգոր Սարգսյանին, Մկրտիչ Հակոբյանին, Թամազ Մելքոնյանին, Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի շրջանի պետական գույքերի պ. կառավարիչին և վերջինիս հետ պայմանագիր կապին Բաշքենդ գյուղի թուրքական լքած մասի վարելահողերն, արոտատեղերն ու խոտատեղերը մի տարի կապալով վերցնելու համար մեր հասարակության օգտին, իշխանության որոշած կապալագնով»⁹³: Փաստաթուղթը ստորագրել են 75 մարդ:

⁹¹ Նույն տեղում, թ. 9:

⁹² Պայմանագիրը որպես ֆիզիկական անձերի միջև գործառույթներ կատարելու նորմատիվ իրավական ակտ լայն կիրառություն ուներ: Տե՛ս հավելված 1:

⁹³ Նույն տեղում, գ. 713, թթ. 7-8:

⁹³ Նույն տեղում, թ. 5:

Նույնպիսի պայմանագրեր կնքվում էին նաև առանձին հողատերերի և վարձակալների միջև: Թեև հողի սեփականատիրոջ և վարձակալի միջև հողատարածքի վարձակալման վերաբերյալ կնքվում էր պայմանագիր, բայց այն, ըստ էության, միակողմանի բնույթ ուներ: Հաշվի չառնելով գյուղացու թափած աշխատանքը հողի վրա՝ հողատերը ցանկացած ժամանակ կարող էր հողատարածքը հանել աճուրդի՝ ոտնահարելով վարձակալի իրավունքները: Պարզ է, որ արդեն վարձակալության տրված հողամասի աճուրդով վաճառքը բավականին բարձր գին ուներ, և այն մատչելի էր միայն ունևոր գյուղացիներին և կալվածատերերին ու կուլակներին:

Սոցիալ-տնտեսական վատթարագույն պայմանները աշխատավոր գյուղացիությանը պարտադրում էին դիմել վարձու աշխատանքի, այսինքն՝ գյուղական բուրժուազիային վաճառել իրենց աշխատուժը՝ գոյության պահպանության խնդիրները լուծելու համար: Այս երևույթը վկայություն է այն մասին, որ ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ մեզ հետաքրքրող գավառում առկա էր գյուղի սոցիալական խորը շերտավորումը: Այլ խոսքով՝ որպես կապիտալիստական արտադրանական բնորոշ հատկություն, մի կողմից տնտեսության մեջ ընդլայնվում էր վարձու աշխատանքի կիրառումը, իսկ մյուս կողմից էլ ստվարանում էր գյուղական պրոլետարիատի (բատրակների) թվաքանակը:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Նոր Բայազետի գավառում հետագոտված 9089 գյուղացիական տնտեսություններից 419-ը (4,6%) օգտագործում էր վարձու աշխատանքը: Ըստ ազգային պատկանելության պատկերը այսպիսին էր. 350-ը (83,5%) հայեր էին, 34-ը (8,1%)՝ թաթարներ, իսկ 35-ը (8,4%)՝ ռուսներ⁹⁴: Այս տվյալները հավաստում են, որ գավառում վարձու աշխատուժ օգտագործող հիմնական դասը հայ գյուղական բուրժուազիան էր:

Համառոտակի ցույց տանք Նոր Բայազետի գավառում վարձու աշխատողների թիվը գյուղական բուրժուազիայի

⁹⁴ Հաշվարկը կատարվել է «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 61 տվյալների հիման վրա:

տնտեսություններում: Ըստ 1917թ. մարդահամարի տվյալների սույն գավառում հետազոտված տնտեսություններում կար ընդամենը 581 բատրակ, որը կազմում էր գավառի ընդհանուր բնակչության 0,34%-ը: Հատկանշական է, որ կային օրավարձու, սեզոնային և տարեկան կտրվածքով վարձու աշխատողներ: Այսպես, օրինակ, 581 բատրակներից 323-ը (55,6%) կազմել են օրավարձու, 140-ը (24,1%)՝ սեզոնային, իսկ 118-ը (20,3%) տարով կամ տարիներով վարձվողները:⁹⁵

Ակզբնաղբյուրները արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս նաև վարձու աշխատուժի վարձակալման պայմանների, ձևերի և վարձավճարների մասին, ինչը պատկերված է ստորև բերված աղյուսակում:

**Տեղեկություններ գյուղատնտեսական բանվորի
վարձավճարի կարգի մասին Նոր Բայազետի
գավառում 1919թ.⁹⁶**

Աղյուսակ 16

Ամբողջ գավառում	Օրավարձը (ռուբլիներով)								Բանվորի վարձը (ռուբլիներով)					
	Հացը տիրոջից				Հացը բանվորից				Տարեկան	1919թ.	Ամսական	1919թ.		
	Աշնանը	Ամռանը	Գարնանը	Չմռանը	Աշնանը	Ամռանը	Գարնանը	Չմռանը	5 տարի առաջ	10 տարի առաջ		5 տարի առաջ	10 տարի առաջ	
	25	35	30	15	44	62	77	65	68	41	2230	29	18	920
Այդ թվում Ելենովկայի գավառամասում	23	26	22	-	42	52	97	-	152	95	2250	53	31	720
Նոր Բայազետի գավառամասում	33	50	38	-	75	75	75	-	34	21	3000	22	11	700
Ղարանլուղի գավառամասում ⁹⁷	24	40	34	17	43	45	35	-	35	21	1460	-	-	-
Բասարգեչարի գավառամասում	22	22	29	12	55	75	100	65	41	28	2000	14	11	845

⁹⁵ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի էջ 62-ի տվյալների հիման վրա:

⁹⁶ Աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թթ. 25, 53-56 տվյալների:

⁹⁷ Ղարանլուղի գավառամասի վերջին երեք վանդակների թվական տվյալները նշված չեն:

Աղյուսակ 16 տվյալներից կարելի է հանգել այսպիսի եզրակացությունների.

1. Վարծու աշխատանքը լայնորեն կիրառվել է գարնան, ամռան, աշնան ամիսներին, բացառություն է կազմում միայն Բասարգեչարի գավառամասը, որտեղ գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքների ավելի վաղ՝ ծննան վերջերին սկսվելու պատճառով, տարվա այդ եղանակին ևս օգտագործել են վարծու բանվորական ուժը:
2. Օրավարծի չափը կախված էր երկու գործոններից՝ տարվա եղանակից և աշխատողի սնվելու աղբյուրից: Մյուսը՝ աշխատողի կողմից աշխատած մարդ-օրերի կամ մարդ-ժամերի քանակից:
3. Ինչպես ամբողջ գավառում, այնպես էլ նրա չորս գավառամասերում բանվորի օրավարծը նկատելիորեն բարձր էր ամռան ամիսներին:
4. Ամբողջ գավառում բատրակի ամսական միջին օրավարծը (հացը տիրոջից) կազմել է միջինը 26 ռ., իսկ հացը աշխատողից միջինը եղել է 62 ռ., տարեկանը՝ 2230 ռ.:

Այսպիսով՝ թվական տվյալների համալիր վերլուծությունից կարելի է այն հետևությանը հանգել, որ վարծու աշխատանքի կիրառման պրակտիկան, իր բոլոր թերություններով ու բացասական հետևանքներով հանդերձ, ուներ դրական նշանակություն գավառի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Նախ՝ իր աշխատուժը վաճառքի հանելով բանվորը անձնական վաստակով հոգում էր իր և ընտանիքի կարիքները: Երկրորդը՝ քիչ թե շատ թուլացնում էր հողի սակավության հետ կապված սոցիալական լարվածության սուր արտահայտվածությունը գյուղում: Երրորդ՝ նվազեցնում էր արտագաղթի տեմպերը:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսության հետ կապված ամենատարբեր հարցերի լուծման համար մտահոգված էին մաս երկրամասի և մահանգի իշխանությունները: «Հորիզոն» թերթի մի հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ 1914 թ. նոյեմբերի 25-ին Նոր Բայազետից գրում էին.

«Գյուղացիության կարիքները պարզելու համար տեղիս գյուղատնտեսական վարչությունը⁹⁸ ստացել է Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության կենտրոնական վարչությունից մի հարցացուցակի բազմաթիվ օրինակներ և ցրել է գյուղերը՝ պատասխաններ գրելու համապատասխան հարցերին: Այդ հարցերի տախտակից իմանում ենք, որ Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության վարչությունը լուրջ կերպով հետաքրքրվում է գյուղացիության մոտ ապագայով և նյութեր է հավաքում նրա վիճակի մասին պարզ գաղափար ունենալու համար»⁹⁹:

Վերջին հաշվով, Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության վարչության սույն հարցացուցակը այլ բան չէր, քան գյուղի և գյուղացիության առջև կանգնած դժվարությունները վեր հանելու և դրանց լուծում տալու մարտավարություն Նոր Բայազետի գավառում: Անշուշտ, հայկական գյուղի սոցիալ-տնտեսական բարդ խնդիրների հետ կապված հարցերը վերաբերում էին ոչ միայն խնդրո առարկա գավառին, նաև Երևանի նահանգի բոլոր գավառներին:

Այժմ այն մասին, թե ինչ ընթացք ունեցան վերոգրյալ հարցացուցակի պատասխանների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները: Տեղերից ստացված հարուստ և բազմակողմանի տեղեկությունների հիման վրա Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերությունը ստեղծեց իր գործունեության համար լայն դաշտ, որը արտահայտություն գտավ ընկերության կազմած 1915 թ. հուլիսի 3-ի հայտարարության մեջ, որում մասնավորաբար ասված է. «Ընկերությունը կազմակերպում է կամավոր հնձվորների խմբեր, աշխատավոր ծեռքերից զրկված պահես-

⁹⁸ 1914թ. հոկտեմբերին Նոր Բայազետում բացվեց Հայոց գյուղատնտեսական և տնայնագործական բաժանմունք: Նախագահ ընտրվեց Ա. Ալիխանյանը, անդամներ՝ Ս. Բատիկյանը, Վ. Մարկոսյանը, Լ. Պետրոսյանը և Գ. Տեր-Միքայելյանը: Տես «Հորիզոն», 13 հոկտեմբերի 1914թ., թիվ 220: Մեկ ամիս անց՝ նոյեմբերին գավառում հիմնվեց տեղական գյուղատնտեսական ընկերությունը որի հիմնադիր նախագահը Հակոբ Ալիխանյանն էր: Տես «Հորիզոն», 27 հունվարի 1915, թիվ 142:

⁹⁹ «Հորիզոն», 4 դեկտեմբերի 1914, թիվ 271:

տավորների (բանակ կանչվածներին – Յ.Յ.) դաշտերը հնձելու համար: Ընկերության վարչությունը հրավիրում է ուսուցիչների, բարձր դասարանի աշակերտների և այլ անձանց մտնել այդ խմբերի մեջ և դրանով առնել սովի առաջը, որը անխուսափելի է, եթե գյուղացիների ցանքերը չհնձվեն ժամանակին»: Այնուհետև նշվում է. «Խմբի մեջ մտնողները կստանան անհրաժեշտ գործիքներ և ճանապարհածախս՝ աշխատանքի վայրը գնալու»¹⁰⁰, և ընդգծում՝ «Խմբերը պետք է գործեն Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և Նոր Բայազետի գավառներում և Լոռու շրջանում: Ցանկացողները կարող են դիմել Թիֆլիսում գյուղատնտեսական ընկերության գրասենյակը, Նոր Բայազետում՝ բաժանմունքի նախագահ Ստեփան Բատիկյանին...»¹⁰¹: Սրա հիման վրա 1915 թ. սեպտեմբերի 14-ին Նոր Բայազետ քաղաքի քաղաքային բարձր դպրոցի տեսուչ Ա. Աբրահամյանի նախագահությամբ կայացավ քաղաքային դպրոցների ուսուցիչների ժողովը, որը քննության առավ դաշտային աշխատանքներում պահեստի զինվորների ընտանիքներին օգնելու հարցը: Ժողովը տարակարծիք բուռն քննարկումների արդյունքում որոշեց կազմել չորս աշակերտական խմբակներ, երկուսը՝ երկու տարրական քաղաքային դպրոցներից, իսկ երկուսը՝ քաղաքային բարձր դպրոցից և հարկ եղած միջոցին հիշյալ խմբակները ուղարկել կարիքավորներին օգնելու¹⁰²:

Հավելենք, որ այդ աշխատանքներին լայնորեն ընդգրկվեցին նաև արևմտահայ գաղթականները, և նրանց ակտիվ մասնակցությունը «զգալիորեն կրճատեց բանվորական օրագինը»¹⁰³, - ընդգծում է «Հորիզոն» թերթը:

Ժամանակավոր կառավարության օրոք Արևելյան Հայաստանում հողային հարցը մի վերջին անգամ քննարկվեց 1917 թ. հունիսին Երևանում հրավիրված Երևանի նահանգի գյուղացիական (մասնակցում էին հայ, թաթար, քուրդ, ասորի և ռուս բնակչության ներկայացուցիչներ) համագումարում: Պաշտպա-

¹⁰⁰ Նույն տեղում, 8 հուլիսի 1915, թիվ 149:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում, 1 հոկտեմբերի 1915, թիվ 221:

¹⁰³ Նույն տեղում:

մելով հողերի ազգայնացման, դրանք ամբողջ ժողովրդին վերադարձնելու գաղափարը՝ համագումարը հանգեց այն եզրակացության, որ պետության մեջ գոյություն չպիտի ունենան հողի մասնավոր սեփականություն, և այն չպետք է լինի առևտրի առարկա: Ահա թե ինչ է գրված համագումարի կողմից ընդունված որոշումներից մեկում. «Գյուղական աշխատավորների ձեռքին պիտի լինի ոչ միայն հողը, որից այժմ նրանք օգտվում են, այլև բոլոր պետական, ուղեղի, կաթինետի, զանազան կրոնական հիմնարկությունների և ամբողջ կալվածատիրական հողերը»¹⁰⁴:

Ուշագրավ է գյուղատնտեսության հետագա զարգացման և կայուն բերքի ապահովման գործում բանախոսների կողմից պետության դերի կարևորումը: Դա հասկանալի է, ցանկացած պետության կյանքում յուրաքանչյուր մոտեցում իր հիմքում կրում է ազգային անվտանգության հայտանիշ: Պարենով ապահովվածությունը անկյունաքարային նշանակություն ունի, ուստի նրա կարևորությունը դժվար է գերազնահատել, հատկապես, եթե խոսքը վերաբերում է մի երկրի, ինչպիսին Հայաստանն է: Խոսքն այն մասին է, որ հացահատիկը, մեր բնակլիմայական առանձնահատկությունները նկատի առնելով, այնքան էլ եկամտաբեր մշակաբույս չէ: Հայտնի է, որ քննության առարկա տարիներին Հայաստանը նախկինի նման կենսական նշանակություն ունեցող ապրանքների մեծ հատվածը ներկրում էր:

Հետաքրքրական է, այս առումով, նշված համագումարում բանախոսների հետևյալ մտքերը. «Պետությունը պիտի հոգա, որ Անդրկովկասում և Երևանի նահանգում ոռոգվեն և մշակության համար հարմարեցվեն բոլոր անջրդի տարածությունները, չորացվեն բոլոր ճահիճները»¹⁰⁵: Ինչ վերաբերում է անտառների և ջրերի արդյունավետ և նպատակային օգտագործման խնդրին, ապա համագումարը կարծիք է հայտնում, որ դրանք պետք է լինեն համայնքների և ինքնավարությունների տրամադրության տակ¹⁰⁶:

¹⁰⁴ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 18 հունիսի 1917, թիվ 3:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

Համագումարը ընդունեց դաշնակցականների կամ որ
նույն է սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռների) ագրա-
րային ծրագիրը (սոցիալիզացիա)¹⁰⁷:

Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում ագրարային
հարցի լուծման ճանապարհին կարևոր հանգրվան հանդիսա-
ցավ 1917 թ. հունիսին Թիֆլիսում Անդրկովկասի գյուղացիական
պատգամավորների համագումարը, որը վերոհիշյալ հարցը լու-
ծելու առաքելությունը վերապահեց առաջիկայում հրավիր-
վելիք Սահմանադիր ժողովին և ծայների մեծամասնությամբ ըն-
դունեց մենշևիկների ագրարային ծրագիրը (մունիցիպալի-
զացիա)¹⁰⁸: Այլ խոսքով՝ համագումարն այս որոշմամբ հաստա-
տեց իր հավատարմությունը ժամանակավոր կառավարության
ագրարային քաղաքականությանը՝ հողի, ազգային և մյուս կեն-
սական նշանակություն ունեցող հարցերի լուծումը թողնելով
Սահմանադիր ժողովին: Վերջինիս հրավիրումը նախատեսվում
էր պատերազմի ավարտից հետո:

Երկրամասում դեպի հողային հարցի լուծում տանող ճա-
նապարհի առաջին արը բացեց կոմիսարիատը, երբ 1917 թ. նո-
յեմբերի 24-ին, դեռևս նույն թվականի մարտի 17-ին Օգակոմին
կից կազմված Հողային գործերի ժամանակավոր հանձնաժո-
ղովի հենքի վրա ստեղծեց Անդրկովկասյան հողային կոմի-
տեն¹⁰⁹:

Դեռևս 1917 թ. օգոստոսին կազմակերպվել էր Երևանի նա-
հանգի հողային կոմիտե (հետո՝ գլխավոր հողային կոմիտե),
իսկ նույն թվականի դեկտեմբերին՝ գավառային հողային կոմի-
տեներ, որոնք կոչված էին նախապատրաստելու և իրականաց-
նելու հողային ռեֆորմը¹¹⁰:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան կոմիսա-
րիատը հողագործության և արդարադատության կոմիսարու-
թյունների հեղինակությամբ հրապարակեց օրենք՝ «Պետական,

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ «Հորիզոն», 2 հուլիսի 1917, թիվ 14 և 4 հուլիսի 1917, թիվ 16:

¹⁰⁹ Տե՛ս «Հորիզոն», 24 նոյեմբերի 1917, թիվ 251, Վ. Մելիքյան,
Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 103:

¹¹⁰ Վ. Ղազարխեյյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

նախկին ուղեւային եկեղեցական, վանքապատկան, իրավաբանական անձանց և մասնավոր սեփականատիրական հողերը հողային կոմիտեներին հանձնելու մասին»¹¹¹: Որոշակի չափաբաժնից ավելի լինելու դեպքում հիշյալ կատեգորիայի հողերը բռնագրավվում էին տերերից և հանձնվում հողային կոմիտեներին՝ ձևավորելով երկրամասային հողային ֆոնդը: Այդ ֆոնդից հող էին ստանալու կարիքավոր գյուղացիները¹¹²:

Իրականում, ինչպես դիպուկ նկատել է Վ. Մելիքյանը. «Գյուղացին պետք է վարձակալեր այն հողերը, որոնք ոչ շահավետ պայմաններով անցնում էին հողային կոմիտեների տնօրինությանը»¹¹³: Հետևաբար Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Հողային օրենքն առավելապես կրում էր ձևական, դեկլարատիվ բնույթ, և փաստորեն պահպանվում էր հողը որպես կալվածատերերի սեփականություն¹¹⁴: Այս մտքի հետ համերաշխվում է նաև Վ. Ղազախեցյանը, ընդգծելով, որ «1917 թ. օգոստոսից մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը հողային ռեֆորմը կենսագործելու կոչված մարմինները ոչ մի էական քայլ չէին կատարել այդ ուղղությամբ»¹¹⁵:

Այստեղից տրամաբանորեն բխում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատը ճանաչեց կալվածատերերի նախկին (ցարական տիրապետության ժամանակների) իրավունքները, իսկ վերջիններս էլ համծին կոմիսարիատի գտան իրենց շահերի հուսալի պաշտպանին, ուստի և սկսեցին մվիրված ծառայել նրան:

Հայտնի է, որ 1918 թ. գարնանը աշխարհաքաղաքական բարդ պայմանների, ինչպես նաև ազգային-տարածքային անհաշտ հակասությունների հետևանքով իրեն անկախ հորջորջած Անդրկովկասյան դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետությունը իբրև տարածքային մի ամբողջություն և մեկ պե-

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 127, Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 103-104:

¹¹² Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 104:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 104:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 105:

¹¹⁵ Վ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

տական կառույց մասնատվեց ու փլուզվեց: Երկրամասում ստեղծվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախ հանրապետությունները:

Հայաստանի Հանրապետությունը վերընծուղվեց անախադեպ և բացառիկ ծանր պայմաններում: Նորածին հանրապետության ճակատագիրը տնօրինող իշխանություններին վիճակված էր լուծելու ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող անհետաձգելի բազմաթիվ ու բազմապիսի խնդիրներ:

Ներքին քաղաքականության տրամաբանությունն ուղղված էր լինելու տնտեսությունը, բառի բուն իմաստով, մեռյալ վիճակից հանելուն: Առանց հապաղելու հարկավոր էր կոնկրետ և իրատեսական ծրագրեր իրականացնել այս բնագավառում, հակառակ դեպքում հետագա բոլոր քայլերը նրա վերակենդանացման համար կդառնար իմաստազուրկ և ժամանակավրեպ՝ իր բոլոր վտանգավոր հետևանքներով:

Որպեսզի ընթերցողը պատկերացում կազմի ստեղծված կացության վերաբերյալ, մի երկու մեջբերում անեն. 1913 թ. առանց այդ էլ ցածր մակարդակի համեմատությամբ ահռելի չափով անկում էր ապրել տնտեսության ողնաշարը կազմող ճյուղը՝ գյուղատնտեսությունը: Եապես կրճատվել էին ցանքատարածությունները, ընկել էր բերքատվությունը, պակասել էր բանող անասունների գլխաքանակը: 1918 թ. պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում հետևյալ ձևով է ներկայացված Հայաստանի գյուղատնտեսության վիճակը. «Գյուղերը քանդված ու ավերված էին, դաշտային աշխատանքները դադարեցված»: Ապա ասված է, որ հացի բացակայության և մյուս կենսամթերքների սակավության պատճառով գյուղացիները կերել էին իրենց սերմացուն, և հերթը հասել էր լծկան անասուններին: Տիրում էր սով բառի բուն իմաստով, որի հետևանքով առաջ էին եկել տարափոխիկ հիվանդություններ, մասնավորապես բժավոր տիֆ, իսկ դեղձկար, և դեղատները դատարկ էին¹¹⁶: Վերջում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետություն դադարել էր ապրանքների ներմուծումը, որովհետև կտրված էին կապերը թե Ռուսաս-

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թթ. 48-50:

տանի, թե Պարսկաստանի ու Եվրոպայի հետ, ինչի պատճառով տիրում էր ամենաանհրաժեշտ ապրանքների սուր պակասություն, կատարյալ քառս և անիշխանություն¹¹⁷: Այս մասին բարձրաձայնել և իր մտահոգություններն է արտահայտել դաշնակցության «Աշխատավոր» թերթը: Թերթը մասնավորաբար նշում է, որ երկրի դրությունը սովի տեսակետից մնում է նույնը: Ներմուծումը շատ չնչին է և կարիքներին չի բավարարում: Սովի հետևանքով չկան աշխատող ձեռքեր, կենդանի կմախքները անընդունակ են աշխատելու: Դաշտերը չեն մշակվում, իհարկե, գլխավորապես սերմացուի և մանավանդ մշակման համար կենդանի միջոցների բացակայության պատճառով: Սովի պատճառով երկրի անասունների 80%-ը կերել են կամ ոչնչացրել են կեր չունենալու պատճառով¹¹⁸:

Հետևանքը հստակ է: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության Հայաստանում 1919 թ., 1913 թ. դիմաց գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կրճատվել էր 5,8 անգամ, որից անասնաբուծության արտադրանքը՝ 6,3, իսկ բուսաբուծությանը՝ 5,5 անգամ¹¹⁹:

Այս շարքը կարելի է շարունակել, սակայն, կարծում են, այսքանն էլ բավարար է, որպեսզի ընթերցողը հստակ պատկերացում կազմի, թե ինչպիսի դժվարություններ, այն էլ միայն ներքին կյանքում, պետք է հաղթահարեր հայ ժողովուրդը նոր պետականության կերտման ճանապարհին:

Այդ վիճակը, անշուշտ, առաջացել էր Առաջին աշխարհամարտի և 1918 թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով: Այդ մասին հստակ պատկերացում ենք կազմում Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի՝ Թուրքիայում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ֆ. Թախթաջյանին ուղղված 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ի գաղտնի նամակից. «Նրանք (թուրքերը – Ռ.Ղ.) տա-

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁸ «Աշխատավոր», 15 ապրիլի 1919, թիվ 74:

¹¹⁹ «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940гг.)», Е., 1941, с. 47.

րել են բառիս բուն նշանակությամբ ամեն ինչ, լինի այդ ինչը պետական, հասարակական, թե մասնավոր: Նրանք տարել են ամբողջ հացը, անասունները, պատրաստի վառելիքը, պահեստների և խանութների ապրանքները... մի խոսքով տարել են այն ամենը, ինչ որ որևէ արժեք ներկայացնում է մեր ժողովրդի համար»¹²⁰:

Ինչպես հաղորդում են աղբյուրները, ուսումնասիրության առարկա գավառում բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակն ընդհանրապես ծայրահեղ ծանր էր: «Այս գավառը (Նոր Բայազետի – Յ.Յ.),- ասված է այդ առթիվ նահանգի իշխանություններին ուղղված բողոքագրերից մեկում,- մեր երկրի ամենահետամնացն է»¹²¹: Մեկ այլ փաստաթղթում նշված է, որ «Գյուղացոց նեղությունն այնքան մեծ է, որ չի կարելի լսել»¹²²: Սրա հիմնական պատճառը այլ գործոնների թվում հանդիսանում էր հողասակավորությունը:

Գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալներով (ուսումնասիրությունը կատարվել է 1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին), սույն գավառի չորս՝ Նոր Բայազետի, Ելենովկայի, Ղարանլուղի և Բասարգեչարի գավառամասերում հողատիրության պատկերը հետևյալն է:

¹²⁰ ՀԱԱ-2, ֆ 430, ց. 1, գ. 553, թթ. 13-14, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 963, թթ. 102-103, է. *Ձորաբլան*, Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտ.-1920 թ. ապրիլ), Եր., 2002, էջ 13-14, Գ. *Պետրոսյան*, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920թթ.), Եր., 2006, էջ 35-36:

¹²¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 412, թ. 8:

¹²² Նույն տեղում, գ. 170, թ. 27:

**Գյուղացիական հողատիրությունը Նոր Բայազետի
գավառում 1919 թ.:¹²³ (դեսյատին)**

Աղյուսակ 17

Գավառի անվանումը	Գյուղերի քիվը	Բնակչության քիվը			Ծխերի քիվը	Վարելահողեր	1 շնչի հաշվով	1 ծխի հաշվով	Խոտհարք	1 շնչի հաշվով	1 ծխի հաշվով	Արոտատեղեր	1 շնչի հաշվով	1 ծխի հաշվով	Ընդամենը	1 շնչի հաշվով	1 ծխի հաշվով
		ընդամենը	որից														
			բնիկներ	գաղթականներ													
Նոր Բայազետի գավառ	88	77898	73961	3937	11726	52327	0,7	4,5	11483	0,1	1	38561	0,5	3,3	102371	1,3	8,7
Գավառա- մասեր Ելենովկայի I	12	11932	11238	694	1752	10557	0,9	6	1011	0,08	0,6	3822	0,3	2,2	15390	1,3	8,8
Նոր Բայազետի II	12	21724	20899	825	3229	9261	0,4	2,9	2076	0,09	0,6	7878	0,4	2,4	19215	0,9	6
Ղարանլուղի III	21	28648	26927	1721	3880	8723	0,3	2,2	2924	0,10	0,7	4971	0,2	1,3	16618	0,6	4,3
Բասար- գեչարի IV	43	15614	14907	707	2865	23801	1,6	8,3	5472	0,4	1,9	21890	1,4	7,6	51163	3,3	17,9

Թվերը ցույց են տալիս, որ 1919 թ. ամբողջ գավառում մեկ շունչը միջին հաշվով ուներ 0,7, իսկ մեկ ծուխը՝ 4,5 դես. վարելահող:

Թվական տվյալների համադրումից կարելի է այն հետևությունը հանգել, որ Նոր Բայազետի գավառի բնակլիմայական առանձնահատկությունները նկատի առնելով, չափազանց քիչ հողակտոր էր գյուղացիական տնտեսությունների ձեռքին իրենց պարենային անվտանգության հարցը լուծելու համար: Այլ խոս-

¹²³ Աղյուսակը կազմվել և հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 53-56, գ. 4, թ. 25 տվյալների հիման վրա:

քով՝ գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը զուրկ էր ապրուստի տարրական միջոցներից: Նոր Բայազետի և Դարալագյազի գավառներում ուսումնասիրություն կատարած Պառլամենտական հանձնաժողովի տվյալներով, Նոր Բայազետի գավառի 72033 շունչ բնակչությունից (1920 թ. առ 1-ը հունվարի տվյալներով) «միայն 14265 շունչն էր կամ 20%-ը իր սեփական միջոցներով ապրելու ընդունակ», մնացածները «բացարձակ չքավորներ են և առանց օգնության չեն կարող ապրել»¹²⁴:

Այսպիսին էր իրավիճակն հանրապետության մյուս գավառներում ևս: Աշխատավոր գյուղացիները մշտապես հարց էին բարձրացնում հողաբաժանության մասին, բողոք-դիմումներ էին հղում վերադաս մարմիններին, այսինքն՝ պայքարում էին հողօգտագործման անհավասարության վերացման համար, բայց որևէ արդյունքի չէին հասնում, որովհետև գյուղի հարուստները դիմադրում էին:

Ժամանակի վավերագիր աղբյուրները պահպանում են հարուստ տեղեկություններ այն մասին, թե ինչպես հուսահատության մատնված գյուղացիները զավթել են կալվածատերերին ու կուլակներին պատկանող հողամասերը և բաժանել իրար մեջ:

Այս ամենը, անշուշտ, լուրջ անհանգստություն էին պատճառում իշխանության մարմիններին, քանզի խնդիրը քաղաքականից զատ ուներ նաև սոցիալ-տնտեսական նշանակություն՝ գյուղատնտեսության, ինչպես և արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զարգացումը սերտորեն կապված էր նաև հողային հարցի արմատական լուծման հետ: Իրավիճակի փոփոխության հասնելու հարցը լուրջ քննարկումների առարկա դարձավ պետական իշխանության տարբեր մակարդակներում: Իսկ թե ինչ բովանդակային և կազմակերպական ձևաչափ կունենար այդ աշխատանքը և ինչ արդյունքի կբերեր, կախված կլիներ կառավարության որդեգրած ռազմավարությունից: Հստակ է մի բան. առավելագույնը, որ հնարավոր էր, դա եղածի վերաբաժանումն էր: Այդ հարցի պատասխանը կառավարությունը տվեց 1919 թ.

¹²⁴ Տե՛ս «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 112, 115-116, *Գ. Գալոյան*, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, էջ 34-35:

օգոստոսին, երբ հողային հարցում գլխավոր խնդիր հռչակեց կալվածատիրական, եկեղեցապատկան ու վանքապատկան բոլոր հողերի ազգայնացումը և ըստ կարիքի դրանց բաժանումը հողագուրկ և սակավահող գյուղացիությանն ու փախստականներին:

Սա լուրջ խնդիր էր, և սրան պետք էր համակողմանիորեն պատրաստվել: Այդ նպատակով էլ 1919 թ. մեյնմբերին Պառլամենտի կողմից ստեղծվեց մասնագիտական հանձնաժողով: Վերջինս հանձնարարություն ստացավ դիմում-բողոքների հիման վրա ուսումնասիրել Դարալագյազի և Նոր Բայազետի գավառների վիճակը և պառլամենտին ներկայացնել հիմնավոր ու փաստարկված զեկուցագիր ուսումնասիրության արդյունքների վերաբերյալ և անել կոնկրետ առաջարկություններ ստեղծված կացությունը շտկելու համար¹²⁵:

1920 թ. հունվարին հանձնաժողովը Պառլամենտին է ներկայացնում իր զեկուցագիրը, որի բովանդակությունից երևում է, որ նա սույն գավառում բազմակողմանի ուսումնասիրություն է կատարել՝ սկսած հողային, պարենավորման, բուժ-սանիտարական ու կուլտուրական վիճակից մինչև զորքի հետ կապված հարցերը:

Նրանում պատկերվել է Նոր Բայազետի գավառի թշվառ նկարագիրը: Ձեկուցագրում մտքեր են հնչում, որ գավառի Ջաղալու, Թյուսկյուլլա, Ղրխբուլաղ, Ծաղկունք, Ցամաքաբերդ, Դոմաշեն, Վերին Գյոզալդարա, Կարմիր խարաբա, Նորատուս, Ղշլաղ, Քյոսամահմադ, Ադամխան և մյուս գյուղերը ամբողջովին «անոթի են և տառապում են հիվանդությունների ու սովամահության ճանկերում: Ամբողջ գավառում չկա հիվանդանոց, ուր բուժվեն գոնե ծանր հիվանդները»¹²⁶:

Հանձնաժողովը խորությամբ ուսումնասիրել է նաև հողային հարցը, նշելով, որ Նոր Բայազետի գավառի գյուղացիության թշվառության հիմնական պատճառներից մեկը այն է, որ հողը կենտրոնացված է մի քանի հարուստների ձեռքում¹²⁷:

¹²⁵ ՀԱԱ., ֆ. 199, ց. 1, գ. 134, թթ. 48-68:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ Նույն տեղում:

Անդրադառնալով պարենային վիճակին՝ զեկուցագրի հեղինակները գրում են, որ այն ընդհանուր առումով ավելի քան հուսահատական է: Գավառի 72033 բնակիչներից 29918-ը բացարձակ չքավորներ են ճանաչված, իսկ 25791-ը, որոնք զեկուցագրում ներկայացվում են որպես միջակներ- նրանք են, որոնք մի քանի շաբաթվա հաց ունեն¹²⁸: Կան բազմաթիվ գյուղեր և ընտանիքներ, որ մերկ են բառի իսկական իմաստով¹²⁹:

Եվ ահա այսպիսի հրապարակային տվյալներ ունենալով՝ կառավարությունը 1920 թ. հունիսի 4-ին օրինագիծ ընդունեց «Հողային հատուկ մարմինների մասին»: Դրանք կոչված էին սեղմ ժամկետում լուծելու հիմնախնդիրը¹³⁰: Օրինագծի հիման վրա Նոր Բայազետի գավառում ևս հողի վերաբաժանում կատարվեց: Սակայն, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, այսպես կոչված, հողի վերաբաժանումը ըստ էության չնպաստեց այդ հիմնահարցի լուծմանը, ընդհակառակը ավելի սրեց այն և բնականաբար խորացրեց գյուղացիության դժգոհությունն ու զայրույթը հողի համար մղվող պայքարում: Նույնիսկ պաշտոնական փաստաթղթերում գտնում ենք այսպիսի տողեր. «Հողային հարցը, որ այնքան սուր կերպարանք էր ստացել Ելենովկայի և Դարաչիչազի շրջաններում հետևանք էր սակավահողության: Այդ հարցի սրությունը, որ թվում էր թե վերջ կդնի նոր հողաչափի այդ շրջաններում, չարդարացավ: Հողային խնդիրն ավելի ևս խճճվեց-բարդացավ հողաչափ Հակոբջանյանի կողմից սահմանները որոշելով»¹³¹: Նույն փաստաթղթում այնուհետև կարդում ենք. «Գյուղեր, ինչպիսին են Ցամաքաբերդը, Գոմաձորը, Օրդաքլուն, Մաքրավանքը, Ալափարսը, Ռնդամալը, Վերին և Ներքին Քաղսիները, որոնք տառապել են սակավահողությունից, այժմ դրանց դրությունը ոչնչով չի փոխվել, այլ ընդհակառակը նրանցից մի երկուսի (Գոմաձոր, Ցամաքաբերդ, մա-

¹²⁸ Տե՛ս «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 127-149, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VII, էջ 58:

¹²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 134, թթ. 48-68:

¹³⁰ Տե՛ս «Հայոց պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը», Եր., 2000, էջ 352:

¹³¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 127:

սամբ Օրդաքլու և Մաքրավանք) դրությունը ավելի վատացել է շնորհիվ նոր հողերի դասավորման»¹³²։ Բանն այն է, որ Ցամաքաբերդը, Գոմածորը և Օրդաքլուն, որ անցյալում ելենովկայից կապալով հող են վերցրել ու մշակել, այժմ այդ հնարավորությունից բոլորովին զրկված են, որովհետև ելենովկայի հողերն անցել են Չրչռին 797 դես., Շահրիզին՝ 188 դես., Ծաղկունքին՝ 288 դես., Դոմաշենին՝ 42 դես., Քարվանսարային՝ 88 դես., Ախտային՝ 407 դես.։ Ահա թե ինչու գոմածորցիները և ցամաքաբերդցիները ստիպված եղան վարձակալել էֆենդի թուրքաբնակ գյուղի, իսկ օրդաքլեցիները՝ մախկին թուրքաբնակ Բղլու (Բեղլու- Յուսեյին Սարաջլու) գյուղի հողերը¹³³։

Նշված օրինակները հավաստում են, որ հողի վերաբաժանման, ասել է, թե հողասակավության հարցն այդպես էլ չլուծվեց, ավելին, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը գյուղի հարուստները կաշառքի, խաբեության, զոռբայության միջոցով, հողաբաժանության անվան տակ բազմաթիվ գյուղերում զավթեցին չքավոր գյուղացիների հողերը։ Հողաբաժանման ֆոնին այդ թեմային է անդրադարձել մի հրապարակում, որտեղ նշված է, որ Հակոբջանյանը հողաբաժանում անելիս, ծագած վեճերն ու խնդիրները լուծում էր անարդար, կամայականորեն, գյուղի ունևոր դասի օգտին։ Դարաչիչագի շրջանի Մաքրավանք գյուղի բնակիչներն այդ պատճառաբանությամբ հանրապետության իշխանություններին ուղղած իրենց բողոք-նամակում դժգոհում էին, որ «հող բաժանողները հողերի լավն ու վատը որոշելիս իրենց չեն մոռացել, մոռացել են միայն խեղճերին»¹³⁴։ Իր մատուցած «ծառայության» դիմաց, ինչպես վկայում է սույն սկզբնաղբյուրը, Պ. Հակոբջանյանը ստանում էր մեծ չափերի դրամական կաշառք¹³⁵։ Ինչ փաստերի վրա են հենվել նամակի հեղինակները նման մեղադրանք ներկայացնելու պետական չինովնիկի հասցեին։ Պարզվում է, որ դրանք բազմաթիվ են և ամենակարևորը համոզիչ ու հիմնավոր։ Եվ այսպես, Վերին

¹³² Նույն տեղում։

¹³³ Տես նույն տեղում։

¹³⁴ ՀԱԱ., ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 28։

¹³⁵ Նույն տեղում, թ. 27։

Ախտայի գյուղացիները բողոքում են, որ Հակոբջանյանն իրենցից վերցրել է մի քանի տասնյակ ռուբլի կաշառք: Նույնատիպ օրինախախտումներով են ուղեկցվել հողաբաժանումը նաև Ելենովկա գյուղում, որի առաջին պատասխանատուն Հակոբջանյանն էր: Գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությանն ուղղած իրենց բողոք- նամակում գյուղացիները գրում են. «Հակոբջանյանի անկանոն հողաբաժանումը և սահմանները չորոշելը լավ ապացույց է նրա հետին միտք ունենալուն: Նա Ելենովկայի հողը բաժանելիս Ախտայի և Քարվանսարայի սահմաններում կուրգաններ (սահմանաքարեր- Հ.Հ.) չի դրել, որը պատճառ է ծառայել Ախտայի և Քարվանսարայի կողմից ինքնագլուխ Ելենովկայի հողերը իրենց սահմանը ձգելը»: Նամակից պարզվում է, որ Հակոբջանյանը նույնպես վիճելի է թողել Ներքին և Վերին Ախտայի ճանապարհների հարցը¹³⁶:

Ստահագություն առաջացնելու աստիճանը շատ ավելի մեծ էր դաշտավարության բնագավառում: Խոսքը վերաբերում է գյուղատնտեսական կուլտուրաների ցանքատարածությունների կրճատմանը: Պաշտոնական վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ 1919 թ. նախապատերազմյանի (1913 թ.) համեմատությամբ, ավելի քան 3/4-ով կրճատվել են բոլոր կուլտուրաների ընդհանուր ցանքատարածությունները: Եթե 1913 թ. Հայաստանի ամբողջ ցանքը հավասար էր 345,7 հազ. հեկտարի, ապա 1919 թ. այն հասնում էր ընդամենը 82,7 հազար հեկտարի, այսինքն կազմում էր 1913 թ. 23,9 տոկոսը միայն¹³⁷: Այդ նշանակում էր, որ տարեցտարի ընկնում էր հողօգտագործման արդյունավետությունը, և ավելանում էր չօգտագործված հողատարածքների մակերեսը: Ընդ որում, պատկերը շատ ավելի դժգույն էր հացահատիկային կուլտուրաների ցանքի առումով: Բավական է նշել, որ Հայաստանում հացահատիկային կուլտու-

¹³⁶ Նույն տեղում:

¹³⁷ Վ. Միքայելյան, Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում (1917-1920), էջ 99:

րաների ցանքատարածությունները 1919 թ. 1914 թ. դիմաց կրճատվել էր 4 անգամ: Ահա այդ տվյալները աղյուսակի տեսքով¹³⁸:

**Հացահատիկային ցանքատարածություններ
(հազ. հեկտարով)**

Աղյուսակ 18

	1913թ.	1919թ.	1919թ., 1913թ. նկատմամբ՝ տոկոսներով
Ամբողջ			
Հացահատիկային ցանքերը	308,5	78,4	25,4
Այդ թվում			
Աշնանացան ցորեն	95,5	34,1	35,7
Գարնանացան	96,1	16,9	17,78
Աշնանացան գարի	5,6	1,3	28,2
Գարնանացան	89,0	19,9	22,35

Այսպիսով, Հայաստանում հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունները 1919 թ. կազմել են 1913 թ. ընդամենը 25,4 տոկոսը:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ պատկերը Նոր Բայազետի գավառում:

¹³⁸ «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940 гг.)», с. 64.

**Հիմնական պարենային հացաբույսերի
ցանքատարածությունները (դեսյատինով)¹³⁹**

Աղյուսակ 19

Գավառի անվանումը և Բայազետի գավառ	1914 թ.					1919 թ.					1919 թ. 1914 թ. համեմատության տոկոսներով
	Ամբողջ հացահատիկա- յին ցանքերը	Աշնանացան ցորեն	Գարնանացան ցորեն	Գարի	Փառադ	Ամբողջ հացահատիկա- յին ցանքերը	Աշնանացան ցորեն	Գարնանացան ցորեն	Գարի	Փառադ	
Ամբողջ գավառում	23504	250	14456	8307	491	6037	5	3099	2330	603	-74
Այդ թվում գավառաձևացրած Ելենովկայի	6830	-	5430	1110	290	1116	-	790	262	64	-83
Երբ Բայազետի	6226	-	3558	2620	48	1725	-	943	752	30	-72
Ղարանլուդի	5287	-	2768	2437	81	1660	-	829	776	55	-68
Բասարգեչարի	5162	250	2700	2140	72	1536	5	537	539	454	-70

Թվերը ցույց են տալիս, որ 1919 թ. հացահատիկային կուլտուրաների տակ ամբողջ գավառում եղել է 6037 դեսյատին հողատարածք, մինչդեռ 1914 թ.-ին կատարվել է 23504 դեսյատինի վրա: Այսինքն՝ նվազումը՝ 17467 դես. կամ շուրջ 4 անգամ:

Ըստ առանձին գավառաձևացրած հետևյալ պատկերն է՝ Ելենովկայի գավառաձևացում կրճատվել է 5714 դեսյատինով

¹³⁹ Աղյուսակը կազմվել և հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 53-56, գ. 4, թթ. 24-25, «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96 տվյալների:

կամ 6,1 անգամ, Նոր Բայազետում՝ 4501 դեսյատինով կամ 3,6 անգամ, Ղարանլուղի գավառամասում՝ 3627 դեսյատինով կամ 3,2 անգամ և Բասարգեչարի գավառամասում՝ 3626 դեսյատինով կամ 3,4 անգամ:

Այդուհանդերձ, գյուղատնտեսական կուլտուրաների առաջատար ճյուղը հացահատիկային տնտեսությունն էր, այսինքն՝ ընդհանուր ցանքատարածությունների կազմում մեծ էր հացահատիկային մշակաբույսերի՝ մասնավորապես ցորենի և գարու զբաղեցրած ցանքատարածությունների տեսակարար կշիռը:

Հացաբույսերի մշակության մեծ ծավալները պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ այդ կուլտուրաների մշակումը համեմատաբար քիչ աշխատատար և նվազ ծախսատար է, իսկ Նոր Բայազետի գավառի բնակլիմայական պայմաններն էլ նպաստավոր են հացազգիների մշակության համար: Բացի այդ, հացահատիկի մեծ ծավալով մշակումը նաև սեփական կարիքները բավարարելու նպատակ էր հետապնդում: Հետևաբար այստեղից կարելի է բխեցնել, որ միամտություն կլինի կարծել, թե գյուղացին պետք է սեփական եկամուտներից հրաժարվելու գնով քաղաքացիական գիտակցություն հանդես բերեր գավառին ապահովելու տեխնիկական մշակաբույսերի և բանջարաբոստանային կուլտուրաների պարտադիր նվազագույն քանակով:

Գավառի ցանքատարածությունների կառուցվածքում հաջորդ տեղը գրավում էին կերային մշակաբույսերը: Այսպես, օրինակ, 1916 թ. գավառում¹⁴⁰ խոտաբույսերի տակ եղել է 429 դես., որը կազմել է ընդհանուր ցանքերի (35876 դես.) մոտ 1,2%-ը: Նույն ժամանակ տեխնիկական մշակաբույսեր (արևածաղիկ, կտավատ, վուշ) ցանվել է 277 դես. (ամբողջ ցանքերի 0,8%), իսկ բանջարաբոստանային կուլտուրաներ (կաղամբ, լոբի, դդում, գազար, ճակնդեղ և այլն)՝ 86 դես. (ընդհանուր 0,2%-ը) վրա¹⁴¹:

¹⁴⁰ Ուսումնասիրված 9089 գյուղացիական տնտեսությունների հաշվով:

¹⁴¹ Տես «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 27-29:

Գավառի հողահանդակների կառուցվածքում ցանքատարածությունների կրճատումը նաև բանող անասունների գլխաքանակի պակասի և անկման հետևանք էր: Նախ՝ ինչպես ասվել է, պատերազմը ծանր հարված հասցրեց Հայաստանի անասնապահությանը: Բանակի կարիքների համար բանող անասունների հավաքագրման հետևանքով միայն պատերազմի առաջին երկու տարվա ընթացքում ձիերի և ավանակների քանակը Երևանի մահանգում պակասեց ավելի քան 18 հազարով¹⁴²:

Նույն պատկերն ուներ նաև Նոր Բայազետի գավառը: Բանող անասունների գլխաքանակի խիստ նվազումը բացասաբար է անդրադարձել նաև հետագա տարիներին այդ անկումը կանխելու և աճի միտում արձանագրելու համար:

Այսպես, վեց տարվա ընթացքում ամբողջ գավառում բանող անասունների գլխաքանակի (1914 թ. եղել է 32407, իսկ 1919թ.՝ 5891 գլուխ բանող անասուն) անկումը եղել է 26516 գլուխ, այսինքն՝ պակասել է 5,5 անգամ կամ 81%- ով¹⁴³:

Ըստ առանձին գավառամասերի, պատկերն ավելի ծանր էր: Օրինակ, նշված տարիներին Ելենովկայի գավառամասում բանող անասունների գլխաքանակը կրճատվել է 82%-ով (6230-ից հասել է 1074-ի), Նոր Բայազետի գավառամասում՝ 67%-ով (4670-ից հասել է 1500-ի), Ղարանլուղի գավառամասում՝ 88%-ով (15825-ից կազմել է 1780) և Բասարգեչարի գավառամասում՝ 83,2%-ով (1914 թ. եղել է 4672 գլուխ բանող անասուն, իսկ 1919 թ.՝ 783)¹⁴⁴:

Ցանքատարածությունների կրճատվելը ուղղակիորեն կապված էր նաև հարկավոր քանակությամբ սերմացու չունենալու հետ:

Քննության առարկա գավառի, օրինակ, Նորատուս, Քյո-

¹⁴² Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915г., Отдел статистический», с. 332-334, ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 6, գ. 1694, ք. 4, *Մ. Աղոնց*, Հայաստանի Ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը xx դ. սկզբին, Եր., 1968, էջ 448:

¹⁴³ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, ք. 25 տվյալների հիման վրա:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 3, քք. 53, 54-56:

սամահմադ, Ղուլալի և Ղշլաղ գյուղերի բնակիչները 1919 թ. փետրվարին գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչությանը ուղղված իրենց դիմումների մեջ, խոսելով թուրքաբնակ լքյալ գյուղերի հողերը վարձակալությամբ մշակելու թույլտվություն ստանալու մասին, միաժամանակ խնդրում էին օգնել սերմացուով¹⁴⁵:

Պատասխան գրությամբ վարչությունը Նոր Բայազետի գավառային հողային կոմիտեին հայտնում է, որ «... առաջիկա 1920 թ. գարնանը մեր գյուղատնտեսությունը անգամ պետության օժանդակությունը ստանալով, հազիվ կարողանա ցանի 50%-ը այն քանակության, որ նա կարող էր անել նորմալ պայմաններում, կամ որ նա ցանում էր պատերազմից առաջ»¹⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է հացահատիկի սերմով հանրապետության ապահովվածությանը, ապա նույն վարչության վիճակագրական ծառայության պաշտոնական տվյալներով Նոր Բայազետի գավառում 1920թ. գարնանացանի համար անհրաժեշտ էր ունենալ 242000 փութ գարնանացան ցորեն և 106000 փութ գարի: Ընդ որում, ենթադրվում էր, որ պահանջված քանակի մեկ քառորդը գյուղացիներն իրենք կարող են հայթհայթել, մնում էր ձեռք բերել անհրաժեշտ քանակության սերմացուի 3/4 մասը և հասցնել գյուղացուն¹⁴⁷:

Պետք է նշել, որ 1919 թ. աշնանացանի և 1920 թ. գարնանացանի ժամանակ փոխարինաբար ստացած սերմացուի դիմաց գյուղացիները պարտավոր էին վերադարձնել 10% հավելումով: Չվճարողները դատվում էին արտակարգ դատարանի օրենքով¹⁴⁸:

Չմայած այդ ուղղությամբ պետության կողմից կատարած զգալի աշխատանքներին, այդուհանդերձ, հացահատիկի սերմացուի պակասը շարունակում էր մնալ օրակարգային: Քիչ չէին դեպքերը, երբ պետության հատկացրած հացահատիկի սերմացուն բավարար քանակի չէր, իսկ նրա բաշխումն էլ գյուղացիական տնտեսությունների մեջ կատարվում էր կամայա-

¹⁴⁵ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 170, թ. 27:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 179, թ. 162:

¹⁴⁷ Նույն տեղում:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 152, թ. 52:

կանորեն և անարդարացի: Այսպես, օրինակ, 1919թ. Դարա-
 չիչագի շրջանից գյուղատնտեսական և պետական գույքերի
 նախարարին ուղարկած զեկուցագրի մեջ նշվում էր, որ «Դարա-
 չիչագի շրջանի Ձեր ներկայացուցիչ Աղաբեկ Ազատյանը սեր-
 մացուի նորման որոշել է համաձայն հետևյալ տվյալների՝ նրան
 տրամադրվել է 10000 փութ սերմացու, որը պիտի բաժանվեր
 24 գյուղի 28000 շնչի: Առաջնորդվելով խնամատարության
 նախարարության նպաստների ցուցակներով 28000-ից 8000
 շունչը կրճատվել են որպես ունևորների, իսկ մնացած 20000-ի
 վրա բաժանելով 10000 փութ սերմացուն, նորման որոշել է 20
 փութ: Պետական պաշտոնյաներին անկախ նրանց ընտանիքի
 քանակից որոշել են միանվագ 4-ական փութ սերմացու
 տալ»¹⁴⁹: Այնուհետև նշվում է, որ գյուղերում բաշխում կատար-
 վել է սովորական ձևով: Լիազորները ներկայացրել են գյուղից
 համախոսակներ, որի համաձայն էլ սերմացուն ստացել: Մի
 քանի գյուղերում բաշխումը կատարվել է Ազատյանի կողմից
 նշանակված հսկիչների ներկայությամբ: Գյուղերում, ուր հսկիչ-
 ները հնարավորություն չեն ունեցել ներկա գտնվելու, սերմա-
 ցուն բաժանվել է անբավարար ձևով: Քարվանսարա գյուղի
 պատգամավորները սերմացուն բաժանել են, ինչպես իրենք են
 ցանկացել, շատերին զրկել են սերմացուից, այնինչ իրենց
 ընտանիքի անդամները մեկ ավելի անգամ սերմացու են ստա-
 ցել¹⁵⁰: Ընդգծելով այս իրողությունը՝ զեկուցագրում միաժա-
 մանակ վկայաբերվել է սերմացուի փոխանակում կատարելու
 ժամանակ պետական չինովնիկների կողմից կատարած չարա-
 չահումների ու յուրացումների փաստեր: Ձեկուցագրում տեղ
 գտած մի շարք այդպիսի փաստերից ներկայացնենք մեկը: «Ինչ
 վերաբերում է սերմերը փոխանակելուն, որի գլուխն էր
 կանգնած մինֆինի ներկայացուցիչ Լևոն Գյուլումյանը փոխա-
 նակելու ժամանակ (Ախտայի շրջանի գյուղերում), սերմերի կեղ-
 տոտության պատճառով 2-5-7 ֆունտ, յուրաքանչյուր փթին,
 պակաս է հաշվել: Նա 6-7 փթերով սերմացու է փոխանակել,
 որի համար համաձայն ինստրուկցիայի (հրահանգի-Յ.Յ.) պար-

¹⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 122, թ. 126:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

գևատրում չի տվել, բայց ինքը միացնելով այդ փոքրիկ քանակությունները կեղծ փաստաթղթերով մեծ քանակությամբ 60-65 փթի հաշիվ է ներկայացրել, 30 փթից ավելի պարգևատրումը ինքը յուրացրել: Բացի դրանից նա գյուղացիներին պարգևատրում է տվել ոչ թե փոխանակած սերմացուի 30 փթից ավելիի համար, այլ տված ալյուրի, այստեղ ևս նա նույնպես շահել է»¹⁵¹:

Ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, հացահատիկի արտադրությունն անորակ սերմի պատճառով ապահովում էր ցածր բերքատվություն:

Հայաստանը սակավահող լինելուց բացի նաև սակավաջուր երկիր է: Բնական ջրային պաշարների առումով Նոր Բայազետի գավառը գտնվում է առավել անբարենպաստ պայմաններում: Բանն այն է, որ գավառի տարածքով հոսող գետերն ունեն անկայուն ռեժիմ: Դրանք սնվում են հիմնականում ձնհալքի և անձրևաջրերի հաշվին, իսկ մի քանիսը նաև ստորերկրյա ջրերից: Այդ պատճառով ամռան ամիսներին չորանում կամ ծանծաղում են, մյուս կողմից էլ լեռնային գետերը, հոսում են այնպիսի տեղերով, որոնց հուները անհարմար են ոռոգման համար: Սա այն դեպքում, երբ գավառում հաճախակի են դիտվել երաշտներ և խորշակներ, որոնց հետևանքով հողի բացարձակ խոնավապահովվածությունը տարեկան միջին եղել է 5,3, իսկ հարաբերականը՝ 71 մմ.¹⁵²:

Ահա թե ինչու հողագործությունը և անասնապահությունը զարգացնելու համար արհեստական ոռոգումը կենսական նշանակություն ունեն: Մինչդեռ գավառի գյուղատնտեսական հողերի մեծ մասն անջրդի էր:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1914 թ. գավառի հողատեսքերի ոռոգելի տարածքների ֆոնդը կազմել է գյուղատնտեսական հողատեսքերի միայն 12%-ը: Հետագա վեց տարիների ընթացքում ոռոգելի հողատարածությունները տարբեր պատճառներով կրճատվել են մեկ երրորդով¹⁵³:

¹⁵¹ Նույն տեղում:

¹⁵² Տես *Հ. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁵³ Տես ՀԱԱ., ֆ. 375, ց. 1, գ. 1, թթ 13-33, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թ. 25:

Ցածր բերքատվությունը հետևանք էր նաև գյուղատնտեսական որակյալ կադրերի բացակայության: Գյուղատնտեսական սեփական մասնագետներ պատրաստելու խնդիրը շարունակում էր մտահոգել գավառի տեղական իշխանություններին և իրավասու կազմակերպություններին:

Ի ուրախություն գավառի գյուղացիությանը 1919թ. մարտի 5-ին, հատուկ գրությունով, տեղի հոգևոր առաջնորդ Գյուտ վարդապետը գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչության հողագործական բաժնին ահազանգում է. «Իբրև ժողովրդական դպրոցների տեսուչ շրջագայել եմ գյուղերը և տեսել, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է այդ շրջանում (Նոր Բայազետի Յ.Յ.) գյուղատնտեսական դպրոց բանալ, այլապես ազգաբնակչության տարեցտարի բազմանալը, հողի այն քանակությամբ մնալը ու նահապետական ձևերով մշակելը ավելինս պիտի նպաստի մի կողմից բնակչության արդեն իսկ ունեցած չքավորության, մյուս կողմից արտագաղթին, երրորդ կողմից հողի ուժասպառ ու անարդյունք լինելուն»¹⁵⁴: Ուղիղ հինգ ամիս անց՝ հուլիսի 5-ին նա մեկ այլ գրությամբ դիմում է գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչության կառավարչին մշտելով, որ ժողովրդական դպրոցները մեր կյանքին հարմարեցնելու, ժողովրդին անմիջական օգնություն ցույց տալու և պատրաստված աշխատավորներ ունենալու համար կարևոր պայմաններից մեկն է դպրոցներին կից գյուղատնտեսական բաժանմունք ունենալը, ուր երեխաները կսովորեն 1-2 տարում գյուղատնտեսական գոմե տարրական գիտելիքներ և մեր հողագործության նախնական ձևի մշակման տեղ ավելի կգործադրեն: Գրությունն ավարտվում է ընդարձակ առաջարկություններով. Նոր Բայազետի շրջանի¹⁵⁵ հետևյալ դպրոցներին կից բանալ գյուղատնտեսական որևէ բաժանմունք՝ ծախսը հոգալով ձեր վարձատրության միջոցներից.

1. Դալիդարդաշուն- բանջարաբուծության դպրոց ու մի սեփական հողամաս:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 1, գ. 412, թթ. 8-9:

¹⁵⁵ 1919թ. սեպտեմբերի 1-ից բացվեց Նոր Բայազետի գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոցը: ՀԱԱ., ֆ. 203, ց. 1, գ. 412, թ. 7, գ. 179, թ. 33:

2. Գյոզալդարայում- կանեփի, վուշի և նման բույսերի և հատապտուղների՝ կոկոռչենի, ազնվամորի, մոշ և այլն:

3. Գոմածորում- մեղվաբուծության:

4. Ծաղկունքում- բանջարաբուծության և պտղատու ծառերի մշակում:

5. Սուխոյ Ֆոնտանում- բանջարաբուծության¹⁵⁶:

Այս մասին ավելի մանրամասն կանոդադառնանք համապատասխան բաժնում:

Բավականին ցածր էր գյուղատնտեսության գործիքներով զինվածության մակարդակը: Տնտեսության այս ճյուղում իշխում էր ձեռքի աշխատանքը: Գյուղատնտեսության մշտական ուղեկիցը հողամշակության պարզունակ գործիքներն էին (գերանդի, մանգաղ, փոցիս, արոր և այլն), որոնք առանձին գյուղական համայնքներում ու ոստիկանական շրջաններում, անգամ քանակի տեսակետից չէին բավականացնում հողի մշակման պահանջներին: Նույնն էր և Նոր Բայազետի գավառում: Վիճակը փոքրիշատե մեղմելուն էր ուղղված սույն գավառի մի շարք բնակավայրերում գյուղտեխնիկայի վարձակետեր հիմնելը, որտեղից գյուղացիները կարող էին գյուղգործիքներ և գյուղտեխնիկա վարձել: Այսպես, 1915 թ. մայիսի 22-ին Նոր Բայազետ այցելեց Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության վարչության հրահանգիչ Հով. Կարապետյանը և տեղեկացրեց, որ վարչությունը Բաքվի կուլտուրականի միջոցներով Նոր Բայազետում և Ներքին Ղարանլուղում բացելու է վարձակետեր: Հրահանգիչը հետը բերել էր վեց գութան, երկու փոցիս և երկու ձեռքի սերմնացան: Ուշագրավ է, որ գավառի տեղական գյուղատնտեսական ընկերությունը (հիմնադրվել է 1914 թ.՝ ընկերության հիմադիր նախագահին էր Հակոբ Ալիխանյանը) հետևելով այդ օրինակին որոշեց վարձակետեր հիմնել գավառի Ներքին Գյոզալդարա, Ռնդամալ, Ալափարս, Օրդաքլու, Շահիրդ գյուղերում և ձեռք բերել գութան, փոցիս, երեք խոտհնձի մեքենա, երկու շարքացան, երկու հատ ձեռքի սերմնացան¹⁵⁷:

¹⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 412, քք. 24, 59:

¹⁵⁷ «Հորիզոն», 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

Նոր Բայազետի գավառում գյուղգործիքների կրճատման պատկերն ըստ ներքոհիշյալ աղյուսակի հետևյալն էր¹⁵⁸.

Աղյուսակ 20

Գավառի անվանումը Նոր Բայազետի	1914 թ. հատ				1919 թ. հատ				1919 թ. 1914 թ. նկատմամբ %-ով			
	Արոր	Գու- թան	Գերան- դի	Ման- գաղ	Արոր	Գու- թան	Գերան- դի	Ման- գաղ	Արոր	Գու- թան	Գերան- դի	Ման- գաղ
Ամբողջ գավառում	12490	2633	50335	1500	2005	1845	6194	64	-83	-23	-87	-95
Այդ թվում գավառա- մասերում												
Ելենովկայի	1020	1200	4600	-	290	733	850	-	-70	-38	-81	-
Նոր Բայազետի	2650	560	5450	-	615	790	1320	-	-76	+29	-75	-
Ղարանլուղի	4640	328	34045	400	628	269	3710	-	-86	-17	-89	0
Բասարգե- չարի	4180	545	7240	1100	472	53	314	64	-88	-90	-95	-94

Աղյուսակ 20-ի տվյալներից ուղղակի հետևում է, որ ամբողջ Նոր Բայազետի գավառում 1919 թ. 1914 թ. դիմաց գութանների քանակը պակասել է 1,4, արորների՝ 6,2, գերանդիների՝ 8,1 և մանգաղների՝ 23,4 անգամ: Սա նշանակում է, որ 1919 թ. 1914 թ. համեմատությամբ, մնացել էր գութանների 71, արորների՝ 17, գերանդիների՝ 13 և մանգաղների՝ 5%-ը: Ինչ վերաբերում է գավառամասերին, ապա Ելենովկայի և Նոր Բայազետի գավառամասերը արտադրության միջոցների անկման

¹⁵⁸ Հաշվարկը կատարել և աղյուսակը կազմել ենք ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 25, 53-56, գ. 13, թթ. 1, 3, 13 տվյալների հիման վրա:

ընդհանուր ցուցանիշներով նկատելիորեն զիջում էին գավառի միջին մակարդակը, իսկ Ղարանլուղի և Բասարգեչարի գավառամասերը հակառակը՝ գերազանցում էին գավառի միջին ցուցանիշները:

Նշված տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում 1919 թ. 1914 թ. նկատմամբ գութանների քանակը պակասել էր 3,3, իսկ արորներինը՝ 4,5 անգամ¹⁵⁹:

Սա այն դեպքում, երբ հիմնական գործիքը, որն օգտագործվում էր հողը վարելու համար, արորն էր: Հատուկենտ ունևոր ընտանիքներն էին ի վիճակի գութան օգտագործել, որովհետև հարկավոր էր ունենալ առնվազն յոթ լծկան եզ¹⁶⁰:

Հացահատիկը կալսելու համար օգտագործվում էր կամ, իսկ հատիկը դարմանից առանձնացնում էին փայտե լայն թիակների միջոցով՝ դարմանը քանոն տալով: Աշխատատար այս գործողությունը գյուղացուց շատ ժամանակ խլելուց բացի պատճառում էր բերքի զգալի կորուստ, քանին թեփի հետ տանում էր հացահատիկի մի մասը, ոտքի տակ փչանում, հավերի ու թռչունների բաժին դառնում, անասունների կեր դառնում և այլն: Այդ նշանակում է, որ ժողովուրդը վարում ու ցանում էր այնպես, ինչպես սրանից հարյուր տարի առաջ էր, նույն արորն ու գութանը, նույն գերանդին ու կամը, գրում է աղբյուրը:

Հողի ագրոտեխնիկական կանոնները չէին պահպանվում: Տարիներ շարունակ անընդմեջ հողը, դնելով հացահատիկային կուլտուրաների կամ այլ տեսակի մշակաբույսերի ցանքի տակ, այն ուժասպառ էր լինում, իսկ նրա կենսունակությունը և որակը բարձրացնելու ուղղությամբ աշխատանքներ չէին տարվում:

Ընթերցողն ինքը կարող էր կռահել, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ երկրի տնտեսության, մասնավորապես գյուղատնտեսության հետ, եթե պետությունը չդիմեր գործնական քայլերի վիճակը շտկելու համար: Եվ պետությունը դիմում է վճռական

¹⁵⁹ Ա. Մարտիչյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900- 1920թթ.), էջ 118:

¹⁶⁰ Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., էջ 177:

գործողությունների: 1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին գյուղատնտեսության և պետական գույքերի գլխավոր վարչության երկրագործական բաժանմունքի գյուղատնտեսների և հրահանգիչների համագումարը, քննության առնելով հանրապետությանը գյուղատնտեսական մեքենաներով ապահովելու հարցը, արձանագրեց, որ Հայաստանում եղած գյուղգործիքները չեն կարող բավարարել գյուղատնտեսության կարիքները: Համագումարն համերաշխվեց Ղրիբուլաղի գյուղատնտես Նիկողայոս Ղարա-գյոյյանի առաջարկության հետ, ըստ որի գլխավոր վարչությունը պետք է դիմի Նախարարների խորհրդին և պահանջի, որ կառավարությունն ամենակարճ ժամանակամիջոցում արտասահմանից ձեռք բերի երկրագործական անհրաժեշտ մեքենաներ ու գործիքներ: Միաժամանակ համագումարը ընդունեց նաև հետևյալ առաջարկությունները.

1. Գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչությունը պետք է դիմի Ամերիկական կոմիտեին՝ խնդրելով նրա օգնությունը արտասահմանից երկրագործական մեքենաներ ստանալու համար:

2. Դիմել կառավարությանը, որ վարկ բաց թողնի, որպեսզի գյուղատնտեսությունը հնարավորություն ունենա ձեռք բերելու անհրաժեշտ գործիքներ¹⁶¹:

Գյուղատնտեսության խորը ճգնաժամը և նրա ձևախեղումները ցայտուն կերպով դրսևորվեցին ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ խնդրո առարկա գավառում:

Հայաստանում հացահատիկային կուլտուրաների համախառն արտադրանքը 1919 թ. 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել է 4,7 անգամ կամ 78%-ով՝ և կազմել 383,7 հազար ցենտներ, 1913թ. 1779 հազար ցենտների դիմաց¹⁶²: Նույն ժամանակաշրջանում Նոր Բայազետի գավառում հացահատիկի ցանքատարածությունների համախառն բերքի համեմատական պատկերը ցույց է տրված 21 աղյուսակում¹⁶³:

¹⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 195, թթ. 5-6:

¹⁶² Հաշվարկը կատարվել է ըստ «Сациалистическое цтроительство Армянской ССР (1920-1940гг.)», с. 70 տվյալների:

¹⁶³ Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ., ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 25, 53-56, գ. 13, թթ. 1, 3, 13 տվյալների հիման վրա:

Հացահատիկային մշակաբույսերի բերքատվությունը
1919 թ. 1913 թ. նկատմամբ

Աղյուսակ 21

Գավառի անվանումը	Ցանած փուլ		Ստացած փուլ		Բերքատվությունը 1919 թ. 1914 թ. նկատմամբ անգամ (փուլ)		Բնակչության թիվը			Բնակչու- թյան 1 շնչի հաշվով փուլ		
							1914թ.	1919թ.			1914թ.	1919թ.
	1914թ.	1919թ.	1914թ.	1919թ.	Բնիկներ	Գաղթա- կաններ		Ընդամենը				
Նոր Բայազետի գավառ												
Ամբողջ գավառում	344983 ¹⁶⁴	91536	929244	236997 ¹⁶⁵	2,7	2,6	107462 ¹⁶⁶	73961	3937	77908	8,6	3
Այդ թվում գավառա- մասերում Ելենովկայի I	84725	13296	348609	43892	4,1	3,3	15826	11238	694	11932	22	4
Նոր Բայազետի II	85123	27213	152942	50125	1,8	1,8	26450	20899	815	21714	6	2,3
Ղարանլուի III	86227	28314	258099	117868	3	4,2	30510	26927	1721	28648	8,5	4,1
Բասարգե- չարի IV	80908	22436	168944	55199	2,1	2,4	34676	14907	707	15614	4,9	3,5

Աղյուսակի տվյալներից կարելի է անել մի շարք հետևու-
թյուններ.

¹⁶⁴ Չորս գավառամասերին վերաբերող տվյալների համաձայն
ցանվել է 336983 փուլ:

¹⁶⁵ Չորս գավառամասերին վերաբերող տվյալների գումարը ցույց
է տալիս, որ ամբողջ գավառում հացահատիկի բերքատվությունը
կազմել է 267084 փուլ:

¹⁶⁶ Հաշվառված է 1919թ. բնակավայրերի կտրվածքով:

ա) Բերքատվության նվազման տեմպերով գավառի ցուցանիշը ցածր է հանրապետության միջին ցուցանիշից:

Ամբողջ գավառում հացահատիկային կուլտուրաների համախառն բերքատվությունը 1919 թ. եղել է 267084 փութ, 1914 թ. 929244 փթի դիմաց, այսինքն՝ կրճատվել է 3,5 անգամ կամ 74%-ով:

Գավառամասերից Ելենովկայում կրճատվել է մոտ 8 անգամ կամ 87%-ով, Նոր Բայազետում՝ 3 անգամ (67%-ով), Ղարանլուղում՝ 2,2 անգամ (54%-ով), Բասարգեչարում՝ 3,6 անգամ (67%-ով):

բ) 1919 թ ընդհանուր գավառում յուրաքանչյուր շնչին տարեկան ընկնում էր 3 փութ 1914 թ. 8,6 փութ բերքի դիմաց՝ կրճատվել է 2,9 անգամ:

Ելենովկայի գավառամասում այդ ցուցանիշը կազմել է 22 և 4 փութ (անկունը եղել է 5,5 անգամ), Նոր Բայազետում՝ 6,4 և 2,3 փութ (կրճատվել է 2,8 անգամ), Ղարանլուղում՝ 8,5 և 4,1 (պակասել է 2,7 անգամ) և Բասարգեչարում՝ 4,9 և 3,5 փութ (կրճատվել է 1,4 անգամ): Եթե նշված ամբողջ համախառն բերքը բաժանենք ընդհանուր ցանքատարածությունների վրա, ապա 1919 թ. ամբողջ գավառում յուրաքանչյուր դեսյատինին ընկնում էր 44,2 փութ, 1914թ. 39,5 փթի դիմաց¹⁶⁷:

Այս թվերը ճիշտ են արտացոլում իրերի վիճակը, երբ այն դիտարկում ենք ընդհանուր բնակչության կտրվածքով: Սակայն իրականում, ինչպես դիպուկ նկատել է Վ. Միքայելյանը «...աշխատավոր գյուղացիության դրությունն ավելի ծանր էր. ցանքերն ու դրանից ստացված բերքը ոչ թե հավասար չափով բաշխվում էին բնակչության ամեն մի շնչի վրա, այլ, կուլակների... ձեռքում, իսկ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը զրկված էր դրանցից և սովամահության մատնված»¹⁶⁸:

Նոր Բայազետի գավառում զգալիորեն կրճատվել է կարտոֆիլի բերքատվությունը՝ 1919 թ. ստացվել է 92746 փութ,

¹⁶⁷ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 3, թթ. 53-56, գ. 4, թթ. 24-25, գ. 13, թթ. 1-13, «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96 տվյալների հիման վրա:

¹⁶⁸ Վ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 100:

1914թ. 297275-ի դիմաց կամ կրճատվել է 3,2 անգամ¹⁶⁹: Նույն ժամանակաշրջանում անկման այդ ցուցանիշը ըստ գավառամասերի ունեցել է հետևյալ պատկերը. Ելենովկայի գավառամասում՝ 6, Նոր Բայազետի՝ 5,8, Ղարանլուղի՝ 2,4, Բասարգեչարի՝ 2,9 անգամ¹⁷⁰: Ինչպես տեսնում ենք Ելենովկայի և Նոր Բայազետի գավառամասերում կարտոֆիլի բերքատվության կրճատման տեմպերը բավականին բարձր էին և նույնիսկ գերազանցում էին ամբողջ գավառի կրճատման միջին ցուցանիշը: Դա պայմանավորված էր հիշյալ գավառամասերի հողահանդակների խիստ մասնատվածությամբ, վարելահողերի սակավությամբ, ինչպես նաև այս գավառամասերը գտնվում են գավառի հյուսիսային և հարավային լեռնային մասերում:

Այսպիսով, ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել.

ա) Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի մյուս գավառների նման Նոր Բայազետի գյուղական համայնքներում հողը ենթարկվեց պարբերական վերաբաժանման, ծխերի անդամների թվի սկզբունքով՝ համաձայն շնչաբաժնի նորմայի: Հողային բարեփոխումները կոչված էին լուծելու գյուղի ներքին և միջգյուղային կամ միջհամայնքային հողատարածքների անհամաչափությունը, ինչը սակայն «հոնքը» սարքելու փոխարեն «աչքն» էլ հանեց՝ ավելի խորացրեց ու սրեց այդ հիմնահարցը և վատթարացրեց գյուղացիության առանց այդ էլ ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Ահա թե ինչու, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Ղազախեցյանը, «Հետագայում, խորհրդային իշխանության ամբողջ 70 տարվա ընթացքում պետությունն անվերջ զբաղված էր գյուղատնտեսության խնդիրը լուծելու, նրան վերելքի ուղու վրա դնելու հոգսերով»¹⁷¹:

բ) Հայաստանը, ինչպես և նրա մաս կազմող քննության առարկա գավառը սակավահող է, յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսությանը հասնում էր փոքր հողակտոր, այդ պատճառով էլ հողը մշակելու արդյունավետությունը ցածր էր:

¹⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թ. 25:

¹⁷⁰ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի, գ. 3, թթ. 53-56 տվյալների:

¹⁷¹ Վ. Ղազախեցյան, Հայաստանը 1920-1940թթ., Եր., 2006, էջ 455:

գ) Շատ հաճախ գյուղացին իր ունեցած փոքր հողակտորն էլ չէր մշակում գյուղատնտեսական գործիքներ, լծկան անասուններ կամ սերմացու չունենալու պատճառով:

* * *

Ուսումնասիրվող տարիներին ներքին և արտաքին անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Նոր Բայազետի գավառում կտրուկ անկում ապրեց անասնապահությունը:

1914թ. հետ համեմատած անասնապահությունը 1919թ ուներ հետևյալ պատկերը¹⁷²:

Աղյուսակ 22

1914 թ.

1919 թ.

	Բանու եզ	Գունշ	Բանու ձի	Փորոք ձի	Կրամ կով	Աքառ	Էշ	Խոզ	Այծառ	Երինջ	Այծ	Ջրիկ	Բուրդ	Բանու եզ	Գունշ	Բանու ձի	Փորոք ձի	Կրամ կով	Աքառ	Էշ	Խոզ	Այծառ	Երինջ	Այծ	Ջրիկ	Բուրդ
Ամբողջ Նոր Բայազետի գավառում	26070	1428	2992	821	20536	960	2265	1400	183150	5155	4901	120249	7984704	195148	78	4574	7602	297	-	38785	565	1115	-	51221		
Այդ թվում գավառաձևերում	4250	120	1860	235	4110	1000	50	-	28200	4235	800	120	44980	940	30	126	19	842	400	8	-	6265	375	70	-	9075
Նոր Բայազետի	4250	-	50	30	3650	1400	370	-	46000	920	-	-	56670	1460	-	15	1170	360	40	-	13500	190	-	-	16735	
Ղարաճուղի	13820	738	570	420	9106	-	1435	1400	68950	-	251	-	97696	1664	123	7	24	1652	-	109	-	13020	-	95	-	16694
Բասարգեչարի	3750	570	512	130	3670	-	410	-	40000	-	850	-	49892	640	42	15	20	910	-	128	-	6000	-	10	-	7765

Աղյուսակ 22 –ը ցույց է տալիս, որ նշված տարիներին Նոր Բայազետի գավառում ամբողջ անասնազլխաքանակը կրճատվել է ավելի քան 5 անգամ կամ 80%-ով (Հայաստանում՝ 3,2 անգամ կամ 68,4%-ով, 2 մլն. 364,8 հազարից հասել է 747,6 հազարի)¹⁷³, այդ թվում խոշոր եղջերավոր անասունները պա-

¹⁷² Աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թթ. 24, 25, 53-56 տվյալների հիման վրա:

¹⁷³ Հաշվարկը կատարվել է «Վիճակագրական տեղեկատու», Եր., 1925, էջ 56-57 տվյալների հիման վրա:

կասել են 5,4 անգամ կամ 81%-ով (Հայաստանում 1919թ. հաշվվում էր 294300 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն 1914 թ. 683594 գլխի դիմաց, այսինքն՝ անկումը եղել է մոտ 389,3 հազար գլուխ կամ կրճատվել է 2,3 անգամ)¹⁷⁴, կովերինը՝ 16 հազար գլխով, այսինքն՝ 4,5 անգամ կամ 77%-ով (Հայաստանում 1919 թ. եղել է 109,3 հազար գլուխ կով 1914 թ. 295,8 հազար գլխի դիմաց, կրճատվել է 2,7 անգամ կամ 63%-ով)¹⁷⁵: Մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի կրճատման ցուցանիշը կազմում է 78% կամ պակասել է 4,7 անգամ (Հայաստանում 1914 թ. հաշվվում էր 1564593 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն, իսկ 1919 թ.՝ 470900, այսինքն՝ կրճատվել է 3,3 անգամ կամ 69%-ով)¹⁷⁶, ձիերի գլխաքանակը՝ 16,9 անգամ կամ 94%-ով (Հայաստանում՝ 2,6 անգամ կամ 61,3%-ով)¹⁷⁷:

Վիճակագրական տվյալներից նկատելի է, որ Նոր Բայազետի գավառը անասունների գլխաքանակի անկման տեմպերով գերազանցել է Հայաստանի միջին ցուցանիշը:

Բացասական հաշվեկշիռը առկա է նաև գավառի չորս՝ Ելենովկայի, Նոր Բայազետի, Ղարանլուղի և Բասարգեչարի գավառաձառնում: Այսպես, Ելենովկայի գավառաձառնում ամբողջ անասունների գլխաքանակը պակասել է 5 անգամ (80%-ով), այդ թվում խոշոր եղջերավոր անասուններինը՝ 5 անգամ (80%-ով), որից կովերինը՝ 4,9 անգամ (79%-ով), բանող անասուններինը՝ 4,5 անգամ (78%-ով), մանր եղջերավոր անասուններինը՝ 4,6 անգամ (78%-ով), ձիերին՝ 14,2 անգամ (93%-ով): Նոր Բայազետի գավառաձառնում անասունների գլխաքանակի փոփոխությունների պատկերը համապատասխանաբար հետևյալն է՝ 3,4 անգամ (70%-ով), 3,2 անգամ (69%-ով), 3,1 անգամ (67%-ով), 2,9 անգամ (65%-ով), 3,4 անգամ (70%-ով) և 5,3

¹⁷⁴ Հաշվարկը կատարվել է ըստ «Վիճակագրական տեղեկատու», էջ 56-57-ի և «Социалистическое строительство Армянской ССР 1920-1940 гг.», с. 79 տվյալների:

¹⁷⁵ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրների տվյալների:

¹⁷⁶ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

¹⁷⁷ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրների տվյալների:

անգամ (81%-ով), Ղարանլուղի գավառամասում՝ 5,7 անգամ (82,4%-ով), 6,9 անգամ (85%-ով), 5,5 անգամ (81%-ով), 8,3 անգամ (87%-ով), 5,3 անգամ (81%-ով), 32,1 անգամ (96%-ով), իսկ Բասարգեչարի գավառամասում՝ 6,4 անգամ (84%-ով), 5 անգամ (80%-ով), 4 անգամ (75%-ով), 5,8 անգամ (82%-ով), 6,8 անգամ (85 %-ով), 18 անգամ (94%-ով):

Թվական տվյալների համադրումից հետևում է, որ նշված գավառամասերից միայն Ղարանլուղի և Բասարգեչարի գավառամասերում է, որ բոլոր անասունների գլխաքանակի անկման ցուցանիշները գերազանցում են ամբողջ գավառի համապատասխան ցուցանիշներին:

Վիճակը նույնն է բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակի հարաբերակցությունը բնակչության մեկ շնչի հաշվով: Եթե 1914թ. ամբողջ գավառի բնակչության թվաքանակի հաշվով յուրաքանչյուր բնակչին հասնում էր բոլոր տեսակի անասուններից 2,3, իսկ Ելենովկայի, Նոր Բայազետի, Ղարանլուղի և Բասարգեչարի գավառամասերում համապատասխանաբար՝ 2,9, 2,4, 3,6 և 2,8 գլուխ անասուն, ապա 1919 թ. ընդհանուր գավառի բնակչության հաշվով այդ թիվը կրճատվել և հասել է 0,7-ի (պակասել է 5 անգամ), իսկ գավառամասերում ըստ հերթականությամբ՝ 0,6 (կրճատվել է 5 անգամ), 0,8 (պակասել է 3,4 անգամ), 0,6 (կրճատվել է 5,8 անգամ), 0,5 (կրճատվել է 6,4 անգամ) գլուխ անասուն:

Անասնագլխաքանակի անկումը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

1. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին զորակոչի հետևանքով խիստ կերպով կրճատվեց աշխատունակ բնակչության թվաքանակը: Այս պակասը բերեց նաև անասնաբուծությանը զբաղվածների թվաքանակի նվազում, իսկ սա էլ իր հերթին՝ անասնագլխաքանակի անկում:

2. Հող մշակողի թվաքանակի կրճատումը, գյուղգործիքների պակասը, անհրաժեշտ քանակի սերմացուի դեֆիցիտը հանգեցրին մշակաբույսերի ցանքատարածությունների խիստ կրճատմանը: Սրա հետևանքով առաջանում էր լծկան անասունների մի մասի հարկադիր մորթի անհրաժեշտություն:

3. Երկարատև պատերազմը հայ ժողովրդին պատճառած բազում դժվարություններից բացի նրան կանգնեցրել էր նաև պարենային, առանձնապես հացի սուր ճգնաժամի առջև: Ամենուր տիրում էր սովը, մոլեգնում էր տարափոխիկ հիվանդությունների համաճարակը, բնակչությունը կոտորվում էր բառի բուն իմաստով: Գյուղացիության համար այլընտրանք չկար, բացի անասունները՝ գլխավորապես լծկան, սննդի միջոց դարձնելուց:

Անասնապահությունը դարձել էր անշահութաբեր զբաղմունք, որովհետև մթերքները՝ միս, յուղ, պանիր, կաշի, բուրդ և այլն Հայաստանի սահմաններից դուրս շուկա հանելը, քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: «Հաղորդակցության դժվարությունները,- գրում է 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար Ա. Ջամալյանը,- Անդրկովկասի սահմաններում անօրինակ չափեր են ընդունել. Բաքու գնալը մեզ համար սխրագործություն է համարվում. Գանձակ գնալ նույնպես չենք կարող առանց մեր կյանքը ռիսկի ենթարկելու: Ղարաբաղից կտրված ենք գրեթե մի տարուց ի վեր, Թիֆլիս գնալ-գալը կարելի է 5-6 ձևականություն կատարելու պայմանով, սակայն 3-4 շաբաթը հազիվ մի գնացք է գնում գալիս Թիֆլիս-Երևան: Հաղորդակցության այս դժվարությունները ուղղակի անհնարին կացություն են ստեղծում մեզ համար ոչ միայն տնտեսական գործառույթների տեսակետից...»¹⁷⁸: Ահա թե ինչու Հայաստանում, ինչպես նաև քննության առարկա գավառում հնարավոր չի եղել անասնաբուծությունից, մասնավորապես տավարաբուծությունից բարձր արդյունք ապահովել, դարձնել եկամտաբեր:

Մի դիտարկում ևս. անասնազխաքանակի անկումը նաև անասնաբուծության անբավարար վիճակի ու սպասարկման ցածր մակարդակի հետևանք էր: Բավական է նշել, որ 1919թ. ընդհանուր գավառի անասնաբուծությանը սպասարկում էր ըն-

¹⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 553, թթ. 13-14, Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920թթ.), էջ 36:

դամենը երեք անասնաբույժ՝ մեկը Նոր Բայազետ քաղաքում¹⁷⁹, իսկ երկուսը՝ գավառամասերում: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ դեղորայքը թանկ հաճույք էր, իսկ անասնաբուժական սարքավորումները՝ երազանքի նման մի բան: Այս տեսակետից բնավ էլ պատահական չէ, որ Նոր Բայազետի գավառում խոշոր եղջերավոր անասունների մեջ տարափոխիկ հիվանդությունների համաճարակի հաճախակի բռնկումները դարձել էին սովորական երևույթ¹⁸⁰:

Բնակչության համար նման անբարենպաստ պայմաններում կիրառվում էր ծանր հարկային քաղաքականություն, որը բխում էր ոչ թե հարկատուների եկամուտների իրական հնարավորություններից, այլ առանձնապես ինչքան շատ, այնքան ավելի լավ «իրավունքից» օգտվելու գայթակղությունից:

Հայաստանում մեծ չափերի էին հասնում բնակչությունից գանձվող ուղղակի հարկերը: Այն բաժանվում էր երկու մասի՝ իրական և անձնական հարկերի, որոնցից առաջինը գանձվում էր իրերից (գույքից) և կապ չունեին անձի հետ, իսկ երկրորդ տեսակի հարկերը անմիջականորեն կապված էին մարդու անձավորության հետ¹⁸¹:

1919 թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ, ըստ գանձարանային շրջանների մուտքի, այս հարկը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում:

Ամբողջ հանրապետությունում ընդհանուր գումարով այն կազմում էր 135329 ռ. 13 կոպ., որից Նոր Բայազետի գանձարանի մուտքի գումարը եղել է 29310 ռ. 99 կոպ. կամ ամբողջի 21,7%-ը:

Քաղաքային անշարժ կայքերի տուրքերի վրա նշանակված հարկերի ընդհանուր գումարը 1919 թ. հավասար էր 193678 ռ. 15 կոպ., այդ թվից 5070 ռ. 54 կոպ. կամ 2,6%-ը մուտքագրվել է Նոր Բայազետի գանձարանում: Ինչ վերաբերում է հատուկ հողային հարկի մուտքերին, ապա ըստ պաշտոնական վիճակա-

¹⁷⁹ 1919թ. Նոր Բայազետ քաղաքի համար անասնաբույժ նշանակվեց Սամսոն Կյուկովը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 441, թ. 1:

¹⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 50, թթ. 231-233:

¹⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 444, թ. 17:

գրության հանրապետությունում մուտքագրվել է ընդամենը 1589811 ռ. 59 կոպ., իսկ Նոր Բայազետի գավառում՝ 579364 ռ. 50 կոպ., որը կազմում է ամբողջ գումարի 36,4%-ը:

Բոլոր ուղղակի հարկերից մուտք է եղել հանրապետության զանձարան ընդամենը 2594118 ռ. 03 կոպ., այդ թվից 731518 ռ. 80 կոպ. կամ 28,2%-ը գանձվել է Նոր Բայազետի գավառից¹⁸²:

Գյուղատնտեսական մթերքների պետական հարկման ու գնումների համակարգը ևս չափազանց անշահավետ էր գյուղացիության համար, ուստի և խոչընդոտող գործոն գյուղատնտեսության զարգացմանը:

Այսպիսով, այդ ամենը առաջ բերեցին գյուղատնտեսության անկում, որն էլ ավելի խորացված տեմպերով շարունակվեց խորհրդային տարիներին:

2 Մեղվաբուծությունը և ձկնորսությունը

Բնակչության զբաղմունքում որոշակի տեղ ունեն և մեղվաբուծությունը, որը, սակայն, այդպես էլ զավառում եկամտաբեր ապրանքային արտադրություն չդարձավ և ունեցավ միայն տեղական նշանակություն, թեև մեղվաբուծության զարգացման համար գավառի տարածքը նպաստավոր է՝ նրա լանդշաֆտը հարուստ է մեղրահյութ պարունակող բուսատեսակների բազմազանությամբ: Բնականաբար հարց է առաջանում, այդ դեպքում ինչու բնակչությունը չահագրգիռ չէր մեղվաբուծության զարգացման հարցում: Ու որքան էլ տարօրինակ հնչի, այդ իրավիճակը խիստ բնական էր մի շարք պատճառներով, որոնցից կարելի է առանձնացնել մասնավորապես հետևյալ հինգը. ա) Նոր Բայազետի գավառում պարբերաբար են լինում երաշտներ և խորշակներ, կարկտահարություններ, ծնեռը երկարատև է, իսկ ամառը՝ կարճ: Եղանակային այս պայմանները չափազանց աննպաստ են մեղվաբուծության զարգացման համար: բ) Եյուղի առաջընթացին խոչընդոտում էր նաև այն, որ բնակչությունը չունենր տարրական գիտելիքներ մեղվաբուծությունից և այդ

¹⁸² Տե՛ս «Չառաջ», 7 հունվարի 1920, թիվ 5:

կապակցությամբ տեղերից հաճախ էին դիմում-բողոքներ արվում պատկան մարմիններին՝ զբաղվելու այդ հարցով: Օրինակ, 1918 թ. Դարաչիչազի բնակիչները գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությանը ուղարկված նամակում ներկայացնում են նշված խնդրի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ, որ գյուղացիությունն այդ գործով չի զբաղվում, որովհետև մեղվի լեզուն չեն հասկանում: Եթե կան մարդիկ, որ մեղուներ ունեն, պահում են շատ պրիմիտիվ կերպով: Նամակի հեղինակները վստահություն են հայտնում, որ պետությունը կարող է արդյունավետ գործիք հանդիսանալ այս հարցում՝ մեղվաբուծությամբ զբաղվողների որակավորման բարձրացման համար՝ համապատասխան պայմաններ ստեղծելու առումով¹⁸³:

Պետությունն իրավացիորեն հանրակրթական դպրոցների հետ է կապում այդ խնդրի լուծումը: Ընդունվեց որոշում, համաձայն որի դպրոցների մեծ մասում սովորողները հանրակրթական գիտելիքների հետ մեկտեղ սկսեցին ստանալ գիտելիքներ մեղվաբուծության մասին: Նոր Բայազետի գավառում նման կարգի դպրոցներ գործում էին Նոր Բայազետում, Դալիդար-դաշում, Թայչարուխում, Օրդաբլուում, Ծաղկունքում, Ներքին Ալուչալուում և այլուր: գ) Մեղվաբուծության ընդլայնմանը և նրա արդյունավետության բարձրացմանը խոչընդոտում էր նաև այդ ճյուղի թույլ նյութատեխնիկական բազան: դ) Մեղվաբուծության զարգացման վրա բացասական ազդեցություն ուներ տեղական իշխանությունների կողմից մեղվաբուծությամբ զբաղվող տնտեսություններին հարկելու քաղաքականությունը: Սա արվում էր առանց օրենքով նախատեսված լիցենզիայի: Ուստի առկա անօրինականությանը պետք է վերջ տրվեր, եթե իսկապես պետության կողմից մտահոգ ցանկություն կար կոնկրետ քայլեր իրականացնել այդ ուղղությամբ: Առաջին քայլը, ինչպես որ սպասելի էր, կատարվեց գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարության կողմից: 1920 թ. հունիսի 2-ին Հանրապետության Նախարարների խորհրդին ներկայացրած գրությամբ նախարարությունը դժգոհում է, որ

¹⁸³ ՏԵՄ ՀԱՍ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 126:

Հայաստանի զանազան վայրերում տեղական մարմինները հարկ են դնում մեղուների վրա, որով դժվարություններ են հարուցում մեղվապահներին, մինչդեռ շատ անհրաժեշտ է, որ մեր երկրի համար կարևոր, բայց կիսաքայքայված տնտեսական ճյուղը անարգել զարգանա¹⁸⁴:

Հենց նման ընթացքը ապահովելու համար էլ նախարարությունը գործադիրին կոչ է անում ընդունել որոշում, ըստ որի «ՀՀ սահմաններում մեղուները հայտարարվում են հարկից ազատ»¹⁸⁵: Կառավարության արձագանքը չուշացավ: Մեկ ամիս անց հուլիսի 4-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց օրենք Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում մեղուները համարել հարկից ազատ¹⁸⁶: Ե) Մեղրը ներքին առևտրի ապրանքների շարքին էր դասվում, իսկ Նոր Բայազետի գավառում, բնակչության ցածր գնողականության պատճառով, ներքին առևտուրը չափազանց թույլ էր¹⁸⁷, հետևաբար ներքին սպառման ծավալները սահմանափակ էին:

Մեղվաբուծության զարգացմանը խթանելու էր միտված նաև պետության կողմից մեղվաբուծությամբ զբաղվող տնտեսություններին հաճախակի ցույց տրվելիք դրամական օգնությունը՝ վարկի տեսքով: Ըստ պաշտոնական տեղեկատվության 1920 թ հուլիսի 20-ին Նախարարների խորհուրդը գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարության գյուղատնտեսական բաժանմունքին լրացուցիչ (այդ նպատակի համար արդեն հատկացվել էր 200 հազ. ռուբլի)¹⁸⁸ հատկացրեց ևս 500 հազ. ռուբլի վարկ Հայաստանում մեղվաբուծներին օժանդակելու համար՝ փոխարինաբար 6-ից մինչև 10 տարի և 1-ից մինչև 4 տարի մարման ժամկետներով¹⁸⁹:

Ձեռնարկված միջոցառումները, սակայն, չտվեցին իշխանության համար ցանկալի արդյունք. մեղվաբուծությունը շարունակում էր անկում ապրել: Ամբողջ հանրապետության օրինա-

¹⁸⁴ Նույն տեղում, գ. 152, թ. 13:

¹⁸⁵ Նույն տեղում:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 132, թ. 5:

¹⁸⁷ Տե՛ս Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 219-220:

¹⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 267, թթ. 53-59:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, թթ. 51-52:

կով Նոր Բայազետի գավառում նույնպես կտրուկ կրճատվեց մեղվաբուծությամբ զբաղվողների թիվը՝ եթե 1914թ. այստեղ մեղվաբուծությամբ զբաղվում էր 32 գյուղ, ապա 1919 թ. այդ թիվը պակասեց ավելի քան 6 անգամ և հասավ 5-ի, իսկ մեղվաբուծական տնտեսությունների (փեթականոցների) թիվը՝ մոտ 3 անգամ, արտադրված մեղրինը՝ 2,5 անգամ¹⁹⁰: Բայցևայնպես՝ մեղվաբուծությունը շարունակում էր որոշակի տեղ զբաղեցնել տնտեսության այդ ճյուղով զբաղվողների ընտանիքների բյուջեի ձևավորման և բարօրության ապահովման գործում:

Ձկնորսությունը Սևանի ավազանում բնակչության զբաղմունքում կարևոր դեր ուներ: Բանն այն է, որ անասնապահությունը և հողագործությունը չէին ապահովում տեղացիների կենսապայմանները, ինչն էլ գետերի և Սևանա լճի ափերին բնակվող մարդկանց համար ձկնորսությունը սնունդ ձեռք բերելու կարևոր միջոց էր դարձնում:

Հատկանշական է, որ ձկան որսի թույլտվություն տալիս էր պետությունը և նա էլ իրականացնում էր դրա վերահսկողությունը: 1914 թ. Արևելյան Անդրկովկասի ձկնորսական վարչությունը Սևանա լճի և նրա ավազանի մի քանի ձկնառատ գետերի ձկնորսության իրավունքը չորս տարվա կտրվածքով (1914 թ.¹⁹¹ հունվարի 1-ից մինչև 1917 թ. հունվարի 1-ը) անհատ

¹⁹⁰ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, քթ. 25, 54-56, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 15, քթ. 17-18 և Обзор Эриванской губернии за 1915г., с. 10 տվյալների հիման վրա:

¹⁹¹ 1914թ. հուլիսի 15-ին հանդիսավոր կերպով ջուրն իջեցվեց մի շոգենավ: Նորակառույց շոգենավը, մեկ ու կես ամիս գոյություն ունենալուց հետո, օգոստոսի 30-ին, կես գիշերին, խորտակվեց, խեղդելով 6 հոգու, որոնց հետ էր նաև նավապետ Եմոք Պետրոսյանը: Դուրս գալով Բասարգեչարից իրիկնադեմին, շոգենավը 10 ուղևորներով գալիս էր դեպի Ելենովկա կայարանը: Կես ճանապարհից մի փոքր անց՝ սկսվում է հորդ անձրև, և ապա ուժեղ քամին սոսկալի ալիքներ բարձրացնելով՝ մոլորեցնում է նավը: Շեղվելով իր ուղիղ գծից, շոգենավը կուլ գնալով ուժգին քամուն, հայտնվում է մի անժամոթ ծովեզր և բախվելով քարաժայռերին՝ խորտակվում է «Դուլակներ» կոչված ծովափում, 3-4 սաժեն հեռու ափից: Նավի երկու նավաստիները և երկու այլ ծառայողներ

մարդկանց և ընկերություններին վարձակալման տալու մասին հատուկ կարգ սահմանեց՝ ամրագրելով վարձակալի իրավունքներն ու պարտականությունները, որսի կանոնները, ինչպես նաև իշխան ձկան պահպանության հարցը: Ըստ այդմ՝ Սևանա լճի վարձակալությամբ տրվելիք ձկնորսական շրջանը ընդգրկում էր պետությանը պատկանող Սևանա լիճը և վեց գետամասերը լճի ավազանում: Դրանք են Ծակքար գետը, Գյողակ-Բուլաղը, Չիբուխլուն, Ադիամանը, Բասարգեչարը Գիլ լճի հետ և Քյավառ գետը¹⁹²:

Սահմանված կարգի համաձայն վարձակալը պարտավոր էր տարվա մեջ երկու անգամ՝ առաջին մասը հունվարի 1-ին, իսկ երկրորդը՝ հուլիսի 1-ին, կատարել վճարումներ և անդորագիրը ներկայացնել հողագործության և պետական գույքերի երևան-կարս վարչությանը¹⁹³:

Խստորեն արգելվում էր ամեն տեսակի ձկան որսը գիշերվա ժամերին, մթնշաղին և խավարին¹⁹⁴:

Գետերից ձուկ որսալու համար պարտադիր թույլատրելի սահման էր համարվում գետաբերանից սկսած Քյավառչայի համար 7 վերստից, Ծակքարչայից՝ 3 վերստ, Չիբուխլուից՝ 1 վերստ, Ադամխանից՝ 8 վերստ և Բասարգեչարից՝ 6 վերստ հեռավորության վրա: Վարձակալներին արգելվում էր բռնել¹⁹⁵ և վաճառել իշխան, գեղարքունիք և բախտակ տեսակի ձկներ 6 վերշկովից¹⁹⁶ փոքր (երկարությունը հաշվվում էր քթից մինչև

տեսնելով անխուսափելի վտանգը՝ իրենց ջուրն են նետել և լողալով ազատվել են: Նավապետից բացի խեղդվեցին հինգ հոգի, բոլորն էլ թուրք՝ երևանի հայտնի ընտանիքներից: Տես «Մշակ», 23 օգոստոսի 1914, թիվ 185, «Մշակ», 5 սեպտեմբերի 1914, թիվ 196:

¹⁹² ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 755, թ. 6:

¹⁹³ Նույն տեղում:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

¹⁹⁵ Ձկնորսության տեխնիկան եղել է չափազանց պրիմիտիվ: Գետերում ձկան որսը կատարվում էր ձեռքի փոքր ուռկաններով, իսկ լճից ձուկ որսալու համար օգտագործում էին չաքասուն անունով մեծ ուռկան, որի լայնությունը 2,5, իսկ երկարությունը՝ 670 ավելի կամ պակաս սաժեն: Տես 7. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 203:

¹⁹⁶ Երկարության չափ (4,4սմ):

պոչը), իսկ բոջակ 4 վերշկովից պակաս բռնել և վաճառելը: Ըստ սահմանված կարգի՝ որսի ժամանակ պատահական ուռկանն ընկած նշված մեծությունից փոքր ձկները պետք է կենդանի վիճակում գցեին ջուրը¹⁹⁷: Օրինազանցները խստորեն տուգանվում էին¹⁹⁸:

Պետությունը մշտապես հետևում էր ձկան պաշարների խնայողաբար օգտագործմանը և դրանց վերականգնմանը: Անհրաժեշտության դեպքում պետությունն արգելում էր առանձին որսատեղերում ձկան որսը: Օրինակ, սակավ պաշարների պատճառով 1916 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երևանի հողագործության և պետական գույքերի վարչության որոշմամբ Հաջինուխանի, Աղզիբիրի, Ռախմանքենդի, Ելենովկայի, Զուլախաչի, Այրիվանքի, Աղկալայի, Ադամխանի և Ալեքսանդրովկայի տեղամասերում վարձակալներին արգելվում էր ձուկ որսալ¹⁹⁹: Ստորև բերված է այդ տեղամասերի գծագիրը²⁰⁰.

¹⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 755, թթ. 6-8:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, գ. 761, թ. 137:

¹⁹⁹ Նույն տեղում, գ. 755, թ. 3:

²⁰⁰ Տես նույն տեղում, թթ. 4-5:

Ամեն դեպքում, ձկնապաշարը վերականգնելու և պահպանելու մտահոգությունից բացի, պետությանը, մեծ հաշվով, հետաքրքրում էր նաև տնտեսական շահը: Նա առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ ձկնորսական տեղամասերը մշտապես պետք է վերածնվեն, և յուրաքանչյուր տարի պետք է թարմացվեն կամ նոր պայմանագրեր ստորագրվեն վարձակալների հետ ավելի շահեկան պայմաններով: Բերենք մեր միտքը հաստատող նմանատիպ բազմաթիվ օրինակներից մեկը: Այսպես, 1918թ. նոյեմբերի 27-ին գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչության որոշմամբ սահմանվեցին Սևանա լճի ու նրա ավազանի գետերի ձկնորսական տեղամասերը բաժանելու և վարձակալելու նոր պայմաններ: Սևանա լճի, այդ թվում և նրա ավազանի 9 գետերի ձկնորսական տեղամասերը՝ Ծակքարչայի, Գյոդակ-Բուլաղի, Զիբուխլուի, Ադիամանի, Ներքին-Ալիչալուի, Քյավառչայի, Բասարգեչարի Գիլի լճի հետ, Ադամխանի և Երանոսի, այսուհետ տրվում են վարձակալության մեկ տարի ժամկետով (1 հունվարի 1919 թ. մինչև 1 հունվարի 1920 թ.)²⁰¹, նախկին չորս տարվա փոխարեն:

Նոր կանոնակարգով հիշյալ տեղամասերի վրա ստեղծվեցին վարչական վեց խմբեր.

Առաջին խումբ՝ 1) Զադալուի, 2) Յարփուզլուի, 3) Գյոդակ-Բուլաղի, 4) Ղալան-Կարլանի, 5) Բասարգեչարի, 6) Չոլախաչի, 7) Գյոզալլարայի, 8) Ներքին-Ալիչալուի:

Երկրորդ խումբ՝ 1) Ալիդրխի, 2) Ավդալաղալուի, 3) Ներքին Ղարանլուղի, 4) Ադիամանի, 5) Ադամխանի, 6) Վալի-Աղալուի, 7) Երանոսի, 8) Բաշքենդի, 9) Ղուրուխարաբայի, 10) Զյուզաջղի, 11) Ծակքարի:

Երրորդ խումբ՝ 1) Ղուլալի-Ղշլաղի, 2) Նորատուսի, 3) Ագյատի-խարաբայի, 4) Այրիվանքի:

Չորրորդ խումբ՝ 1) Աղզիբիրի, 2) Հաջի-Մուխանի, 3) Ռախմանքենդի, 4) Ալեքսանդրովկայի, 5) Բեղլու-Հուսեյին-Սարաջլուի, 6) Օրդաքլուի, 7) Ելենովկայի, 8) Ցամաքաբերդի:

Հինգերորդ խումբ՝ 1) Հյուսիսարևելյան Գյումեհի, 2) Նադեժդինյի, 3) Զիլիի, 4) Զիբուխլուի:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 756, թթ. 5-8:

Վեցերորդ խումբ՝ (Գետալիին տեղամաս) 1) Բյավառչայ, 2) Ծակքարչայ, 3) Աղիաման:

Վարձակալները պարտավոր էին վարձը վճարել տարվա մեջ երկու անգամ՝ հունվարի 1-ին և հունիսի 1-ին²⁰²:

Ինչպես նշվել է, պետությունը ձկնորսության իրավունքը կապալով (վարձով) տալիս էր անհատ անձանց²⁰³ և ընկերություններին (կոոպերացիաներին):

Այս կարգը վարձակալի համար շատ հաճախ դառնում էր անօրինական ճանապարհով հավելյալ շահույթ ստանալու միջոց: Խոսքն այն մասին է, որ վարձակալը, վճարելով պետության սահմանած գումարը, ինքն իր կողմից նույնպես վարձով էր տալիս լճի որսատեղիները (ավլաղները) մաս-մաս զանազան մարդկանց, գլխավորապես գյուղացիներին: Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Որոշ ուչաստկաներ (տեղամասեր-Յ.Յ.) կապալով տրվել են մասնավոր անձանց: Նրանք փոխանակ զբաղվեն այդ գործով, իրենց իրավունքները մաս-մաս շատ ձեռնտու պայմանով տալիս են ուրիշներին»²⁰⁴:

Բացի այդ կային և գյուղեր, որոնց տրված էր լճի որսատեղերի մի մասը՝ նրանց սակավահողության պատճառով: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր գյուղ ունեցել է մի փոքր ծովամաս (որսատեղ) որի դիմաց որոշ հարկ է վճարել պետությանը: Այդպիսիք էին Օրդաքլուն, Նորատուսը, Նադեժդինոն, Բաշքենդը, Գյուլը, Ավդալաղալուն և այլն: Սրանց ձկնորսական բաժինները վարձավճարով էին տրված հատկապես գյուղական համայնքներին և ոչ թե կողմնակի կամ անհատ մարդկանց: Սրանով իշխանությունների համար հեշտացվում էր ինչպես հարկատուների եկամուտների մասին իրական պատկերացում կազմելը, այնպես էլ վճարումներին հետևելը:

Տեղին է նշել, որ հաճախակի ընդունվում էին հարկային նորանոր որոշումներ, որոնք, որպես կանոն, չէին բխում հարկը հարկատուների հնարավորություններին մոտեցնելու, նրանց

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰³ 1904թ. մինչև 1918թ. պետության կողմից Սևանա լիճը վարձավճարով տրվել է մեկ կամ երկու մարդու, իսկ 1919թ.՝ չորս անձի: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 761, թթ. 285-287::

²⁰⁴ ՀԱԱ. ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 127:

նյութական դրությունը բարելավելու շահերից, այլ միտված էին հարկային բեռը ծանրացնելուն: Այսպես, 1914թ. կառավարությունը 10%-ով բարձրացրեց գյուղապատկան որսատեղերից օգտվելու հարկաչափը²⁰⁵: Մի քանի գյուղեր հրաժարվեցին ծովակտորից, չկարողանալով վճարել ուժից վեր հարկը: Օգտվելով այս հանգամանքից կառավարությունը բռնի կերպով վերցնում է Ցամաքաբերդ, Օրդաքլու, Բեղլու Հուսեյին Սարաջլու, Նորատուս, Բաշքենդ, Ղշլաղ, Ղուլալի, Քյուզաջղ, Երանոս, Ղարանլուղ, Անդազ-աղա, Գյոզալդարա, Զաղա, Շորժա գյուղերին պատկանող որսատեղերը²⁰⁶: Գյուղացիները հայտնվեցին սոցիալական ծանր պայմաններում: Որոշ վայրերում նրանք ինքնակամ կերպով ձկան որս են կատարում՝ առիթ տալով զինված ընդհարումների կառավարական զորքերի հետ: Գյուղացիները, լճից ապօրինի ձուկ որսալու խնդիրը փայլուն ձևով լուծեցին: 1917 թ. գարնանը Սևանի ավազանի մի շարք գյուղերի բնակիչները վռնդում են լիճը ձկնորսության նպատակով վարձակալած Օսիպովին և ինքնակամ կերպով լճում ձկան որս են կատարում: Այս երևույթը մեծ հնչեղություն է ստանում: Այդ մասին իրազեկվեց նաև Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի անդամ Զխենկելին: Նման օրինակը կարող էր համակել նաև ավազանի ափամերձ մյուս գյուղերի բնակչությանը: Եվ պատահական չէր, որ Զխենկելին մայիսի 30-ին հրահանգում է դիմել «կոնկրետ միջոցների»: Իրավասու մարմինները «օրինախախտ» գյուղացիներից պահանջում են վերջ տալ ձկան ինքնակամ որսին կամ լճում ձկնորսության վարձակալությունը վերցնել իրենց վրա, նախապես Օսիպովին վճարելով նրա կողմից արդեն մուծված վարձավճարը: Գյուղացիներն այդ առաջարկը ևս մերժում են և շարունակում ձկան որսը²⁰⁷: Իշխանությունները դիմում են ուժի գործադրման: Ըստ «Նոր Հորիզոն» թերթի մի հրապարակման «Հոկտեմբերի 20-ի գիշերը, համաձայն իշխանության կարգա-

²⁰⁵ Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., է 202:

²⁰⁶ Այս շրջանի հայոց ծխական և թեմական դպրոցները գլխավորապես պահվում էին ձկան որսից ստացված շահույթով: Շահույթի վերացումով, անշուշտ, կփակվեին նաև այդ դպրոցները: Տե՛ս Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 203 :

²⁰⁷ Վ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 24-25:

դրության, Նոր Բայազետի գավառի միլիցապետ Բուրթել Թառամյանը 40 միլիցիոներներով շրջապատում է «դուլակներ» կոչվող ծովափը²⁰⁸, որտեղ Ղշլաղ և Ղուլալի գյուղերի զինված ամբոխը, կառավարության պահանջին հակառակ որսում էր Սևանա լիճը հարստացնող և լցնող «դուլակ» տեսակի ձուկը: Լուսաբացին այդ գյուղերի 130-135 հոգանոց զինված ամբոխը սկսում է դիմադրություն ցույց տալ միլիցապետին: Ամբոխին օգնության են գալիս գյուղերից: Սկսվում է կատաղի կռիվ միլիցիոներների և ամբոխի միջև, որը տևում է 4 ժամ»²⁰⁹: Թերթը նշում է, որ հաջողվել է ճնշել այդ ելույթը՝ սպանելով և վիրավորելով մի քանի մարդու: Ուշագրավ է, որ ավազանի գյուղացիության ինքնակամ գործողություններին վերջ է տրվում կազակների զինված ջոկատ Նոր Բայազետի գավառ բերելուց հետո²¹⁰:

Ձկնորսական տեղամասերի անհամաչափ բաշխվածությունը (1920 թ. Սևանա լիճը բաժանված էր 44 լճափնյա և գետային շրջանների, որոնցից միայն 18 տեղամասն էր տրվել վարձակալներին)²¹¹, ձկնորսության մեջ տիրող անօրինականությունները և թույլ վերահսկողությունը խոչընդոտում էին ձկան պաշարների պահպանությանն ու վերարտադրմանը, ինչպես նաև այդ ճյուղի ապրանքային արդյունավետության բարձրացմանը: Ասվածի լավագույն ապացույցն է հետևյալ փաստը: 1920 թ. մարտին պետական հողային գույքերի բաժնի կառավարիչի կարգադրությամբ Սևանա լճի կառավարիչը ապօրինի կերպով ձուկ որսալու համար տուգանքի է ենթարկել (60000 ռուբլի) 12 վարձակալների, հեռացրել է պաշտոնից 5 հոգու²¹²: Սակայն դրանք երբեք ու երբեք բավարար չէին հանրության սպասումների և տիրող մթնոլորտի առումով:

Պատճառն օրենքի անկատարությունն էր և անօրինականությունների դեմ պայքարելու վճռականության պակասը, որից լավագույնս օգտվում էին թե վարձակալները և թե այդ համակարգը սպասարկող ողջ ներկայանակը՝ սկսած կանոնա-

²⁰⁸ Գտնվում է գավառից Սարտունի տանող ճանապարհի Գավառ-Երանոս հատվածի աջ կողմում:

²⁰⁹ «Նոր Հորիզոն», 7 դեկտեմբերի 1918, թիվ 15:

²¹⁰ Տե՛ս Վ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

²¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 761, թթ. 285-287:

²¹² Նույն տեղում, թ. 140:

կարգը սահմանողներից, ավարտած վերահսկողներով: Այդ է վկայում ստորև բերվող օրինակը: 1920 թ. մայիսի 6-ին Ելենովկայի գավառամասից գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարության ուղարկած գրության մեջ նշվում էր. «... եթե թել լիներ գյուղացիք հնարավորություն ունենային ուռկան գործելու, ապօրինի ծուկ որսալը մեծ չափերի կհասներ: Բայց թել չկա, բարեբախտաբար այդ բանը քչերին է հաջողվում»²¹³: Իսկ եթե հաջողվում էր, ապա կարողում ենք նույն փաստաթղթում. «Արենդատորների կողմից կոնդիցիայի (պահանջվող նորմային համապատասխանող-Յ.Յ.) կետերը ճիշտ չի իրագործվում: Կլետկաները (վանդակները-Յ.Յ.) փոքր են գործում քան հարկավոր է: Օրինակ, Օրդաքլուի «Գալովան», ինչպես իրենք են անվանում, որը կապալության է տրված, հսկիչը ստուգելիս գտավ, որ ուռկանի այն մասը, որ խագնե է կոչվում, համաձայն կոնդիցիայի պիտի լիներ $10 \text{ կլետկա} = 7\frac{1}{2}$ վերշկովի, այնինչ = է 6-ի, դռը 10 կլետկա պիտի լիներ նրանց մոտ $8\frac{1}{2}$ է: Դա է հենց պատճառը, որ որոշվածից մանր ձկներին են որսում»²¹⁴: Ըստ փաստաթղթի այս ապօրինությանը մեծապես օգնում էր «Աշխատավոր» կոոպերատիվի կողմից Ելենովկայի շրջանում աշխատող մի ոմն Բորիսով, որը «Ջանփոլայանի»²¹⁵ կողմից անպաշտոն կերպով նշանակված է հսկիչ Ելենովկայի ռայոնին: Այդ Բորիսովի երկու տիրոջ ծառայելը հենց պատճառ է ապօրինի ծուկ որսալուն: Այդ հսկիչը մանր ձկներ որսալը արդարացնում է այն բանով, որ եթե չորսան, ապա պետական պաշտոնյաները կարող են առանց ծուկ մնալ»²¹⁶:

Վիճակը շտկելու և նոր եղանակով ծուկ բռնելու համար գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունը «Սագո» ընկերությունից գնեց 66 փուլ 2 ֆ. առաջին տեսակի և 89 փուլ 6 ֆ. երկրորդ տեսակի թել՝ ուռկան գործելու համար²¹⁷:

²¹³ Նույն տեղում, գ. 122, թ. 128:

²¹⁴ Նույն տեղում:

²¹⁵ 1919թ. նոյեմբերի 11-ին Կաղզվանի բնակիչ գնդապետ Աղանիկ Բուդաղի Ջանփոլայանը նշանակվել է Սևանա լճի ձկնորսության կառավարչության կառավարիչ: ՅԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 759, թ. 3:

²¹⁶ ՅԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 122, թ. 128:

²¹⁷ Նույն տեղում, գ. 152, թ. 133:

Լայն տարածում էր գտել ձկնագողությունը: Քիչ չէին դեպքերը, երբ վարձակալները, չկարողանալով սեփական ուժերով պայքարել այդ երևույթի դեմ, ճարահատյալ դիմում էին վերահաս մարմինների օգնությանը: Ահա նման բազում օրինակներից մեկը: 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նոր Բայազետ քաղաքի բնակիչներ Խաչատուր Չիբուխչյանը և Սկրտիչ Աֆրիկյանը ներքին գործերի նախարարին ուղղած դիմում-բողոքում գրել են. «Քավառչայի արենդայի համար կառավարությանը տվեցինք 38000 ռուբլի մինչև դեկտեմբեր, 38000-ից զատ ունենք պետական ծախքեր, Նորատուս, Ղշլաղ, Ծակքար գյուղերը չեն թողնում որսալու ձուկ, իրենք են որսում չճանաչելով ոչ մի իշխանություն, օրվա վնասներին դիմանալ չենք կարող, կառավարությունից աջակցություն չենք ստանում, այնինչ մեզ խոստումներով ծախեցին, եթե կառավարությունը չէր կարող գետը պաշտպանել գյուղացիներից չպետք է ծախեր և մեր երեխաների վիզը կտրեր»²¹⁸: Հնթացս նշել են. «Հանուն կառավարության շահերի միջոցներ ձեռք առնել պաշտպանելու կառավարության արենդատորներին»²¹⁹:

Անօրինականությունը գործում էր նաև մասնավոր վարձակալների դեպքում: Ինչպես սկզբնաղբյուրներն են հավաստում, այդ անօրինականությունների ու չարաշահումների դեմ գյուղացիները բազմիցս դիմել են կենտրոնական իշխանություններին: Դիմում-բողոքներին ի պատասխան 1920 թ. հունվարի 25-ին, Հայաստանի Պառլամենտական հանձնաժողովը ուսումնասիրությունների՝ հիման վրա Պառլամենտին ներկայացրած իր զեկուցագրում, ի թիվս այլ հարցերի, առաջարկում է Սևանա լճի ու գետերի ձկնորսության վարձակալությունը տալ կազմակերպված հասարակություններին, իսկ եթե դա առայժմ անհնարին է, ապա տնտեսական միջոցներով կազմակերպել ձկնորսությունը՝ գործին կերակրելու համար²²⁰: Կառավարության արձագանքը դրական էր: Ձեկուցագրից մեկ ամիս անց, գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունը 1920 թ. փետրվարի 9-ին ընդունեց հատուկ որոշում «Սևանա

²¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 755, թ. 118:

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ ՀԱԱ., ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, թ. 8:

լճի ու գետերի ձկնորսության կապալը տալ կազմակերպված հասարակություններին»²²¹:

Ստորև բերված աղյուսակը ցույց է տալիս 1920 թ. Սևանա լճի ձկնորսական վարձակալների և ծովամասերի ցուցակը²²²:

Աղյուսակ 23

Վարձակալների անունը, ազգանունը և որտեղից է	Ծովամասերի անունը	Ուռկանների քանակը	Ուռկանների քաշը փթերով
1 Հակոբ Սահակյան (Բասարգեչար)	Բասարգեչարի (Գիլի)	1	20
2 Տեր-Վահան Բարսեղյան (Ջաղալու)	Ջաղալու և Յարփուզլու	1	20
3 Գեղամ Բաղեյան (Ալուչալու)	Ալուչալու	1	10
4 Սահակ Փոստոյան և Ավետիս Իշխանյան (Քեռաղորան)	Քյոլաղորան	1	20
5 Շիրինյան (Գյոզալդարա)	Գյոզալդարա	1	20
6 Գրգոր Սաքոյան (Նորատուս) և Նիկոլ Այվազյան (Գյոզալդարա)	Ջոլախաշ	1	10
7 Ինտիմդանտատվո	Աղիաման	1	20
8 Լևոն Թորգոմյան (Նոր Բայազետ)	Գյոլ	1	20
9 «Աշխատավոր» կոոպերատիվ	Կարախարաբա	1	20
	Օրդաքլու	1	10
	Բեղլու Հուսեյին	1	10
	Ելենովկա	2	10
	Չիբուխլու	3	10
10 Վանո Մարգարյան, Ավո Խաչատրյան, Արտուշ և Սամսոն Ստեփանյաններ, Դավիթ Գնդոյան (նորատուսցիներ)	Սարի դայա և թարփ պալ.	1	20
	Շոր գյոլ և Դուրանս	1	20
	Մ. և Փ. աբլու աղբյուրներ և Այրիվանք	1	20
11 Նադեժդինո գյուղի հավատարմատարներ Վասիլ և Իվան Պրոխորովներ	Չիբուխլուի սահմանից մինչև Շիշկայա	3	20
ԸՆդամենը		22	280

²²¹ Նույն տեղում, գ. 761, թթ. 52, 58:

²²² Նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 1, գ. 761, թ. 168:

Նշված ձեռնարկումները քիչ բան փոխեցին բնագավառում ստեղծված կացության մեջ: Թեև ներքին գործերի նախարարությունը էլ ավելի խստացրեց վերահսկողությունը այդ ուղղությամբ, միևնույն է՝ լճից և գետերից ձկնագողությունը չէր դադարում²²³:

Մեծ չափերի հասած չարիքի դեմ պայքարելուն խանգարում էր նաև տեխնիկական անհրաժեշտ միջոցների պակասը և ծառայություններ մատուցող աշխատողների սակավությունը: Վիճակը կարգավորելու և ավելի վերահսկելի դարձնելու նպատակով 1920 թ. սեպտեմբերին գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունն ընդունեց մի քանի ծովամասերը պետականացնելու մասին հատուկ որոշում²²⁴: Որոշմանը հետևեցին գործնական քայլերը: Նախարարությունը, ինչպես նշում է աղբյուրը, երկրի բնական հարստությունը, ծովամասերը մասնավոր վարձակալների չարաշահումից ազատելու, աշխատավորությանը մատչելի գնով ձկնեղեն բաշխելու, ժողովրդական հարստությունը տնտեսելու և պետական մուտքերն ավելացնելու տեսակետից նպատակահարմար է գտնում 1920 թ. չորս ամսով (սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր) Ադիամանի, Ղարանլուղի և Ավդալաղալուի ծովամասերը պետականացնելը²²⁵:

Նախարարության նախնական հաշվարկներով նշված ծովամասերը պետականորեն շահագործելու համար հարկավոր էր 2.236.000 ռուբլի գումար՝ անձնակազմին աշխատավարձ վճարելու և Ղարանլուղի ու Ավդալաղալուի ծովամասերի համար երկու նավակ ձեռք բերելու: Այս բոլոր ծախսերի դիմաց, ինչպես նշում են պատասխանատուները, Ադիամանի ծովամասն առնվազն կտա 450 փուխ ձուկ, փուխը հաշվելով 20 հազ. ռուբլի կստացվի 900 հազ. ռուբլի, Ղարանլուղի ծովամասը կտա 400 փուխ ձուկ, փուխը 4000 ռուբլի վաճառելով կգոյանա 1 մլն. 600 հազ. ռուբլի, Ավդալաղալուի ծովամասը՝ 500 փուխ՝ ձուկ,

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 755, թթ. 95-101:

²²⁴ Նույն տեղում, գ. 762, թ. 12, ֆ. 199, ց. 1, գ. 166, թ. 112:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

փութը 4000 ռուբլի, կատացվի 2մլն. ռուբլի, ընդամենը 4մլն. 500 հազ ռուբլի²²⁶:

Ինչպես տեսանք, հատկապես հանրապետության տարիներին շատ բան փոխվեց ձկնորսության բնագավառում, բայց մյուս կողմից չի կարելի նաև աչք փակել, որ կատարվածն իրոք ներքին զարգացումների առումով բավարար չէր՝ լճում և գետերում շարունակաբար նվազում էին ձկան պաշարները, իսկ արդյունահանումը կրճատվում էր: Այս կապակցությամբ 1919 թ. հունվարի 8-ին Նոր Բայազետի գործակալ Գյուտ վարդապետը Ժողովրդական լուսավորությանն ուղարկած գրությամբ ահազանգում էր. «Այժմս ձկնորսությունը քայքայող է և ծովը, որ առաջ այնքան հարուստ էր ձկներով, որ ափից 2-3 սաժեն հեռանալուց հետո տասնյակ փթերով էին որսում, այժմ այնքան աղքատացել է, որ տասնյակ սաժեններ պիտի խորանաս ափից, որ ստանան 1-2 փութ ձուկ»²²⁷:

Լճի ու նրա մեջ թափվող գետերի ձուկը պակասում էր ոչ միայն և ոչ այնքան նրա պաշարներն անտնտեսվար օգտագործելու հետևանքով, որքան որ այդ պաշարները արհեստական եղանակով (ձկնաբուծարանների միջոցով) վերականգնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքների բարձիթող վիճակով:

Այս մտահոգությամբ էլ Գյուտ վարդապետը սթափության կոչ է արել պատկան մարմիններին. «Ձուկը պակասում է, սակայն ձուկը բազմացնելու մասին հոգ չեն տանում»²²⁸:

Աղբյուրների տեղեկացմամբ, հանրապետության կառավարությունն ահագնացող վիճակը կանխելու նպատակով անհետաձգելի միջոցառումների ծրագիր մշակեց՝ Սևանա լճի ավազանում կառուցել ձկնաբուծական գործարան և պատրաստել համապատասխան կադրեր:

1920 թ. սեպտեմբերի 16-ին կառավարությունն ընդունեց Քյավառչայի ձկնորսությունը չորս ամսով (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր) տնտեսական կերպով օգտագործելու և Նոր Բայա-

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թ. 172:

²²⁸ Նույն տեղում:

գետում ձկնաբուծական գործարան հիմնելու մասին որոշում²²⁹:

Քյավառչայի ձկնորսությունը տնտեսական եղանակով շահագործելու իրավունքը կառավարությունը տվեց գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությանը:

Հարկ է նշել, որ ձկնաբուծական գործարանը կառուցվելու էր հիշյալ գետից որսած ձկան արդյունահանման հաշվին գոյացած ֆինանսական միջոցներով: Ըստ պաշտոնական տեղեկատվության Քյավառչայից որսվում էր տարեկան միջին հաշվով 2500 փթից մինչև 3500 փութ գեղարքունի ձուկ, որի փութը վաճառվում էր 4000 ռուբլի, ընդհանուր գումարով՝ նվազագույնը 10մլն. ռուբլի: Այս գումարից 2մլն 500 հազ. ռուբլին նախատեսված էր ծախսերի համար (ձկնորսության, ձկնաբուծական և փորձնական հիմնարկությունների մասով)²³⁰: Կանխիկ գումար մնում էր 7մլն. 500 հազ. ռուբլի:

Նախնական հաշվարկներով ձկնաբուծարան կառուցելու համար հարկավոր էր 6մլն. ռուբլի: Այսպիսով՝ գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունը Քյավառչայը տնտեսական եղանակով շահագործելով լուծում էր ճմլն. ռուբլի արժողությամբ ձկնաբուծարանի կառուցման հարցը, բացի այդ 1մլն. 500 հազ. ռուբլի էլ մուտք էր անում պետական գանձարան²³¹:

Նախահաշվարկային և փաստաթղթային աշխատանքներին հետևեցին գործնական քայլերը: Ձկնաբուծարանի կառուցման պատվիրատուն գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունն էր, իսկ իրականացնողը՝ Սևանա լճի ձկնաբուծական կայանը²³²: «Հառաջ» թերթը 1920 թ. մայիսի 20-ի համարում այդ կապակցությամբ գրում է. «Նոր Բայազետ քաղաքից 3 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Ղշաղ գյուղի մոտով անցնող Քյավառչայի վրա մեր կառավարության Նոր Բայազետի ներկայացուցիչ ծովային տեսուչ Ջանփոլադյանի և

²²⁹ Նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 1, գ. 762, թթ 17, 19:

²³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

²³¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, թթ. 17-20 տվյալների հիման վրա:

²³² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

ձկնաբան Սիրունյանի ձեռք առած եռանդուն միջոցների շնորհիվ, հիմք է դրվում ձկներ բազմացնելու գործարան»²³³:

Իհարկե, միամտություն կլիներ ասել, որ միայն ձկնաբուծարան հիմնելով խնդիրը ամբողջովին կլուծվեր: Դա այդքան էլ այդպես չէ՝ առանց համապատասխան որակյալ կադրերի: Ուստի անհրաժեշտություն առաջացավ պատրաստել ձկնաբուծության և ձկնարդյունահանման մասնագիտությունների գծով կադրեր:

Ուրեմն Հայաստանի իշխանություններից պահանջվում էր անհապաղ այս խնդրին ևս լուծում տալ:

Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդական լուսավորության նախարարության ընդունած հատուկ որոշումը արձանագրեց, որ նշված ճյուղի համար կադրեր պատրաստելու նպատակով ավագանի տարրական դպրոցներից որևէ մեկին կից բացել ձկնաբուծական բաժանմունք: Տեղերից ստացվեցին դրական արձագանքներ: Սևանի ավագանում ձկնաբուծ կադրերի պատրաստման վերաբերյալ Սևանա լճի պատասխանատուներից մեկի տարեկան զեկույցում այդ կապակցությամբ նշված է. «Այս պակասը (մասնագետների-Հ.Հ.) դարձյալ ամենից հեշտ ու ամենից լավ ձևով ներկա պայմաններում կլրացնե և պետք է լրացնե ժողովրդական տարրական դպրոցը, որը այժմ ամենից շատ հայ՝ տնտեսապես քայքայված գյուղացուն պետք է սովորեցնե տնտեսապես ամրանալու և գործնական լինելու միջոցները»²³⁴:

Ոչ մեծ դժվարությամբ լուծվում է և դպրոցի հարցը: Նոր Բայազետի գործակալ Գյուտ վարդապետը 1919 թ. ապրիլի 4-ին ժողովրդական լուսավորության նախարարությանը ուղարկած նամակում կարծիք է հայտնում, որ այս գավառի Ղարանլուղ գյուղը, որը գտնվում է ծովի ափին, դեպի Բասարզեչար և Դարալագյազ տանող ճանապարհների խաչման տեղը և ծովից հեռու է մեկ վերստ, ամենից հարմարն է ունենալու դպրոցին կից ձկնաբուծական հատուկ բաժանմունք: «Դպրոցը երկդասյա է, կարող է և երեք-չորսդասյա դառնալ, իբրև այդ գավառի

²³³ «Հառաջ», 6 մայիսի 1920, թիվ 92:

²³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թթ. 172-173:

կենտրոնատեղի: Ղարանլուղին մոտ են Վերին Ղարանլուղ, Ավդալ-աղալու, Ալիղրիս և Ադիաման գյուղերը, որոնք մոտ 4-5000 շունչ բնակչություն ունեն, որոնք պարապում են ձկնորսությամբ և ամբողջ տարին արտադրում են մոտ 3-4000 փութ ձուկ»²³⁵: Նա, հեռանկարի իմաստով, համոզմունք է հայտնում, որ կից բացվող ձկնորսական պրոֆեսիոնալ բաժանմունքում բարձր տարիք ունեցող աշակերտները (որոնք կլինեն 16-17 տարեկան, երբ դպրոցը դառնա 4 կամ, 3-դասյա), կսովորեն նախ ծովը ուսումնասիրել, ձկներին ուսումնասիրել, ձկները բազմացնել, ծուկ որսալը, աղելը, չորացնելը, պահածոյացնելը, խավիար պատրաստելը և այլն: Բացի այդ, վարդապետը մասնավորապես շեշտում էր, որ դպրոցի շենքը արքունական է, Նոր Բայազետում կա պետական հսկիչ ծովի շահագործման և պահպանության համար, որը մասնագետ է և կարող է այդ բաժանմունքում տարվա 3-4 ամիսը զբաղվել և ղեկավարել աշակերտությանը²³⁶:

Վերջապես, նա շոշափել է նաև դպրոցի հեռանկարը, նշելով, որ դպրոցը կունենա իր նավակը և իր ուռկանը, մյուս պարագաները և փոքրիկ գործարան՝ ձուկը խավիար պատրաստելու և արտադրելու: Գավառի գործակալը վստահ էր, որ այդ գործարանը ապագայում ոչ միայն կփակեր իր ծախսերը, այլև ավելի արդյունք կտար²³⁷:

Ի վերջո ժողովրդական կրթության նախարարությունը 1919թ. ապրիլի 8-ի թիվ 721 հրամանով թույլատրեց Ղարանլուղ գյուղի տարրական դպրոցին կից ունենալ ձկնաբուծական բաժանմունք²³⁸:

Այս ամենով հանդերձ՝ ենթադրվում էր, որ ժողովրդական տնտեսության այս ճյուղում երկար ժամանակ չեն սպասվի լուրջ սրացումներ, ինչը թույլ կտար հասնել տնտեսական շոշափելի հաջողությունների, որն ապահովեր բնակչության զգալի մասի սոցիալական պաշտպանվածությունը: Ցավոք, այդ բնագա-

²³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²³⁶ Նույն տեղում:

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²³⁸ Նույն տեղում, թ. 182:

վառում քառսը շարունակվում էր, իշխանությունները, մեծ հաշվով, ներկայանում էին առանձին ձեռնարկումների և հայտարարությունների տեսքով, պահպանվում էին վարչարարության չարաշահումները, շարունակում էր մնալ ձկնորսության և արդյունահանման կլանային համակարգը, իսկ չապահովված մարդկանց այդչափ լայն զանգվածը մնում էր որպես հիմք հանրության խիստ դժգոհության և բողոքի զանգվածային ելույթների համար:

3. Արդյունաբերությունը և առևտուրը

Նոր Բայազետի գավառը չէր բնութագրվում արդյունաբերության զարգացման բարձր մակարդակով: Գավառում կային մի քանի հարյուրի հասնող մանր ու միջին արհեստագործական ու արդյունաբերական ձեռնարկություններ: 1917 թ. գավառի տարածքում գործող տարատեսակ ձեռնարկությունների թիվը, չհաշված ավրադացներինը, հասնում էր 71-ի²³⁹: Այստեղ նախկինի մասն ամենից ավելի շատ տարածված էին կաշվի, մորթու, գորգի, բրդի, ներկերի, կավի, կտավատի, հացահատիկի և կաթի մշակման և արտադրման ձեռնարկությունները, որոնք հիմնականում գործում էին տեղական հումքի հաշվին:

Գավառի գրեթե բոլոր բնակավայրերում հատկապես տարածված և զարգացած էր կաշվի և մորթու վերամշակումը, որի կենտրոնը Նոր Բայազետ քաղաքն էր: Ձանազան արհեստագործության ճյուղերից առավելապես լայն տարածում ուներ ջուլհակությունը: Օրինակ, 1919թ. Նոր Բայազետ քաղաքի ջուլհականոցը միջին հաշվով ամիսը պատրաստում էր 3000-3500 արշին բրդյա կտոր²⁴⁰:

Այնուամենայնիվ, նախորդ տարիների համեմատությամբ 1914-1920 թթ. փակվեցին կապիտալիստական մրցակցությանը չդիմացող բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Դրանք այն ձեռնար-

²³⁹ Տե՛ս «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 70:

²⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թթ. 25-28:

կոթյուններն էին, որոնք գրկվեցին հումքի աղբյուրներից կամ այդպիսի ապրանքները ներկրվում էին Ռուսաստանից ու եվրոպական երկրներից:

Այսպես՝ ոչխարների գլխաքանակի անկումը պատճառ հանդիսացավ գորգագործության ծավալների կրճատման: Հացահատիկային կուլտուրաների արտադրության անկման հետևանքով փակվեցին մեծ թվով ջրաղացներ: 1919 թ. վերջին Նոր Բայազետի գավառում կար ընդհանենը 169 ջրաղաց, որից Բասարգեչարի գավառամասում՝ 69-ը, Ելենովկայի գավառամասում՝ 24-ը, Ղարանլուղի գավառամասում՝ 41-ը և Նոր Բայազետի գավառամասում՝ 35-ը²⁴¹, 1912թ. 494-ի դիմաց²⁴², այսինքն՝ պակասել էր մոտ 3 անգամ:

Վեց տարվա ընթացքում (1914-1919 թթ.) շեշտակիորեն կրճատվեց տեխնիկական կուլտուրաներ (յուղատու) մշակող ձեռնարկությունների թիվը՝ 40-ից հասնելով 23-ի²⁴³: Բանն այն է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով անկում ապրեց նաև գավառի գյուղատնտեսությունը, կրճատվեց Հյուսիսային Կովկասից և Ռուսաստանից ներկրվող հացահատիկի քանակը, բարձրացան հացամթերքների գները, ինչը և ստիպեց գյուղացիությանը տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունների հաշվին ընդարձակել հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ այսպես կոչված արդյունաբերական ձեռնարկությունների թվաքանակի կրճատվելուն զուգընթաց նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին գործող ձեռնարկությունները ժամանակակից սարքավորումներով վերագինելու և դրանք ֆաբրիկագործարանային ձեռնարկությունների մակարդակին հասցնելու ուղղությամբ:

Քննության առարկա գավառի ընդերքը չափազանց աղքատ է օգտակար հանածոներով: Սակայն դա չի խանգարել, որպեսզի անգամ սակավ բնական հարստությունների շահագործումը գայթակղեր հայ արդյունաբերողներին: Վերջիններս

²⁴¹ Նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թթ. 25, 53-56:

²⁴² Տես *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 213:

²⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 16, թ. 14:

վարձակալական հիմունքներով սկսում են զբաղվել լեռնահանքային արդյունաբերությամբ: Այսպես, «Յորիզոն» թերթի 1916թ. դեկտեմբերի 28-ի մի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ հանքարդյունաբերող Գ. Մուրադյանը սկսել է խրոմի հանքերի շահագործման աշխատանքները Շորժա (Նադեժդինո) գյուղում և մի քանի գործարաններից (Եկատիրինոսլավի) արդեն պատվերներ ունի 18 վագոնի²⁴⁴:

Խրոմի արդյունահանումը և վերամշակումը չափազանց եկամտաբեր զբաղմունք կարող էր լինել: Բավական է նշել, որ խրոմի հանքաքարի մեջ 64% պարունակում էր մաքուր պողպատ: Ահա թե ինչու ավելի մեծ շահույթ ստանալու նպատակով հանքարդյունաբերողները ծրագրել էին կառուցել նաև հումքի վերամշակման գործարան: Առաջարկներ կան, հայտնում է հողավածագիրը՝ «Զանգի» գետի վրա²⁴⁵ Չրջռ գյուղում «գործարան ծուլարան շինելու, ուր գետի հոսանքը վայր է իջնում մի քանի սաժեն²⁴⁶ բարձրությունից, կազմելով հսկայական ջրվեժ: Այս ջրվեժն ունի, մասնագետների ասելով 500-600 ծիուժ, որը խրոմի և երկաթի հանքաքարը հալելու համար բավարարից բարձր ուժ կարող է մատակարարել»²⁴⁷:

Սույն հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ նույն շրջանում գտնվել է նաև գրաֆիտի հանք, ուր նույնպես սկսվել են հորատման աշխատանքները²⁴⁸:

Մեր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրները հավաստում են, որ հանքավայրերի շահագործման աշխատանքները հետագա շարունակություն չեն ունենում՝ կապված ֆինանսական միջոցների սղության, մյուս կողմից էլ՝ արտադրանքը արտաքին շուկա հանելու հեռանկարի դժվարությունների հետ:

Վերը շարադրվածից հետևում է, որ Նոր Բայազետի գավառը քննության առարկա ժամանակահատվածում, նախորդ տա-

²⁴⁴ «Յորիզոն», 28 դեկտեմբերի 1916, թիվ 290:

²⁴⁵ Խոսքը Յրազդան գետի նախկին հունի մասին է, որն անցնում էր Չրջռ (ներկայիս Վարսեր) գյուղի միջով:

²⁴⁶ 1 սաժենը հավասար է 3 արշինի, որը հավասար է 2,16 մետրի:

Ю. Степанов, նշվ. աշխա., էջ 11:

²⁴⁷ «Յորիզոն», 28 դեկտեմբերի 1916, թիվ 290:

²⁴⁸ «Յորիզոն», 28 դեկտեմբերի 1916, թիվ 290::

րիների նման բնութագրվում էր արդյունաբերական բնույթի զբաղմունքներում ընդգրկված բնակչության համեմատաբար ամենացածր ցուցանիշներով, քան Երևանի նահանգն ամբողջությամբ վերցրած, կամ նրա մյուս գավառները: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր Նոր Բայազետի գավառի գործարանային արդյունաբերության թույլ զարգացումով, հանրային արտադրության վճռական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր:

Նկատելի աշխուժացում ապրեց ներքին և արտաքին առևտուրը, աճեցին ստացված եկամուտները: Բավական է նշել, որ 1919 թ. մասնավոր և կոոպերատիվ խանութների դրամական շրջանառությունը կազմել է 78500 ռ., 1914թ. 30000 ռ. դիմաց²⁴⁹, այսինքն՝ ավելացել է 2,6 անգամ:

Առևտրի ճյուղային կառուցվածքին անդրադառնալուց առաջ քննության առնենք կոոպերատիվ շարժման գործընթացը Նոր Բայազետի գավառում:

Գավառի տնտեսական կյանքում սկսում են շոշափելի դեր խաղալ սպառողական կոոպերատիվները և վարկային ընկերությունները: Հարկ է նշել, որ Հայաստանում առջին կոոպերատիվ միությունը 1900թ. վերջին կազմակերպված Մեղրու սպառողական ընկերությունն էր²⁵⁰: 1914-1916 թթ. Հայաստանում կազմակերպվում են մի շարք սպառողական ընկերություններ, ինչպես օրինակ, Նոր Բայազետի «Էկոնոմիկա» ընկերությունը:

1914-1917 թթ. տեղի է ունենում վարկային կոոպերատիվների ցանցի հետագա ընդարձակում, որի շնորհիվ 1917 թ. վերջում այդ ընկերությունների թիվը հասնում է 67-ի՝ 35600 անդամներով²⁵¹: Սպառողական ընկերությունների շարժումը Նոր Բայազետի գավառում նոր երևույթ էր²⁵²: Մասնավոր ձեռներեցների ընդգրկումը կոոպերացիաների մեջ առանձնակի դժվարություն էր ներկայացնում (հոգեբանության վերափոխ-

²⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, ք. 25:

²⁵⁰ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1, 1960, էջ 170:

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵² Տե՛ս «Հորիզոն», 9 օգոստոսի 1917, թիվ 168:

ման հետ կապված), որի հաղթահարումը պահանջում էր անհրաժեշտ ժամանակ: Դա էր, մեծ հաշվով, հիմնական պատճառը, որ այդպիսիք սնկի պես աճում էին և թիթեռի նման անհետանում: Շատ բնորոշ են այդ առումով հետևյալ օրինակները՝ տպագրված «Հորիզոն» թերթի 1917թ. օգոստոսի 9-ի համարում: Այսպես, «Սպառողական ընկերության առաջին օրինակը տվեց Ներքին Ախտան: Այս ընկերության կյանքը սակայն շատ կարճ եղավ. մոտ երկու տարվա գործունեությունից հետո դադարեց, շնորհիվ անփութության»²⁵³: 1915 թ. հուլիսին կայացավ այդ ընկերության կազմալուծման ընդհանուր ժողովը: Այնուհետև հողվածում կարդում ենք. «Սրանից հետո պետք է հիշել Ալափարսի սպառողական ընկերությանը: Բանտարկվում է գործի ղեկավարը, և խանութը գրկվելով խնամող ձեռքից, փակվում է»²⁵⁴: «Երրորդ տեղը բռնում է Դալիդարդաշի «Ակունք» սպառողական ընկերությունը, որը բացվում է 1914 թ.: Գործակատարը խանութի հետ վարվում է ինչպես իր սեփական խանութի: Վախճանը լինում է այն, որ հասարակությունը հետզհետե հեռանում է և տարվոյս ապրիլին լիկվիդացվում է»²⁵⁵:

Հայաստանում կոոպերատիվ շարժումը 1917թ. թևակոխեց գարգացման նոր շրջան:

Անդրադառնալով Երևանի նահանգում սպառողական կոոպերացիայի վիճակին՝ Թիֆլիսում հրատարակվող «Հառաջ» թերթը համարներից մեկում գրում է, որ Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության հասած տեղեկությունների համաձայն կոոպերատիվ հիմնարկությունների գործը Երևանի նահանգում արդեն կանոնավոր ընթացքի մեջ է մտել: Մի շարք գյուղերում հիմնված են սպառողական խանութներ: Հիշյալ ընկերությունը հրահանգիչներ է նշանակել Երևանի նահանգի համարյա բոլոր գավառների համար: Այդ գավառների գլխավոր հրահանգիչ է նշանակվել Ա. Վանեցյանը²⁵⁶: Նոր Բայազետի գավառի համար հրահանգիչ նշանակվեց Լևոն Պետրոսյանը²⁵⁷:

²⁵³ Նույն տեղում:

²⁵⁴ Նույն տեղում:

²⁵⁵ Նույն տեղում:

²⁵⁶ «Հառաջ», Թիֆլիս, 29 ապրիլի 1917, թիվ 10::

²⁵⁷ Նույն տեղում և «Հորիզոն», 17 հունիսի 1917, թիվ 127:

Երևանի նահանգում, ինչպես նաև Նոր Բայազետի գավառում աճեցին սպառողական կոոպերատիվների թիվը և ավելացան դրանցում ընդգրկվածների թվաքանակը:

Հիշյալ փոփոխությունները խարսխված էին նահանգի և նրա գավառների սոցիալ-տնտեսական բնագավառում կատարված որոշակի դրական տեղաշարժերի վրա:

Նոր Բայազետի գավառում սպառողական կոոպերացիան ծավալելու և այն խթանելու ուղղությամբ վիթխարի աշխատանք կատարեց հրահանգիչ Լ. Պետրոսյանը: Վերջինս կազմակերպական աշխատանքից բացի, մշտապես շրջագայում էր գավառի բնակավայրերը և բնակչությանը բացատրում էր «կոոպերացիայի առաջնակարգ դերը ներկայիս թանկ ու դժվարին տարիներում»²⁵⁸:

Ահա թե ինչպես է արձագանքել այդ նախաձեռնությանը ժամանակի մամուլը: «Հորիզոն» թերթը նշում է. «Լ. Պետրոսյանը եկել էր մեր գավառամասը (Ելենովկայի-Հ.Հ.) սպառողական ընկերություններ հիմնելու: Ժողովներ կայացվել և վարչություններ են ընտրվել հետևյալ գյուղերում. Բաշիքենդ՝ «Սեր» անունով, Ղշլաղ՝ «Միքայել Նալբանդյան», Օրդաքլու՝ «Քրիստափոր Միքայելյան», Ծաղկունք՝ «Ծաղիկ», Շահիրզ՝ «Րաֆֆի», Դոմաշեն՝ «Ազատություն», Չրչո՝ «Գրիգոր Արծրունի»²⁵⁹: Նույն թերթում այնուհետև կարդում ենք. «Ընկ. Լ. Պետրոսյանը շրջագայում է մեր գյուղերում և կոոպերատիվ ցանցեր է հաստատում: Սպառողական խանութների համար ընկերություններ հիմնվել են Երանոս գյուղում «Վարդենիս» անունով, Գյոլ գյուղում «Արշալույս» անունով, Ներքին Ադիաման գյուղում «Միություն» անունով և Ներքին Ղարանլու գյուղում «Շշմարտություն» անունով»²⁶⁰:

1917 թ. Ներքին Գյոզալդարա գյուղից գրում էին. «Գյուղը վաղուց ուզում էր կոոպերատիվ բաց անել, վերջապես օրերս կայացավ հիմնադիրների անդրանիկ ժողովը, ուր գավառի հրահանգիչ Լ. Պետրոսյանը բացատրեց կոոպերացիայի կարևորու-

²⁵⁸ «Հորիզոն», 9 հունիսի 1917, թիվ 143:

²⁵⁹ Նույն տեղում, 18 հունիսի 1917, թիվ 128:

²⁶⁰ Նույն տեղում, 17 հունիսի 1917, թիվ 127:

թյունը: Ժողովը որոշեց հիմնել կոոպերատիվ խանութ: Առաջին իսկ օրն անդամագրվեցին 56 հոգի՝ 1680 փայերով²⁶¹: Ընկերության անունն է «Վարդենիս»: Վարչության անդամներ ընտրվեցին Մինաս քահանա Ջանիբեկյանը, Միսակ Մանուկյանը և Պատվական Բիշմիրյանը²⁶²:

1917 թ. Նոր Բայազետի գավառում սպառողական կոոպերատիվների թիվը կազմում էր 23²⁶³: Այս պայմաններում 1917թ. ամռանը կայացավ գավառի սպառողական ընկերությունների համագումարը: Ամենից կարևոր հարցը գավառական միության ստեղծելն էր: Միության կարևորությունը սկզբունքորեն ընդունվեց, բայց սկզբնական մի քանի ծախսերից խուսափելու նպատակով, որոշվեց, որ միության գործը ժամանակավորապես վարելու է «Էկոնոմիկա»²⁶⁴ սպառողական ընկերությունը, մինչև որ միության գործն ավելի կանոնավոր հիմքերի վրա կդրվի²⁶⁵: Այս որոշումով, փաստորեն ապրանքների փոխանակությունը և գավառի կոոպերատիվներին ապրանք մատակարարելու գործը ժամանակավորապես հանձնվեց Նոր Բայազետի «Էկոնոմիկա» սպառողական ընկերության վարչությանը:

Ինչպես նշվեց, կոոպերատիվների թիվն օրեցօր աճում էր, և հարկ եղավ գավառի կոոպերատիվների լիազորների երկրորդ ժողովը գումարել ու ընտրել առանձին վարչություն²⁶⁶ և լիազորել նրան միանալ Երևանի միության հետ, ինչն ավելի կհեշտացներ ապրանքների փոխանակության գործը²⁶⁷:

Վարչության անդամներ ընտրվեցին Լ. Պետրոսյանը, Բ. Հասրաթյանը, Վ. Մխիկյանը և Մ. Նալբանդյանը:

²⁶¹ Որպես անդամավճար սահմանվել էր 2000ռ., իսկ մուտքի վճար՝ 150ռ.: Տե՛ս «Հորիզոն», 27 դեկտեմբերի 1917, թիվ 273:

²⁶² Նույն տեղում, 9 հուլիսի 1917, թիվ 143:

²⁶³ «Հառաջ», 1 հունվարի 1920, թիվ 1:

²⁶⁴ Նոր Բայազետի «Էկոնոմիկա» սպառողական ընկերությունը սկսել է գործել 1915 թ. նոյեմբերից: Ընկերությունն սկսեց 57 անդամի գործունեությամբ, իսկ 1917 թ. ուներ 250 անդամ: Տե՛ս «Հորիզոն», 9 օգոստոսի 1917, թիվ 168:

²⁶⁵ «Հորիզոն», 22 հուլիսի 1917, թիվ 154:

²⁶⁶ Նույն տեղում, 27 դեկտեմբերի 1917, թիվ 273:

²⁶⁷ Նույն տեղում, 22 հուլիսի 1917, թիվ 154:

Նորընտիր վարչությունն աշխուժացրեց ապրանքների ներկրումը Նոր Բայազետի գավառ Երևանի միությունից և նահանգի այլ շրջաններից, մյուս կողմից էլ արդյունաբերական կենտրոններ ուղարկեց իր մշտական լիազորներին²⁶⁸:

Նույն աղբյուրում կարդում ենք նաև այն մասին, որ դեռ 1917 թ. մայիսին Երևանի նահանգի պարենավորման կոմիտեի որոշմամբ վերացվեցին գավառների կոմիտեները և պարենավորման գործը հանձնվեց քաղաքների և գավառաձառների կոմիտեներին: Այդ պատճառով Նոր Բայազետ քաղաքի շրջակայքում ընկած ինը գյուղերի (Նորատուս, Ղշլաղ, Ղուլալի, Քյուզաջղ, Բաշքենդ, Դալիդարդաշ, Քյարիմքենդ, Քյոսամահմադ և Փաշաքենդ) համար ստեղծվել էր բավական ծանր դրություն: Այդ գյուղերը գավառաձառի կենտրոններից (Ելենովկա, Ներքին Ղարանլուղ) գտնվում էին 23-25 վերստ տարածության վրա և հաճախ, շնորհիվ անկազմակերպ վիճակի, չէին ստանում իրենց հասանելիք բաժինները²⁶⁹:

Նույն թվականի նոյեմբերի 26-ին տեղի ունեցավ վերոգրյալ ինը գյուղերի պարենավորման կոմիտեների ներկայացուցիչների ժողովը: Քննության առնելով հիշյալ խնդիրը՝ ժողովը որոշեց կազմել գավառային հինգերորդ պարենավորման շրջան և ընտրեց առանձին վարչություն, որը նպատակ ուներ ընդարձակել համագործակցությունը Երևանի համաման վարչության հետ և օգնել պարենավորման կոմիտեներին առաջացած խնդիրների լուծման գործում:

Հինգերորդ գավառաձառի կոմիտե ընտրվեց շրջանային կոոպերատիվների միության վարչությունը²⁷⁰: Այսպիսով՝ կոոպերացիան և պարենավորման գործը կենտրոնացան է մի մարմնի մեջ:

1917թ. վերջին Երևանի նահանգային միությանը անդամագրվել էր 202 սպառողական ընկերություն, որից 35 թուրքական էր, 6-ը՝ ռուսական, 1-ը քրդական, իսկ 160-ը՝ հայկական²⁷¹:

²⁶⁸ Նույն տեղում, 27 դեկտեմբերի 1917, թիվ 273:

²⁶⁹ Նույն տեղում, 27 դեկտեմբերի 1917, թիվ 273:

²⁷⁰ Նույն տեղում:

²⁷¹ «Հառաջ», Թիֆլիս, 8 փետրվարի 1919, թիվ 1:

1919 թ. ամբողջ ուշադրությունն իր վրա կենտրոնացրեց Երևանի սպառողական կոոպերատիվների միությունը, որը հուլիսին կայացած համագումարում վերածվեց Հայաստանի կոոպերատիվների միության և կրճատ կոչվեց Հայկոոպ: Հայկոոպի կոոպերատիվների թիվն անցնում էր 200-ի սահմանագիծը: Իրենց անդամների թվով ամենամեծ կոոպերատիվները, որոնք շրջանառությամբ էլ առաջատար դիրք էին գրավում, հանդիսանում էին «Արմատը» (Երևան) 4603, «Էկոնոմիստը» (Երևան) 1787, «Վանը» (Երևան) 1500, «Արարատը» (Էջմիածին) 1248 և «Էկոնոմիկան» (Նոր Բայազետ)՝ 1024 անդամներով²⁷²:

Ստեղծվեցին ազատ առևտրի ծաղկման և ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացման լայն հնարավորություններ: Սակայն առկա սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և թուրքական երկու արշավանքները բացասական ազդեցություն ունեցան կոոպերատիվ շարժման վրա: 1918-1920 թթ. Հայաստանի սպառողական կոոպերացիան ապրեց «վերելքների և վայրէջքների» մի ամբողջ շրջան: Հայկոոպի պաշտոնական հաշվետվությունից երևում է, որ եթե 1917 թ. վերջին Հայաստանում կար 187 ընկերություն, ապա 1918 թ. այն հասնում է 403-ի, իսկ 1919 թ. սկզբին, կապված թուրքական ներխուժման հետ, իջնում է 40-ի, և վերջապես, 1920 թ. վերջին բարձրանում է 170-ի՝ 40699 անդամներով²⁷³:

Նոր Բայազետի գավառի տնտեսության մեջ և բնակչության ապրելակերպում էապես աճեց առևտրի դերը: Գյուղատնտեսության և արհեստագործության նկատելի առաջընթացը խթանում էր ներքին և արտաքին առևտրի զարգացումը, ապրանքադրամական և ապրանքաշուկայական հարաբերությունների ծավալմանը: Զուգընթաց աճում էր դրամատեր-առևտրականների դասը, որը առևտրի և այլ ճանապարհներով կուտակել էր զգալի ֆինանսական միջոցներ: Դեռ 19-րդ դարասկզբին աչքի էին ընկել հատկապես դրամատեր-առևտրականներ Ադամյանները, Աֆրիկյանները, Մարգարյանները, Արծրունի-

²⁷² Նույն տեղում, 1 հունվարի 1920, թիվ 1:

²⁷³ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1, 1960, էջ 17:

ները, Ազիգյանները, Մաղաքյանները, Բատիկյանները, Տեր-Սահակյանները, Գեղամյանները և ուրիշներ: Ուշագրավ է, որ նրանցից շատերն ունեին մանրածախ առևտրի կենտրոններ մաս Ամդրկովկասի արդյունաբերական ու առևտրական կենտրոններում և նավահանգստային քաղաքներում: Երևանի նահանգում և Ամդրկովկասի արդյունաբերական և առևտրական կենտրոններում հանրահայտ անուն էր մեծահարուստ և անգուգական բարերար Յայրապետ Խաչատրյանը (Կոլոտ Յայրապետ): Յատկանշական է, որ առևտրի բնագավառում, բացի պրոֆեսիոնալ առևտրականներից ընդգրկված էին մաս գյուղացիներ և արհեստավորներ՝ առևտուրը դարձնելով իրենց հիմնական զբաղմունքը:

Նշանակալից աշխուժացում ապրեց ներքին առևտուրը: Ներքաշվելով շուկայական հարաբերությունների մեջ՝ գյուղատնտեսությունը համակողմանիորեն դուրս էր գալիս բնամթերային վիճակից և ավելի ու ավելի էր ապրանքային բնույթ ստանում: Ապրանքադրամական հարաբերությունների ծավալման պայմաններում գյուղացին սկսում էր ավելի խիստ կերպով զգալ փողի աճող ազդեցությունը և նրա կենսական անհրաժեշտությունը: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ մշտապես նրա դրամական հարկերն ու տուրքերն ավելանում էին, ինչպես և աճում էր ոչ տեղական ապրանքների (հիմնականում առաջին անհրաժեշտության արդյունաբերական) նկատմամբ պահանջը: Այլ խոսքով՝ գյուղացին այլևս չէր կարող միայն բնատնտեսության վրա հենվել: Նրա կյանքում գյուղատնտեսական և արհեստագործական զբաղմունքներից բացի, էական նշանակություն ուներ մաս առևտուրը: Այս բոլորից դժվար չէ կռահել, թե ինչու գյուղացին պարտադրված էր որպես ապրանք վաճառքի հանել իր գյուղատնտեսական և անասնապահական մթերքների, ինչպես մաս արհեստագործական արդյունքների մի մասը: Ներքին շուկայի հիմնական ապրանքները մախկինի մման, կազմում էին հացահատիկը (հացահատիկով հարուստ էր Դարաչիչագի շրջանը), ծուռ, հալած յուղը, ձեթը, պանիրը, կարտոֆիլը, բանջարեղենը, անասնակերը, անասունները (մանր և խոշոր եղջերավոր) և տարատեսակ

արհեստագործական գործիքներն ու կենցաղային իրերը: Այս գավառի առևտրի գլխավոր կենտրոնը Նոր Բայազետ քաղաքն էր. այստեղ բազմաթիվ էին մեծածախ և մանրածախ առևտրի գրասենյակները, մասնավոր և կոոպերատիվ խանութները, հիարկե, նաև հրապարակ-շուկան:

Գյուղատնտեսության համատարած անկումը մի կողմից, արտերկրից լայն սպառման ապրանքներ ներկրելու հետ կապված դժվարությունները (Վրաստանի և Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից խոչընդոտների ստեղծում, փոխադրամիջոցների պակաս²⁷⁴, ներմուծվող ապրանքների վրա սահմանված բարձր սակագներ²⁷⁵ և այլն) մյուս կողմից, բազմահազար գաղթականներով ու որբերով լցված Հայաստանում օրավուր բարձրանում էին մթերքների և արդյունաբերական լայն սպառման ապրանքների գները: Բարձր գնաճ կատարվում էր և Նոր Բայազետի գավառում: ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության վիճակագրական ծառայության պաշտոնական տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ նախապատերազմյան տարիների համեմատությամբ գյուղատնտեսական մթերքների և բերքի գներն աճել են միջին հաշվով 5-6 անգամ:

Ստորև բերված 24 աղյուսակում ցույց է տրված 1919 թ. տարվա չորս եղանակներին գյուղատնտեսական մթերքների և բերքի գները շուկաներում²⁷⁶ (ռուբլիներով)²⁷⁷:

²⁷⁴ Օրինակ, նախապատերազմյան տարիներին Աղստաֆա կայարանից մինչև Նոր Բայազետ քաղաք ալյուրի փութը փոխադրում էին 30-40 կոպ., իսկ 1916 թ.՝ ոչ պակաս 1 ռ. 20 կոպ և այն էլ մեծ դժվարությամբ սայլեր չգտնելու պատճառով: Տե՛ս «Հորիզոն», 14 հունվարի 1916, թիվ 8:

²⁷⁵ 1920թ. օգոստոսի 7-ին ՀՀ-ում ընդունվեց «Արտասահմանից Հայաստան ներմուծվող ապրանքների մաքսային ժամանակավոր սակագների մասին» օրենք: Օրենքով սահմանվեց մաքսազերծվող ապրանքների անվանացուցակը և մաքսային սակագնի չափը: Օրինակ, կրկնակի գտած ալկոհոլի համար մաքսային սակագնի չափը սահմանվեց 1000 ռ. մեկ դուլլից, օղուն՝ 4800 ռ., աղին՝ 1000 ռ.1 փթից: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 165, թթ 206-207:

²⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, թ. 25:

²⁷⁷ 1918-1920թթ. ռուբլու կուրսը արագորեն ընկավ: Այդ են վկայում հետևյալ տվյալները. 1919 թ. աշնանը 10 ռուբլիանոց ռուսական ոսկին

Գյուղատնտեսական

մթերքներ	Գարնանը	Ամռանը	Աշնանը	Զմռանը
Ցորեն (փուլքը)	380	412	370	364
Գարի - - -	287	325	270	234
Հաճար - - -	305	340	380	304
Տանձ (կգ)	-	485	451	-
Խնձոր (կգ)	-	485	447	-
Տավարի միս (ֆունտը)	325	330	470	310
Ոչխարի միս (ֆունտը)	120	425	554	421
Կարագ (ֆունտը)	1075	1040	1136	1120
Պանիր (ֆունտը)	450	490	625	454
Կարտոֆիլ (փուլքը)	175	487	250	140
Զու (10 հատ)	13	18	20	19

Ինչպես երևում է աղյուսակ 24-ից, գյուղատնտեսական մի շարք մթերքների և բերքի գները, աշնանը, որ ամենաբերքառատ եղանակն է, ավելի բարձր են եղել, իհարկե, ոչ առանց հիմքի: Բանն այն է, որ տարվա այդ եղանակին Հայաստանում առևտուրը կատարվում էր մաս պարզ ապրանքափոխանակության միջոցով: Նոր Բայազետի գավառի բնակավայրերում ապրանքափոխանակությանը զբաղվում էին հատկապես Արատայան դաշտի այգեգործներն ու խաղողագործները:

Վերջիններս իրենց աճեցրած բերքն ու բարիքը, օդին²⁷⁸,

հանրապետության թղթադրամով արժեք 900 ռուբլի, իսկ խորհրդային կարգերի հաստատման նախօրյակին (1920 թ. նոյեմբեր), այն արդեն կազմում էր 200000 ռուբլի: Տես «խորհրդային Հայաստան, 1920-1925 թթ. (ժողովածու)», Եր., 1926, էջ 261:

²⁷⁸ Պատերազմի ընթացքում Նոր Բայազետի քաղաքային վարչությունը որոշեց արգելել օդու վաճառքը, փակել գինետները, որոնց թիվը գրեթե հավասար էր մանուֆակտուրայի խանութների թվին, շատերը ուրախացան և ողջունեցին քաղաքային վարչության այդ քայլը, հուսալով, որ հարբեցողությունը սահմանափակելով չարիքը կմեղմանա հասարակության խավերում: Բայց այժմ, ընդհակառակը, օդին ծախվում է առաջվանից շատ, խմում են ջրի տեղ՝ մույնիսկ տասնապատիկ գին վճարելով,- գրում է «Մշակը»: Տես «Մշակ», 16 սեպտեմբերի 1917, թիվ 196:

գինին, թարմ ու չորացրած մրգերը հասցնում էին Նոր Բայազետի գավառի գյուղերը և կատարում ապրանքափոխանակում հացահատիկով, կարագով, պանիրով, կարտոֆիլով և այլ մթերքներով: Հարկ է նշել, որ առևտրի ասպարեզում հմտացած Արարատյան դաշտի բնակչությունը խաբում ու կողոպտում էր գավառի գյուղացիությանը՝ նրանից խլելով ապրուստի վերջին պաշարները:

Որպեսզի ասվածը մերկապարանոց չհնչի, ներկայացնենք կոնկրետ փաստ: Այսպես, «Ժողովուրդ» թերթը 1919թ. տվել է սպեկուլյանտների կողմից գավառի գյուղացիներին կողոպտելու հետևյալ նկարագրությունը: «Մտեք որ գյուղը ուզում եք և դուք ամեն տեղ կհանդիպեք զանազան ապրանքներ և մթերքներ վերառած մտնում են տները և զանազան միջոցներով կորզում գյուղացու հացը, կարտոֆիլը, գարին, ցորենը, յուղը, պանիրը, բուրդը և այլն: Մի լուցկին, որը մի կոպեկ արժեր, - կարդում ենք նույն հոդվածում, - գյուղացու վրա նստեցնում են մի ռուբլի՝ փոխելով նրա հացահատիկների հետ մեկին երկու վերադրով: Մի ասեղը, որի դյուժինը երկու կոպեկ արժեր, գյուղացին գնում է 2 ռուբլով...»²⁷⁹:

Քննության առարկա ժամանակաշրջանում գավառի առևտրային տնտեսության մեջ առավելապես մեծանում էր արտահանումների ծավալը, այսինքն՝ արտադրված ապրանքները և գյուղատնտեսական մթերքները հանվում էին արտաքին շուկա՝ նահանգի ներսում և նրա սահմաններից դուրս: Գավառն ուներ արտաքին շուկայի հետ հաղորդակցվելու բարեկարգ ճանապարհներ, որոնք նրան կապում էին ինչպես նահանգի մյուս գավառների, այնպես էլ արտերկրների հետ. «Նոր Բայազետի գաւառը կառքի ճանապարհով հաղորդակցում է Երևան քաղաքի, Աղեքսանդրապոլի գաւառի Ղարաքիլիսայի երկաթուղու կայարանի և Շարուր-Ղարալագեազի գաւառի Բաշ-Նորաշեն գիւղի հետ: Դէպի Երևան և դէպի Ղարաքիլիսա կան փոստային կառքեր և կայարաններ, թէև ճանապարհը ոչ ամբողջովին խճուղի է: Գաւառի կենտրոնական քաղաք Նոր-Բայազետը հեռու է Երևանից 116 1/4, Ղարաքիլիսայից 130 1/2, և

²⁷⁹ «Ժողովուրդ», 26 նոյեմբերի 1919, թիվ 136:

Բաշ-Նորաշենից 130 վերստով»²⁸⁰, այնպես էլ Երևան-Ելենովկա-Դիլիջան-Աղստաֆա-Թիֆլիս մայրուղիով²⁸¹ կապված էր Անդրկովկասի արդյունաբերական և առևտրական կենտրոնների, նույնպես և Սև ծովի առափնյա շրջանների նավահանգստային առևտրական քաղաքների և հեռավոր արտերկրների հետ: Այս գլխավոր ճանապարհից բացի, գավառը Դվին-Պարտավ ճանապարհի միջոցով կապվում էր Կուր գետի ավազանի և Կասպից ծովի առափնյա շրջանների հետ:

Ճանապարհաշինարարությունը լայն թափով ծավալվեց առավելապես Հայաստանի Հանրապետության տարիներին: Աշխատանքներ տարվեցին նաև Նոր Բայազետի գավառը դրսի հետ կապող ճանապարհները վերանորոգելու և նորերը կառուցելու ուղղությամբ: Պերճախոս են օրինակները: Այսպես, 1920թ. օգոստոսի 1-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց որոշում. «Բանալ Ներքին գործերի նախարարությանը 7378.898 ռ. վարկ՝ Նոր Բայազետից մինչև Քեշիշքենդ տանող սայլատար ճանապարհը երթևեկության համար պիտանի դարձնելու, ինչպես նաև Ներքին Ղարանլուղից Սելիմի լեռնանցքի վրայով մինչև Աղբենդ գյուղը ձմեռվա ընթացքում հաղորդակցությունը պահպանելու համար»²⁸²:

Մեծ էր գավառից արտաքին շուկա՝ Անդրկովկասի երկրամաս, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Լեհաստան, Անգլիա և այլուր արտահանվող ապրանքների ծավալներն ու տեսականին, ինչպես օրինակ, վերամշակված կաշի և մորթի, գորգեր, ծիթայուղ, կտավատ, ձուկ, հալած յուղ, պանիր, ցորեն, գարի, բանջարեղեն, ներկեր, անասուններ (հիմնականում մսատու) և այլն²⁸³:

Հատկանշական է, որ եղել են տարիներ, երբ բնակչության և բանակի կարիքները բավարարելու համար, կառավարության որոշմամբ արգելվել է գավառից որոշ ապրանքատեսակների,

²⁸⁰ Ե. Լալայան, Ազգագրական հանդես, XVIII գիրք, թիվ 1, Թիֆլիս, 1908, էջ 102:

²⁸¹ Ելենովկայով անցնող Երևան-Թիֆլիս ճանապարհը կոչվել է արքունական: Նոր Բայազետ քաղաքը 30 վերստ հեռու էր ընկած այս ճանապարհից: Տե՛ս Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 220:

²⁸² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 490, ք. 7:

²⁸³ Տե՛ս մանրամասն Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 221-224:

ինչպես օրինակ, կարտոֆիլի և ձկան արտահանումը: Այսպես, Հայաստանի խորհրդարանը 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին իր 22-րդ նիստում, շոշափելով նաև պարենային հարցը, արձանագրեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է պարենավորման չափազանց ծանր կացության մեջ: Մինչև եկող տարվա հունձը հարկավոր կլինի 1.147540 փութ ցորեն, որպիսի պահանջի դիմաց սպասվում է միայն 150.000 փութ և ուրեմն բաց է մնում մոտ 1 մլն. փութ, որը կարելի է լրացնել կարտոֆիլով: Ըստ այդմ, ՀՀ սահմաններում կարելի է գնել կարտոֆիլ հետևյալ չափերով.

1. Քարվանսարայի շրջան՝ 250000 փութ: 2. Նոր Բայագետի և Դարալագյազի շրջան՝ 150000 փութ: 3. Քանաքեռի, Բաշ Ապարանի և այլն՝ 100000 փութ, ընդամենը 500000 փութ²⁸⁴:

Հենվելով պաշտոնական վիճակագրության տվյալների վրա՝ խորհրդարանը նշում է, որ գործին և ժողովրդին կերակրելու համար բացի 150000 փութ հացահատիկից, մնացած 350000 փութը պետք է ստանալ կարտոֆիլը վերածելով ալյուրի և գործածել իբրև հաց²⁸⁵:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ խորհրդարանը 1918 թ. հոկտեմբերի սկզբներին ընդունեց «Գետնախնձորի (կարտոֆիլի) կառավարական զննման մասին» օրենքը, որով սահմանում էր. 1. Արգելվում է գետնախնձորի արտահանումը ՀՀ սահմաններից: 2. Գետնախնձորի արժեքը որոշվում է Դիլիջանի և Նոր Բայագետի շրջաններում 20 ռ. փութը, մյուս շրջաններում՝ 25 ռ.: 3. Գետնախնձորի զննման ժամանակաշրջանում առանց ներքին գործերի մինիստրության պարենավորման բաժանմունքի հատուկ թույլտվության արգելվում է գետնախնձորի ազատ առևտուր և արտահանում այն շրջաններից, որտեղ զնում է կատարում: 4. Կառավարչական գնումն ավարտելուց հետո՝ ներքին գործերի մինիստրության պարենավորման բաժանմունքն անմիջապես հայտարարում է համապատասխան շրջանում գետնախնձորի ազատ առևտուր և տվյալ շրջանից այն արտահանելու կարգը²⁸⁶:

²⁸⁴ «Ժողովուրդ», 6 հոկտեմբերի 1918, թիվ 16:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 7:

Գավառից արտահանվում էր մեծ քանակությամբ ձուկ, գլխավորապես իշխան: Յուրաքանչյուր տարի միայն ծովածոցերից որսած ձկան վաճառքից ստացվում էր մոտ 4500000 ռ. եկամուտ²⁸⁷:

Ամեն տարի Քյավառչայից որսվում էր միջին հաշվով 2500 փթից մինչև 3500 փութ գեղարքունի ձուկ, որը պետական գանձարանին բերում էր 10մլն. ռուբլի գումար²⁸⁸:

Հատկանշական է, որ համրապետության տարիներին արգելվում էր իշխան ձուկն արտահանել արտասահման, որով հետևեց երևանի նահանգի ներքին շուկայում այդ ձկնատեսակը լայն սպառում ուներ և մեծ եկամուտ էր բերում: Օրինակ, Նոր Բայազետ քաղաքում իշխան ձկան փութը վաճառվում էր 50 ռ., իսկ երևանի շուկայում՝ 150 ռ.²⁸⁹: Գրեթե նույն համեմատությամբ և մյուս տեսակի ձկները²⁹⁰:

1920թ. ապրիլի 20-ին Սևանա լճի կառավարիչ Ջանփոլադյանը գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարության հողային գույքերի բաժին ուղարկած զեկուցագրում հետևյալ ձևով է ներկայացրել իշխան ձկան արտասահման արտահանելու դեմ պայքարի դժվարությունների մասին: «Ես ոչ մի հնարավորություն չունեմ արգելելու իշխան ձկան արտահանումը արտասահման»՝ հարկավոր տեխնիկական միջոցներ ու հսկիչներ չունենալու պատճառով: Ջեկուցագրում խոսվում է նաև այդ երևույթի դեմ կանոնակարգված պայքար կազմակերպելու մասին: «Ես ունեմ տեղեկություն, որ այստեղի կապալառուները Ալեքսանդրապոլում և Քյուլազիքում ունեն իրենց գործակալները, որոնց միջոցով և ձուկը արտահանում են: Այդ բանի դեմը մաքառելու համար, ես միջնորդում եմ, պե-

²⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 762, ք. 15:

²⁸⁸ Նույն տեղում, ք. 20:

²⁸⁹ Այսպես կոչված էշակցիները, ամեն տարի, ամառվա երեք ամսում 20-30 անգամ կրկնում էին իրենց երթևեկությունը (14-16 ժամվա ընթացքում 5-10 ավանակների մի քանի քարավաններ կտրում էին Գեղամա լեռները և իջնում Արարատյան դաշտ) թարմ ձուկ հասցնում երևանի, Նախիջևանի, Իզդիրի և էջմիածնի շուկաները: Տես *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 226:

²⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 761, ք. 162, 165:

տական շահերի տեսակետով, իմ տրամադրության տակ դնել մի նավակ, իսկ Չիբուխլու և Օրդաքլու գյուղերում հիմնել մաքսատներ, որտեղ քննության կենթարկվեն արտահանած ձկան բեռները»²⁹¹:

Տարբեր տեսակի ձկների արտահանումը դժվարեցնելուն էր միտված նաև կառավարության սակագնային նոր քաղաքականությունը: 1920թ. հուլիսի 7-ին կառավարությունը Հայաստանից արտահանվող ապրանքների վրա մաքսային սակագներ սահմանելիս ամեն տեսակի ձկան յուրաքանչյուր փթի համար սահմանեց 2000 ռ.²⁹²:

Այսուհանդերձ, ինչպես վկայում են արխիվային վավերագրերը և ժամանակի մամուլի հրապարակումները, Սևանի ավազանից մաքսանենգ ճանապարհով շարունակվում էր տարբեր ձկան արտահանումը արտերկիր:

Ինչպես նշվել է, ուսումնասիրվող տարներին Նոր Բայազետի գավառը շուկա էր արտահանում հիմնականում երկրագործական, անասնապահական և արհեստագործական տարատեսակ մթերքներ ու ապրանքներ:

Այս գավառից 1919թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին զանազան բերքերի և ապրանքների արտահանումների և դրանց շուկայական գների մասին աղյուսակը տալիս է հետևյալ պատկերը²⁹³:

Աղյուսակ 25

	Որտեղ	Քանակը	Արժեքը փթեռով	Ընդամենը ռուբլի
Բանջարեղեն	Երևան	1000	1 ռուբլի	1000
Կաղամբ	Երևան	3000	3 ռ. 35 կոպ.	10500
Ոչխար	Երևան, Բաքու	2800	6 ռ. հատը	16800
Մնացածները զանազան	Երևան, Բաքու, Գանձակ	44980	45 ռ.	2024100
Սնասուններ	-	11620	6 ռ.	69720

²⁹¹ Նույն տեղում, ք. 118:

²⁹² Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 165, քք. 206-207:

²⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 4, գ. 4, ք. 25:

Աղյուսակի տվյալներից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները: Նախ՝ սույն գավառից արտահանված գյուղատնտեսական բերքի, մթերքների և անասունների առևտրական շրջանառությունը կազմել է 2122120 ռ.:

Գնալով բնատնտեսականից ապրանքայինի էր վերածվում բանջարաբուծությունը, և ընդլայնվում էր այդ ճյուղի կապը շուկայի հետ: Բանջարաբուծության լայն տարածումը խոսում է այն մասին, որ նրա մշակությամբ զբաղվելը գյուղացիների համար շահութաբեր էր:

Բանջարաբուստանային կուլտուրաները վաճառքի էին հանվում գլխավորապես Երևանում, մասամբ նաև գավառի վարչական կենտրոն Նոր Բայազետ քաղաքում:

Գավառի գյուղատնտեսական արտադրանքը արագորեն մուտք էր գործում Բաքվի և Գանձակի շուկաները: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության 1919 թ. կտրվածքով Նոր Բայազետի չորս՝ Ելենովկայի, Բասարգեչարի, Նոր Բայազետի և Ղարանլուղի գավառամասերի ընդհանուր թվով 61 (44 մասնավոր և 17 կոոպերատիվ) խանութներում գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ապրանքների վաճառքից ստացված տարեկան շրջանառության գումարը կազմել է 227300 ռուբլի, 1914 թ. 78 խանութներում (միայն մասնավոր) վաճառքից գոյացած 10080 ռուբլու դիմաց²⁹⁴, այսինքն աճել է 22,6 անգամ կամ 95,5%-ով:

²⁹⁴ Նույն տեղում, գ. 3, թթ. 23-56, գ. 4, թ. 25:

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

**1. Նոր Բայազետի գավառը փախստականների
ապաստարան**

20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը համաշխարհային պատմության մեջ թողեց մի շարք իրողություններ, որոնց եղելությունը միջազգային հանրության համար չափազանց ծանր ու վտանգավոր հետևանքներ ունեցավ: 1914-1918 թթ. տեղի ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1917թ. Ռուսաստանն անցավ փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան հեղաշրջման փոթորիկների միջով:

Նշված տարիներին հայ ժողովուրդն ապրեց իր նախընթաց պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկը:

Օսմանյան կայսրության ղեկին կանգնած երիտթուրքերը, օգտվելով պատերազմի հետևանքով միջազգային ասպարեզում ստեղծված քաոսային իրավիճակից, անցան վաղօրոք մշակած իրենց հրեշավոր ծրագրերի իրականացմանը, այն է՝ իսպառ ոչնչացնել արևմտահայությանը և տեր դառնալ նրա պատմական հայրենիքին, յուրացնել նրա նյութական ու մշակութային արժեքները, թալանել նրա ինչքն ու ունեցվածքը:

Ոչ ամբողջական տվյալներով, Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 2,5 մլն. հայերից ցեղասպանությանը զոհ գնաց շուրջ 1,5 մլն. մարդ, իսկ այդ եղեռնագործությունից հրաշքով փրկված մոտ 800 հազար հայ էլ բռնեց գաղթի ճանապարհը և սփռվեց աշխարհով մեկ՝ իբրև ցեղասպանությունից մազապուրծ բեկորներ: «1915թ. ծայր առած Մեծ եղեռնի հետևանքով աշխարհով մեկ ցրված հայությունը, այսպիսով՝ ոչ միայն կյանք տվեց նոր գաղթօջախների,- գրում է Սփյուռքի պատմության ճանաչված մասնագետ Կ. Դալլաքյանը,- այլև նոր ազգային ավյուն հաղորդեց արդեն մարող հին ածուներին»¹:

¹ Կ. Դալլաքյան, Հայոց սփյուռքի պատմություն, Եր., 2004, էջ 10:

Բնավեր եղած 800 հազ. հայերից 250 հազ.² (այլ աղբյուրներում 300 հազ.)³ ապաստանեց Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում: Անդրկովկասի երկրամասում հայտնված արևմտահայ և պարսկահայ փախստականների գերակշիռ մասը տեղավորվեց Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Երևանի մահանգում՝ շուրջ 58%-ը:

Արևմտահայ փախստականներն առաջին անգամ Կովկասի սահմաններում երևացին 1914թ. հոկտեմբերին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում դեպի Բագրևանդի և Բասենի գավառներ առաջացած ռուսական զորքերը կրեցին առաջին ժամանակավոր անհաջողությունները⁴: Արևմտահայերի ստվար զանգվածներով փախուստը դեպի Ռուսահայաստան և այլուր սկսվեց 1914թ. դեկտեմբերից: Փախստականների կարիքները հոգալու ամբողջ ծանրությունը ընկած էր հայ հասարակության վրա, քանզի ռուսական կառավարությանը և նրա Անդրկովկասյան իշխանություններին այդ խնդիրը կարծես չէր մտահոգում: Այդ ուղղությամբ ցարական կառավարությունը առաջին գործնական քայլը կատարեց 1915թ. օգոստոսի 30-ին, երբ ընդունեց «Գաղթականների վիճակի ապահովման միջոցառումների վերաբերյալ» օրինագիծը⁵: Օրինագծի հիման վրա, կառավարության հրահանգով ներքին գործոց նախարարության ներքո ստեղծվեց փախստականների գործով զբաղվող հատուկ խորհուրդ՝ իր մասնաճյուղերով: Կովկասի փոխարքայությանը կից ևս ստեղծվեց մասնաճյուղ գեներալ Թամամշևի գլխավորությամբ⁶: Սույն մասնաճյուղի ֆինանսական և նյութական միջոցների հիմնական մատակարարը հանդիսանում էր կայսրուհի Ալեքսանդրա Ֆյոդորովնայի հովանավորությամբ գործող «Պատերազմից տուժածների օգնության Կովկասյան կոմի-

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Եր., 1981, էջ 575:

³ Է. Ղանդեկյան, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922թթ. (ատենախոսություն), Եր., 1996, էջ 43-44:

⁴ Տես Նահատակ Հայրապետը, Աշխատասիրությամբ Գ. Ավագյանի, Էջմիածին, 2008, էջ 27:

⁵ ՀԱԱ., ֆ. 239, ց. 1, գ. 3, թթ. 30-31:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 50, ց. 1, գ. 185, թ. 4:

տեն»։ Այն, որ «Պատերազմից տուժածների օգնության Կովկասյան կոմիտեից» ստացված միջոցների հարցում վիճակը չափազանց տխուր էր, ակնհայտ է դառնում նաև Թամանշևի գլխավորած մասնաճյուղի հաղորդագրություններից։ Որոշ տեղեկությունների համաձայն, մի քանի պաշտոնյաներ այստեղ ու այնտեղ մասնավոր զրույցներում խոսել են այն մասին, որ հատկացումների մի մասը ճանապարհին մսխվում և տեղ չի հասնում։ Եվ ի՞նչ էր մնում անելու։ Իրական «փրկչի» դեր կարող էր կատարել ողջ հայությունը։ Փախստականների խնամատարության հարցը դարձավ հայության մտահոգության առարկան։

Փախստականներին օգնելու և նրանց հիմնախնդիրները լուծելու գործում, բնականաբար, առաջիններից մեկը հանդես եկավ հայ Առաքելական եկեղեցին։ Այդ նպատակով Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Հայրապետը նոյեմբերի 22-ին սրբատառ կոնդակով կոչ է ուղղում թեմական առաջնորդներին՝ եղբայրական օգնության համընթացողովներ կազմակերպելու համար⁷։

Գերապատիվ Ս. Խորեն եպիսկոպոսի⁸ նախագահությամբ

⁷ «Նահատակ Հայրապետը», էջ 27։

⁸ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի հոգևոր գործունեությունը սերտորեն կապված է եղել Նոր Բայազետի գավառի հետ։ 1901թ. դեկտեմբերի 17-ին համաձայն Վեհափառ Խրիմյան Հայրիկի դեկտեմբերի 10-ի թվակիր կոնդակի, Սևանի վանքի վանահայր Ս. Սարգիս եպիսկոպոս Փիլոյանը նրան ձեռնադրում է կուսակրոն քահանա (աբեղա)՝ անվանակոչելով Խորեն։ Մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 31-ին, նորընծա Ս. Խորեն աբեղան նշանակվում է Նոր Բայազետի շրջանի եկեղեցիների բարեկարգիչ և շուրջ երկու տարի վարում այդ պաշտոնը։ 1902թ. մարտի 24-ին Վեհափառ Հայրապետը սրբատառ կոնդակով Ս. Խորեն վարդապետին հաստատեց հիշյալ պաշտոնում։

1906թ. Խորեն վարդապետը մեկնում է արտասահման, որտեղից վերադառնում է 1907թ.։ Հետաքրքիր է, որ նորբայազետցիները, երբ լսեցին, որ հայր սուրբը վերադարձել է Մայր Աթոռ, մի համախոսականով դիմեցին Խրիմյան Հայրիկին՝ խնդրելով նրան նշանակել Նոր Բայազետի և Դարաչիչագի հայոց եկեղեցիների գործակալ։ Ստացված առաջարկն արժանացավ Վեհափառ Հայրապետի հավանությանը, և նա 1907թ. հոկտեմբերի 3-ին 1987 սրբատառ կոնդակով Ս. Խորեն վարդապետին հաստատեց հիշյալ պաշտոնում։

ղեկտեմբերի 21-ին հրավիրվում է Երևանում գործող բոլոր կարող ուժերի ժողով, որն ընտրում է 25 անդամներից⁹ բաղկացած Եղբայրական օգնության խառը հանձնաժողով՝ սրբազանի նախագահությանը: Հիշյալ հանձնաժողովը փոխնախագահ Մ. Մովսիսյանի ստորագրությամբ 1914թ. ղեկտեմբերի 24-ին հատուկ նամակ է ուղարկում Գևորգ Ե կաթողիկոսին: Նամակում նշվում է, որ Տաճկաստանից գաղթած հայ ժողովրդի վերաբերմամբ հոգ տանելու համար Երևանում կազմակերպվել է մի կենտրոնական հանձնաժողով բաղկացած 25 անդամներից, որը սրբազան առաջնորդ Խորեն եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ ձեռնարկել է թե տեղական շրջանային հանձնաժողովներ կազմակերպելու գաղթականներին գյուղական շրջաններ տեղա-

1909թ. փետրվարի 1-ին Երևանի թեմի պատգամավորական ընդհանուր ժողովը ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ թեմի առաջնորդ է ընտրում Տ. Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանին: Սակայն ցարական կառավարությունը, որի աչքում հայր սուրբը դիտվում էր իբրև անբարեհույս անձ, չի հաստատում այդ ընտրությունը: Վեհափառը 1909թ. նոյեմբերի 25-ին կրկին դիմում է ռուսական կառավարությանը՝ նրան Երևանի թեմական առաջնորդ հաստատելու խնդրանքով, և ղեկտեմբերի 4-ին ստանալով Կովկասի փոխարքայի համաձայնությունը՝ նույն ամսի 13-ի սրբատառ կոնդակով Տ. Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանին կարգում է Երևանի հայրապետական թեմի փոխթեմակալ:

1909թ տվյալներով խնդրո թեմի մեջ մտնում էին Կարսի, Հին Նախիջևանի, Սյունյաց (կամ Տաթևի), Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի փոխանորդությունները՝ 650 գործող եկեղեցիներով և 16 վանքերով: 1932-1938թթ. Խորեն Մուրադբեկյանը եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16, 19, 20, 43, 49:

⁹ Հեղինե Խաչատրյան, Եղիսաբեթ Տեր-Հովակիմյան, Վարդուհի Հունանյան, [] Մուսիմյան, Տ. Շահնազարյան, Վարսենիկ [], Վերգինե Տեր-Գրիգորյան, Սրբուհի Տեր-Մարտիրոսյան, Էլեանորա Հասան-Ջալալյան, Նինա Ղորղանյան, Շուշանիկ Հարությունյան, Ամենիկա Հասան-Ջալալյան, Մկրտիչ Մուսիմյան, բժիշկ Արմենակ Մելիքյան, Ալեքսանդր Ազիզյան, Արամ Մալխասյան, բժիշկ Հովհաննես Հովհաննիսյան, Հովհաննես Մելիքյան, Վասիլ Եղիազարյան, Գևորգ Ամիրյան, Գրիգոր Տեր-Խաչատրյան, Սիրեկան Տեր-Մարտիրոսյան, Հայրապետ Գաբրիելյան և Գևորգ Ահարոնյան: Տե՛ս ՀԱԱ., ֆ. 57, ց.2, գ. 1257, ք. 1:

փոխելու և քաղաքում՝ թաղական կոմիտեներ քաղաքի մեջ տեղավորելու համար¹⁰:

Հանձնաժողովի ծրագիրն արժանանում է կաթողիկոսի հավանությանը: Դեկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած ժողովում հանձնաժողովը համալրվում է նոր անդամներով, ընտրվում է գործադիր մարմին, այնուհետև կազմակերպվում են ծխական-համայնական ենթակոմիտեներ ու զանազան ենթաբաժանմունքներ, որոնք գործելու էին գործադիր մարմնի հրահանգներով ու ցուցումներով¹¹:

Երկու օր անց՝ դեկտեմբերի 28-ին, Հայրապետական կոնդակով Գևորգ Ե կաթողիկոսը ստեղծում է Էջմիածնի եղբայրական օգնության գլխավոր գործադիր հանձնաժողովը՝ որպես ղեկավար մարմին: Այն ուներ երեք ճյուղ՝ Էջմիածնի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի: Երևանի ճյուղի մեջ մտնում էին նաև Նոր Բայազետի, Ներքին Ախտայի և Ելենովկայի եղբայրական օգնության կոմիտեները¹²:

Տարբեր աղբյուրներ փաստում են, որ 1914 թ. դեկտեմբերի վերջերից սկսած Արևմտյան Հայաստանի զանազան շրջաններից մազապուրծ եղած հայերի առաջին քարավաններից հարյուրավոր ընտանիքներ կանգ են առել նաև Նոր Բայազետի գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում: «Հորիզոն» թերթի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ «Դեկտեմբերի 22-ին հեռագրով (թեմակալ առաջնորդի կողմից-Հ.Հ.) հայտնվեց, որ Ալաշկերտի գաղթականներից մոտ 500 ընտանիք ուղարկվելու են Նոր Բայազետի շրջանը: Ամնիջապես քաղաքային տանը տեղի ունեցավ բազմամարդ (հիմնական մասը արիեստավորներ և երկրագործներ) խորհրդակցություն, որը ընտրեց հանձնաժողով՝ զբաղվելու գաղթականներին ընդունելու և տեղավորելու խնդիրներով»: Այնուհետև նշվում է, որ հանձնաժողովի ներկայացուցիչ Ստեփան Բատիկյանն ուղևորվեց Երևան՝ կազմակերպելու գաղթականների տեղափոխելու¹³ գործը Նոր Բայազետի

¹⁰ ՀԱԱ., ֆ. 57, ց. 2, գ. 1257, թ. 1:

¹¹ «Նահատակ Հայրապետը», էջ 27:

¹² ՀԱԱ., ֆ. 472, ց. 1, գ. 4, թ. 5:

¹³ Այս կապակցությամբ կարևոր ենք համարում վկայաբերել հետևյալ տեղեկությունը: Նոր Բայազետի գավառի Ազգային կոմիտեն Թիֆլիսի

գավառ¹⁴: «Մշակ» թերթի այս գավառի մշտական թղթակից Գ. Սինանյանը այդ մասին հետևյալ մանրամասներն է պատմում. «Թուրքաց փախստական գաղթականների հոսքը հասավ նաև մեր քաղաքը (Նոր Բայազետ-Յ.Յ.): Այդ առիթով Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության¹⁵ տեղիս ճյուղի¹⁶ նախաձեռնությամբ դումայում ժողով գումարվեց: Հավաքվել էր մեծ բազմություն, որը թեմակալ առաջնորդի հեռագիրը լսելով՝ միաձայն ընդունեց գաղթականների ընդունելությունը մեզանում: Որոշվեց ընդունել 500 ընտանիք, բայց ինչպես երևում է, ուղարկելու են ավելի շատ թվով ընտանիքներ»: Հարկ համարվեց, - մշում է հողվածագիրը, - գաղթականների մի մեծ բաժին տեղավորել գավառի Դարաչիչագի շրջանի գյուղերում, ուր անցյալ տարի (1914 թ.) հացի բերքը ավելի առատ է եղել, քան գավառի մյուս մասերում, ուր գաղթականների ծանրությունը ընկնելով ազատ

կենտրոնական կոմիտեին է ուղարկում նոյեմբերի 29-ի նիստում ընդունած՝ գավառի հայքնակ գյուղերում փախստական հարյուրավոր ընտանիքներին ապաստան տալու որոշումը: Ընտանիքների տեղավորման համար նախնական ծախսերը շատ են լինելու, ուստի համայնության ղեպքում կոմիտեն խնդրում է բյուրոյից գաղթականների ծանապարհի ծախսը բյուրոն իր վրա վերցնի: Տե՛ս «Հորիզոն», 6 դեկտեմբերի 1914, թիվ 273:

¹⁴ Նույն տեղում, 6 հունվարի 1915, թիվ 4:

¹⁵ Այսուհետ՝ ԿՀ ԲԸ:

¹⁶ 1889 թ. Նոր Բայազետ քաղաքում միտք է հղանում՝ տեղում բացել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության մասնաճյուղ՝ օգնելու կարիքավոր և ընչազուրկ ընտանիքներին, ինչպես նաև բազմաթիվ աղքատ և ծնողազուրկ երեխաներին տարրական կրթության տալու համար: 1889 թ. մայիսի 1-ին հիշյալ ընկերությունից ստացվում է թույլտվություն ընկերության տեղական մասնաճյուղ բացելու վերաբերյալ: Նույն տարվա հունիսի 5-ին մասնաճյուղը բացվում է: Այդ օրը գավառի գործակալ Եղիազար քահանա Տեր-Միքայելյանի նախաձեռնությամբ Ստ. Բատիկյանի գրադարանում կայացած ժողովը փակ քվեարկությամբ վարչության անդամներ ընտրեց Ստեփան Բատիկյանին, Երվանդ Ատոմյանին, Գևորգ Արծրունուն, Արշակ Մամիկոնյանին և Ավետիս Բուռնազյանին: Տե՛ս *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 142: Հավելենք, որ 1914 թ. Կ Հ Բ Ը-ն ուներ 66 մասնաճյուղ: Տե՛ս «Հորիզոն», 17 ապրիլի 1914, թիվ 204:

Ժողովրդի վրա՝ կարող է ազդել և հացի գներին և թանկություն առաջացնել¹⁷: Այդ ժողովում ներկա գտնվողները միաժամուռ քվեարկեցին փախստականներին ընդունելու օգտին:

Ժողովում հարց դրվեց ընտրել մի մարմին, որը պետք է հոգար փախստականների առօրյա կարիքները: Առաջարկվում է այդ հոգատարությունը թողնել ազգային կոմիտեի վրա: Սակայն նկատի ունենալով նրա ծանրաբեռնվածությունը, ուստի բարվոք համարվեց ընտրել 8-10 հոգանոց հանձնաժողով և կցել այդ կոմիտեին¹⁸:

Գ. Սինանյանը տեղեկացնում է փախստականների հետ կապված այլ մանրամասների մասին ևս: «Այժմ արդեն գաղթականների հոսանքը մտել է մեր գավառը, ուր հյուսիսային մասի առաջին հայ գյուղերից սկսած (Արզաքանդ, Ալափարս, Բջնի և այլն) տեղավորվելով պետք է անցնեն մինչև գավառի հարավային ծայրը՝ Բասարգեչար և ապաստանեն 57 հայ գյուղերում»¹⁹:

Սույն հոդվածի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ գավառի իշխանություններն ու բնակչությունը ինչպես որ հարկն է պատրաստվել էին փախստականներին ընդունելու և տեղավորելու ազգամվեր գործին: «Արդեն քաղաքումս (Նոր Բայազետ-Յ.Յ) մոտ 40 բնակարաններ են պատրաստված՝ գաղթականների համար,- գրում է Սինանյանը,- վառելիքի հոգսը նույնպես քաշված է: Գովելի է մեր քաղաքացիների՝ վարմունքը, որոնք պատրաստ են ամեն կողմով օգնության գալ և կերակրել փախստականներին»²⁰:

Այս համոզմանն է մեզ բերել նաև նորբայազետցի ճանաչված մտավորական և հանրային գործիչ Վահան Աֆրիկյանի «Հորիզոն» թերթում տպագրած հոդվածում տեղ գտած հետևյալ տողերը. «Հունվարից սկսվեց գաղթականների գաղթը. միմյանց հետևից շարան-շարան գալիս էին մերկ ու բոկոտն, քաղցած ու ծարավ թշվառները: Գաղթականները բաժանված են տներում ու գյուղերում, պետք է նրանց վրա խնամք տանել, հսկողու-

¹⁷ «Մշակ», 22 հունվարի 1915, թիվ 14:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում:

թյուն ունենալ: Հանդես է գալիս կանանց խումբը ու մինչև այժմ շաբաթը մեկ անգամ շրջում և կարիքներին իրազեկ լինում ու հոգացողություն անում»²¹:

Ցեղասպանության հետևանքով սկիզբ առած հայ փախըստական զանգվածների շարժընթացը դեպի Արևելյան Հայաստան շարունակվում էր:

1915թ. հունվարի սկզբներին թուրքական և քրդական վայրագությունների հետևանքով ավելի քան 60 հազար հայեր (2/3-ը արևմտահայեր, իսկ 1/3-ը պարսկահայեր)²² լքեցին իրենց բնակավայրերը և պատսպարվեցին Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Նախիջևանի շրջաններում:

Այդ ընթացքում ասորի գաղթականների մի խումբ (20 հազար շունչ) Ուրմիայից և Սալմաստից տեղափոխվեց Երևանի նահանգ²³: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ ստեղծված ծանր պայմաններում անգամ, Հայաստանում աչքաթող չէին անում մահ ալյազգի գաղթականների հետ կապված բոլոր խնդիրները և կանխորոշում հետագա անելիքները: Մեկ օրինակն էլ բավական է դրանում համոզվելու համար: 1915 թ. հունվարի 9-ին Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի դիվանապետ Բագրատ եպիսկոպոսը Էջմիածնից հեռագրում է Թիֆլիս՝ Պետական դումայի պատգամավոր, փախստականների ճակատագրով մտահոգ և նախանձախնդիր Միքայել Պապաջանյանին²⁴ և նրան տեղեկացնում, որ Վեհափառ կաթողիկոսը հեռագրով դիմել է

²¹ «Հորիզոն», 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

²² Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են պարսկահայերը՝ կապված Ատրպատականի շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ: 1915 թ. հունվարի սկզբների դրությամբ (գաղթը սկսվել է դեկտեմբերի 15-ին և վերջացել է հունվարի 11-ին) Թավրիզից, Մարաղայից, Ուրմիայից, Սալմաստից և Խոյից գաղթել են մոտ 15 հազար հայեր, որոնք հիմնականում տեղավորվել են Նախիջևանի, Շարուրի շրջաններում և Դարալագյազի գյուղերում: Տե՛ս «Հորիզոն», 28 հունվարի 1915, թիվ 21:

²³ Տե՛ս «Հորիզոն», 28 հունվարի 1915, թիվ 21:

²⁴ Մ. Պապաջանյանը մտահոգ էր բնաջնջումից հրաշքով փրկված և Արևելյան Հայաստանում, Անդրկովկասում և այլուր պատսպարված տասնյակ հազարավոր իր տարաբախտ հայրենակիցների անասանելի

Կովկասի փոխարքային, որ կարգադրություն լինի՝ տեղավորել Պարսկաստանից եկած փախստականներին, Երևանի նահանգի այլ քրիստոնյա գյուղերում: Եվ ապա ավելացնում է՝ նկատի ունենալով, որ հայ գյուղերը արդեն լցված են հայ փախստա-

ճակատագրով: Նա բամաթիվ անգամներ մեկնել է փախստականաբնակ վայրերը ծանոթանալու տեղահան եղած, ահ ու սարսափի մեջ ընկած բնակչության դրության հետ և նրանց անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպելու նպատակով: Այս մասին ուշագրավ բազմաթիվ տեղեկություններ են սփռված ժամանակի մամուլի հրապարակումներում: Ահավասիք, մեկը՝ դրանցից, որ տպագրել է «Մշակ» թերթը իր 1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի համարում: Նկատի ունենալով, որ հողվածը փախստականների հիմնահարցին վերաբերող ուշագրավ և հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում, ուստի կարևոր ենք համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ, առանց խմբագրական միջամտության: Այսպես՝ Թիֆլիս վերադարձավ Պապաջանյանը, որ հաղորդեց մեզ հետևյալ տեղեկությունները: Նա գնացել էր Կարս, Սարիղամիշ, Միջին-կերտ և Կարաուրզան: (Գնացել էր 1914 թ. դեկտեմբերի 4-ին, վերադարձել՝ 1915 թ. հունվարի 8-ին: Տե՛ս «Մշակ» 30 դեկտեմբերի 1914 թիվ, 301, 9 հունվարի 1915, թիվ 10:) Նրա նպատակն է եղել ծանոթանալ գաղթականների խնդրի հետ: Դեկտեմբերի 11-12-ի գիշերը նա, իրենից անկախ պատճառներով, ստիպված է եղել վերադառնալ Կարաուրզանից և Սարիղամիշից, իսկ այդտեղից նա մեկնել է Կարս, կռիվը սկսվելուց մի քանի ժամ հետո, դեկտեմբերի 12-ին: Գաղթականների խնամատարության համար Սարիղամիշում կազմակերպվել էր մի առանձին մարմին, բայց այժմ պետք է թողնել ու մտածել նրանց օգնելու նոր ձևի մասին մի այլ տեղ: Բացի արդեն եղած գաղթականներից, որոնց թիվը հասնում է 90-100 հազարի, սկսվել է գաղթականների նոր հոսանք Օլթիի և Սարիղամիշի շրջաններից: Հայ գաղթականներից բացի դեպի Կարս են գնում և ռուս գյուղացիները (աղանդավորներ) Սելիմ գյուղից, և հույներ՝ Սարիղամիշից և Օլթիի շրջաններից:

Անհրաժեշտ է տեղում կազմակերպել օգնության գործը: Ամենից նպատակահարմար է հանձնել գործը Ալեքսանդրապոլի կոմիտեին, որ բազմանդամ է, և որի մեջ մտնում են տեղական գրեթե բոլոր հասարակական գործիչները: Ինչպես երևում է, գաղթականների հոսքը մեծ է լինելու և նրանց թիվը ոչ միայն կրկնապատկվելու, այլև եռապատկվելու է:

Անհրաժեշտ է,- ասաց Պապաջանյանը,- հասարակական ուժերի սաստիկ լարում: Հավանական է, որ, երբ որոշվի մեր ռազմագիտական դիրքը, այն ժամանակ կարելի կլինի գաղթականների մի մասը ուղարկել՝

կաններով, որ ձմեռվա պատճառով հաղորդակցություն չկա լեռնային գյուղերի հետ և դաշտային հայ գյուղերն անկարող են պահպանել միաժամանակ թե հայ և թե ասորի փախստականներին, ուստի Երևանի նահանգում 17 գյուղեր կան, որոնք կարող են պատսպարել ասորի փախստականների մեծ մասին, որոնց թիվը մոտ 20 հազար է²⁵:

Ուսումնասիրությունը²⁶ ցույց է տվել, որ պաշտոնական ոչ լրիվ տվյալներով 1915 թ. հունվարի դրությամբ Երևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում փախստական հայերի (հիմնականում ալաշկերտցիներ, հին բայազետցիներ, վանեցիներ, մշեցիներ և այլն) ընդհանուր թիվը կազմում էր 30 հազար 800 մարդ²⁷:

աշխատելու ճանապարհների վրա: Նա դիմումներ է արել այդ ուղղությամբ Բաքվի բյուրոյի ներկայացուցչի հետ, ուր հարկն է, այն է՝ զինվորական իշխանություններին և դրական պատասխան է ստացել, որ աշխատանքներ կտարվեն: Հավանորեն շուտով կսկսվի գործը: Գաղթականներին պետք է դասավորել Ալեքսանդրապոլի շրջանում և ավելի հեռու»: Տե՛ս «Մշակ», 17 դեկտեմբերի 1914, թիվ 285:

²⁵ «Մշակ», 11 հունվարի 1915, թիվ 12:

²⁶ Երևանի Եղբայրական օգնության կոմիտեի վիճակագրական հանձնաժողովը ստանալով մույն կոմիտեի և Համառուսական զեմստվոյական միության ներկայացուցչի հանձնարարությունները, անցյալ հունվար ամսի սկզբից ձեռնարկեց վիճակագրել Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից եկած փախստականներին, ինչպես և ռուսահպատակ փախստականներին: Վիճակագրությունը տեղի ունեցավ հունվարի 30-ին բոլոր տեղերում միաժամանակ: Վիճակագրությունը ընդգրկեց այն բոլոր շրջանները, որտեղ ապաստան էին գտել ոչ միայն Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականները, այլև թուրքական գորքի առաջխաղացման պատճառով ռուսահպատակ փախստականները: Այսպիսով՝ վիճակագրության ենթարկվեցին Երևանի նահանգի յոթ և Կարսի շրջանի չորս գավառները, ինչպես և Թիֆլիսի նահանգի մեկ գավառը՝ Ախալքալաքը: Երևանի նահանգի և գավառների վիճակագրությունը կատարվեց ներկայի հանձնաժողովի 6 անդամների անմիջական հսկողությամբ, աշխատակցությամբ երիտասարդ ուժերի ու մասնավորապես ուսուցիչների: Տե՛ս «Հորիզոն», 7 մարտի 1915, թիվ 52:

²⁷ «Մշակ», 31 հունվարի 1915, թիվ 21:

Երևանի նահանգում 1915 թ. մարտին կատարված միօրյա ցուցակագրության համաձայն այս նահանգում, բացի Ալեքսանդրապոլի գավառից, հայ փախստականների թիվը եղել է 24665, որից 3065 շունչը գնացել են զանազան տեղերը, իսկ մնացած 21600 շունչը ապաստանել են Երևան քաղաքում՝ 1258 հոգի, Երևանի գավառում՝ 3344, Էջմիածնի գավառում՝ 6920, Նախիջևանի գավառում՝ 5292, Սուրմալուի գավառում՝ 2974, Շարուր-Ղարալազյազի գավառում՝ 993, և Նոր Բայազետի գավառում՝ 820 հոգի, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում, չհաշված Ղարաքիլիսայինը՝ 6500, այսինքն՝ ընդհանուր թվով 31166 մարդ²⁸:

Նոր Բայազետի գավառում վերը նշված 820-ից բացի, այլ աղբյուրներում նշվում են նաև 1000, 1200 և 1400 մարդ²⁹: Վիճակագրական տվյալների այս անհամապատասխանությունը թերևս կապված է այդ ժամանակներում ոչ միասնական ու թերի անցկացված վիճակագրության հետ: Մեր կարծիքով ճիշտ թիվը 1200-ն է: Այս համոզմանն է մեզ բերում պատերազմից տուժածներին օգնող Կովկասյան կոմիտեի լիազոր Ա. Պավլովի՝ 1915 թ. հունվարին կոմիտեին հասցեագրված զեկուցագրում տեղ գտած հետևալ նախադասությունը. «Այդ հաշիվը (խոսքը վերաբերում է 1200-ին-Յ.Յ.) նահանգապետի առաջարկությամբ կազմվել է առանձին ոստիկանական պրիստավների և հաշվառար միջնորդների ձեռքով»³⁰:

Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից եկած փախըստականների գործընթացի պատկերը, ըստ հունվարին անցկացված վիճակագրության, առանձին գավառներով ներկայացվում է ներքոհիշյալ աղյուսակում³¹:

²⁸ Նույն տեղում, 10 մարտի 1915, թիվ 277:

²⁹ Տե՛ս «Մշակ», 9 մայիսի 1915, թիվ 9, 15 դեկտեմբերի 1915, թիվ 277, «Հորիզոն», 3 հոկտեմբերի 1915, թիվ 223:

³⁰ «Մշակ», 31 հունվարի 1915, թիվ 21:

³¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 7 մարտի 1915, թիվ 52:

Գավառներ և քաղաքներ ³²	Հայեր				Ասորիներ				Ընդամենը	
	Տուն	Շունչ	Բացա- կայում են	Այծմ ներկա- յիս	Տուն	Շունչ	Բացա- կայում են	Այծմ ներկա- յիս	Տուն	Շունչ
Երևան քաղաք	244	1435	177	1258	30	147	29	118	274	1376
Երևանի Գավառ	588	3765	422	3343	922	5700	1195	4505	1510	7848
Շարու- Ղարալագյազի գավառ	173	1077	84	993	263	1529	342	1187	436	2186
Էջմիածնի գավառ	917	7702	782	6920	8	39	13	26	925	6946
Նախիջևանի գավառ	10 60	6517	1225	5292	33	211	45	166	1093	5458
Սուրմալուի գավառ	389	3284	310	2974	-	-	-	-	389	2974
Նոր Բայազետի գավառ	135	885	65	820	-	-	-	-	135	820 ³³
Ընդամենը	3506	24665	3065	21600	1256	7626	1624	6002	4762	27608

Աղյուսակում բերված տվյալներից ակնառու է, որ փախըս-տականների մի խոշոր զանգված կանգ է առել Երևանի, Նա-խիջևանի և Սուրմալուի գավառներում: Փախստականների նման ձգտումը կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով.

1. Արևմտյան Հայաստանին և Պարսկահայքին որքան կարելի է մոտ գտնվելու հանգամանքով, քանզի փախստա-

³² Ծանոթություն.

ա) Ներկա գտնված փախստականների ընդհանուր թվի՝ 27602-ի մեջ չեն մտնում գաղթի ընթացքում սպանվածները, մեռածները, ինչպես նաև անհետ կորածները, որոնք կազմում էին բավական մեծ թիվ:

բ) Այդ թվի մեջ չեն մտնում նաև մեծ թվով հայ և ասորի ընտանիքներ, որոնք մինչև հունվարի 30-ը, այսինքն՝ վիճակագրության օրը, ուղևորված են եղել Թիֆլիս և Ռուսաստան: Տես «Հորիզոն», 7 մարտի 1915, թիվ 52:

³³ Փախել են Ղարաքիլիսայից, Ալաշկերտից, Դիադինից, Իրեցու գյուղից, Մոլլա-Սուլեյմանից, Ջետիկանից և այլ վայրերից: Տես «Մշակ», 9 մայիսի 1915, թիվ 98:

կաններին չէր լքել հայրենի օջախները վերադառնալու հույսը, և նրանք սրտատրոփ սպասում էին այդ օրվան:

2. Նշված գավառներում փախստականների բնակության համար սոցիալական կացությունն ավելի տանելի էր:

Նոր Բայազետի գավառում ապաստանած փախստականների զգալի մասն ավելի քան 26%-ը տեղավորվեցին Ելենովկայի շրջանի գյուղերում՝ Ծաղկունք՝ 5 տուն, 38 շունչ, Շահիրիզ՝ 6 տուն, 39 շունչ, Չիբուխլու՝ 9 տուն, 73 շունչ, Գոմաձոր՝ 2 տուն, 18 շունչ, Դոմաշեն՝ 4 տուն, 28 շունչ, Ցամաքաբերդ՝ 2 տուն, 18 շունչ: Ընդամենը՝ 28 տուն, 214 հոգի³⁴:

1915 թ. սկզբներից Երևանի նահանգի հայությունն ուժից վերջանք էր գործադրում ընդունելու և տեղավորելու Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկաստանի տարբեր շրջաններից եկած հայ փախստականներին: Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ 1914 թ. վերջերից մինչև 1915 թ. սկիզբը փախստականների թիվը Արևելյան Հայաստանում հասնում էր ավելի քան 100 հազարի³⁵:

Երևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում կուտակված արևմտահայ փախստականների սեռատարիքային կազմն ըստ Մ. Պապաջանյանի տվյալների այսպիսին էր՝ 40-50 %-ը երեխաներ էին, 30-40%-ը՝ կանայք, իսկ 20-30%-ը՝ տղամարդիկ³⁶:

Փախստականների տեղաշարժերն ընդգրկել էր և Նոր Բայազետի գավառը: Սիա թե ինչ ենք կարդում «Հորիզոն» թերթի էջերից մեկում. «Երևանի նահանգապետը հեռագրով հայտնելով, որ Նոր Բայազետի գավառ են գալու 6000 փախստականներ, կարգադրում է հոգ տանել Նոր Բայազետի գավառում տեղավորելու մասին»: Թերթի տեղեկացմամբ գավառապետ Ֆիլիպովը, խորհրդակցելով Եղբայրական օգնության կոմիտեի հետ, որոշում է փախստականներին տեղավորել 59 հայկական գյուղերում, միջին թվով 100 շունչ³⁷: Այնուհետև նշվում է, որ

³⁴ «Հորիզոն», 18 փետրվարի 1915, թիվ 37:

³⁵ Նույն տեղում, 4 հունվարի 1915, թիվ 3, ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 109, թ. 165:

³⁶ *Р. Багдасарян*. Геноцид и армянская интеллигенция России, Е., 2003, с. 188.

³⁷ «Հորիզոն», 20 օգոստոսի 1915, թիվ 186:

գավառապետը, պրիստավը և լիազոր Լ. Պետրոսյանը մեկնել են Սուխոյ Ֆոնտան գյուղը՝ դիմավորելու և ընդունելու փախըստականներին³⁸:

Նույն թերթի մեկ այլ հրապարակումից իմանում ենք, որ օգոստոսի 20-31-ը Ելենովկայի խճուղով դեպի Նոր Բայազետ քաղաք են անցել Վանի, Ալաշկերտի, Ախլաթի և Մանազկերտի շրջաններից փախած թվով 2458 շունչ՝ 543 ընտանիք արևմտահայեր³⁹:

Աղբյուրները վկայում են, որ 3380 փախստականներ էլ կանգ էին առել Ներքին Ախտայի շրջանի հարկի տակ և տեղավորվել նրա 16 գյուղերում՝ Ներքին Ախտայում՝ 472 մարդ, Վերին Ախտայում՝ 250, Քաղսիում՝ 295, Յայջիում՝ 138, Մաքրավանքում՝ 80, Սոլակում՝ 199, Ուղամալում՝ 290, Ֆառուխում՝ 65, Քարվանսարայում՝ 250, Աղփարայում՝ 133, Արզաքանում՝ 155, Ալափարսում՝ 475, Թայչարուխում՝ 220, Բջնիում՝ 272, Թեգխարաբայում՝ 36 և Բաբաքչիում՝ 50 մարդ⁴⁰:

Փախստականների խմբերում եղել են նաև քուրդ երկու ընտանիքներ, որոնք հաստատվել են Դավախարաբա քրդաբնակ գյուղում:

Փախստական հայերի թիվը քննության առարկա գավառում շարունակաբար մեծանում էր: 1917 թ. հունիսին արված վիճակագրության համաձայն այստեղ ապրող փախստականների թիվը տատանվում էր 10 հազարից 12 հազարի⁴¹ միջև, երբ ստացվեց ռուսական կառավարության՝ փախստականներին նախկին բնակավայրերը վերադառնալու հրահանգը: Խուսքը այն մասին է, որ ռուսական զորքերի հետ վերադառնալով Արևմտյան Հայաստան նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին ռուսահայաստան և այլուր քշված փախստականների հայրենադարձության համար: Մոտ 150 հազար արևմտահայ փախստականներ վերադարձան հայրենի օջախները:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, 15 սեպտեմբերի 1915, թիվ 207:

⁴⁰ Նույն տեղում, 22 սեպտեմբերի 1916, թիվ 211:

⁴¹ «Մշակ», 13 հուլիսի 1917, թիվ 143:

Հայրենի բնօրրանից փախստական դարձած հայությունը ժամանակավոր բնակավայրերում բազում պատճառներով ընկնում էր աննախադեպ ծանր վիճակի մեջ: Նախ՝ նրանցից շատերը, փախուստից առաջ կամ փախուստի ճանապարհին կորցրել էին ամեն ինչ և զրկվել ապրուստի ամենատարրական միջոցներից: Մի քանի օրինակներ բերենք այս ծավալուն հարցից: Այսպես, ԿՀԲ ընկերության լիազոր Շարաֆյանը, որ ընկերության կողմից ուղարկված էր Սարիղամիշի շրջան մանրամասն ծանոթանալու փախստականների դրությանը, ընկերությանը հասցեագրած զեկուցագրում նշում է, որ 11 գյուղերից փախել են հայերը և ոչ մեկը չի կարողացել հետը ոչինչ վերցնել, որովհետև նրանցից ամեն մեկը աշխատել է միայն իր կյանքը ազատել վերահաս վտանգից⁴²:

Դարաչիչագի շրջանի Ռնդամալ գյուղից «Հորիզոն» թերթին հայտնում են, որ այստեղ ևս շարան-շարան գալիս են տաճկահայ փախստականներ, բոլորն էլ մերկ, ոտաբոբիկ, բաղկացած մեծ մասամբ կանանցից և երեխաներից⁴³:

Ընթերցողին արդեն լավ հայտնի է. Պետրոսյանը, անդրադառնալով Նոր Բայազետի գավառում տեղավորված փախստականների կացությանը, տվել է հետևյալ նկարագիրը. «Վերջին օրերս գաղթականները գալիս են ու գալիս: Բոլորը մերկ, գունատ, նվազած, ոսկրացած: Կատարյալ ուրվականներ: Տնքոցից միայն իմացվում է, որ նրանք շնչավոր են: Մեծ մասը՝ կանայք ու երեխաներ»⁴⁴:

Մյուսը՝ փախստականների հիմնախնդիրները լուծելու հարցում ցարական իշխանությունների շահարգրգիռ վերաբերմունքի բացակայությունն էր:

Փախստականներին երևանի նահանգում և նրա առանձին գավառներում տեղավորելու դժվարությունների թվին կարելի է դասել արևելահայության ծայրահեղ վատթարագույն սոցիալական պայմանները և նրա խղճուկ ապրելակերպը: Երկրի գո-

⁴² «Հորիզոն», 8 դեկտեմբերի 1914, թիվ 274:

⁴³ Նույն տեղում, 15 սեպտեմբերի 1915, թիվ 207:

⁴⁴ Նույն տեղում, 3 ապրիլի 1915, թիվ 71:

յատևման և զարգացման երաշխիքը՝ տնտեսությունը, գրեթե զրոյական մակարդակի վրա էր: Այս առումով Նոր Բայազետի գավառը սոսկալի վիճակ էր ներկայացնում:

Այսպիսով, ցեղասպանության դժոխքից հազիվ հազ փրկված ուրվականի նմանվող փախստականները հայտնվել էին անհուսության վերջին եզրագծին: Նրանք թեև ստանում էին պետականորեն հատկացված իրենց պարենը հացով կամ դրամով օրական 1½ ֆունտ ալյուր և 3 կոպ. փող, բայց ևայնպես կանոնավոր սնունդ նրանց չըջանում բացակայում էր⁴⁵: Եվ ահա թե ինչու դժգոհությունը փախստականների մեջ օրավուր մեծանում էր: Բազմաթիվ փաստերից նշենք դրա խոսուն օրինակներից մեկը: 1916 թ. դեկտեմբերին Երևան քաղաքի փախստականները տեղի իշխանություններին բողոքում էին իրենց գոյությանը սպառնացող վտանգի մասին: «... այսօր ապրուստի ու եղանակի պահանջներն ավելի վտանգավոր կերպարանք ստացած են... Անոթի ու մերկ, անտուն ու անտեր ժողովուրդը, ներկա եղանակի խստություններու մեջ, ձգած է իր բախտին ու ասոր քմահաճույքին»⁴⁶:

Ժամանակի պարբերական մամուլը հրապարակումներով հայ հանրության ուշադրությունն էր հրավիրում այդ հանգամանքի վրա: Այսպես, Նոր Բայազետից «Մշակ» թերթին ահազանգում են, որ ձեռք առած միջոցներն անգոր են դիմագրավելու՝ սննդի, մաքրության և առողջապահական միջոցներից զուրկ գաղթականությանը⁴⁷:

Հատկանշական է, որ Հայաստանում և ռուսական կայսրության հայաշատ վայրերում հայության հայացքն ուղղվեց դեպի տարաբախտ հայրենակիցների կողմը: Փախստականներին տանիք տալու և դժվարին կացությունից նրանց դուրս բերելու համար հայրենասիրական լայն շարժում սկսվեց հայ իրականության մեջ: Նրանց փրկարար ձեռք մեկնեցին Ռուսաստանի ու Կովկասի քաղաքներում և այլուր գործող և նորա-

⁴⁵ «Մշակ», 24 սեպտեմբերի 1915, թիվ 209:

⁴⁶ Նույն տեսում, 27 դեկտեմբերի 1916, թիվ 289:

⁴⁷ Նույն տեղում, 13 հուլիսի 1917, թիվ 143:

ստեղծ բարեգործական ընկերությունները՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը և նրան կից Կենտրոնական կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց ընկերությունը⁴⁸ և նրան կից Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովը, Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը⁴⁹ և նրան կից Գաղթականական կոմիտեն (բոլորն էլ Թիֆլիսում), Բաքվի հայոց-մարդասիրական ընկերությունը⁵⁰, Բաքվի նպաստամատույց կոմիտեն⁵¹, Մոսկվայի⁵² և Պետրոգրադի հայկական կոմիտեները, Համառուսական քաղաքների միությունը և այլն, որոնք փախստականների տկարացած վիճակը մեղմելու, նրանց կարիքները հոգալու համար տրամադրեցին հսկայական ֆինանսական ու նյութական միջոցներ:

Այդ ուղղությամբ մեծ ծավալի աշխատանք կատարեց հատկապես Մոսկվայի հայկական կոմիտեն: «Հորիզոն» թերթը այդ առիթով գրում էր. «Մոսկվայի հայկական կոմիտեն մի չա-

⁴⁸ Այս ընկերության ստեղծման վերաբերյալ ուշագրավ է 1915 թ. հետևյալ տեղեկությունը. «Ի տեր հանգուցեալ երջանկահիշատակ Մաթեոս Երկրորդ կաթողիկոսի հրամանով հաստատված «Նպաստամատույց հանձնաժողովը», որ գործեց 1905-1910թթ. շրջանում և այժմ վերակոչված «Նպաստամատույց ընկերության» առանձին կանոնադրությամբ հաստատված մարմնավոր իշխանությունից դեռ 1912 թ. որոշել է բացառապես նվիրվել հայ փախստականների օգնության / գործին, որի մասին հեռագրով զեկուցված է ձերդ վեհափառությանը»: Խոսքը վերաբերում է Գևորգ Ե կաթողիկոսին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1258, թ. 4:

⁴⁹ Նոր Բայազետում 1914 թ. սեպտեմբերին հիմնվել է հիշյալ ընկերության բաժանմունքը, նախագահն էր Ա. Ալիխանյանը, անդամները՝ Ս. Խոտիկյանը, Վ. Մարկոսյանը, Լ. Պետրոսյանը և Գ. Տեր-Միքայելյանը: Տե՛ս «Հորիզոն», 13 հոկտեմբերի 1914, թիվ 226:

⁵⁰ Հիմնադրվել է դեռևս 1864թ. և նպատակ ուներ արևելահայության շրջանում լուսավորություն տարածել:

⁵¹ Ստեղծվել է 1915թ. Բաքվում Ստ. Շահումյանի նախաձեռնությամբ: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 576:

⁵² Ստեղծվել է 1914թ. մի քանի մոսկվաբնակ նշանավոր հայ մտավորականների /Զիվելեգով, Մամիկոնյան, Ծատուրյան, Կուսիկյան և այլք/ կողմից՝ օգնելու Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով փախստական դարձած ընտանիքներին:

փազանց համակրելի ու բավականին հարուստ հիմնարկություն է: Հիմնված է Մոսկվայի հայերի միջոցներով, նպատակն է ավտոնոմ կերպով ու լայն չափերով օգնության գալ մեր փախստականների բազմապիսի կարիքներին»⁵³: Իր գործունեության առաջին շրջանում, երբ գաղթի հոսանքը դեռ նոր էր ծայր առել, այդ կոմիտեի ցույց տված բազմակողմանի օգնությունը վեր է ամեն տեսակի գովեստներից: «Էլ որբանոցներ, էլ ամբուլատորիա, էլ տաք կերակուր, զանազան վայրերում բազմաթիվ սննդատու կայաններ, ամեն օր անընդհատ տասնյակ հանրակառքերով սահմանից մինչև Հայաստան փոխադրություն և այլն, և այլն, մի խոսքով ահագին մի գործունեություն, որի առաջ բոլորն էլ գլուխ էին խոնարհում և օրհնում Մոսկվայի հայերի կյանքը»⁵⁴, - գրում էր «Հորիզոն» թերթը:

Մամուլում և այլ աղբյուրներում պերճախոս բազմաթիվ փաստեր կան նաև մյուսների գործունեության վերաբերյալ, համաձայն որոնց՝ 1915թ. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը կից Կենտրոնական կոմիտեն Նոր Բայազետի գավառում կուտակված փախստականների կարիքների համար ուղարկել է 2000 ռ.⁵⁵, Բաքվի նպաստամատույց կոմիտեն՝ մոտ 3000 ռ.⁵⁶ և այլն:

Ներքին Ախտայում հանգրվանած փախստականներին պատսպարելու, սնունդ մատակարարելու և նրանց դեպի Նոր Բայազետ ճանապարհի դնելու համար Համառուսական քաղաքների միության կողմից այստեղ էին գործուղվել վանեցի երկու ուսուցիչներ՝ Արմենակ Աճեմյանը և Հովհաննես Մխիթարյանը⁵⁷: Այդ ամենի մասին ավելի հանգամանորեն կխոսենք հետագա շարադրանքի համապատասխան տեղում: Միության միջոցներով 1915թ. Նոր Բայազետում⁵⁸ և Ներքին Ախտայում⁵⁹ բացվեցին

⁵³ «Հորիզոն», 20 նոյեմբերի 1915, թիվ 262:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում, 4 ապրիլի 1915, թիվ 72:

⁵⁶ Նույն տեղում, 13 հունիսի 1915, թիվ 104:

⁵⁷ Նույն տեղում, 15 սեպտեմբերի 1915, թիվ 207:

⁵⁸ Տես նույն տեղում, 1 նոյեմբերի 1915, թիվ 946:

⁵⁹ Տես նույն տեղում, 29 սեպտեմբերի 1915, թիվ 213:

հիվանդանոցներ փախստականների համար: Վերոգրյալ բարեգործական ընկերությունների և միությունների կողմից ռուսական կայսրության փախստականաշատ վայրերում, այդ թվում և Երևանի նահանգում ստեղծվեցին մոր մասնաճյուղեր, գանազան հանձնաժողովներ, եղբայրական օգնության և գաղթականական կոմիտեներ, որոնց կազմերում ընդգրկվեցին տեղի հանրության երևելի և անառարկելի հեղինակություն վայելող ներկայացուցիչները:

Պատերազմից տուժածներին օգնող Կովկասյան կոմիտեի լիազոր Ա. Պավլովի (հունվարի 2-ին գործուղվել էր Երևանի նահանգ փախստականների դրությամբ ծանոթանալու և օգնություն կազմակերպելու նպատակով) կոմիտեին ուղարկած զեկուցագրից պարզվում է, որ Երևանում՝ գործում էր երկու այդպիսի կոմիտե փախստականներին օգնող 1. Նահանգային կոմիտե՝ Երևանի նահանգապետի նախագահության ներքո: Այս կոմիտեի միջոցները կազմում էին 5000 ռ., որը Կովկասի փոխարքայի կողմից հանձնվել էր նահանգապետի տնօրինությանը: 2. Երևանի հայոց կոմիտե (Էջմիածնի հայոց գլխավոր կոմիտեի բաժանմունքը) Խորեն Մուրադբեկյան եպիսկոպոսի նախագահությամբ: Կոմիտեն իր տրամադրության տակ ուներ 23 հազար ռուբլի գումար⁶⁰:

Բացի դրանից՝ հայ հանրությունը ազգահաճո այդ գործին նպաստում էր նաև այլ եղանակներով, ինչպես օրինակ, եղբայրական օգնության կոմիտեների միջոցով: Վերջիններիս հասույթը գոյանում էր մասնավոր անձանց ու զանազան ընկերությունների, հիմնարկությունների ու քաղաքների կողմից ուղարկված դրամական միջոցներից: Այս կապակցությամբ ուշադրություն են գրավում թվական հետևյալ տվյալները: 1916թ. Երևանի նահանգի եղբայրական օգնության կոմիտեներին Պետրոգրադ քաղաքը տվել էր 47 հազ. ռ., նույն տեղի հայությունը՝ 77 հազ. ռ. և եկեղեցական խորհուրդը՝ 100 հազ. ռ., Ախալցխայի հայությունը՝ 3 հազ. ռ. և այլն: Այդ ամենից նրանց բյուջեն մինչև

⁶⁰ «Մշակ», 31 հունվարի 1915, թիվ 21:

1916թ. ունեցել է մոտք 1.400.000 ռ., նախորդ տարվա նույն ժամանակամիջոցի 1.265.968 ռ. դիմաց⁶¹:

Այդ հասույթը կուտակվում էր նաև բնակչությունից հանգանակություն կատարելու միջոցով՝ բնամթերքի և դրամական վճարումների տեսքով: Վճարումների չափը և տեսակը համապատասխանել են բնակչության տնտեսական վիճակին և զբաղմունքին:

Հանգանակության կարևորությունը գիտակցում էին փախստականների խնդիրներին առնչվող և դրանց լուծմամբ մտահոգ պետական և հասարակական կազմակերպությունները, հեղինակավոր անհատները, բարերարները և պաշտոնատար անձինք:

Շահագրգիռ վերաբերմունքի դրսևորում էր Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի ստորագրությամբ 1914թ. նոյեմբերի 1-ի հատուկ գրությունը՝ ուղղված Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովին՝ հայ փախստականների օգտին հանգանակություններ կատարելու թույլտվություն ստանալու մասին: Գրությունում նշվում էր, որ տաճկական իշխանությունների և զորքի առանձնահատուկ ինկվիզիցիայի պատճառով, իսկ պատերազմական գործողությունների շրջանում անպաշտպան հայ ընտանիքները, ազատելով իրենց կյանքը քրդական հարձակումներից, ստիպված են եղել թողնել քրդերի և թուրքերի ձեռքով կողոպտված տները և ծածկվել ավելի ապահով տեղերում կամ թափառել լեռներում: «Որպես հոգևոր պետ,- ասված էր գրությունում,- հայ ժողովրդի իմ հովվապետական պարտքն են համարում արծագանք տալ իմ սոված զավակների ողբին և աղաչանքներս, և այս պատճառով հարկադրաբար խնդրում են Ձերդ պայծառափայլությանը թույլատրել կամավոր նվիրատվություն անցկացնել Կովկասի երկրամասի շրջանում՝ ժողովրդից հոգուտ հայ փախստականների»⁶²:

Գրությանը դրական ընթացք է տրվում: Վորոնցով Դաշկովը 1914թ. նոյեմբերի 2-ին Վեհափառ Հայրապետին ուղարկած

⁶¹ «Հորիզոն», 15 մարտի 1916, թիվ 52:

⁶² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1248, քթ. 1-2:

պատասխան գրությամբ տեղեկացնում է հանգանակություն կատարելու թույլտվության մասին⁶³:

Նոր Բայազետի գավառի հայ բնակչությունը, ի դեմս տեղական եղբայրական օգնության և Ազգային կոմիտեների, ուշադրության կենտրոնում էր պահում փախստականներին օգնելու, նրանց համար քիչ թե շատ տանելի պայմաններ ստեղծելու՝ սկսած նյութականից և առողջապահական ու կրթական խնդիրներով վերջացրած: Նման կարգի օգնությունները սիստեմատիկ և տևական բնույթ են ունեցել:

Ուսումնասիրվող տարիների ժամանակագրությունը հարուստ է այդպիսի օրինակներով: Պատկերացում կազմելու համար մեծաթիվ օրինակներից վկայակոչենք գավառի տարբեր շրջաններից և վարչական կենտրոնից միայն մի քանիսը: Այսպես, Գ. Սինանյանը 1915թ. հունվարի 22-ին «Մշակ» թերթում տպագրած «Կերակրել փախստականներին» վերտառությամբ հոդվածում գոհունակությամբ նշում է, որ իր համաքաղաքացիները (նորբայազետցիները) պատրաստ են ամեն գնով օգնություն ցույց տալ, կերակրել փախստականներին⁶⁴: Ելենովկայի շրջանի Չիբուխլու գյուղի բնակիչ Գ. Գալստյանը «Չորիզոն» թերթին տեղեկացնում է, որ տեղի եղբայրական օգնության կոմիտեները ջերմեռանդ կերպով հոգ են տանում այստեղ ապաստանած 70-ից ավելի փախստականների կենսական պահանջների մասին: Նրանք հասարակությունից հավաքում են զանազան ուտեստներ ու վառելիք և բաժանում են փախստականներին: Այնուհետև նշվում է, որ անհրաժեշտ բժշկական օգնություն կազմակերպելու համար հիշյալ կոմիտեները ժամանակին այդ մասին հայտնեցին՝ ուր հարկն էր և հասավ նաև բժշկական օգնությունը: Սիւսի թե ինչ է ասվում այդ մասին. «Այսօր Նոր Բայազետի շրջանի գավառապետ Ֆիլիպովի և շրջանի ոստիկան Ցալկամիդձեի հետ առավոտյան տեղս ժամանեց Նոր Բայազետի բժիշկ Խաչատուր Մնացականյանը, և այցելեց հիվանդներին ու դեղեր նշանակեց: Դեղորայքը պետք

⁶³ Նույն տեղում, թ. 3:

⁶⁴ «Մշակ», 22 հունվարի 1915, թիվ 14:

է գնվեն և եղբայրական օգնության կոմիտեների միջոցով ծրի բաժանվեն հիվանդ գաղթականներին»⁶⁵:

Բասարզեչարից 1915թ. մարտի 25-ին «Մշակ» թերթի խմբագրությանը հայտնում են, որ Բասարզեչարը շրջակա հայաբնակ գյուղերի հետ՝ Զաղալու, Թսկյուլլու և Ղրխբուլաղ, կազմակերպել է խմբեր, որոնք իրենց սիրահոժար կանքով հօգուտ հայ փախստականների վճռել են նվիրել յուրաքանչյուր ամիս որոշ գումար: «Այդ գումարը,- նշվում է թղթակցությունում,- հանձնեցինք և այսուհետև ևս հանձնելու ենք հայ գաղթականներին խնամող եղբայրական օգնության Նոր Բայազետի կոմիտեին»⁶⁶:

Նոր Բայազետի գավառում և ընդհանրապես փախստականների հիմնահարցերի լուծման գործում, որպես կանոն, լուրջ դժվարություն էր հարուցում նրանց բնակարաններով ապահովելու խնդիրը: Գավառի մեծահարուստ և բարերար այրերը, ինչպես օրինակ, Չայրապետ Խաչատրյանը (Կոլոտ Չայրապետ), Վահան և Տիգրան Աֆրիկյանները, Մաթևոս Մարգարյանը և ուրիշներ, մարդասիրական մղումով և ազգային շահի գիտակցումով լծվեցին այս խնդրի լուծմանը նույնպես: Չարցը անհարկի չծանրացնելու համար միայն անդրադառնալով Վահան Աֆրիկյանի ծավալած գործունեությանը: 1915թ. հոկտեմբերի 1-ին «Հորիզոն» թերթը ի լուր հայ հանրությանը ավետեց. «Եկվոր գաղթականները տեղավորված են հայոց ծխական դպրոցում (Նոր Բայազետի —Յ.Յ.): Օր չէր լինի, որ 5-20 հոգի մեռնող չլիներ»: Թերթի տեղեկացմամբ հիմնախնդիրը լուծվել է շնորհիվ ավագ ուսուցիչ Վահան Աֆրիկյանի եռանդուն գործունեության: «Գաղթականները շուտով տեղավորվեցին մոտակա գյուղերում: Տիկին Մաղթագինե Աֆրիկյանը շատ սիրալիր վերաբերմունք է ցույց տալիս գաղթականությանը»⁶⁷:

Ավելորդ չէ նշել, որ որոշ ժամանակ անց Վ. Աֆրիկյանը հայտնում է նույն թերթին, որ «Գաղթականները բաժանված են տներում ու գյուղերում, պետք է նրանց վրա խնամք տանել,

⁶⁵ «Հորիզոն», 7 մարտի 1915, թիվ 52:

⁶⁶ «Մշակ», 16 ապրիլի 1915, թիվ 78:

⁶⁷ «Հորիզոն», 1 հոկտեմբերի 1915, թիվ 221:

հսկողություն ունենալ: Հանդես է գալիս կանանց խումբ ու մինչև այժմ շաբաթը մեկ անգամ շրջում և կարիքներին իրագել էլինում և հսկողություն անում»⁶⁸:

Միշտ չէ, որ գավառամասային եղբայրական օգնության կոմիտեները կուտակված հասույթներով կարողանում էին հոգալ փախստականների ծով կարիքները, ուստի դիմում էին Նոր Բայազետի եղբայրական օգնության կոմիտեին լրացուցիչ միջոցներ ստանալու համար: Ահավասիկ այդպիսի մի օրինակ: Ելենովկայի կոմիտեն Նոր Բայազետի հիշյալ կոմիտեին հայտնում է, որ փախստականներից շատերը հիվանդ են, որոնց համար հարկավոր է թեյ, շաքար, դեղորայք, որոնք մեր ձեռքի տակ չունենք, ոչ էլ կարող ենք նրանց բժշկական օգնություն հասցնել, քանի որ բժիշկ չկա⁶⁹:

Ցավոք, Նոր Բայազետի գավառամասում և համանուն վարչական կենտրոնում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն անհնարին է դարձնում անհրաժեշտ օգնության կազմակերպումը: «Պայքար» թերթի տեղեկացմամբ Նոր Բայազետ քաղաքում տեղավորված փախստականները, չնայած տեղում գործող եղբայրական օգնության կոմիտեի ներկայացուցիչների ջանքերին, շաբաթներով զուրկ են մնացել ստանալիք նպաստից, օրերով մնացել են սոված ու ցրատահար, կերակրվել սոսկ խոստումներով⁷⁰: Կարծես դա քիչ էր, մյուս կողմից էլ տիֆը, մալարիան և այլ տեսակի հիվանդություններն իրենց գործն են կատարում, իսկ մահացությունը կրկնապատկվում է⁷¹, - գրում էր Գ. Սինանյանը:

Մի օրինակ էլ մեջ բերենք Թիֆլիսում հրատարակվող «Հայաստան» թերթի հրապարակումներից: Ներքին Ախտայի շրջանի 18 կտոր գյուղերի մեջ ապրում են 3300 փախստականներ, որոնք մոտ երեք ամիս է նպաստի⁷² կամ պարենավորման տես-

⁶⁸ Նույն տեղում, 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

⁶⁹ «Հորիզոն», 18 փետրվարի 1915, թիվ 37, նույն տեղում, 3 ապրիլի 1915, թիվ 71:

⁷⁰ «Պայքար», 3 հունվարի 1916, թիվ 3:

⁷¹ «Մշակ», 24 սեպտեմբերի 1915, թիվ 209:

⁷² Արքունի նպաստը կազմում էր 6 ռ.: Տե՛ս «Գաղափար», 21 հոկտեմբերի 1916, թիվ 87:

քով որևէ օգնություն չեն ստացել⁷³: Այս ֆոնին ուշագրավ է այն փաստը, որ նշված շրջանում յուրաքանչյուր ամիս փախստականներին իբրև նպաստ տրվում էր մոտ 2500 ռ.: Նպաստ չէին ստանում մոտ 300 տղամարդիկ՝ իբրև աշխատունակներ, իսկ 1-5 տարեկան երեխաներին էլ տրվում էր ամսական 3ռ.⁷⁴:

Ասվածը հիմք է տալիս ասելու, որ այդ ամենի համար մեղավոր էին ոչ այնքան տեղական բարեգործական կազմակերպությունները, որքան որ նրանց կենտրոնական կառույցները, որոնք իրենց անգործության և ոչ օպերատիվ գործունեությամբ չէին կարողանում ժամանակին մատակարարումներ հասցնել նրանց, ինչպես օրինակ, Երևանի և Էջմիածնի համանուն կոմիտեները⁷⁵:

Լ. Պետրոսյանը «Հորիզոն» թերթին ուղարկած նամակում հենց այդ հարցն է արժարժում: Նա գրում է. «...ահա երկու ամիս ու կես է, որ բազմաթիվ գյուղեր (Նոր Բայազետի գավառի-Հ.Հ.) առանց արտաքին աջակցության, սեփական միջոցներով կերակրում են գաղթականներին»: Այնուհետև նշում է, որ. «Մինչև հիմա Երևանի Եղբայրական կոմիտեից ստացվել է 1000 ռ., մի հազար էլ երկու անգամ. վերջինը Ն. Ախտայի անունով (500 ռ.): Էջմիածնի կոմիտեից մի ամիս է, ինչ 1000 ռ. փոխադրված է տեղիս Եղբայրական կոմիտեի նախագահ Ռուբեն արեղայի անունով: Մեկ ամիս է, ինչ Ռուբեն արեղան քաղաքից բացակայում է: Փողի ահագին կարիք կա: Եղբայրական կոմիտեն հեռագրով խնդրեց Բագրատ եպիսկոպոսին, որ այդ գումարը փոխադրվի քաղաքիս կոմիտեի գանձապետ Ստեփան Բատիկյանի հասցեով»⁷⁶:

Փախստականներին տանիքավորելու, նրաց կարիքները հոգալու շարժման վերելքի մթնոլորտում ԿՀԲ ընկերության խորհուրդը 1915թ. փետրվարին առաջարկում է ընկերության բոլոր ճյուղերին իրենց մոտ ևս կազմակերպել «Գթության և ողորմածության օր» հօգուտ փախստականների⁷⁷:

⁷³ «Հայաստան», Թիֆլիս, 17 հոկտեմբերի 1917, թիվ 133:

⁷⁴ «Հորիզոն», 22 սեպտեմբերի 1916, թիվ 211:

⁷⁵ «Պայքար», 3 հունվարի 1916, թիվ 3:

⁷⁶ «Հորիզոն», 3 ապրիլի 1915, թիվ 71:

⁷⁷ Նույն տեղում, 25 փետրվարի 1915, թիվ 43:

Արևելահայության մեջ լայն հնչեղություն ստացած այս շարժումը խնդրո առարկա գավառում, ըստ էության, ստացավ իրական բովանդակություն: Բանն այն է, որ շարժմանը մասնակցում էր գավառի գրեթե ողջ բնակչությունը, հասարակության սոցիալական լայն շերտերի շրջանակներով, որոնց միտքն ու հոգին այդ պահին մերկ ու սոված, թափառող ու փաստորեն մուրացկանություն անող փախստականների հետ էր: «Տեղական գյուղացիությունը (Նոր Բայազետի գավառի-Յ.Յ.) տեսնելով մարդկանց հուսահատ դրությունը, օգնության են հասել իրենց սուղ միջոցներից՝ ինչով կարող ենե⁷⁸, - նշել է «Պայքար» թերթը:

Այսպիսով, շարադրանքում բերված փաստերի, վիճակագրական տվյալների և այլ նյութերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Նոր Բայազետի գավառում նույնպես փախստականների հիմնախնդիրներով զբաղվող ազգային ուղղվածության հասարակական ընկերություններին, համաձայնողովներին և տեղի հայությանն առաջին մի քանի տարիներին կարծես հաջողվեց որոշակի լուծում տալ նրանց հիմնախնդիրներին: Սակայն այսքանով հնարավոր չէր փախստականների անհատակ դժվարությունները հաղթահարել, առավելապես Նոր Բայազետի գավառում, այն պարզ պատճառով, որ այդ տարիներին Երևանի նահանգում թերևս չկար մի այլ շրջան, որտեղ գաղթականությունը ենթարկվեր այնպիսի ահավոր զրկանքների ու դաժան փորձությունների, որպիսին այս գավառն էր: Նկատի ունենալով վերոհիշյալը՝ «Հորիզոն» թերթը նշել է, որ սովամահության ամենաբարձր տոկոսը, թերևս Նոր Բայազետի շրջանում ապաստան գտած գաղթականությունը տա⁷⁹:

Ինքնին հասկանալի է, որ նախկին եղանակներով ու մոտեցումներով խնդրին վերաբերվելը պարզապես անթույլատրելի էր և անիմաստ: Այլ կերպ չէր կարող լինել, որովհետև ըստ էության մտարին էր դրված փախստականների լինել չլինելու հրամայականը: Այնպես որ՝ պատասխանատու և խնդրին հաղորդ հասարակական միություններն ու կազմակերպությունները

⁷⁸ «Պայքար», 3 հունվարի 1916, թիվ 3:

⁷⁹ «Հորիզոն», 19 նոյեմբերի 1917, թիվ 248:

պետք է համաձայնեցնեին իրենց գործողությունները, համապատասխան քայլեր ձեռնարկեին փախստականների կյանքին ու առողջությանը սպառնացող վտանգները վերացնելու ուղղությամբ:

Փախստականների խնդիրների լուծումը հիմնարար նշանակություն ուներ Հայաստանի ներհասարակական և ներքաղաքական կյանքի կայունացման և առողջացման, հանրային կյանքի առաջընթացի, ինչու չէ, նաև, մեծ հաշվով, հայ ժողովրդի ներկայի և ապագայի համար:

Առաջին անգամ այդպիսի, թեև անհաջող, փորձ կատարեց 1915թ. մարտի 1-2-ին Էջմիածնում գումարված փախստականների առաջին համագումարը⁸⁰: Դրանով խնդրի նկատմամբ հետաքրքրությունը չթուլացավ, ավելին քաղաքական և քաղաքացիական լայն արձագանք է ստանում և ըստ էության կանխորոշում փախըստականների խնդիրներով զբաղվող կազմակերպությունների օրակարգային կարևորագույն հարցերից մեկը. խնդրին առնչվող հասարակական միություններն ու կազմակերպությունները պետք է համաձայնեցնեն իրենց գործողությունները: «Հայ փախստականները տուժեցին նաև այն պատճառով,- գրում է «Աշխատանք» թերթը,- որ մեկ կամ երկու հոգատար մարմինների փոխարեն ունեցան տասնյակ միություններ, որոնք հաճախ հակադրվեցին իրար... Թուրքահայ փախըստականների գործը մնաց անկազմակերպ, չունեցանք ընդհանուր ծրագիր, աշխատանքի բաժանում, որպեսզի ամեն մարմին և կոմիտե իր պարտականությունը միայն կատարեր»⁸¹: Եվ ահա, թե ինչու դրանց հաղթահարմանն ուղղված ողջամիտ և համարձակ լուծումներ գտնելու գործընթացը շարունակվում էր:

Սույն կապակցությամբ միանգամայն տեղին է վկայակոչել Վ. Բարխուդարյանի հետևյալ նկատառումը. «Փախստականների հիմնախնդիրները համակողմանիորեն քննարկելու և համակարգելու հարցում շահագրգիռ վերաբերմունքի արտահայտություն էր նաև այն, որ Մոսկվայի և Պետրոգրադի հայկական կոմիտեները նախաձեռնեցին Պետերբուրգում 1916թ. մայիսի

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 226, թ. 33:

⁸¹ «Աշխատանք», 4 մայիսի 1916, թիվ 181:

10-ից 12-ը հրավիրել հայ փախստականների հարցերով զբաղվող կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համագումար»⁸²: Այս բնորոշումից հետո վերլուծության հեղինակը գրում է. «Համագումարի հրավիրումը հրամայական պահանջ էր դարձել: Այն պայմանավորված էր փախստականների հարցում տիրող տնայնագործական խառնաշփոթ գործընթացով, միասնական կենտրոնի և ընդհանուր մշակված ծրագրերի բացակայությամբ»⁸³: Կարևոր ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ համագումար հրավիրելու նախապատմությանը: Փախստականական գործերի համար գումարվող համախորհրդակցությունը պետք է կայանար Երևանում մարտի 12-14-ին, սակայն Պետրոգրադի և Մոսկվայի կոմիտեների խնդրանքով որոշվեց այն հետաձգել մարտի 25-27-ին, իսկ այնուհետև՝ անորոշ ժամանակով⁸⁴:

Հրավիրված կազմակերպություններից հայտնել էին ցանկություն մասնակցելու. 1) ԿՀԲ ընկերությունը և Հայկական կենտրոնական կոմիտեն, 2) Հայ նպաստամատույց ընկերությունը և Հայաստանի վերաշինության հայկական կոմիտեն, 3) Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը, 4) Պետրոգրադի հայկական կոմիտեն, 5) Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, 6) Ռոստով-Նախիջևանի հայկական կոմիտեն, 7) Պետական դումայի անդամներ Մ. Պապաջանյանը, Մ. Աճեմյանը և Ֆրանգուլյանը, 8) Բաքվի կուլտուրական միությունը, 9) Մարդասիրական ընկերությունը, 10) Ալեքսանդրապոլի Բարեգործական ընկերության ճյուղը և Եղբայրական կոմիտեն, 11) Ատրպատականի Եղբայրական օգնության կոմիտեն, 12) Նոր Բայազետի Բարեգործական ընկերության ճյուղը և կոմիտեն, Շուշիի Բարեգործական ընկերության կոմիտեն⁸⁵:

Պետրոգրադի և Մոսկվայի հայկական կոմիտեները, ինչպես ասվեց, 1915թ. աշնանը Պետրոգրադում տեղի ունեցած միացյալ

⁸² Վ. Բարխուդարյան, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դարի կես-XX դարի սկիզբ), Եր., 2010, էջ 155:

⁸³ Նույն տեղում:

⁸⁴ «Մշակ», 28 փետրվարի 1917, թիվ 43:

⁸⁵ Նույն տեղում:

նիստերում, որոշեցին հրավիրել Պետրոգրադում հայ փախըստականներին նպաստող կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համագումար: Այդ նպատակով հիշյալ կոմիտեները դիմեցին Պետական դումայի անդամ Մ. Պապաջանյանին, որ նա հոգա պատշաճավոր թույլտվություն ստանալու մասին: Մ. Պապաջանյանը ներքին գործերի նախարարից և Կովկասի փոխարքայից ստանում է համագումարի թույլտվությունը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, իր Հայրապետական օրհնությամբ պատվում է համագումարին⁸⁶:

Համագումարը, որին ներկա էին Ռուսաստանի զանազան շրջաններից եկած 175 պատվիրակներ (չէին մասնակցում Հայկական կենտրոնական կոմիտեի, Հայ նպաստամատույց ընկերության և Եղբայրական օգնության ներկայացուցիչները, համագումարին նախապատրաստված չլինելու պատճառաբանությամբ) իր աշխատանքն սկսեց Պետրոգրադում 1916թ. մայիսի 10-ին և շարունակեց երեք օր, մինչև 12-ը:

Համագումարի նյութերից տեղեկանում ենք, որ նրանում քննարկվել են փախստականների հետ կապված գյուղատնտեսական, ֆինանսատնտեսական, բժշկասանիտարական, դպրոցական-կրթական և որբանոցների, իրավաբանական և կազմակերպչական հարցեր, ինչպես նաև ուրվագծվել են հետագա անելիքները⁸⁷:

Հարկ է նշել, որ բոլոր զեկուցումները և որոշումները նախ քննության էին առնվում համապատասխան սեկցիաներում և ապա ներակյացվում համագումարի ընդհանուր ժողովի հայեցողությամբ⁸⁸:

Ի հավելումն ամենի՝ վերոգրյալ ոլորտներին վերաբերող որոշումները իրողությունների և հեռանկարների տիրույթում էին գտնվում: Ասվածի մեկնությունը և բացատրությունը առավել հասկանալի կդարձնի դրանց ծավալուն մեջբերումները (առանց խմբագրական միջամտության):

⁸⁶ Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ /1912-1920թթ./», էջ 117:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 118:

⁸⁸ Նույն տեղում:

1. Գյուղատնտեսական

1) Հիմնվելով պ.պ. Ս. Սողոմոնյանի և Ա. Թերզիպաշյանի զեկուցումների տվյալների վրա և հարմարվելով Հայաստանի պայմաններին, վերադարձող փախստականների գյուղատնտեսությունը վերականգնելու համար իբրև միմիմալ նորմա, որոշվում է ընդունել 135 ռուբլի մարդագլուխ: Փախստականների թիվը հաշվելով 200000 հոգի, ընդհանուր գումարը կստացվի 27 միլիոն ռուբլի:

2) Հայաստանի վերաշինության գործը ղեկավարող կենտրոնական մարմինը ունենալու է հատուկ գյուղատնտեսական սեկցիա:

3) Գյուղատնտեսական գիտելիքներ ժողովրդի մեջ տարածելու համար կազմակերպել ժամանակավոր և տևական դասընթացներ գյուղատնտեսական զանազան ճյուղերի և արհեստների վերաբերյալ չափահասների համար, նաև հրատարակել հանրամատչելի ձեռնարկներ, գրքեր և թերթեր:

4) Հիմնել օրինակելի ագարակներ, ցուցադաշտեր և նման ուրիշ ձեռնարկներ կենդանի օրինակներ ցույց տալու նպատակով:

5) Անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել գյուղատնտեսական հրահանգիչ-ինստրուկտորներ պատրաստելու համար՝ երիտասարդներ ուղարկել Ռուսաստան զանազան կալվածքներում և օրինակելի տնտեսությունների մեջ սովորելու համար համապատասխան մասնագիտություն:

6) Մանուկների համար հիմնել գյուղատնտեսական ապաստարաններ և կոլոնեաներ՝ վարժեցնելու նրանց գյուղատնտեսական պարապմունքների մեջ, միաժամանակ հնարավորություն տալով նրանց ստանալ տարրական կրթություն:

7) Հիմնել գյուղատնտեսական գործիքների և նյութեղենի պահեստներ, հացի հասարակական շտեմարաններ և առաջին հերթին օգնության հասնել երկիր վերադարձող ազգաբնակչությանը, մատակարարելով նրանց փայտեղեն, կենդանիներ, սերմացու և գործիքներ:

8) Ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանի զանազան գա-

վառներում կան տեղական կլիմայական և հողային պայմաններին դարերով հարմարված, իր տեսակին հատուկ, բույսեր և կենդանիներ, որոնք երկրի ամայնալու պատճառով կարող են անհայտանալ՝ շուտափույթ միջոցներով այդպիսիները հավաքել և հոգալ նրանց պահպանության և բազմացնելու մասին:

II. Ֆինանսական

1) Քանի որ Ատրպատականի ազգաբնակչությունը նույնպես պատերազմի հետևանքներից մեծապես տուժել է իր գաղթի ընթացքում, և իբրև չեզոք պետության հպատակ՝ նպաստից զուրկ է մնացել, պետք է նպաստել այդ շրջանի գյուղատնտեսական վերականգնման:

2) Հիմնել աշխատանքի բյուրոներ այն պայմանով, որ աշխատանք հայթայթելով արգելք չհանդիսացվի փախստականներին հայրենիք վերադառնալու: Այս նկատառումով աշխատանք տալ միայն այն փախստականներին, որոնք զուրկ են հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից, առավելություն տալով երկրագործական պարապմունքներին և աշխատանքներին:

3) Կենտրոնական մարմինը իր գյուղատնտեսական սեկցիայի միջոցով կազմակերպելու է ամեն տեսակ կոոպերատիվ հաստատություններ:

4) Որովհետև գյուղատնտեսական վերաշինությունը բացօթյա չի կարող տեղի ունենալ, և գաղթականների տները սակավ բացառությամբ հիմնահատակ կործանված են, անհրաժեշտ է նախ սկսել գաղթականների տների վերաշինությունը, որի համար որոշվեց գյուղական ազգաբնակչության մարդագլուխ 50-ական ռուբլի ծախս, որով 170000 հոգու համար 8.500.000 ռ., իսկ քաղաքների տները կարգի բերելու համար 3.000.000 ռ. գումար՝ 11.500.000 ռ.: Հաշվելով գյուղատնտեսական վերաշինությանը ևս 27.000.000 ռ., տների վերաշինության հետ միասին ընդհանուր գումարը կստացվի 38.500.000 ռ.:

Հայկական համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն

հոգ տանելու է անհապաղ հիշյալ 38.500.000 ռ. գումարը հատկացնելու ներակայիս Ռուսաստանի սահմանները ապավինած 200.000 հայ փախստականների վերաշինության գործին:

Այս գումարի մեջ չեն մտնում գաղթականների ուտելիքի համար պահանջվող ծախսերը:

5) Քանի որ 38.5 միլիոն գումարը վերաբերում է միայն Ռուսաստանում գտնվող 200000 հայ փախստականների վերաշինության միմիմալ ծախսերին, Հայակական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն քննելու է մայր հայրենիքում մնացած մեր ժողովրդի տնտեսական դրությունը, որոշելու է թիվը և կազմելու է նրանց վերաշինության ծախսերի նախահաշիվը:

6) Գաղթականների վերականգնման ծախսերի համար պահանջվող գումարի մասին՝ Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն իրավունք ունի հարուցել ուր հարկն է պատշաճավոր միջնորդություն:

7) Թեև հարկավոր գումարները պետք է ստացվեն պետական գանձարանից, բայց և այնպես ամեն մի հայի բարոյական պարտավորությունն է նյութական մասնակցություն ունենալ Հայաստանի վերաշինության գործում: Այս ուղղությամբ Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն միջոցներ ձեռք առնելու է կանոնավոր մուտքի ապահովությունը հաջողեցնելու: Այդ նպատակով ուրույն կազմակերպչական սիստեմով պետք է շաղկապել տեղական բոլոր կազմակերպությունները և նրանց միջոցով բոլոր անհատական ուժերը մասնակից անել գործին:

8) Հայ և օտար հաստատությունների վստահությունը ամրացնելու, տրամադրությունները վառ պահելու և գործը հաստատուն հիմքերի վրա դնելու նպատակով մտցնել բոլոր գործող մարմինների մեջ միատեսակ և կանոնավոր հաշվապահություն և պարբերական հաշվետվություն:

9) Ընդունելով գործող մարմինների ներքին գործունեության անկախությունը՝ նրանց ընդհանուր գործունեությունը կրելու է որոշ ներդաշնակություն և կենտրոնանալու է վերոհիշյալ գլխավոր մարմնի ձեռքը: Այս տեսակետով բոլոր գոյություն ունեցող կազմակերպությունները, ոչ ուշ քան 3 ամսվա ժամա-

նակամիջոցում ներկայացնելու են իրենց մուտքի և ելքի մանրամասն հաշիվները Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեին՝ և ի պահանջել հարկին այդ հաշիվը տպագրել ի գիտություն հասարակության:

10) Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն միջոցներ ձեռք առնելու է որոշելու պատերազմից վնասված հայ ժողովրդի նյութական վնասների քանակը, որոնք առաջացել են զորքի շարժումներից և դիրքերի փոփոխման ռազմական պահանջներից, ուր բազմաթիվ հայկական շեն գյուղերի և ճոխ քաղաքների տեղ այժմ մնացել են ռիկվիզիցիայի, ավերների, կոտորածի և թալանի խղճալի հետքեր միայն:

11) Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն հարուցելու է համապատասխան միջնորդություն ուր հարկն է, որ պետական Դումայի 251 անդամների ներկայացրած օրինագծի մեջ վնասների հատուցման վերաբերյալ կանոնները տարածվեն նաև տաճկահայատակ հայ փախստականների վրա Հայաստանի շրջանում:

12) Միջնորդություն հարուցել, որ փախստականների վերաբերյալ փոխատու նպաստի (ссуда) օրենքը տարածվի նաև տաճկահայ փախստականների վրա:

13) Մշակել հետևյալ բաժիններով փոխատու նպաստների բաշխման և վերադարձի պայմանները՝ ա) Երկրի վերաշինության ձևը, բ) Փոխատվության վերադարձի ձևը, գ) Ստացող և բաշխող մարմնի կազմակերպությունը և այդ մասին անդամների պատշաճ ընտրությունը, դ/Կոնտրոլի կազմակերպության խնդիրը:

III. Բժշկական

1) Առաջարկել հայկական կազմակերպություններին համաձայնեցնել իրենց գործունեությունը քաղաքների միության գործունեության հետ, ընտրել բժշկական հանձնաժողով, որը պիտի ուղղություն տա զանազան հայկական հաստատությունների բժշկասանիտարական խմբերին:

2) Որբանոցները ենթակա լինելու են մշտական բժշկական

հսկողության: Հարյուրից ավելի երեխաներ ունեցող որբանոցներն ունենալու են հատուկ հիվանդանոցներ, իսկ հարյուրից պակաս որբանոցները տեղափոխվելով պետք է միանան ուրիշ որբանոցներին. եթե այդ անկարելի է ու աննպատակահարմար, օգտվել մոտիկ գտնվող բժշկական հաստատություններից:

3) Ստատիստիկական տեղեկությունների ուսումնասիրումն ու մշակումը հանձնել բժշկական հանձնաժողովին:

4) Նկատի առնելով գաղթականների մեջ տարածված աչքի հիվանդությունները, դիմել Ռուսաստանում գործող կույրերի հոգաբարձությանն ու խնդրել երեք բժշկական թռուցիկ խմբեր ուղարկել կովկասյան ճակատ (Մուշ, Վան, Սալմաստ), այդ հիվանդությանը դեմ կռվելու:

5) Նմանապես կաշվի և վներական հիվանդությունների առաջն առնելու համար գոյություն ունեցող հիվանդանոցներին կից բաց անել բաժանմունքներ, բժշկելու մասնավորապես հիշյալ հիվանդությունները. մաև կազմել թռուցիկ խմբեր այդպիսի հիվանդությունները բժշկելու նպատակով:

6) Ըստ կարելույն լայն չափով գաղթականներին պատրաստվել տարափոխիկ /տիֆ, խոլերա/ հիվանդությունների դեմ:

7) Հիմնել անկելանոցներ կույր և անդամալույծ գաղթականների համար և միջոցներ ձեռք առնել գաղթականների գործածած ջուրը անվնաս դարձնելու մասին:

IV. Դպրոցական-կրթական և որբանոցների

Այս մասին հանգամանորեն կխոսենք որբերին նվիրված բաժնում:

V. Իրավաբանական

1) Ճշգրիտ ներկայացնելու համար հայ ժողովրդի կրած տանջանքների և նրանց գլխին կատարված ոճրագործությունների պարզ պատկերը, անմիջապես միջոցներ ձեռք առնել ամփոփելու այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում են տեղի

ունեցած ոճրագործություններին պատասխանատվության ենթարկելու համար օսմանյան բոլոր քրեական հանցավորներին և պաշտոնյաներին՝ համաձայն Դաշնակից պետությունների 1915թ. դեկլարացիայի. նյութերը հաղորդել ի տեղեկություն սենատոր Կրիվցովի նախագահությամբ գործող քննիչ հանձնաժողովին:

2) Հայ փախստականների շարժական և անշարժ կայքերը զանազան գիշատիչներից ազատելու համար ձեռք առնել բոլոր միջոցները փախստականներին անարգել երկիր վերադարձնելու, այդ հարցերը կանոնավորելու և զանազան ոտնձգություններին վերջ տալու համար, անհրաժեշտորեն կազմակերպել տեղերում իրավաբանական կոնսուլտացիաներ:

3) Դիմումներ անել կառավարությանը՝ անմիջապես միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի տեղացի ծանոթ հայերի միջոցով ազատվեն մահմեդականների մոտ գտնված բազմաթիվ հայերը:

4) Հայ փախստականներին բավարարություն տալու համար, նոր գրավված հայկական գավառներում՝ ցանկալի համարել երկրի ժամանակավոր վարչության մեջ հրավիրված լինեն տեղական բարքերին ծանոթ հայեր:

5) Թշնամի պետությունների հպատակների վերաբերյալ այն օրենքները, որոնք դյուրություն են տալիս օտարահպատակ սլավոն ցեղերին Ռուսաստանում ազատ ապրելու, աշխատել գործադրել տալ նաև հայ գաղթականների նկատմամբ:

6) Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Տաճկահայաստանը գրավվելուց հետո շնորհիվ պատերազմական դրության գոյություն ունեցող հողային բարդ հարաբերությունները ստացել են անկայուն ու շփոթ բովանդակություն, միջոցներ գտնել շարժական և անշարժ անպաշտպան մնացած կայքերը ստուգելու և իրենց հայ տերերին հանձնելու համար:

Իսկ մինչ այդ՝ նույն կայքերը ցուցակագրել և հանձնել ի պաշտպանություն Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ իբրև հայ ազգի ներկայացուցչին:

7) Աչքի առաջ ունենալով այն, որ Ռուսաստանում և Սիբիրում գտնվում են մեծ թվով հայ գերիներ տաճկական բանակից, որոնք միանգամայն զուրկ են հոգատարությունից՝

քանի որ իրենց մերձավորները մասամբ կոտորված են և մասամբ բռնի տեղահան արված կամ գաղթած են, այսպիսով հայ գերիների համար ստեղծվել է անելանելի դրություն՝ և ավելի վատթար, քան տաճիկ գերիներինը, որովհետև վերջիններիս մասին հոգատար են նրանց ընտանիքները և նույնիսկ թուրք կառավարությունը՝ իսպանական դեսպանի միջոցով, կենտրոնական մարմինը միջոցներ ձեռք առնելու է նրանց գերությունից ազատելու:

VI. Կազմակերպչական

1) Ընտրել համագումարում 9 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով՝ շուտափույթ հրավիրելու Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն: Այս ժողովի համար ընտրվեցին հետևյալ անձինք.

1. Գարեգին վարդապետ՝ Էջմիածնից՝ Եղբ. օգնութ. հանձն. կողմից.

2. Ս. Հարությունյան՝ Թիֆլիսի Կ. Կոմիտեի և Կ.Հ.Բ. Ընկ. կողմից.

3. Հ. Առաքելյան՝ Նպաստամատույցի և Հայաստ. Վերաշին. հանձնաժողովից.

4. Ս. Սահակյան՝ Հայոց գյուղատնտեսական ընկերությունից.

5. Փ. Թերլեմեզյան՝ Թիֆլիսի հայ փախստականների ընկերությունից.

6. Ս. Մամիկոնյան՝ Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեից.

7. Հ. Տեր-Միքայելյան՝ Բաքվի Հայկ. գաղթական հանձնաժողովից.

8. Ա. Ասրիբեկյան՝ Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտեից.

9. Գ. Չալխուշյան՝ Ռոստովի և Ն. Նախիջևանի հայ Կոմիտեներից:

2) Այս մասնաժողովը լիազորված է անմիջապես գործի անցնել և անհապաղ հրավիրել Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն. ամենևին կանգ չառնել հրաժարված և բացակա անդամների թվի վրա:

3) Լիազորվում է պատերազմից վնասվածներին օգնող Պետրոգրադի հայկական ընկերությունը, որ շարունակի ստանալ կառավարությունից հայ փախստականների համար տրվող նպաստները, իսկ այդ նպաստների բաշխումը կատարել Համագումարից ընտրված հիշյալ 9 հոգուց բաղկացած հանձնաժողովի մասնակցությամբ և համաձայնությամբ:

4) Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն ինքնավարացման (կոպտացիայի) իրավունքով հրավիրում է արտասահմանյան ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին ծայնի իրավունքով:

5) Համերաշխության կոչ անել, որ համայն հայությունը թե Ռուսաստանում և թե Եվրոպայի ու Ամերիկայի գիտակցելով ռուսերի լրջությունը, միանա ընդհանուր գործի և ազգային դատի բարվոք լուծման համար:

6) Հայկական Համագումարների Կենտրոնական Կոմիտեն ղեկավարվում է իր առանձին կանոնադրությամբ:

Այսպիսով, համագումարի արդյունքն այն է, որ ինչպես ջինը գնոսված սափորից՝ փախստականների խնդիրը դուրս թռավ դեպի հանրային գիտակցություն: Որևէ մեկի համար արդեն գաղտնիք չէր, որ ոչ պակաս տառապանքների մատնված ռուսահայությունը պահպանել էր ազգային ոգին, ունակ էր ծառս լինելու իր տեսակի շարունակականության համար: Դրա վկայությունը նաև համաժողովրդական ինքնաբուխ դիմակայություն էր ճակատագրի բերումով փախստականներին բաժին հասած մարտահրավերներին:

Սկսված շարժումը, իսկապես համաժողովրդական էր՝ հայության բոլոր սոցիալական շերտերի ներառմամբ, չկային կուսակցական-քաղաքական տարանջատումներ, բոլորն էլ մեկ նպատակ ունեին՝ փրկել փախստականների հրաշքով փրկված բեկորները:

Որպես հետևանք՝ դժվար չէ արձանագրել, որ փորձ էր կատարվում կառավարելի դարձնել փախստականների կյանքի յուրաքանչյուր ոլորտ՝ նրանց վատ ու տխուր հետևանքներից զերծ պահելու, հնարավոր չարաշահումները կանխելու և կուտակված միջոցները նպատակային օգտագործելու համար:

Եթե որևէ անձ, կառույց կամ կառույցներ ցանկություն ունեին զբաղվելու փախստականների խնդիրներով, ապա պետք է ձեռնամուխ լինեին ավելի լայն և միասնական ճակատով աշխատելուն, քան միայն սովորական դարձած նրանց օրախնդիր պահանջների բավարարումն էր: Այս ամենն ազգային ուղղվածության հասարակական և քաղաքական կազմակերպություններն անտեսել չէին կարող, այդ իսկ պատճառով ուժերը համատեղելով և մեկ կենտրոնական մարմին ստեղծելով են փորձում լուծումներ գտնել:

Դրանից հետո այլևս որևէ խոչընդոտ չտեսնելով փախստականների հիմնախնդիրներով զբաղվող ազգային կազմակերպությունների համաձայնության մեկ ընդհանուր կենտրոնի (կազմված 60 անդամներից) կողմից ղեկավարվելու հարցում, համագումարի կազմակերպիչներից և ակտիվ մասնակիցներից Ա. Ջիվելեգովի դիպուկ բնորոշմամբ համագումարում հաջողվեց փախստականներին աջակցող կազմակերպությունների աշխատանքները կանոնակարգել, մեկտեղել մեկ ընդհանուր կենտրոնի մեջ՝ ընդդեմ փախստականներին պատած չարիքին ու թշվառությանը⁸⁹:

Բայց կային քաղաքական ուժեր և անհատ գործիչներ, որոնք ի սկզբանե չէին կիսում այս լավատեսությունը և մտահոգ էին, ինչպես օրինակ Ս. Վրացյանը: Նրա կարծիքով «... համագումարը մի տեսակ հայկական ցույցի բնավորություն ստացավ մայրաքաղաքում»⁹⁰: Բանն այն է, որ համագումարը ներկայացնող քաղաքական ուժերը և ազգային կազմակերպությունները սկզբունքորեն կողմ լինելով բարձրացված հարցերին, սակայն միաբան չէին դրանք կիրարկելու ձևերին ու մեթոդներին: Հետևաբար, կարելի է արձանագրել, որ համագումարը լիովին չկատարեց իր առաքելությունը:

Հայ փախստականների կարիքները հոգալու ուղղությամբ, առհասարակ, զարմանալի կենսունակության և կամքի ուժ դրսևորեց արևմտահայությունը: «Հեղափոխությունից

⁸⁹ Տե՛ս Վ. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

⁹⁰ Ս. Վրացյան, Հին թղթեր, նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 194:

հետո,-գրում է Ս. Վրացյանը,-նա փութաց անմիջապես իր ձեռքն առնել սեփական ճակատագրի տնօրինումը»⁹¹: Այդ տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ Երևանում 1917թ. մայիսի 2-11-ին կայացած արևմտահայ առաջին համագումարը, որը նպատակ ուներ զբաղվել փախստականների խնդիրներով:

Համագումարը, մեծապես կարևորելով ազգային մարմինների անուրանալի դերը փախստականներին օգնություն կազմակերպելու գործում, միաժամանակ վեր հանեց այդ ուղղությանը տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները, ինչպես՝ անմենթոդ գործելակերպ, իրական վերահսկողության բացակայություն, պաշտոնական կազմի անփույթ ընտրություն, կանոնավոր հաշվետվության բացակայություն և այլն⁹²: Եվ վերջապես, ամենամեծ բացթողումը, ինչպես նշված է համագումարի կողմից ընդունված բանաձևում, այն էր, որ «Փախստականների օգնության գործը ընդհանուր առմամբ նկատված է իբրև սոսկ մարդասիրական ձեռնարկ և տարված է ըստ այնմ՝ ղեկավարվելով գլխավորապես նպաստ տալու սկզբունքով, փոխանակ աշխատանք տալու, մինչդեռ հալածական թրքահայության գոյության պահպանման գործը պիտի նկատվեր գերազանցապես ազգային-հասարակական նշանակություն ունեցող գործ»⁹³:

Պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն 1917թ. հունիսին Երևանի Արևմտահայ համագումարը դիմել է փախստականների գործով զբաղվող կազմակերպություններին՝ մեկ կենտրոնական մարմնի մեջ մտնելու առաջարկով, որպեսզի. ա) փախստական գործի մեջ իրագործվի արևելահայերի և արևմտահայերի սերտ համագործակցությունը, բ) օգնության գործի ամբողջ ղեկավարությունը և դրամական բոլոր միջոցները կենտրոնաման այդ մարմնի ձեռքը: Դիմումում նշվում է, որ փախստականական գործով զբաղվող կազմակերպություններից երեքը, որոնց կենտրոնը Թիֆլիսն էր, այսինքն՝ ԿՀԲ ընկերությունը և նրան կից Կենտրոնական կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց ընկերությունը և նրան կից Հայաստանի վերաշի-

⁹¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 30:

⁹² Նույն տեղում, էջ 31:

⁹³ Նույն տեղում:

նության հանձնաժողովը և Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը և նրան կից Գաղթականական կոմիտեն մի քանի նիստերում խորհրդակցելով Արևմտահայ խորհրդի հետ՝ եկել են վերջնական համաձայնության հետևյալ հիմական սկզբունքների շուրջ: ա/ Կազմը.-Կազմվում է մի գլխավոր կոմիտե 30 անդամից, այն է. էջմիածնի եղբայրական օգնության, ԿՀԲ ընկերության և նրան կից Կենտրոնական կոմիտեի, Հայ նպաստամատույց ընկերության և նրան կից Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովի, Մոսկվայի հայկական կոմիտեի, Հայ գյուղատնտեսական ընկերություն և նրան կից Գաղթականական կոմիտեի երեքական ներկայացուցիչներից, ինչպես նաև Արևմտահայ համագումարի կողմից ընտրված Արևմտահայ խորհրդի 15 անդամներից: Նպատակը .-Գլխավոր կոմիտեի նպատակն է ստեղծել միություն հայ փախստականներին նպաստող բոլոր կազմակերպությունների միջև և կենտրոնացնել նրանց գործունեությունը: Ֆունկցիաները.- ա) Գլխավոր կոմիտեն է միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը պետության, հայ հասարակության, ինչպես և օտար հասարակությունների առաջ Կովկաս ապաստանած փախստականության օգնության գործում: բ) Գլխավոր կոմիտեի ձեռքն է կենտրոնանում փախստական գործի համար ստացված ամեն գումար անխտիր՝ պետական նպաստ, արտասահմանյան օժանդակություն և ամեն տեսակի նվերներ: գ) Գլխավոր կոմիտեն քննում և վավերացնում է կազմակերպությունների ներկայացրած հաշիվները և փախստականական գործի ընդհանուր բյուջեն: դ) Գլխավոր կոմիտեն ունի ընդհանուր հսկողություն փախստականական ամբողջ գործունեության վրա⁹⁴:

Այս ամենից ելնելով ԿՀԲ ընկերությունը և նրան կից Կենտրոնական կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց ընկերությունը և նրան կից Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովը, Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը և նրան կից Գաղթականական կոմիտեն և Արևմտահայ խորհուրդը 1917թ. հունիսի 20-ին Թիֆլիսի հայոց առաջնորդարանում տեղի ունեցած իրենց համատեղ ժողովում կայացրին այսպիսի որոշում. 1. սկզբուն-

⁹⁴ «Հայաստան», Թիֆլիս, 27 հունիսի 1917, թիվ 56:

քով ընդունել միությունը կայացած այդ երեք կազմակերպությունների և Արևմտահայ խորհրդի միջև, 2. դիմել էջմիածնի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովին և Մոսկվայի հայկական կոմիտեին ստանալու համար նրանց համաձայնությունը ևս: Արժե հիշեցնել, որ Արևմտահայ խորհրդի կողմից փաստաթուղթը ստորագրել են Ջորավար Անդրանիկը և խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը, ԿՀԲ ընկերության և Հայկական կոմիտեի անունից՝ խորհրդի նախագահ Ս. Հարությունյանը, Հայ նպաստամատույց ընկերության և Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովի կողմից՝ փոխնախագահ Հ. Առաքելյանը, իսկ Հայ գյուղատնտեսական ընկերության անունից՝ Ա. Մխիթարյանը⁹⁵:

Ռուսական կառավարությունը Անդրկովկասում հիվանդությունները կանխելու, հատկապես գործող բանակը համաճարակից զերծ պահելու նպատակով դիմեց մի շարք միջոցառումների, ի թիվս որոնց բաց թողեց նաև 25 մլն. ռուբլի՝ փախստականներին օգնություն⁹⁶: Այդ միջոցառումների բնույթն ու խթանները ըմբռնելու համար մեջ բերենք մի քանի օրինակներ: 1916թ. ցարական կառավարության հրամանով Կովկասյան ճակատի 300 հազ. փախստականներին պարենավորելու գործը մայիս ամսից հանձնվեց Կովկասյան հայոց բարեգործական ընկերությանը: Կից կազմված էր նախագիծ, որի համաձայն փախստականների բնակված վայրերում պարենավորման պահեստների մի ամբողջ ցանց պետք է բացվեր, առաջին հերթին ենթադրվում էր պահեստներ բանալ՝ փախստականների խոշոր կենտրոններում, որպիսիք էին Երևանը, Վաղարշապատը, Իգդիրը, Ալեքսանդրապոլը, Ղարաքիլիսան, Նոր Բայազետը, Գանձակը, Սարիղամիշը, Էրզրումը, Վանը, Ալաշկերտը, Խոյը, Դիլմանը և այլն⁹⁷:

Այժմ այն հարցին, թե այդ որոշման ընդունումը որևէ հետևանք ունեցա՞վ իրական կյանքում, քանի որ, վերջին հաշվով, եականը ոչ թե թղթին հանձնված որոշումներն ու օրենքներն

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 576:

⁹⁷ «Հորիզոն», 24 դեկտեմբերի 1916, թիվ 271:

են, այլև իրերի փաստական վիճակը:

Սույն որոշումն ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո ԿՀՔ ընկերությունը ձեռնամուխ եղավ դրա կատարմանը: Նշված բնակավայրերում մեկը մյուսի հետևից բացվեցին պարենավորման պահեստներ: Դրա շնորհիվ Հայաստանում հիշյալ ընկերության ծառայություններն էժանացան, իսկ մատակարարումները տեղական պահեստներին՝ հեշտացավ: Այդ առիթով արժե հիշատակել, որ միայն 1916թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում ընկերության պետական պարենավորման պահեստն իր տնօրինության տեղական պահեստներին մատակարարել է մթերքներ՝ Աղստաֆայի պահեստին 4 վագոն ալյուր, Նոր Բայազետին՝ 2, Դիլիջանի, Քարվանսարայի, Ղարանլուղի և Ելենովկայի պահեստներին՝ 1-ական, Երևանին՝ 8, Կարսին՝ 3, Ալեքսանդրապոլին՝ 10, Վաղարշապատին՝ 8, Սարիղամիշին՝ 5, Իգդիրին՝ 9, Ղամարլուին՝ 4, Ղարաչինային՝ 3 վագոն: Սկզբնաղբյուրում նշվում է, որ նույն ժամանակամիջոցում վերոգրյալ պահեստներին ուղարկվել է 6 վագոն 222 փութ 10 ֆունտ շաքարավազ, 3 վագոն նավթ, 875000 տուփ լուցկի և 4 վագոն գարի⁹⁸: Դեկտեմբերին կատարվում է ևս 3 առաքում՝ 2 հազար տոննա պարենամթերք⁹⁹: Օգնությունը շարունակվել է նաև հետագայում: Ընկերության տարեկան ժողովի զեկույցից տեղեկանում ենք, որ 1917թ. փետրվարի դրությամբ հիմնվել է պարենավորման ևս 32 պահեստ և ընկերության պետական պարենավորման պահեստն իր տնօրինության տեղական պահեստներին վեց ամսվա ընթացքում մատակարարել է 310 վագոն ալյուր, 8 վագոն նավթ, 1 մլն. տուփ լուցկի և անհրաժեշտ այլ ապրանքներ¹⁰⁰:

Հետևապես այս քայլի ողջ նպատակը բացառապես վստահության, երաշխիքի, պարզության, հավաքված միջոցներն ու ջանքերը ճիշտ և նպատակասլաց իրացնելն էր:

⁹⁸ Տե՛ս «Գաղափար», 2 հոկտեմբերի 1916, թիվ 79, 4 նոյեմբերի 1916, թիվ 93, «Հորիզոն», 2 դեկտեմբերի 1916, թիվ 270:

⁹⁹ «Պայքար», 14 դեկտեմբերի 1916, թիվ 206, «Հորիզոն», 2 դեկտեմբերի 1916, թիվ 270:

¹⁰⁰ «Հորիզոն», 21 փետրվարի 1917, թիվ 206:

Ծով կարիքների մեջ հայտնված հայ փախստականներին մարդասիրական օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ անուրանալի գործունեություն ծավալեց Ամերկոմը (Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե): Այսպես, վերոնշյալ կոմիտեն 1917թ. վերջին և 1918թ. սկզբին Երևանի նահանգի մեջ (Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ և Նախիջևանն էլ հետը) բաժանել է զանազան տեսակի հագուստեղեն և կենսամթերք հետևյալ չափերով.

Հագուստեղեն՝ 38940 կտոր	Ալյուր՝ 1500 փութ
Գուլպա՝ 12000 զույգ	Բրինձ՝ 4500 փութ
Տրեխ՝ 10000 զույգ	Լոբի՝ 300 փութ ¹⁰¹ :
Վերմակ՝ 2000 հատ	

Նորածին մանուկի սպիտակեղեն՝ 6000 ձեռք

Նոր Բայազետի գավառում այս կոմիտեի գործունեության վերաբերյալ մի հրապարակման մեջ կարդում ենք այն մասին, որ Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն Նոր Բայազետի շրջանի գաղթականության ծանր դրության մասին ստացած լուրջ տեղեկության վրա՝ փութաց անմիջական օգնություն և 1918թ. օգոստոս ամսին 10 հազ. ռուբլի դրամական նպաստ բաժանեց սովալլուկ թշվառներին: Ինչպես երևում է հրապարակումից, բիթլիսցիների երբեմնի Հայրենակցական միության նախագահ և Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի անդամ, գանձապահ Ներսիս Մենորդիի գրագիր և օգնական Արսեն Խաչիկյանը գաղթականության ծայրահեղ դրությունը նկատի ունենալով հորդորեց կոմիտեին՝ մասնաճյուղ հիմնել մաս Նոր Բայազետում և շարունակել խնամքը՝ փրկելու արդեն սովամահության դատապարտված թշվառներին¹⁰²:

Մասնաճյուղը բացվեց Ա. Խաչիկյանի տնօրինության ներքո և սեպտեմբերից անցավ գործի, ամսական 10 հազ. ռուբլի բյուջեով: Այն ուղղվելու էր որբանոցների, որբերի, փախստականների պարենի և մասնավոր դրամական նպաստի խնդիրների լուծմանը¹⁰³:

¹⁰¹ «Ժողովուրդ», 23 հոկտեմբերի 1918, թիվ 22:

¹⁰² Նույն տեղում, 15 նոյեմբերի 1918, թիվ 32:

¹⁰³ Նույն տեղում:

Մարգար Հակոբի Արծրունի

Բարսեղ Հակոբի Արծրունի

Մկրտիչ Հակոբի Արծրունի
(1808 - 1870 թթ.)

Հայրապետ Խաչատրյան (Կոլոտ)
(1844 - 1915 թթ.)

Հայրապետ Խաչատրյանի
ընտանիքը

Մարտին
Կաթողիկոս Կաթողիկոս

Տ. Տ. ԽՈՐԵՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՐԻԿՈՍ

Ստեփան Ղորղանյան

Ահրգ Արծրունի
Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ

Գյուտ Վարդապետ

Վահան Աֆրիկյան

Զորավար Անդրանիկ

Երվանդ Լալայան

Գավառի ներկայացուցիչները Սբ. Աստվածածին եկեղեցու
հիմնարկերից առաջ (1902 թ.)

Համազասպ

Մովսես Սիլիկյան

Ռուբեն Տեր-Մինասյան

Հովհաննես Սարուխանյան

Սիրեկան Պետրոսյան

Առաջին շարք (ծախից աջ). Գրիգորյան Երեմ (Լճաշեն), Հովհաննես (Սևան), Սարգսյան Սեխակ (Գոմածոր), Մակարյան Արշամ (Նոր Բայազետ), Վարդանյան Սեդրակ (Գոմածոր): Երկրորդ շարք (ծախից աջ). Հարությունյան Սենեքերիմ (Գոմածոր), Վարդանյան Գրիգոր (Գոմածոր), Մնացականյան Հակոբ (Սևան), Ղարիբյան Արշալույս (Գոմածոր), Մնացականյան Ալեքսան (Ծաղկունք), Հովհաննիսյան Վասակ (Ծովագյուղ), Գևորգյան Ղազիթ (Գեղամավան), Սարգսյան Արսեն (Գոմածոր):

Իոն Շչեդրին

Զանդյան Գևորգ (Սևան)

Մտավորականներ
Նոր Բայազետ (1920-ական թվ. 2-րդ կես)

Նույն աղբյուրի վկայությամբ մասնաճյուղը որք և այրի, անաշխատունակ, ծերերի՝ և բազմանդամ ընտանիքներին, վերցնելով իր խնամքի տակ, սեպտեմբերի 13-ից սկսած շաբաթական երեք անգամ՝ երեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ օրերին «կբաժանե միս և կարտոֆիլ, շնչին մեկ չորրորդ ֆունտ միս և կես ֆունտ կարտոֆիլ, և 17 օրվա մեջ մոտ 5000 անձերի նույն քանակով նպաստ տված է ամենայն կանոնադրությամբ»¹⁰⁴:

Հոդվածագիրը, սույն հոդվածում անդրադառնալով դրամական նպաստի վերաբերյալ մասնաճյուղի գործունեությանը, գրել է. «Պատահական թշվառներին, մասնավորապես մտավոր դասակարգին, կնպաստե դրամով 5-50 ռուբլի, ըստ վիճակի և կացության, գալող և զնացող ծամփորդներին, թե անհատին և թե ընտանիքներին (քոչվորներին), փողոցի անկյուններ՝ պատերի տակ անպատասպար թշվառներին կտա հաց, երբեմն միս և կարտոֆիլ և այս այդ ծախսված է 2 հազ. ռուբլի մոտավորապես»¹⁰⁵:

Դիտարկելով վերոգրյալ փաստերը՝ պետք է քննության առարկա ոլորտում արձանագրել առաջընթաց՝ հոգեվարքի մեջ հայտնված փախստականությունը սկսեց փոքրիշատ մարդավայել ապրել: Բայցևայնպես արվածը մի աննշան կաթիլ էր նրանց ծով կարիքների մեջ: Ըստ էության խնդիրը, մեծ հաշվով, մնում էր չլուծված: Սովը և տարափոխիկ հիվանդությունները շարունակում էին ագրեսիայի ենթարկել փախստականների հանրային և անհատական կյանքը: Նրանց սոցիալական դժգոհությունն ահավոր չափերի էր հասնում:

Հիմա՝ ամենակարևորի մասին: Մինչ այդ իրենց խնդիրների լուծմանն անհաղորդ փախստականները սկսում են դառնալ ակտիվ գործոն, չխորշելով անգամ ծայրահեղ քայլերից: Ժամանակի մամուլն աշխուժորեն մեկնաբանել է փախստականների ինքնագործունեության ամեն մի քայլը՝ սկսած տարբեր հասցեներով օգնության խնդրագրեր ուղարկելուց մինչև թալանով զբաղվելը: Այս առումով խոսում փաստ է օրինակ «Մշակ» թերթի լրագրող Նշան Հակոբյանի «Գաղթականության

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

դիմումը Անգլիայի հայաստանյաց կոմիտեին» վերնագրով հոդվածը: Հեղինակը նկարագրելով Նոր Բայազետի գավառում ծվարած շուրջ 12 հազար փախստականների ծայրահեղ ծանր վիճակի մասին, նշել է. «...տեղիս գաղթականությունը որոշեց 3580 հոգու ստորագրությամբ առանձին խնդրամքով դիմում կատարել Իգդիր՝ Անգլիայի հայանպաստ կոմիտեի ներկայացուցիչներին, խնդրելով այդ կոմիտեին մույնպես և այստեղ աշխատանք տանելով բանալ պատվավոր ապրուստի միջոց հայթայթելու բոլոր միջոցները զուրկ հազարավոր այրի ու անտեր թշվառների»¹⁰⁶:

1917թ. հոկտեմբերին բոլշևիկները հեղաշրջման ճանապարհով Ռուսաստանում անցան իշխանության և կտրուկ շրջադարձ մտցրեցին երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ՝ պատերազմի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը փոխվեց:

Նույն թվականի վերջերից սկսած թուրքական ճակատում գտնվող ռուսական զորքերը լքեցին դիրքերը: Նրանք մոլեգնորեն մերկացնում էին ռազմաճակատը և խլոժում «դեպի տուն», դեպի Ռուսաստան: Ռազմաճակատից ռուս զինվորների փախուստը (փախչում էին գունակներով, գնացքներով, հետիոտն) 1918թ. հունվարին սպառնալի չափեր ընդունեց: Ռուսական զորքերի տեղը բռնում էին հայկական նորաստեղծ ազգային դիվիզիաները և ֆիդայական խմբերը, որոնք, սակայն անկարող էին կասեցնել ռազմաճակատի գահավիժումը¹⁰⁷:

Սա մի կողմից, իսկ մյուս կողմից էլ Անդրկովկասի նկատմամբ, այդ թվում՝ տարածաշրջանային քաղաքականության ասպարեզում կարևորագույններից մեկի՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցի լուծման գործում թուրքիայի հանդեպ մեծ տերությունների իրականացված շահախնդրությունների հետևանքը եղավ այն, որ 1918թ. հունվարի վերջերին թուրքիան, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, վերսկսեց պատերազմական գործողությունները Արևմտյան Հայաստանում:

¹⁰⁶ «Մշակ», 13 հուլիսի 1917, թիվ 143:

¹⁰⁷ Վրաստանի տարածքով և երկրամասի մուսուլմանական շրջաններով անցնելիս, ռուսական զորամասերը շատ հաճախ ենթարկվում էին հարձակումների և զինաթափման:

Թուրքական զորքերը կարճ ժամանակամիջոցում վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանը: Ս. Վրացյանի խոսքերով ասած «Թուրք ղեկավարների առջև բացվում էին նոր, արբեցնող հորիզոններ»¹⁰⁸:

Հարցականի տակ դրվեց արևմտահայության մնացյալ բեկորների ճակատագիրը: Նրանց իրական մտահոգությունը և հոգսը ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու խնդիրն էր: Նրանք, որ արդեն մեկ անգամ ճաշակել էին փախստականի դառը ճակատագիրը, ստիպված էին նորից բռնել բնավերի ճանապարհը և լքել հայրենի եզերքը՝ Արևմտյան Հայաստանը, և սփռվել աշխարհի տարբեր կողմերում: Թուրքական բանակը անցավ ռուս-թուրքական 1914 թ. սահմանը ու թափանցեց Անդրկովկաս՝ առանց որևէ դժվարության գինակալեց Կարսը, Ալեքսանդրապոլը և վերջինիս վրայով, երկու ուղղություններով, շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևանը գրավելու, իսկ մյուսը՝ Համանլու-Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Ղազախի վրայով դեպի Բաքու և Թիֆլիս ռազմաերթ կատարելու:

Այս անգամ էլ փորձաքարին դրվեց արևելահայության լինել-չլինելու հարցը: Ավելի լավ առիթ մեկընդմիշտ լուծելու հայկական հարցը, որը շարունակում էր ազահ կոկորդում որպես ոսկոր մնալ, դժվար թե լիներ: Սակայն կատարվեց հրաշքը: Գրեթե Երևանի մատույցներ հասած արյունարբու թշնամին մայիսի 22-ին դուրս շարտվեց Սարդարապատ կայարանից ու բռնեց փախուստի ամոթալի ուղին: Մյուսները սարսափահար կրկնեցին իրենց յուրայինների սխրանքը Բաշ Ապարանում (մայիսի 23-27) և Ղարաքիլիսայի մոտ (մայիսի 24-28):

Մայիսյան հերոսամարտեր անունը, իսկապես, հայոց գիտակցության մեջ մեկտեղվում է հայ մտքի ու զենքի փայլատակման, համաժողովրդական հերոսացման, հայոց նոր պետականության վերականգնման ժայթքման հետ:

1918թ. մայիսի վերջերին տեղի ունեցավ մեր պատմության հզորագույն բեկումներից մեկը, որով վերականգնվեց հայ ժողովրդի գոյատևման, նրա ինքնակազմակերպման, նրա ոգու

¹⁰⁸ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 65:

ամրապնդման բուն երաշխիքը և նախապայմանը՝ պետականությունը:

Թուրքական բանակի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան ծնունդ տվեց փախստականների մի նոր ալիքի բարձրացմանը: Կարսի, Արդահանի, Արդվինի, Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Երևանի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներից սկսվեց արևմտահայերի և արևելահայերի փախուստը դեպի Երևանի նահանգի համեմատաբար անվտանգ շրջանները, ինչպես նաև Վրաստան և Հյուսիսային Կովկաս՝ ստվարացնելով «հին փախստականների» շարքերը:

Տարբեր սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ 1918թ. հայ փախստականների ընդհանուր թիվը (միևնույն է՝ հստակ վիճակագրություն գոյություն չունի) կազմում էր շուրջ 450 հազ. մարդ: Այդ թվից. 1) Արևմտահայ փախստականներ՝ 260 հազ. մարդ, 2) Կարսի շրջանի փախստականներ՝ 120 հազ., 3) Փախըստականներ Անդրծովյան շրջանից՝ 20 հազ., 4) Երևանի նահանգի մի քանի շրջաններից՝ 15 հազ., 5) Գանձակի, Բաքվի նահանգներից և այլ տեղերից՝ 35 հազ.¹⁰⁹:

«Հայաստանը, ավելի շուտ, գաղթականական կայան էր, գրում է Ս. Վրացյանը, -ամբողջ երկրում շուրջ 450000 գաղթական էր թափված...»¹¹⁰:

Ըստ խնամատարության նախարարության 1918թ. դեկտեմբերի 6-ին¹¹¹ հրապարակած թիվ 1 բյուլետենի, 450 հազ.

¹⁰⁹ «Մշակ», 6 մայիսի 1918, թիվ 93:

¹¹⁰ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 199:

¹¹¹ Հայտնի է, որ Մուղոսի զինադադարով (1918թ. հոկտեմբերի 30) Թուրքիան անձնատուր եղավ և պարտավորվեց իր զորքերից դատարկել Անդրկովկասը և Արևելյան Հայաստանը: Դեկտեմբերի 3-ից սկսվեց արևելահայ փախստականների շարժընթացը թուրքերից դատարկված իրենց նախկին բնակության վայրերը՝ հետևյալ ուղղություններով.

1. Նորագավիթ - Ուլուխանլու - Ղամարլու - Շարուր - Նախիջևան:
2. Էջմիածին - Խաթունարխ - Մարգարա - Էվջիլար - Իգդիր:
3. Երևան - Փարաքար - Էջմիածին:
4. Աշտարակ - Թալիշ - Թալին:
5. Էջմիածին - Շահրիար - Սարդարապատ - Կողբ - Աբսագեղ:
6. Դիլիջան - Ղարաքիլիսա - Համամլու - Ջաջուռ:
7. Բաշ Ապարան - Համամլու - Ջաջուռ:

փախստականներից 350 հազարը (180 հազ. արևելահայեր, 170 հազ. արևմտահայեր) օթևանել էր Հայաստանի Հանրապետության տարբեր շրջաններում¹¹²:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությամբ Նոր Բայազետի գավառում փախստականների թիվը 1918թ. դեկտեմբերին 38 հազար էր¹¹³:

Ըստ էության արևմտահայ և արևելահայ փախստական զանգվածների շարժընթացի կորագիծը բեկվել էր նաև դեպի Նոր Բայազետի գավառ: Այսպես՝ ըստ «Հորիզոն» թերթի հրապարակած հաղորդագրության՝ ստացված տեղեկությունների համաձայն Ղարաքիլիսայի և Ջալալ-Օղլու վրայով անցած Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Տաճկաստանի շրջանների փախստականները գլխավորապես կանգ են առել Նոր Բայազետում, որտեղ հացի մեծ պակասություն էր զգացվում¹¹⁴:

Նույն հարցի առնչությամբ «Մշակ» թերթի օգոստոսի 7-ի համարում ասվում է, որ «Ամբողջ գավառում (Նոր Բայազետի-Հ. Հ.) հաց չկա. հարուստ ընտանիքները սկսել են գաղթել: Սովը վաղուց իր բանը տեսած կլիներ, եթե չլիներ այն ալյուրը, որ իրենց հետ բերել էին հին բայազետցիները և վաճառեցին տեղացիներին»¹¹⁵: «Նրանք քաղցից խոտ են կրծում-արածում

8. Բաշգառնի – Ղամարլու:

9. Նոր Բայազետ - Ելենովկա - Դիլիջան – Ղարաքիլիսա - Ջաջուռ:

10. Նոր Բայազետ - Ելենովկա - Երևան:

11. Դարալագյազ - Շարուր (Նորաշեն, Խանլուխլար):

12. Դարալագյազ - Մարտիրոս – Նախիջևան:

13. Ջանգեզուր – Նախիջևան: Տե՛ս «Կայծ», 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13:

Նկատելիորեն կրճատվեց փախստականների թիվը: Արդեն 1919թ. փետրվարին Հայաստանում հաշվվում էր 263 հազ. 393 փախստական, որից 27923-ը Նոր Բայազետի գավառում: Տե՛ս «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 78:

¹¹² «Կայծ», 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13, ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 4:

¹¹³ «Ժողովուրդ», 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 46, Կայծ, 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13:

¹¹⁴ «Հորիզոն», 9 հուլիսի 1918, թիվ 133:

¹¹⁵ «Մշակ», 3 հոկտեմբերի 1918, թիվ 199:

են, այս բառի բուն իմաստով»¹¹⁶, - տազնապում էր «Աշխատավոր» թերթը: «Գաղթականները» վերտառությամբ հողվածում նույն թերթը նկարագրում է այն ժամը ու ողբալի դրությունը, որ վիճակվել էր Նոր Բայազետ քաղաքում և համանուն գավառում հայտնված փախստականներին: «Նոր Բայազետ քաղաքը դարձել է Հայկական ամբողջ տերիտորիայի գրեթե միակ հանգրվանը. այստեղ է լցվել, բացի Մեծ Ղարաքիլիսայի ամբողջ ազգաբնակչությունից, նաև Սուրմալուի, Երևանի գյուղերի, Կարսի, Արդահանի և Ալեքսանդրապոլի գավառի ժողովրդի համարյա կես մասը»: Այնուհետև շարունակում է թերթը. «Քաղաքում հարկավոր քանակությամբ շինություններ չլինելով՝ գաղթականության հոծ մասը, բացի շրջակա բոլոր գյուղերը լցվելուց, բռնել է ժայռերը, տափարակ հարթությունները, արոտատեղիները և ամբողջ ճանապարհը մինչև Դիլիջան, բոլորը պատսպարված են վրանների և ժամանակավոր խցիկների տակ»¹¹⁷:

Ամբողջ հանրապետությունում իր «սև գործը» անում էր ոչ միայն սովը: 1918թ. օգոստոսի 8-ին կառավարությունը երկիրը հայտարարում է «խուլերիայի կողմից վտանգված»: Հիվանդանոցներն անզոր էին իրական դարման հասցնելու. դեղ չկար, վառելիք չկար, սնունդ չկար, սպիտակեղեն չկար, և մարդիկ մեռնում էին անմոռուց, հարյուրներով, հազարներով: Ժողովուրդը սպառվում էր վառվող մոմի պես: Վեց ամսվա ընթացքում սովից ու հիվանդություններից, Հայաստանում մեռավ մոտ 180 հազ. մարդ¹¹⁸, - գրում է Ս. Վրացյանը:

Մեկ այլ դժվարություն ևս, որը առանձնահատուկ էր քննության առարկա գավառի համար: Խոսքը փախստականներին բնակարաններ հատկացնելու դժվարությունների մասին է: Այստեղ բնակարանային խնդիրը զուտ կենցաղայինից վերածվել էր նաև ազգամիջյան հակասությունների, և անկայունացել էր հանրապետության և մեծ հաշվով գավառի ներքին կյանքը:

¹¹⁶ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 28 հուլիսի 1918, թիվ 93:

¹¹⁷ Նույն տեղում, 16 հուլիսի 1918, թիվ 84

¹¹⁸ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 200:

«Սևան լճի ափերից գաղթած մոլոկան գյուղացիները»¹¹⁹, - գրում է «Մշակ» թերթը, - վերջերս խումբ-խումբ սկսել են վերադառնալ իրենց գյուղերը, սակայն ինչպես գիտենք, այդ գյուղերը, ինչպես ելենովկան, Սենյոնովկան, Նադեժդինոն և այլն ամբողջովին բռնված լինելով հայ գաղթականներով, վերջիններս անհարմար դրության մեջ ընկնելով՝ ընդհարումներ են ունենում մոլոկանների հետ, որից և առաջանում են ուժեղ տարածայնություններ»¹²⁰:

Հոդվածից իմանում ենք նաև, որ վերադարձածներից շատերը, այլ ելք չունենալով, մտադիր էին հավաքել իրենց հունձն ու խոտը և նորից վերադառնալ¹²¹:

Ամդրադառնալով նույն փաստին՝ «Ժողովուրդ» թերթը նոյեմբերի 1-ի «Ելենովկայի մոլոկանների վերադարձը» խորագրով հրապարակման մեջ նշում է. «Այժմ մոլոկանների երկու տասնյակ ընտանիք վերադարձել են և ընտրել են գյուղում հարմար շինություններ դուրս վանելով տեղավորված գաղթական ընտանիքներին: Սրանք թշնամաբար են վերաբերում դեպի շրջակա հայերը, քանի որ այլևս չունենին Նիկոլայի ադմինիստրացիան, որ պաշտպաներ իրենց ապօրինի պահանջները ...»¹²²: Նույնը կարելի է ասել և մախկինում մահմեդականներով բնակեցված գյուղերի առումով: Հայտնի է, որ 1918-1920թթ. մահմեդական բնակչության հակապետական խռովությունների ճնշումից հետո հանրապետության սահմաններից ինքնակամ կամ պարտադրանքով հեռացան շուրջ 111,5 հազ. մահմեդականներ: Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի տարածքում մահմեդական-

¹¹⁹ «Մոլոկանները այնպես շտապ իրար հետևից սկսեցին գաղթել, որ մենք հայերս, - գրում է «Ժողովուրդ» թերթը, - կարծեցինք թե արդեն թուրքերը մոտեցել են: Նրանք ծախեցին իրենց ունեցած տնային բոլոր ապրանքները բարձր գներով, լցրին գրպանները իրենց կյանքում չտեսնված գումարներ և գաղթեցին բոլորովին գյուղից, իսկ իրենց տների կեսից ավելին տվին քրեյով /վարձով - Յ.Հ./ հայերին, իսկ մոլոկաններից ոմանք իրենց տների փայտեղենը քանդեցին, տարան Երևան ծախեցին: Տեղական ադմինիստրացիան միջոցներ ձեռք չառավ արգելելու Ելենովկայի ավերումը»: Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1 նոյեմբերի 1918, թիվ 26:

¹²⁰ «Մշակ», 7 օգոստոսի 1918, թիվ 154:

¹²¹ Նույն տեղում:

¹²² «Ժողովուրդ», 1 նոյեմբերի 1918, թիվ 26:

ների կողմից լքված գյուղերի թիվը հասել էր 248-ի, որից 142-ը զբաղեցրել էին հայ փախստականները¹²³:

Երբ Հայաստանի Հանրապետության ներքին վիճակը կայունացավ, նրանց զգալի մասը վերադարձավ նախկին բնակավայրերը և խնդիրներ ունեցավ փախստականների հետ:

Սովի և համաճարակի հետ երկրում վտանգված էր և բնակչության ապահովությունը: «Դասալիք զինվորներ, ապրուստի միջոց չունեցող գաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով և անհատ-անհատ հարձակվում էին ճամփորդների վրա, թալանում տները, խանգարում հանրային անդորրությունը»¹²⁴, վշտացած գրում է Ս. Վրացյանը: Բացառություն էր կազմում և Նոր Բայազետի գավառը: Այնքան շատ են այդպիսի օրինակները, որ դժվար է առանձնացնել որևէ մեկը: Օրինակ, 1919թ. հունվարի 31-ին Հայաստանի տարածքի վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված հեռագրով Նոր Բայազետի գավառական կոմիսար Շահինյանը հայտնում է, որ կարգը վերականգնելու համար Բասարգեչարի շրջան է ուղարկվել միլիցիոներների մի խումբ՝ միլիցիայի պետի ղեկավարությամբ¹²⁵:

Իսկ ինչ էր տեղի ունեցել. նշված շրջանում փախստականների ամբոխը հարձակվել էր շրջանի Վերին Զաղալու, Ղըզըլ-Վանք և Սուրբոտան գյուղերի վրա և թալանում էր հարևան գյուղերը փախած մահմեդականների բնակարանները¹²⁶:

Մամուլի հրապարակումներում որոշ հիշատակություններ կան այդ հողի վրա փախստականների և տեղի հայ բնակչության միջև ընդհարումների մասին: Այսպես, «Աշխատավոր» թերթը խոսելով Նոր Բայազետի գավառում փախստականների սոցիալական վիճակի մասին, գրել է. «Սաստիկ պակասություն է զգացվում այլուրի և առհասարակ պարենային բոլոր մթերքների, այդ թվում հողի վրա գաղթական և տեղական ժողովրդի միջև ծնունդ են առել սուր տարածայնություններ: Գաղթականները

¹²³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 44., թ. 16:

¹²⁴ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 200:

¹²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243., թ. 4:

¹²⁶ Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920թթ., Եր., 2009, էջ 229:

մտնում են այն բոլոր տները, ուր կասկածում են, որ մթերք է պահված և անարգել դուրս բերում այն, ինչի կարիք ունեն... Այդ առթիվ տեղի է ունեցել արյունահեղ ընդհարում, ուր միայն սպանվածներին հաշվում են 40-ից ավելի»¹²⁷:

Այդ ամենից դժվար չէ եզրակացնել, որ Առաջին համրապետությունը դեմ առավ անհետաձգելի լուծումներ պահանջող բազմաթիվ ներքին ու արտաքին հիմնահարցերի, այդ թվում և թշվառության մեջ հայտնված բազմահազար փախստականների հետ կապված խնդիրներին: Չնայած երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններին, փախստականների խնդիրները ոչ միայն իրենց կարևորությամբ չզիջեցին ներքին ընդհանուր հիմնահարցերին, այլև դրանց նկատմամբ ուժեղացավ պետական հոգածությունը, քանզի դրանց տևական անտեսումը կշարունակեր խանգարել պետության կայացմանը և նրա կենսունակության ապահովմանը:

Հետևաբար՝ անհրաժեշտ էր, որ պետական իշխանության մարմինները պայմաններ ստեղծեին, որպեսզի փախստականները ևս կարողանային հոգալ իրենց ամենօրյա ապրուստի միջոցները: Բացի այդ՝ աշխատանքով զբաղվածության ապահովումը, նրանց համար կունենար նաև բարոյափոփոխական նշանակություն: Խոսքն այն մասին է, որ զուգահեռաբար կփոխվեր ցեղասպանության հետևանք հանդիսացող նրանց խեղված բարոյափոփոխական գոյավիճակը, և նրանք ավելի հեշտությամբ կներգրավվեին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքին:

Հատկանշական է, որ ժամանակի հայտնի և լայն տարածում ունեցող մամուլը հրապարակումներով հաճախ էր պետության և հայ հասարակության ուշադրությունը հրավիրում այդ հանգամանքին: Սոցիալ-դեմոկրատների փոքրամասնականների օրգան «Կայծ» թերթը իր էջերից մեկում արժարժում է հենց հիշյալ հարցը: Թերթը հակված էր կարծելու, որ «Ամեն ինչ մի կողմ թողած, չպետք է մոռանալ, որ գաղթականությունը ինքնըստինքյան մի խոշոր ռազմական ուժ է, և որ ներկա դեպքում էլ պետք է ոչ միայն գաղթականությանը օգնելու, նրան

¹²⁷ «Աշխատավոր», 16 հուլիսի 1918, թիվ 84:

բարեգործությունն անելու մասին հոգալ, այլ նրան կազմակերպել, ինքնագործունեության հրավիրել, նրա գրկում թաքնված ուժերը իր ազատագրման գործին ծառայեցնել»¹²⁸:

Եվ, որ առավել կարևոր է, Արևելյան Հայաստանում, Անդրկովկասում և այլուր ժամանակավոր հանգրվան գտած հայ փախըստական զանգվածները, առաջին հերթին երիտասարդությունը նախանձախնդիր էր անմնացորդ ծառայելու իր հայրենիքին: Կարծում ենք մեկ օրինակն էլ բավական է դրանում համոզվելու համար: Այսպես, 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Նոր Բայազետում տեղի ունեցավ փախստականների հրապարակային ժողով, ուր երիտասարդները պատրաստականություն հայտնեցին զինվորագրվել հայրենիքի պաշտպանությանը: Երիտասարդությունը սկսեց համալրել ճակատ մեկնող զորամիավորումներին: Այս կապակցությամբ 1918 թ. հունվարի 5-ին «Հորիզոն» թերթը տպագրում է նախաձեռնող խմբի հաղորդագրությունը. «Երիտասարդների ցուցակագրությունը արդեն սկսված է»¹²⁹ խորագրով:

Այդ ամենը տեսնում, զգում և գիտակցում էին Հայաստանի բարձրագույն իշխանությունները, ուստի նրանք ջանում էին, որ փախստական զանգվածներին հնարավորինս լայնորեն ներգրավեն հանրային կյանքին և տնտեսության մեջ: Ընդունվեցին այդ նպատակին ուղղված մի շարք օրենքներ ու որոշումներ: Դրանք վերաբերում էին փախստականների աշխատանքի և նպաստի հարցերի իրավական կարգավորմանը:

Փախստականների հետ տարվող աշխատանքներին համակարգված ուղղություն տալու և նրանց հետ կապված խնդիրները հնարավորինս արագ և արդյունավետ կերպով լուծելու մտայնությամբ, կառավարությունը 1918թ. վերջերին որոշում ընդունեց հանրապետության տարածքը բաժանել 10 գաղթականական շրջանների:

1918 թ. փախստականների բաշխվածությունը ըստ 10 շրջանների ուներ հետևյալ տեսքը.¹³⁰

¹²⁸ «Կայծ», 21 նոյեմբերի 1918, թիվ 5:

¹²⁹ «Հորիզոն», 5 հունվարի 1918, թիվ 5:

¹³⁰ «Կայծ», 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13:

1. Երևանի արվարձան-75000	6. Դարալագյազի-36000
2. Աշտարակի շրջան-30000	7. Բաշ Ապարանի-35000
3. Ախտա-Ելենովկա-22000	8. Էջմիածնի-70000
4. Բաշ Գառնի-15000	9. Ղարաքիլիսայի-16000
5. Նոր Բայազետի - 38000	10. Դիլիջանի-13000
	Ընդամենը՝ 350000

Այս շրջաններն իրենց ընդարձակության համեմատ բաժանված էին 20 կայանների: Յուրաքանչյուր շրջան կամ կայան ուներ իր առանձին կառավարիչը, նշանակված խնամատարության նախարարության կողմից¹³¹:

Փախստականների խնդրով՝ տեղաբաշխման, պարենավորման, խնամքի, աշխատանքի և այլն զբաղվում էր մասնաշաքստանի խորհուրդը, որին կից ստեղծվել էր առանձին «գաղթականության» հարցերի հանձնաժողով: 1918թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստում փախստականների խորհուրդը խնդրի շուրջ լսելով պատգամավոր Ռ. Տեր-Մինասյանի զեկուցումը, հավանություն տվեց սոց.-դեմ. խմբակցության առաջարկած բանաձևին՝ շուտափույթ օգնություն հասցնել որբերին և կազմակերպել գաղթականությանը աշխատանքի մեջ ներգրավելու գործը¹³²:

1918թ. սեպտեմբերի 28-ին խորհուրդն ընդունեց «Կարիք ունեցող գաղթականների խնամատարության մասին» օրենք, ըստ որի՝

1. Գաղթականին աշխատանք տալու անհնարինության կամ նրա աշխատանքի անընդունակության դեպքում մասնաշաքստանում է նպաստ: Աշխատանքից հրաժարվող գաղթականը զրկվում է պետական նպաստ ստանալու իրավունքից:

2. Հայաստանի սահմաններում գտնված պետական ազատ հողերը տրվում են գաղթականներին՝ մշակելու: Նույն նպատակով գաղթականներին են տրվում մաս լքված և անտեր հողերը:

¹³¹ Նույն տեղում:

¹³² Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Եր., 2005, էջ 145:

3. Գաղթական յուրաքանչյուր ընտանիքին հողը տրվում է աշխատավոր ձեռքերի թվի համեմատ¹³³:

Ինչպես կարելի է նկատել, օրենքը փախստականների համար խստորեն սահմանում էր նրանց աշխատանքային պարտավորությունների և պետությունից նպաստ ստանալու իրավունքից օգտվելու կարգը, այն է՝ աշխատանքը պարտադիր էր համարվում բոլոր աշխատունակ փախստականների համար, իսկ օրենքը շրջանցողները զրկվելու էին պետական նպաստ ստանալու իրավունքից: Այն չէր տարածվում անաշխատունակ և աշխատանքով չապահովված փախստականների վրա:

Կար մի հանգամանք ևս, որը տնտեսական կարևոր նշանակություն ուներ Հայաստանի նման պետության համար: Խոսքը փախստականների միջոցով պետական ազատ, ինչպես նաև լքված և անտեր հողերի յուրացման մասն է, որը սերտորեն առնչվում էր համրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետ:

Մեկ այլ օրենքով (հոկտեմբերի 8-ի) որոշվեց կարիքավոր գաղթականների, առավելապես կանանց համար բացել պետական ջուլհականոցներ՝ առաջին հերթին գործի դնելով 1500 դագափ, 20000 ճախարակ: Այդ նպատակին հատկացվեց 6691200 ռուբլի¹³⁴:

Պետությունն ունեցած սուղ միջոցներից հաճախակի փոքրիշատե ֆինանսական հատկացումներ էր անում փախստականների կարիքների համար: Փախստականի դրամական նպաստը օրական կազմում էր 60 կոպ. (մեկ շնչի հաշվով), որպես նվազագույն չափաբաժին յուրաքանչյուր շնչին օրական տրվում էր կես ֆունտ ալյուր: 1918թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1919թ. հունվարի 1-ը փախստականներին ցույց տրվելիք օգնության ծախսերը, ըստ կառավարության կազմած նախահաշվի, կազմել էին շուրջ 13 մլն. ռուբլի¹³⁵:

1920թ. նոյեմբերին կառավարությունը դարձյալ անդրադարձավ փախստականների հարցին և նոյեմբեր-դեկտեմբեր

¹³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86., թ. 6, ֆ. 199, ց. 1, գ. 4., թթ. 2-3:

¹³⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86., թ. 7, Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹³⁵ Տե՛ս Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

ամիսների հաշվով նրանց կարիքների համար խնամատարության և վերաշինության մախարարության անունով բացում է 58 մլն. ռուբլու վարկ¹³⁶:

Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հավաստում են, որ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով միշտ չէ, որ փախստականների հետ կապված բոլոր խնդիրները լուծում էին ստանում: Անշուշտ, միամտություն կլինի կարծել, թե միայն պետական միջոցներով, բարեգործական կազմակերպությունների ու բնակչության օգնությամբ հնարավոր էր լուծել բազմահազար փախստականների անպարագիծ սոցիալական և կենցաղային պահանջները: Սա այն դեպքում, երբ ամբողջ երկիրը գտնվում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ: Հաշվի չառնել սա՝ նշանակում էր անտեսել իրականությունը:

Միննույն է՝ տնտեսական ճգնաժամ ապրող Հայաստանում բնակչության սոցիալական կյանքում նկատելի տեղաշարժ չկար: Հանրապետությունից գուժող լուրերը ողողել էին ժամանակի մամուլի էջերը: Ահա թե ինչ է գրում դաշնակցության «Հառաջ» թերթը 1920թ. հունվարի 7-ի համարում. «Հունվարի 5-ին երևանում փողոցներից հավաքված է 3 դիակ, տներից՝ 10 դիակ, և հիվանդանոցներից՝ 52 դիակ, ընդամենը՝ 65 դիակ... Մի րոպե փորձեցեք կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ օրական 65 դիակ՝ միայն մայրաքաղաքում, պետության աչքի առջև: Հապա ինչ է կատարվում գավառներում, հետ ընկած անկյուններում, ասենք՝ Դարալագյազում կամ Նոր Բայազետում: Այս տեղերից ստացված տեղեկություններն ուղղակի սարսափելի են, կատարյալ կոտորած է տեղի ունենում մեր երկրում»¹³⁷:

Հայ ժողովրդի ոչնչացման թուրքական ավազակաբարո ծրագիրը Արևելյան Հայաստանում շարունակվեց մաև 1920թ. աշնանը, այս անգամ, թուրք-հայկական պատերազմի տեսքով: Քենալական զորքերի կատարած արշավանքին զոհ գնացին ավելի քան 200 հազ. հայեր: Արևելահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող իրական վտանգը նոր փախեփախի

¹³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 155., թ. 206:

¹³⁷ «Հառաջ», 7 հունվարի 1920, թիվ 5:

սկիզբ հանդիսացավ: Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ կատարյալ կոտորածների, սովի, փախստականների, որբերի ու համաճարակների երկիր:

1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին փախստականների ընդհանուր թվաքանակը Հայաստանում հասավ մոտ 291,7 հազարի¹³⁸: Նրանց հիմնական մասը հաստատվեց Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի շրջաններում:

Ամփոփելով նշենք, որ արևմտահայ և պարսկահայ բազմահազար փախստականներ կարողացան հարմարվել այն ժամանակների հայաստանյան ծանր իրականությանը, ապրել այդ իրականության մեջ, հայրենի օջախներ վերադառնալու կարոտն ու մրմուռը սրտում: «Մշակ» թերթի թղթակից Գ. Սինանյանի հավաստմամբ փախստականները, չնայած իրենց ցույց տրված սրտազին վերաբերմունքին, դարձյալ երազում են վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Նրանցից մեկը այն հարցին, թե ինչու՞ կուզեն վերադառնալ, ասել է.

- Ազգը չէն կենայ, մեզի լաւ տեղաւորցուց՝ բան մը չունինք ասելու: Համա մեր միտք՝ մեր երկիրն է, մենք կերթանք մեր վաթան՝ շէնցնելու մեր տուն, վառելու մեր օջախ...: Թող Աստուած բարաքաթ տայ մեր ազգի քիսին. ցաւերնուս դարման մեր երկիր կը փնտրենք, այստեղ մեզի ապրուստ չի տայ»¹³⁹:

Այսպիսով, Նոր Բայազետի գավառի հայությունն ինքը գտնվելով սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում արեց առավելագույնը՝ փախստականներին իրական կործանումից փրկելու և ոտքի կանգնեցնելու համար:

2. Որբախնամ գործունեությունը

Հայ փախստականների ծով բանակում կային մեծաթիվ որբացած երեխաներ: Նրանք ծնողազուրկ դարձել էին տարբեր ժամանակահատվածներում և զանազան պայմաններում՝ բնօրանում, գաղթի ճանապարհներին և նոր բնակության վայրերում: Նրանց թիվը շարունակաբար ստվարանում էր:

¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 79, թթ. 194-195:

¹³⁹ «Մշակ», 9 մայիսի 1915, թիվ 98:

Որբերի հիմնախնդիրները լուծելու, նրանց հոգեվարքից հանելու դժվարին, բայց և հայրենամյվեր գործին նախանձախնդիր կերպով լծվեցին հայ բարեգործական կազմակերպություններն ու միությունները, ինչպես նաև անհատ բարերարները, տեղի հայ բնակչությունը: Սա համազգային նշանակության խնդիր էր՝ միտված որբերին ուծացումից փրկելուն, նրանց հայեցի դաստիարակելուն, մի խոսքով նրանց հայ պահելուն: Այս գիտակցումը համակել էր հայ ողջ հանրությանը, նրա հասարակական և քաղաքական կառույցներին: Ասվածի ցայտուն ապացույցը տեսնում ենք Պետրոգրադում կայացած (1916թ. մայիսի 5-13) առաջին հայկական համագումարի կողմից ընդունված «Դպրոցական-կրթական և որբանոցների մասին» որոշման մեջ: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշման մեջ համագամորեն նշված են որբերի հետ տարվող աշխատաքների գրեթե բոլոր ուղղությունները, այն մեջբերում ենք ամբողջությամբ:

1) Որբերի պահպանության և դաստիարակության գործը կանոնավոր կերպով վարելու համար կազմակերպել մի կենտրոնական որբախնամ մարմին:

2) Որբեր և առհասարակ անխնամ երեխաներ հավաքելու համար կազմակերպել թուլցիկ խմբեր:

3) Որբերը առայժմ պիտի պահպանվեն միմիայն Անդրկովկասի գլխավորապես հայ գյուղական միջավայրերում, իսկ հետո երկրում խաղաղություն հաստատվելու առաջին պահին մաս առ մաս տեղափոխվեն այնտեղ:

4) Որբերի խնամատարության զուտ ընտանեկան բնույթ տալու նպատակով որբանոցների ցարդ ընտրված հանրակացարանային կամ կազարմային տիպը աստիճանաբար փոխարինել ընտանեկան «օջախների»՝ ինչ չափով որ այն հնարավոր լինի:

5) Որբանոցներում մտցնել աշխատանքի սկզբունքը (трудо́вое нача́ло) վարժելու որբերին ձեռարվեստի մեջ:

6) Կորսված երեխաների գտնելու գործը դյուրացնելու համար հիմնել մի տեղեկատու բյուրո:

7) Որբանոցների դաստիարակների վերաբերմամբ որոշ-

վեց՝ ա) հրավիրել գործի հայոց լեզվին հմուտ անձնավորություններ. բ) հրավիրել պաշտոնի ձեռնահաս ուսուցիչներ. գ) կազմակերպել հատուկ համառոտ դասընթացներ՝ որբանոցների համար հատուկ դաստիարակներ պատրաստելու նպատակով. դ) նույն նպատակով թոշակավորներ պահել պետական կամ մասնավոր դասընթացներում:

8) Որբանոցների պահպանության հատկացված նպաստը անբավարար եղած է ցարդ բոլոր անհրաժեշտ պահանջների համար. լրացուցիչ միջոցների մասին հոգալ և դիմել ուր հարկն է՝ տրվելիք նպաստի քանակն ավելացնելու համար:

9) Առանձին որբանոցներ բանալ կաշվի և տարափոխիկ հիվանդության ենթակա որբերին կղզիացնելու համար, քանի որ նույն հիվանդությունները բժիշկների վկայությամբ մեծ չափով տարածված են որբերի մեջ:

10) Հայ որբերի շահագործման և ապազգայնացման առաջն առնելու համար հավաքել նրանց հայ և օտար անհատներից և հաստատություններից, ու պահպանել և դաստիարակել՝ հայկական որբանոցներում ազգային կրոնական ոգով:

11) Ցանկալի համարել բաց անել փախստականների երեխաների համար մանկապարտեզներ և դպրոցներ առավելություն տալով տաճկահայ ուսուցիչներին և տաճկահայ բարբառով կազմված դասագրքերին:

12) Ի նկատի առնելով, որ հայ գեղարվեստի հիշատակարանները ենթակա են ոչնչացման, անհապաղ հայթայթել մի որոշ գումար, կազմել մասնագետներից մի մնայուն մարմին, ժողովել և պահպանել ազգային թանկագին մնացորդները¹⁴⁰:

Ծավալված մարդասիրական օգնությանը՝ որբանոցների ու աշխատանոցների ստեղծում, հիվանդանոցների բացում, սննդամթերքի, հագուստի ու դեղորայքի հայթայթում և այլն, իրենց ուժերի ներածին չափով և սեփական նախաձեռնությամբ օգնել են ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Նորվեգիան, Շվեդիան և ուրիշ այլ երկրներ:

Անդրկովկասի երկրամասում և Արևելյան Հայաստանի

¹⁴⁰ Տե՛ս «Համահայկական խորհրակցություններ /1912-1920թթ./», էջ 121:

տարբեր շրջաններում բացվում են որբանոցներ, որոնց թիվը օրեցօր ավելանում էր¹⁴¹: 1916թ. վերջերին Անդրկովկասի տարածաշրջանի 16 բնակավայրերում գործում էր 67 որբանոց՝ 4900 երեխայով¹⁴²: Տեղին է նշել, որ Հայաստանում առաջին որբանոցներից մեկը, եթե ոչ առաջինը, բացվել է 1915թ. նոյեմբերի 11-ին Ելենովկայում 100 երեխաների համար՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության ջանքերով¹⁴³:

1915թ. նոյեմբերի 25-ին, այս անգամ արդեն Նոր Բայազետ քաղաքում, բացվում է գավառում երկրորդ որբանոցը: «Մշակ» թերթի հրապարակումներից մեկում հանդիպում ենք. «Անցյալ նոյեմբերից տեղում (Նոր Բայազետ-Հ.Հ.) բացվել է մի որբանոց ԿՀԲ ընկերության հաշվին՝ նախաձեռնությամբ ընկերության լիազոր անդամ Շարաֆյանի:

Որբանոցում կան այժմ 60-70 որբեր: Նրանք ամեն օր, - նշվում է թղթակցությունում, - հաճախում են ծխական դպրոց, ուր նրանց սովորեցնում են գրել-կարդալ թե՛ հայերեն և թե՛ ռուսերեն: Այդ պատճառով որբանոցներում մեծերին չեն ընդունել»¹⁴⁴: Որբանոց էին ընդունվում մինչև 15 տարեկան ծնողազուրկ կամ անխնամակալ երեխաները¹⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է սույն գավառի գյուղական բնակավայրերում ժամանակավոր օթևանած որբերի թվաքանակին, ապա պետք է ընդգծել, որ վիճակագրական աղբյուրները դրա վերաբերյալ տեղեկություններ չեն հաղորդում, որովհետև պաշտոնական հաշվառում չի անցկացվել: Գյուղական բնակավայրերի դպրոցներում սովորող որբերի վերաբերյալ եղած, թեկուզ ոչ լրիվ վիճակագրական տվյալները, այդուհանդերձ, բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ նրանք մեծ թիվ են կազմել:

Հայ ազգային մարդասիրական ընկերությունները և

¹⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 390, ք. 71, գ. 444, քք. 6-10, գ. 506, քք. 159-161, ֆ. 203ց. 1, գ. 414, ք. 12, «Մշակ», 19 դեկտեմբերի 1915, թիվ 281:

¹⁴² ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 506, քք. 26-27:

¹⁴³ Նույն տեղում, գ. 300, ք. 11:

¹⁴⁴ «Մշակ», 19 դեկտեմբերի 1915, թիվ 281:

¹⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, ք. 8:

խնդրին առնչվող արտասահմանյան կազմակերպությունները, որքերի կրթության և դաստիարակության նկատմամբ նույնպես դրսևորել են հոգատար և հետևողական վերաբերմունք:

Նկատենք, որ սկզբնական շրջանում կրթության գործի կազմակերպման նախաձեռնությունը ստանձնեց Հայկական Կենտրոնական կոմիտեն: 1916թ. կեսերին կոմիտեն գավառներ իր ծյուղերին է ուղարկում շրջաբերականներ, որոնցում մասնավորապես նշված էր. բանալ գաղթականական դպրոցներ՝ Գանձակի նահանգում-15, Ղազախի գավառում-14, Նոր Բայազետի գավառում-26, Ալեքսանդրապոլի գավառում-20, Կաղզվանի, Իգդիրի և Վանի շրջաններում՝ համապատասխանաբար 3,5 և 3¹⁴⁶:

Ինչպես արդեն նշվել է՝ Արևելյան Հայաստանում, նաև խնդրո առարկա գավառում ավելի վաղ կային հատուկենտ այդպիսի դպրոցներ, որոնց թիվը մշտապես ավելանում էր: 1916թ. ի թիվս Արևելյան Հայաստանի այլ շրջանների, Նոր Բայազետի վարչական տարածքի հայկական բնակավայրերում նույնպես բացվեցին դպրոցներ փախստական երեխաների համար: 1915-1916 ուս. տարում, ըստ բնակավայրերի պատկերն այսպիսին էր. Քարվանսարայում՝ 65 սովորող, Ղշլաղում՝ 63, Նոր Բայազետում՝ 53, Ներքին Գյոզալդարայում՝ 41, Ներքին Ալիջալում՝ 21, Ներքին Ադիամանում՝ 48, Վերին Ղարանլուղում՝ 44, Ներքին Ղարանլուղում՝ 31, Քյարիմքենդում՝ 42, Ղուլալիում՝ 32, Ներքին Ախտայում՝ 42, ընդամենը թվով 482 երեխա¹⁴⁷:

Զթուլացող տենպերով շարունակվում էր որքերի հոսքը դեպի Արևելյան Հայաստան և այլուր, որոնց մի մասն էլ խարիսխ էր ձգում ուսումնասիրվող գավառում: Նոր որբանոցներ են հիմնվում Նոր Բայազետում և շրջակա բնակավայրերում: 1916թ. Նոր Բայազետ քաղաքում բացվել է ևս 4 որբանոց: Դրանցից առաջինը հիմնվել է 1916թ. մարտի 15-ին (ըստ տարիքի, տեղի, ծննդավայրի, ազգականների և այլն, պատկերը տրված է հավելված 2-ում): Եղբայրական օգնության կոմիտեի, որի խնամատարության ներքո էր որբանոցը, զեկուցագրում բերված են

¹⁴⁶ «Հորիզոն», 11 հոկտեմբերի 1916, թիվ 226:

¹⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ.19, ց. 1, գ. 500, թ. 21:

ուշագրավ վիճակագրական տվյալներ որբանոցի ընդհանուր կացության վերաբերյալ: Ըստ այդ զեկուցագրի, սկզբում հավաքվել է մոտ 30 հոգի տեղի փախստականներից, իսկ ապրիլի 25-ին էջմիածնի որբանոցից ուղարկվել է ևս 30 հոգի, այնուհետև կազմը համալրվել է շրջակա բնակավայրերում թափառող փախստական որբերով, և նրանց թիվը հասել է 80-ի, որից 54՝ տղա, 26՝ աղջիկ: Որբանոցի վարչությունը, - նշված է զեկուցագրում, - կազմված է 6 հոգուց՝ Ռուբեն Մանասյան (նախագահ), Վահան Արևշատյան (գանձապահ), Լևոն Պետրոսյան (քարտուղար), Սարիբեկ Բաղդասարյան, Մանիկ Աֆրիկյան և Անահիտ Արևշատյան¹⁴⁸:

1916թ. հունիսի 20-ին հիմնվել է թիվ 1 որբանոցը, որը տնօրինում էր 4 հոգուց՝ բժիշկ Խաչատուր Մնացականյան /նախագահ/, Վահան Աֆրիկյան (քարտուղար), Տիգրան Տեր-Միքայելյան (գանձապահ) և Ռուբեն Ազատյան, կազմված տեղական բարեգործական ընկերության վարչությունը: 12 սենյակից բաղկացած որբանոցում կային 145 հոգի¹⁴⁹:

Մեկ շաբաթ անց՝ հունիսի 27-ին, բացվեց Նոր Բայազետի թիվ 2 որբանոցը, որը դարձյալ գտնվում էր տեղի բարեգործական ընկերության վարչության վերահսկողության տակ: Երեխաները Նախիջևանի որբանոցից Նոր Բայազետ գալու (ուղեկցել է Արտավազդ Մինասյանը) օրվանից (հունիսի 27-ից մինչև հուլիսի 1-ը) ապրել են թիվ 1 որբանոցում¹⁵⁰: Հուլիսի 1-ից նրանց (48 հոգի, որից 26՝ տղա, 22՝ աղջիկ) տեղափոխել են քաղաքի գյուղատնտեսական դպրոցին հատկացված 5 սենյականոց շենքում, ուր ապրել են շուրջ 4 տարի¹⁵¹: Կառավարիչն էր Արփենիկ Գորոյանը¹⁵²: Առաջ անցնելով նշենք, որ 1919թ. սեպտեմբերի 1-ին Նոր Բայազետի գավառի դպրոցների տեսուչ Գյուտ վարդապետը թիվ 1483 գրությամբ դիմում է Հ.Հ. խնամատարության նախարարին, նշելով, որ բոլոր կարգադրություններն արված են գյուղատնտեսական դպրոցի բացման մասին, բայց որբերի

¹⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ.28, ց. 1, գ. 506, թթ. 26-28, 160-161:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, թթ. 26-28, 156:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, թթ. 158-159:

¹⁵¹ Նույն տեղում, ֆ.203, ց. 1, գ. 414, թ. 11:

¹⁵² Նույն տեղում, ֆ.28, ց. 1, գ. 506, թ. 159:

մերկայությունը դպրոցի շենքում արգելք է դառնում բացմանը, ուստի առաջարկում է անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել որբերին տեղափոխելու համար¹⁵³։ Սեպտեմբերի 18-ին քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանի անունով ստացվում է պատասխան հեռագիրը, որում մասնավորաբար ասված էր, որ հարկավոր միջոցներ արդեն ձեռք են առնված գյուղատնտեսական դպրոցի շենքը որբերից ազատելու համար¹⁵⁴։ Որոշ ժամանակ անց նոր շենք հատկացվեց որբանոցին։ 1916թ. հուլիսի 20-ին բացվում է 10 սենյակից բաղկացած 3-րդ որբանոցը։ Աղբյուրը նշում է, որ 1916թ. հուլիսին Ալաշկերտից 153 որբեր Կենտրոնական կոմիտեի աշխատակիցներ Գևորգ Փարաջյանի (Ալաշկերտի լիազոր), Վահանդուխտ Ավագյանի և Հայկանուշ Սաֆարյանի ուղեկցությամբ Իգդիրի վրայով անցնում են Երևան։ Նրանցից 100-ին տեղավորում են Ներքին Ախտայում, իսկ 44-ին՝ Նոր Բայազետի նշված որբանոցում։ Կառավարչի պաշտոնը ժամանակավորապես զբաղեցնում է թիվ 1 որբանոցի կառավարչի օգնական Տիրուհի Աղամյանը¹⁵⁵։

Որպես ընդհանուր երևույթ, նկատենք, որ մանավանդ սկզբնական շրջանում, ծանր էր որբանոցների վիճակը. չկար սպիտակեղեն, երեխաներից շատերը քնում էին հատակին, շենքերը կաթում էին, պատուհանները ամապակի էին, բաղնիք չկար, սնունդը թերի էր և այլն։

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը նշված վիճակագրական տվյալները, նշենք, որ 1916թ. Նոր Բայազետի որբանոցներում ոչ լրիվ տվյալներով խնամքի տակ էր առնված 317 երեխա։ Ինչ վերաբերում է միայն նշված երեք որբանոցներին, ապա դրանցում որբերի թիվը մշտապես ավելանալով, 1917թ. սեպտեմբերի 9-ի դրությամբ հասավ 300-ի (ըստ տարիքի, տեղի, ծննդավայրի, ազգականների և այլն պատկերը տրված է հավելված 3-ում)։

Ինչպես կարելի է տեսնել հավելված 3-ից, որբանոցներում խնամքի տակ վերցվել են հիմնականում 5-ից մինչև 16 տարեկան 300 երեխաները։ Վերջիններիս կազմում 10 և ավելի տա-

¹⁵³ Նույն տեղում, ֆ.203, ց. 1, գ. 414, թ. 11։

¹⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 12։

¹⁵⁵ Նույն տեղում, ֆ.28, ց. 1, գ. 506, թ. 158-159։

որիքի երեխաներին ընկնում է 68,7%-ը: Գերիշխում էին վանեցի և բիթլիսցի որբերը (համապատասխանաբար 119 և 100 հոգի), կազմելով 39,7 և 33,3%-ը: Նրանց հաջորդում էին մշեցիները, խնուսցիները, ալաշկերտցիները և խիզանցիները՝ ընդհանուր թվով 75 երեխա: Երևանի մահանգից որբերի թիվը 6-ն էր, որից 4-ը տեղացիներ էին, 1-ը՝ Օրդաքլուից, իսկ մյուսը՝ Էջմիածնից:

1917թ. վերջերին ԿՀԲԸ-ի և Եղբայրական օգնության կոմիտեի ենթակայության տակ գտնվող Նոր Բայազետի որբանոցներում կային ընդհանուր թվով 514 որբեր, որից 424-ը ԿՀԲԸ-ի, իսկ 90-ը՝ Եղբայրական օգնության կոմիտեի որբանոցներում¹⁵⁶:

Հայաստանում որբ և անապաստան երեխաների թիվը օրավուր ավելանում էր՝ հատկապես 1918թ. թուրքական արշավանքի հետ կապված:

1918թ. վերջին խնամատարության մախարարության հրապարակած տվյալներով Հայաստանում կային շուրջ 40 հազ. թափառական ու անտեր որբեր, որոնցից պետական ու բարեգործական կազմակերպությունների խնամքի տակ էին վերցվել ընդամենը 15612-ը¹⁵⁷ կամ 39%-ը: Բայց դա, իհարկե, միայն պաշտոնական վիճակագրությամբ: Իրականում այդ թիվը շատ ավելի մեծ էր, քանզի կային հաշվառումից դուրս մնացած բազում թափառական որբեր:

Հանրապետությունում կային շուրջ հինգ տասնյակի հասնող որբանոցներ, որոնցից ամենամեծը Ալեքսանդրապոլիցն էր՝ 1219 որբերով¹⁵⁸:

Անկախ թվական տվյալներից, իրականությունն այն էր, որ Հայաստանում սարսափելի էր որբերի վիճակը: Նախ կրճատվել էր որբանոցների թիվը՝ թուրքական զորքերը քարուքանդ էին արել հանդիպած բոլոր որբանոցները: Մի մասն էլ փակվում էին անապաստ պայմանների՝ սովի ու ցրտի հետևանքով: Օրինակ, Երևանում լույս տեսնող արևմտահայ դաշնակցականների «Աշխատանք» թերթի մի հրապարակումից տեղե-

¹⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ.119, ց. 1, գ. 33,2-րդ մաս, թ. 84:

¹⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ.50, ց. 1, գ. 650, թ. 115, ֆ.199, ց. 1, գ. 33,2-րդ մաս, թ. 84,

Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 148:

¹⁵⁸ Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 148:

կանում ենք, որ ԿՅԲԸ-ն շուրջ չորս ամիս չէր կարողանում ուղարկել հասանելիք գումարը Նոր Բայազետի իր ենթակայության որբանոցներին, ինչը պատճառ հանդիսացավ թիվ 3 որբանոցի փակման համար: Որբերի մի մասը ապաստան է գտնում հարազատների մոտ կամ տեղավորվում այլ որբանոցներում, մյուսներին որդեգրում են այդ օրերին քաղաքում գտնվող Շուշիի գնդի զինվորները (գնդի պատմությանը մենք դեռ կանդորառնանք հաջորդ գլխում) և տանում իրենց հետ Ղարաբաղ¹⁵⁹:

Թուրքական արշավանքը խառնել էր ամեն ինչ, մարդիկ կորցրել էին գլուխները, ամենքը փախեցիփախի մեջ էին, ով ուր կարող էր, ինչպես կարող էր: Այս ամենից հասկանալի է դառնում որբերի վիճակը: Եվ ահա, թե ինչ է գրում «Ձանգ» թերթը. «Տասնյակ հազարավոր որբեր այսօր ցրված Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, մոռացված ամենքից՝ ենթակա են ցրտի, քաղցի ու համաճարակ հիվանդությունների... մեռնում են ամենքը, գյուղերում թե քաղաքներում, բացօթյա ամենքի աչքի առաջ»¹⁶⁰: Այստեղից հասկանալի է դառնում, թե ինչպիսի դժվարագույն խնդրի լուծման առջև էին կանգնած Հայաստանի իշխանությունները: Վերջիններս գիտակցում էին, որ համազգային մշանակության այդ խնդիրը կարելի է լուծել միայն ազնիվ ու իրենց գործին անձնուրաց նվիրված, ազգի հոգսերով ու կարիքներով մշտազբաղ կազմակերպությունների և անհատների ուժերը համատեղելով:

Այդ մարտավարության ուղեգիծը կարելի է համարել ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանի 1918թ. հոկտեմբերի 7-ի դիմումը՝ ուղղված հայ ժողովրդին, որով սթափության կոչ էր հնչեցնում՝ փրկել վտանգից ճանապարհների վրա, պատերի տակ և փողոցներում թափառող հազարավոր որբերին. «50 հազարի հասնող որբերի մի ամբողջ սերունդ խնամելն ու դաստիարակելն այսօր մեզ համար ինքնօգնության լավագույն ակտերից մեկն է, որ պետք է կատարենք մեր բովանդակ ուժերը լարելով և մեր ոգու ամբողջ կորովը կյանքի կոչելով: Մեծ է կա-

¹⁵⁹ «Աշխատանք», 15 մայիսի 1918, թիվ 39 :

¹⁶⁰ «Ձանգ», 3 օգոստոսի 1918, թիվ 41:

րիքը, միջոցները՝ սուղ, ժամանակը՝ կարճ»¹⁶¹, այս տոնայնությանը է ավարտում իր խոսքը հայ ժողովրդի նորագույն ժամանակաշրջանի ազատագրական պայքարի ամենահմուտ կազմակերպիչներից և հայոց Առաջին Հանրապետության կերտման հենասյուներից մեկը՝ Արամը:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) առաջիններից մեկը բացորոշ կերպով ձայնակցեց վերոնշյալ կոչին և երկու ամիս անց՝ դեկտեմբերի սկզբին դիմեց հանրապետության բնակչությանը հանգանակություն կազմակերպել հոգուտ որբանոցների. «Այժմ նրանց ծնողը, հոգացողը պիտի լինի ամբողջ ժողովուրդը, հայ ազգը, և այդ բեկորներն են, որ ազատ Հայաստանի ապագա քաղաքացիների խոշոր մասն են կազմելու, նրանք հայության հույսն են կազմում: Դեռ մանուկ հասակում, ստանալով հաց, շոր, բնակարան, տեսնելով հոգացողության, ջերմ վերաբերմունք, ստանալով կրթություն, ցույց են տալիս մեծ ընդունակություններ և արտադրում են գրական տաղանդներ»¹⁶²:

Արդեն հոկտեմբերի կեսերից հանրապետության կառավարությունը փոխեց որբերի նկատմամբ տարվող մոտեցման ձևաչափը: 1918թ. հոկտեմբերի 11-ին խորհրդարանի ընդունած «Գաղթական որբերի խնամատարության և դաստիարակության մասին» հատուկ օրենքով պետությունն իր վրա վերցրեց Հայաստանի սահմաններում բոլոր փախստական և ծնողազուրկ որբերի խնամատարությունը՝ գործնական իրավասությունը հանձնելով խնամատարության նախարարությանը¹⁶³, որի համակարգում ստեղծվել էր հատուկ որբանոցային բաժին: Համաձայն այս օրենքի ինքնավարություններին, հասարակական կազմակերպություններին ու մասնավոր անհատներին ևս թույլատրվում էր բացել որբանոցներ՝ պետության հսկողության տակ¹⁶⁴:

¹⁶¹ ՀԱԱ, ֆ.201, ց. 1, գ. 607, թթ. 1-3:

¹⁶² Գ. Վարդանյան, Մշակույթը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.) եր., 2003, էջ 19:

¹⁶³ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 86, թ. 8:

¹⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 86, թ. 8:

1918թ. վերջին Հայաստանի տարածքում առկա որբանոցների թիվը կազմել է 46. Երևանում (իր արվարձաններով)՝ 20, Ալեքսանդրապոլում՝ 5, Էջմածնում՝ 6, Աշտարակում՝ 7, Դիլիջանում՝ 3, Նոր Բայազետում՝ 4, Ղարաքիլիսայում՝ 1, ընդամենը՝ 46 որբանոց:

46 որբանոցներից խնամատարության նախարարության ենթակայությանն էին 19-ը, Եղբայրական օգնության կոմիտեին՝ 7-ը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեին՝ 9-ը, Ամերիկյան օգնության կոմիտեին՝ 6-ը, Երևանի քաղաքային ինքնավարությանը՝ 1-ը և Կովկասյան հայ բարեգործական ընկերությանը՝ 4-ը¹⁶⁵:

Տեղին է նշել, որ բոլոր որբանոցները պահվում էին հիմնականում խնամատարության նախարարության միջոցներով¹⁶⁶, այսինքն՝ որբ երեխաների խնամքին ու դաստիարակությանը վերաբերող առաջնահերթ խնդիրները գերազանցապես լուծվում էին պետական մակարդակով: Կառավարության կազմած նախահաշվով 10 հազ. որբի ծախսերը հոգալու համար ամսական պահանջվում էր 1,5 մլն. ռուբլի¹⁶⁷: Որպես նվազագույն չափաբաժին՝ յուրաքանչյուր որբին ամսական տրվում էր 240 ռ. և միանվագ 600 ռ. որբանոցների կահավորման, իսկ որբանոցային հիվանդանոցների միանվագ կահավորման համար մի մահճակալին՝ 800 ռ.¹⁶⁸: Ցավոք Հայաստանի ներքին կյանքի այդ բարդ հիմնահարցը լուծելու համար պետության ֆինանսատնտեսական հնարավորությունները բավարար չէին: Խոսքն այն մասին է, որ ֆինանսական ու նյութական միջոցների անբավարարության, համապատասխան կադրերի բացակայության և հազար ու մի անհետաձգելի լուծում պահանջող խնդիրների առաջ կանգնած պետությունը, բնականաբար, միայնակ չէր կարող բոլոր որբերի կարիքները հոգալ:

Այս ամենը ստիպեցին հանրապետության կառավարությանը մտածել արտակարգ միջոցների մասին՝ հայ որբերին

¹⁶⁵ «Ժողովուրդ», 2 հունվարի 1919, թիվ 1, «Հառաջ», 30 հունվարի 1919, թիվ 14:

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶⁷ Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹⁶⁸ «Հառաջ», 6 մարտի 1919, թիվ 42:

մահվան ճիրաններից ազատելու համար: Համաձայն Հայաստանի կառավարության, ի դեմս խնամատարության նախարարի (Սահակ Թորոսյան) և Ամերկոմի հայկական բաժանմունքի լիազոր ելոքի հետ վարած բանակցությունների՝ 1919թ. մայիսի 1-ից Հայաստանում և Վրաստանում գտնվող պետական և հասարակական կազմակերպությունների 90 որբանոցները իրենց ավելի քան 14 հազ. որբերով ու 11 հիվանդանոցներով հանձնվում են Ամերիկյան կոմիտեի խնամակալությանը¹⁶⁹:

Նոր Բայազետում որբանոցների թիվը 4-ն էր՝ 502 որբերով¹⁷⁰:

Ամերկոմը իր վրա էր վերցնում բոլոր որբանոցների ծախսերը, իսկ որբանոցներում տիրող կրթադաստիարակչական, բարոյահոգեբանական մթնոլորտի հսկողությունը վերապահվում էր խնամատարության նախարարին¹⁷¹: Ըստ համաձայնագրի Ամերկոմը նաև պարտավորվում էր հավաքագրել բոլոր որբերին ու նրանց համար բացել նոր որբանոցներ:

«Արտաքուստ շատ նպաստավոր այս համաձայնությունը, իրավացիորեն գրում է «Աշխատավորը», - ունի որոշ անհարմարություններ, որոնք ճակատագրական կարող են լինել հայ որբերի համար: Կառավարության այդ որոշումը գրկում է հայ աշխատավորությանը իր որբերի՝ զավակների կրթության գործը իր ձեռքը վերցնելուց»¹⁷²:

Համաձայնագիրը կյանքի կոչվելուց մեկ ամիս անց նրա վերանայման անհրաժեշտություն առաջացավ՝ Ամերկոմը անկարող էր իրականացնել բոլոր հայ որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը: Անապաստան կյանք էին վարում պետական հաշվառման մեջ գտնվող ավելի քան 20 հազ. որբեր՝¹⁷³ կային

¹⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 41, ք. 90, գ. 131, քթ. 132-134, ֆ. 276, ց. 1, գ. 79, քթ. 84-89:

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Նույն տեղում, ֆ. 202, ց. 1, գ. 131, ք. 133, *Ս.Ավետիսյան*, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ., Եր., 2009, էջ 81::

¹⁷² «Աշխատավոր», 29 ապրիլի 1919, թիվ 82:

¹⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 733, քթ. 1-2:

ման հաշվառումից դուրս մնացած բազում որբեր: Անհանգըստացնող հանգամանք էր ման այն, որ ամերիկացիները որբանոցներում կազմակերպում էին կրոնական միտինգներ և դասեր, որոնք վարում էին և՛ լուսավորչական, և բողոքական դավանանքի հետևող քահանաներ¹⁷⁴: Այստեղից հասկանալի է դառնում, թե ինչու Հայաստանի կառավարությունը 1919թ. հուլիսի 1-ից Ամերկոմից հետ վերադարձրեց հասարակական կազմակերպություններին պատկանող 25 որբանոցները և 4 հիվանդանոցները՝ 2498 որբերով, որոնց տնօրինումը հանձնեց տեղական ինքնավարություններին և հասարակական կազմակերպություններին¹⁷⁵:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 1919թ. վերջին Հայաստանի 55 որբանոցներում խնամքի տակ էր վերցվել 15100 որբեր¹⁷⁶:

1919թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների կտրվածքով՝ 15100 որբերի, որից 13 հազ. առողջ, 2 հազ. հիվանդ և 100-ը տնային, կարիքների համար խնամատարության և աշխատանքի նախարարության անունով բացվում է մոտ 65 մլն. ռուբլու վարկ¹⁷⁷:

ԱՄՆ-ի կառավարությունից ստացած լրացուցիչ ներարկումների հաշվին Ամերկոմը սկսեց բացել նոր որբանոցներ և դրանց տանիքի տակ հավաքագրել մեծաթիվ որբ երեխաներ: Պետական խնամքի տակ գտնվող որբերի զգալի մասը աստիճանաբար տեղափոխվեցին Ամերկոմի խնամքի տակ գտնվող որբանոցները: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 1920թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների կտրվածքով Ամերկոմի որբանոցներում կային շուրջ 19,9 հազ. որբեր, որից Նոր Բայազետում՝ 949-ը¹⁷⁸: Նույն ժամանակ պետական միջոցներով գոր-

¹⁷⁴ Ս. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, ֆ. 205, ց. 1, գ. 733, թթ. 1-2, ֆ. 202, ց. 1, գ. 41, թ. 90:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 69, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 41:

¹⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 57, թ. 87, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 69, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 41:

¹⁷⁸ Լ. Ազատյան, Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, գիրք առաջին, Լոս Անջելես, 1969, էջ 61:

ծող որբանոցներում հաշվվում էր մոտ 8,3 հազ. որբեր¹⁷⁹:

Պետական և բարեգործական կազմակերպությունների տեսադաշտում էր ոչ միայն որբերի խնամքի ապահովությունը, այլև նրանց կրթելու ու դաստիարակելու գործը: Հայաստանում ջանքեր գործադրվեցին այդ նպատակով դպրոցներ բացելու ուղղությամբ: Նույնը և Նոր Բայազետի գավառում: 1916-1917 ուս. տարում այս գավառում կային այդպիսի 22 դպրոցներ՝ 982 սովորողներով, որն ըստ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների, ուներ հետևյալ պատկերը¹⁸⁰:

Աղյուսակ 28

	Բնակավայրերը	Սովորողների թիվը		Բնակավայրերը	Սովորողների թիվը
1.	Նոր Բայազետ	250	12.	Թազաքենտ	27
2.	Փաշաքենդ	53	13.	Ներքին Ադիաման	29
3.	Քեոսա Մուհամեդ	36	14.	Վերին Ադիաման	25
4.	Դալիդարդաշ	35	15.	Ներքին Ղարանլուղ	30
5.	Քյուզաջղ	39	16.	Վերին Ղարանլուղ	44,
6.	Ղշլաղ	23	17.	Գյոզալդարա	35
7.	Նորատուս	28	18.	Ալիչալու	31
8.	Ղուլալի	25	19.	Կոշաբուլաղ	38
9.	Երանոս	50	20.	Զոլախաչ	32
10.	Վալի Աղալու	34	21.	Բասարգե- չար	40
11.	Գյոլ	33	22.	Ներքին Ախտա	45
Ընդամենը					982

¹⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ.205, ց.1, գ.75, թթ.126-129:

¹⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ.19, ց.1, գ.500, թթ.13, 21:

Դրանք միադասյա դպրոցներ էին՝ 18 ժամաքանակով: Նոր Բայազետ քաղաքինը՝ Երկդասյա էր 29 ժամաքանակով¹⁸¹:

Բացի վերոհիշյալ դպրոցներից 1916-1917 ուս. տարում Նոր Բայազետի գավառի փախստական երեխաների համար դպրոցներ ունեցող գյուղերի շարքում նշվում են նաև Ալափարսը, Օրդաքլուն, Դոմաշենը, Քարվանսարան, Սոլաքը և Ունդամալը¹⁸²: Տեղեկացմենք, որ վիճակագրությունը տեղեկություն չի տալիս այդ գյուղերում սովորող որբերի թավքանակի վերաբերյալ:

Արևելյան Հայաստանում՝ 1917թ. սկզբին խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ ուշագրավ վիճակագրական տեղեկություններ կան Երևանում 1917թ. հունվարի 5-6 արևմտահայ ուսուցիչների ներկայացուցիչների ժողովի¹⁸³ ամփոփիչ փաստաթղթում, որը տպագրել է «Հորիզոն» թերթը իր հունվարի 21-ի համարում: Այդ տվյալների ընդհանուր պատկերը ցույց տալու համար բերենք հետևյալ աղյուսակը¹⁸⁴:

¹⁸¹ Նույն տեղում, ք.307, ց.1, գ.92, թթ.4 -7:

¹⁸² Նույն տեղում, տես՝ նաև Հայաստան, Թիֆլիս, 1 հունիսի 1917, թիվ 36:

¹⁸³ Փախստականների կրթական գործին ընդհանուր ուղղություն տալու և արևմտահայ ուսուցչական միությունների և ճյուղերի միջև ներդաշնակ գործունեության դաշտ ստեղծելու համար անհրաժեշտություն առաջացավ հրավիրել փախստական ուսուցիչների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով և ընտրել ուսուցչական Կենտրոնական գործադիր մարմին: 1917թ. հունվարի 5-6-ը Երևանում տեղի ունեցավ արևմտահայ ուսուցիչների ընդհանուր ժողովը՝ մասնակցում էին 17 (Եջմիածնից-3, Սուրմալուից-4, Սարդարապատից-1, Աշտարակից-1, Նոր Բայազետից-1 և Երևանի ուսուցչական միությունից 7) պատվիրակներ, որոնք ներկայացնում էին 235 ուսուցիչների ծայնը: Գործի գլուխ կանգնեց ժողովի կողմից ընտրված գործադիր մարմինը: Տես «Հորիզոն», 21 հունվարի 1917, թիվ 14:

¹⁸⁴ «Հորիզոն», 21 հունվարի 1917, թիվ 14:

h/h	Բնակավայրերը	Որ ընկերության դպրոցը	Քանի դըպրոց	Քանի աշակերտ և աշակերտուհի է հաճախում	Քանի դպրոցահասակ երեխա է մնացել դուրս	Ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ	
						Արևմտահայեր	Արևելահայեր
1.	Երևան քաղաք	Եղբայրական օգնության	15	2800	200	81	21
2.	Իգդիր և Սուրմալուի շրջան	" "	12	1750 ^ա	800	30	17
3.	Էջմիածին և շրջան	" "	15	1881	-	21	15
4.	Ղամարլու և շրջան	" "	3	739	300	19	2
5.	Աշտարակ և շրջան	Մոկվայի հայկական կոմիտե	13	1841	-	28	10
6.	Ղուրդուղուլի և շրջան	" "	8	617	200	10	4
7.	Նոր Բայազետ և շրջան	Բարեգործականին	32 ^բ	1847	230	29	6'
Ընդհանուր գումարը			98	11475 ^գ	1730	218 ^դ	75

ա) Այս թվի մեջ են մտնում 250 տեղացի աշակերտները, որոնք հաճախել են փախստականների դպրոց:

բ) Սրանից մեկը (Նոր Բայազետ քաղաքում) պատկանել է Եղբայրական օգնության կոմիտեին:

գ) Սրանց մեջ են հաշվված մահ 1400-ի մոտ այն որբերը՝ որոնք հաճախել են փախստականների դպրոցներ:

դ) Այս թվից դուրս են մնացել 16 փախստական ուսուցիչներ, որոնք գործազուրկ էին:

Ինչ հետևությունների կարելի է հանգել թիվ 29 աղյուսակից: 1917թ. փախստականների դպրոցների թիվը Երևանի

նահանգում հասել է 98-ի՝ 11475 սովորողով, այսինքն՝ սովորողները կազմում էին նահանգի տակավին հաշվառման վերցված դպրոցահասակ որբերի մոտ 87%-ը, իսկ ընդհանուր որբերի տեսակարար կշռում՝ 29%-ը: Եղբայրական օգնության կոմիտեին պատկանող դպրոցների թիվն ավելի մեծ է եղել՝ 98-ից 45-ը կամ մոտ 46%-ը: Այդ դպրոցներում սովորում էր 7170 երեխա՝ ընդհանուրի ավելի քան 62%-ը: Հաճախ հիշյալ դպրոցներում նաև տեղացի երեխաներ էին սովորում: Հավելենք, որ աղյուսակի տվյալները թերի են և ամբողջությամբ չեն ներկայացնում իրական պատկերը: Այսպես, օրինակ, ըստ աղյուսակի՝ դպրոցներում չսովորող փախստական երեխաների թվաքանակները նշվում է 1730, դա այն դեպքում, երբ նույն թվականին միայն Ներքին Ախտայում այդպիսիք կազմում էին 800 հոգի¹⁸⁵: Ինչ վերաբերում է 293 ուսուցիչների և ուսուցչուհիների վարձատրության կարգին ու աշխատավարձի չափերին, ապա պետք է նշել, որ վճարումը կատարվում էր ըստ կրթական ցենզի և փորձառության՝ երկու եղանակով՝ որպես դասագին (ժամավճար) կամ որպես ամսաթոշակ: Օրինակ, Երևան քաղաքի դպրոցներում կիրառվում էր վճարման դասագին կարգը՝ միջինը 30-ից 40ռ., էջմիածին քաղաքում՝ 50ռ.: Շրջանների դպրոցներում ամսաթոշակն էր, որը տառաճվում էր 40-60 ռուբլու սահմաններում¹⁸⁶:

Այս տեսանկյունից՝ Նոր Բայազետի գավառը բացառություն չէր, թերևս միակ բացառությունն այն էր, որ այստեղ հիմնված 32 դպրոցներից (1847սովորողներով) 31-ը պատկանում էր Հայկական բարեգործական միությանը: Ուսուցիչ-ուսուցչուհիների միջին ամսաթոշակը ամենացածրն էր՝ ընդամենը 40ռ.¹⁸⁷:

Ուշագրավ մի դիտարկում ևս: Որբանոցի սաների զգալի մասն ընդգրկված էր պետական դպրոցներում: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ 1917-1918 ուս. տարում միայն

¹⁸⁵ «Հայաստան», Թիֆլիս, 17 հոկտեմբերի 1917, թիվ 133:

¹⁸⁶ «Հորիզոն», 21 հունվարի 1917, թիվ 14:

¹⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայաստանում կար այդպիսի 62 դպրոց՝ 10 հազար սովորողներով¹⁸⁸:

Հատկանշական է, որ բարեգործականը զուգահեռաբար բացել է նաև արհեստանոցներ, ուր սովորողները ձեռք էին բերում աշխատանքային ու մասնագիտական հմտություններ: Դպրոցների տրամադրության տակ էր դրվել նաև մեծ չափով վարելահողեր, որը մշակվում էր սաների ձեռքով¹⁸⁹:

Փախստականների համար նախատեսված դպրոցների գործունեությունը կանոնակարգված բնույթ ստացավ Առաջին հանրապետության տարիներին:

1918թ. հոկտեմբերի 11-ի օրենքով, ինչպես ասվել է, հանրապետության կառավարությունը ստանձնեց որբերի խնամատարության, կրթության ու դաստիարակության գործը:

Այդ ուղղությամբ տարվեցին հսկայածավալ աշխատանքներ հանրապետության բազում բնակավայրերում: Պետք է ասել, որ այդ ձեռնարկումների շարքում որբերի համար նախատեսված դպրոցների թիվը գրեթե չավելացավ, անշուշտ, եղած սուղ միջոցները խնայողաբար և նպատակային օգտագործելու շահախնդրությամբ պայմանավորված: Հետաքրքիր է այս առումով հետևյալ օրինակը: Հանրային կրթության նախարարը 1918թ. դեկտեմբերի 20-ին գրությամբ դիմում է նախարարների խորհրդին, որով ներկայացնում է արևմտահայ երեխաների համար առանձին դպրոցներ բացելու մասին արևմտահայ դպրոցների հոգաբարձական խորհրդի առաջարկը: Կառավարության 1918թ. դեկտեմբերի 28-ի նիստում լսվեց այդ հարցը և կայացվեց այսպիսի որոշում: Առաջին՝ գաղթականական առանձին դպրոցներ չբացել, նկատի ունենալով գաղթականության շարժման մեջ գտնվելու դրությունը, և երկրորդ՝ գաղթական երեխաներին ընդունել գոյություն ունեցող դպրոցները¹⁹⁰: Սա նշանակում է, որ կառավարությունը մման դպրոցների խնդիրը հանրապետության տարածքում լուծված էր համարում: Հետևաբար,

¹⁸⁸ «Աշխատավոր», 22 մայիսի 1919, թիվ 23:

¹⁸⁹ ՏԵՍ «Հորիզոն», 21 փետրվարի 1917, թիվ 38:

¹⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ.307.1, գ.92, թ. 13:

բացառվում էին նաև հետագա միջոցների հատկացումներն այդ ուղղությամբ:

Հանրապետության իշխանությունների համակ ուշադրության կենտրոնում էր նաև որբերին մասնագիտական կրթություն տալը և նրանց աշխատանքի մեջ ներգրավելու խնդիրը: Այս խնդրի լուծմանն էր միտված 1919թ. դեկտեմբերի 15-ին խորհրդարանի ընդունած օրենքը, որով խնամատարության և աշխատանքի նախարարության միջոցով նախատեսվում էր 2550 որբերի համար բացել տարբեր մասնագիտության 35 արհեստանոց՝ 1.762.275 ռուբլի գումարով, ինչպես նաև 120 որբերի համար գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման համար հատկացնել 532.240 ռուբլի, այսինքն՝ ընդամենը պահանջվում էր արհեստանոցներ բացելու և գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու համար 2.294.525 ռուբլի: Այդ մասին պատկերացում են տալիս ստորև ներկայացված 30 և 31 աղյուսակները:

Նախահաշիվ

2550 որբերի արհեստանոցներ հիմնելու եւ 1919թ. դեկտեմբերի 15-31 պաշտոնէության պահպանութեան համար պահանջւելիք ծախքերի.¹⁹¹

h/h	Արհեստանոցներ	Քանի արհեստանոց	Քանի որբերի համար	Միանագ ծախսեր	Միանագ որանագումն	Բնակարան, լույս և այլ ծախսեր		Պաշտօնէութիւն		Պահանջւող վարկի ընդհանուր գումարը դեկտ. 15-31-ը
						Ամսական	Կէսամսական	Ամսական	Կէսամսական	
1.	Հիւսնութեան	7	300	280.000	140.000	3150	1575	49.500	24.750	446.325
2.	Սօլկար-կօշկակարութեան	8	500	120.000	80.000	3600	1800	57.700	28.850	230.650
3.	Կարօձկի	8	800	245.000	40.000	5600	2800	53.100	26.550	314.350
4.	Ձեռարւեստի	4	400	40.000	80.000	4800	2400	53.100	26.550	148.950
5.	Գուլպայագործութեան	3	100	75.000	45.000	4800	2400	35.900	17.950	140.350
6.	Զուլիականոց	5	450	250.000	200.000	5600	2800	57.700	28.850	481.650
Ընդամենը		35	2550	1.010.000	585.000	-	13.775	-	153.500	1.762.275

Փոխ նախագահ պարլամենտի՝ Լեւոն Շանթի տեղի աւագ քարտուղարի՝ Ա. Սաֆրաստեան

¹⁹¹ ՀԱԱ, ֆ.203, ց.1, գ.57, ք. 88:

**Նախահաշիվ
120 որբերի համար գիւղատնտեսական
աշխատանքների կազմակերպման¹⁹²**

h/h	Բաժանումներ և ծախսեր	Միանազ	Ամսական	Վեց ամսա համար	Պահանջվող վարկի ընդհանուր գումարը դեկտ. 15-31-ը
1.	Մեղվաբուծություն				
	Փեթակ 50 հատ	100.000	-	-	-
	Գործիքներ	25.000	-	-	-
	Ընթացիկ ծախսեր	-	5.000	2.500	127.500
2.	Անասնապահություն և կաթնատնտեսություն				-
	100 կաթն. անասուններ	85.000	-	-	-
	Գործիքներ	45.000	-	-	-
	Ընթացիկ ծախսեր	-	5.000	2.500	132.500
3.	Երկրագործական աշխատանքներ/20 դես. հող/				
	Գործիքներ /2 գութանով/	65.000	-	-	-
	Լծկան 4	32.000	20.000	10.000	-
	Սայլեր	52.000	-	-	-
	Սերմացու 6 խալար	72.000	-	-	-
	Ընթացիկ ծախսեր	-	10.000	5.000	236.000
4.	Բնակարան				
	Նորոգություն և կահավորություն	35.000	-	-	-
	Ընթացիկ ծախսեր	-	2.500	1.250	36.250
Ընդամենը		511.000	-	21.250	532.250

Ընդամենը պահանջվում է արհեստանոցների և գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու համար $1.762.275 + 532.240 = 2.294.525$ ռ.:

Փոխ նախագահ պարլամենտի՝ Լեւոն Շանթ
Ի տեղի աւագ քարտուղարի՝ Ա. Սաֆրաստեան

¹⁹² Նույն տեղում, ք. 89:

Նշված փաստաթղթերն ու օրինակները հավաստում են, որ Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս ոչ մեծաքանակ հայ բարեգործական միությունները, անհատ բարեգործները և հայ հանրությունը համազգային շահի գիտակցությամբ համակողմանի և վիթխարի անձնուրաց ջանքեր թափեցին հոգեվարքի մեջ հայտնված բազմահազար հայ որբերին ապրեցնելու, կամ որ նույնն է՝ ազգի գեոֆոնդը պահպանելու գործում: Հավելենք, որ իրենց ներածին չափով օգնել են նաև արտասահմանյան մի շարք երկրներ ու բարեգործական կազմակերպություններ: Անշուշտ, ինչպես ասվել է, հանրապետության հռչակումից հետո փախստականների ու որբերի կարիքները հոգում էր գլխավորապես պետությունը: Այդ ամենի շնորհիվ տասնյակ հազարավոր որբ ու անտուն երեխաներ ոչ միայն փրկվեցին իրական մահից, այլև ստացան բավարար կրթություն, հայեցի դաստիարակություն, վարժվեցին արհեստանոցներում և գյուղատնտեսության մեջ: Նրանցից շատերը դարձան մեր երկրին պիտանի քաղաքացիներ և նպաստեցին Հայաստանի վերաշինությանը:

/

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ**1 Հասարակական-քաղաքական կացությունը:
Իշխանության մարմինների ստեղծումը**

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա վիթխարի ազդեցություն է թողել Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Հայ իրականության մեջ գործող գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցությունները (Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Հնչակյան, Հայ ժողովրդական) և կազմակերպությունները (մենչեկներ, էսեններ, սպեցիֆիկներ) պատերազմի առաջին իսկ օրերից պաշտպանելով ցարական կառավարության քաղաքականությունը պատերազմում, կոչ էին անում վերջ տալ սոցիալ-դասակարգային ամեն տեսակի տարածայնություններին և համախմբել ուժերը հակառակորդին հաղթելու համար: Նման մոտեցումը հենվում էր այն գիտակցության վրա, որ հայ քաղաքական ուժերը, հասարակական կազմակերպությունները և ընդհանրապես հայ ժողովուրդը մեծ հույս էին կապում Ռուսաստանի և նրա դաշնակից տերությունների հետ, համոզված լինելով, որ նրանց հաղթանակը թուրքիայի հանդեպ, ազատություն կբերի արևմտահայությանը:

Քաղաքական ուժերի հիմնական մասը, վերանայելով և նոր իրադրության ոգուն հարմարեցնելով իրենց ծրագրերը, ջանացին կարելիության չափով մասնակցություն ունենալ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակների հաղթանակի գործում: 1915թ. հուլիսի 3-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության օրգան «Հորիզոն» թերթը «Մենք էլ լարենք մեր ուժերը» վերտառությամբ խմբագրական հոդվածում գրում էր. «Ժամանակը չէ՞, որ մենք էլ հետևենք ուժեղների օրինակին և ընդհանուր սպառնազինման դիմելով համախմբենք գործի ընդունակ բոլոր տարրերը, առանց դասակարգային խտրության»:¹

¹ «Հորիզոն», 3 հուլիսի 1915, թիվ 146:

Այս տեսակետից բացառություն կազմեցին հայ բոլշևիկները: Նրանք պատերազմի տարիներին հետևելով իրենց ռուս կուսակիցների օրինակին՝ պատերազմում չահախնդրորեն չսատարեցին Ռուսաստանի կառավարությանը: Անկախ քաղաքական ուժերի միջև առկա տարածայնություններից Անտանտի տերությունների հաղթանակին հայ ժողովուրդը տրամադրեց իր կենսունակ ուժերը, ինչպես ասվել է, հուսալով ռուսական զորքերի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը ազատել թուրքական բռնատիրությունից:

Ռուսական կայսրության մեջ բնակվող 2 մլն. 54 հազ. հայերը ցարական բանակին տվեցին մոտ 250 հազ. զինվոր, որը կազմում էր արևելահայերի 13%-ը²: Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանին և նրա դաշնակից երկրներին օգնեց նաև կամավորներով:

Ռուսական զենքի շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու գաղափարը համակել էր նաև Նոր Բայազետի գավառի հայությանը: Տիրող ընդհանուր մթնոլորտին լայնորեն անդրադարձել է Ժամանակի մամուլը: Պատերազմի սկսվելուց մեկ շաբաթ անց «Մշակ» թերթում տպագրվեց նորբայազետցի Գ. Սինանյանի «Ժողովրդի համակրությունը Նոր Բայազետում» խորագիրը կրող հոդվածը: «Հուլիսի 25-ին պատերազմի առիթով տեղիս ժողովուրդը հայրենասիրական–համակրական ցույց կազմակերպեց՝ ի պատիվ Ռուսաստանի և նրա բարեկամ պետությունների: Նախ փակվեցին բոլոր շուկաները, և ժողովուրդը խռնվելով ծխական դպրոցի առաջ՝ մեծ բազմությամբ, դրոշակներ պարզելով՝ անցավ դեպի... քաղաքային այգի, ուր ռուս և հայ հոգևորականությունը հանդիսավոր մաղթանք կատարեց Թագավոր Կայսրի արևշատության և ռուսաց զենքի զորության համար»³: Թերթի հայտնած տեղեկության համաձայն արտասանվեցին ճառեր, որոնք արտահայտում էին հայ հասարակության բուռն ցանկությունը՝ աջակցել Ռուսաստանի զինվորության մարտական գործողություններին: Այս ամենից, գավառապետ Ֆիլիպովը խիստ զգացված շնորհակալություն է

² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 547:

³ «Մշակ», 31 հուլիսի 1914, թիվ 184:

հայտնում հայ հասարակությանը՝ իր բուռն համակրության համար⁴, - եզրահանգում է թերթի թղթակիցը:

Մեկ այլ թղթակցությամբ Սևանա վանքի հոգևոր սպասավոր Աստվածատուր վարդապետը իրազեկում է, որ բանակ կանչված հայ պահեստավորները մեծ թվաքանակով շարունակ գալիս էին Սևան՝ երկրպագելու մասունքներին և խնդրելու վանահոր⁵ օրհնությունը: Նրանց տարմաղրությունը չափազանց բարձր էր, քանզի գիտակցում էին, որ գնում են պատերազմ իրենց նվիրական պարտքը հայրենիքի և ժողովրդի հանդեպ կատարելու⁶:

Այս գիտակցումը նրանց ուղեկցեց ողջ պատերազմի ընթացքում և ավելի ուժգնորեն դրսևորվեց Անդրկովկասի անկախացումից հետո: Որպես ասվածի ապացույց վկայակոչենք Նոր Բայազետի գավառի Ազգային խորհրդի նախագահ Պետրոսյանի հոդվածը, որ տպագրել է «Հորիզոն» թերթը 1918թ. ապրիլի 23-ի համարում: «Շնորհիվ տեղական բոլոր հեղափոխական և հասարակական կազմակերպությունների եռանդուն աջակցության, զինակոչը անցնում է հաջող, ամեն օր երիտասարդների էշելոններ է գնում: Քաղաքը մեծ ոգևորություն է ցույց տալիս հայրենիքի և հեղափոխության նվաճումների պաշտպանության գործում: Ոգևորությունը տարածվել է շրջակայքում և ամբողջ գավառում»⁷:

Նկատի ունենալով այս ամենը՝ հակված ենք կարծելու, որ 1918թ. հուլիսի 20-ին Թիֆլիսի հայոց ազգային և երևանի ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում ներքին գործերի

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Վանահայրը Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյանն էր: Ծնվել է 1852թ. Նոր Բայազետում: 1901թ. Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի ձեռամբ ստացել է Եպիսկոպոսի աստիճան: Զբաղվել է նաև գրական գործունեությամբ: Նրա գրչին են պատկանում «Կորած մարգարիտ», «Սևանի պատմությունը», «Սովերք», «Զրույցներ բնական պատմությունից» /թարգմանություն/ և արծակ այլ ստեղծագործություններ: Վախճանվել է 1915թ. հոկտեմբերի 15-ին, 63 տարեկան հասակում: Տես «Հորիզոն», 27 հոկտեմբերի 1915, թիվ 273:

⁶ «Հորիզոն», 29 հուլիսի 1914, թիվ 163:

⁷ Նույն տեղում, 23 ապրիլի 1918, թիվ 75:

նախարար Արամ Մանուկյանի հնչեցրած գնահատականը. «...իսկ ամենահայաշատ շրջան Նոր Բայազետը դավաճանորեն չմասնակցեց (խոսքը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին է-Յ.Յ.) որևէ կերպ: Եվ այդ գավառի պատմությունը ապագա պատմագիրը սև տառերով պիտի գրի»,⁸ - ասված է խիստ և ոչ տեղին: Եթե, ըստ Ա. Մանուկյանի Նախիջևանն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ ստիպված էր իր զորամասերը պահել տեղում և չմասնակցել նշված ճակատամարտին, ապա Նոր Բայազետի գավառն էլ, մուսուլման բնակչության պարագայում, պարտադրված էր ուժերը կենտրոնացնել նրանց անջատողական ձգտումները ճնշելու համար: Անշուշտ, մենք հեռու ենք այն մտքից, թե պատերազմի տարիներին, առավել ևս 1918-1920թթ. Նոր Բայազետի գավառից դասալիքներ չեն եղել, սա այն դեպքում, երբ բանակում դասլքություն կոչվածը ընդունել էր չափազանց մեծ չափեր: Չնայած ձեռնարկված կանխարգելիչ բազում միջոցառումներին, Հայաստանի բանակում դասալքությունը մնաց որպես ամենահիվանդագին և կործանարար երևույթներից մեկը: Բավական է նշել, որ 1919թ. վերջին դասալիքների թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում կազմում էր 17665 մարդ, որից Նոր Բայազետի գավառում՝ 2840 մարդ⁹ կամ 16%:

Հատկանշական է, որ հայությունը բացի զինապարտներից պատերազմին մասնակցեց նաև կամավորներով: Պատերազմի սկզբից Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս մեծ թափ ստացած հայկական կամավորական շարժումը լայն արձագանք ստացավ նաև քննության առարկա գավառում: Նոր Բայազետ քաղաքում ստեղծվել էր առանձին կոմիտե, որը հավաքագրում էր կամավորներին: Ձեռքի ընդունակ բնակչությունը ինքնաբուխ ցուցակագրվում էր կամավորական խմբերում: Նոր

⁸ «Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918թ. մայիս-հուլիս)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2009, էջ 153:

⁹ ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ.29^ա, թ. 348: Դասալքության մասին տե՛ս մանրամասն Վ. Վիրաբյան, «Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920թթ.», էջ 148-190:

Բայազետից 1914թ. դեկտեմբերին «Յորիզոն» թերթին գրում են, որ ռուս-թուրքական պատերազմը մեր քաղաքում և գյուղերում ևս առաջ բերեց մեծ ոգևորություն: Շրջանից առայժմ գնացել են 50 կամավորներ¹⁰:

Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հավաստում են, որ պատերազմի դաշտ մեկնած գավառացիները ռուսական Կովկասյան բանակի և հայ կամավորական ջոկատների շարքերում բացառիկ անձնագոհությամբ են մարտնչել թշնամու դեմ, ակտիվորեն մասնակցել Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի ազատագրմանը:

Հայ զինվորների մի ստվար մասը, որոնց մեջ քիչ չէին նաև Նոր Բայազետի գավառից զորակոչվածները, հերոսաբար մարտնչեցին նաև Արևմտյան ռազմաճակատում Թուրքիայի դաշնակից գերմանո-ավստրոհունգարական բանակների դեմ ծավալված պատերազմական գործողություններին¹¹:

«Մշակ», «Յորիզոն» և այլ թերթերը հաճախակի իրենց էջերում տպագրել են Արևմտյան ռազմաճակատից գավառի տարածաշրջանի զինվորների նամակները՝ հասցեագրված հարազատներին: Հատկապես շատ են գերության մեջ հայտնված, ինչպես նաև Մոսկվայի, Պետրոգրադի և Ռուսաստանի այլ քաղաքների հիվանդանոցներում բուժվող վիրավոր ու հիվանդ զինվորների նամակները: Նրանցից ոմանք իրենց կարոտը արտահայտելուց բացի, փող են խնդրել ծնողներից՝ անձնական կարիքների համար¹²:

Ռուսական բանակի հաղթանակների հետ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը կապելու պատրանքը հերոսական ու անձնուրաց աշխատանքի մղեցին արևելահայ զանգվածներին նաև թիկունքում:

Ռազմաճակատ մեկնածների փոխարեն աշխատանքային հերթափոխի կանգնեցին կանայք, ծերերը, պատանիները, հիվանդներն ու հաշմանդամները:

¹⁰ «Յորիզոն», 2 դեկտեմբերի 1914, թիվ 269:

¹¹ Տես «Մշակ», 15 նոյեմբերի 1914, թիվ 259, 29 հուլիսի 1915, թիվ 163:

¹² «Մշակ», 29 հուլիսի 1915, թիվ 163:

Անձնական միջոցներից հայ զինվորներին օգնելը դարձավ թիկունքում մնացածների ինքնաբուխ պարտականությունը: Այդ գործին իր ներդրումն ունեցավ և Նոր Բայազետի գավառի հայությունը: 1914թ. սեպտեմբերին ԿՀԲԸ-ի Նոր Բայազետի տեղական մասնաճյուղի նախաձեռնությամբ տեղում հիմնվեց Պահեստի զինվորների ընտանիքներին օգնող մասնախումբ¹³: Նույն տարվա սկզբին, դարձյալ Նոր Բայազետում ստեղծվեց կանանց կոմիտեն¹⁴ (այլ աղբյուրներում՝ ընկերություն)¹⁵ և օրիորդների խումբը: Դրանք լույս աշխարհ եկան ԿՀԲԸ-ի տեղական մասնաճյուղին կից: Կազմակերպություններն իրենց լիազորություններով մեծապես կախված էին ԿՀԲԸ-ից և ղեկավարվում էին նրանից ստացած հրահանգներով:

Համընդհանուր այս շարժման վերելքի մթնոլորտում 1914թ. նոյեմբերի 15-ին Նոր Բայազետում հիմնվում է «Հասարակական գործիչների ազգային կոմիտե» անունով մի կազմակերպություն: Կոմիտեի հիմնադիրները քաղաքի ուսյալ և առաջադեմ մտավորականներն էին, որոնք լավագույնս գիտակցում էին գավառի բնակչության առջև ծառացած մեծ ու փոքր հիմնախնդիրների հրատապ լուծման կարևորությունը: Հատկանշական է, որ քաղաքի մերձակա գյուղերի աչքի ընկնող մտավորականները եղել են այս կոմիտեի ակտիվ գործիչներ: Կոմիտեի կազմավորումից հետո սկսվեց պահեստազորի զինվորներին ու կամավորներին, ինչպես նաև նրանց ընտանիքներին օգնելու աննախադեպ շարժում, զարկ տրվեց բնակչությունից հանգանակությամբ, առանց որի հնարավոր չէր լուծել վերոգրյալ խնդիրները: Կոմիտեի կազմակերպած խմբերը սկսեցին բնակչությունից հանգանակություն անել: Խմբերը հանդիպեցին լուրջ դժվարությունների՝ կապված այդ աշխատանքը մեկ կենտրոնից կազմակերպելու և ղեկավարելու հետ¹⁶: Խնդիրը կարգավորելու փորձեր են արվել: Կազմակերպությունը 1914թ.

¹³ «Հորիզոն», 2 դեկտեմբերի 1914, թիվ 269:

¹⁴ Նույն տեղում, 6 դեկտեմբերի 1914, թիվ 273:

¹⁵ Նույն տեղում, 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

¹⁶ Նույն տեղում, 5 դեկտեմբերի 1914, թիվ 279, 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

նույնքերի 27-ին դիմում է նահանգային իշխանությանը և իրազեկելով նրան ստեղծված իրավիճակի մասին՝ հարց է բարձրացնում Նոր Բայազետի գավառը գործնականում բաժանել առանձին շրջանների, ինչի շնորհիվ կոմիտեի անդամները համոզված էին, որ խնդիրը դյուրին լուծում կստանա:

Խնդրանքը բավարարվում է: Նոր Բայազետի մտավորականներից Լ. Պետրոսյանի տեղեկացմամբ գավառը բաժանվում է 8 շրջանների: «Յուրաքանչյուր շրջանում,-գրում է «Հորիզոն» թերթը,- մտադրություն կա ժողովարարություն սկսել հօգուտ պատերազմ գնացած զինվորների և ընդհանրապես արձագանքելու պատերազմից առաջ եկած կարիքներին» և հավելում՝ համոզվածություն կա, որ գավառի Բասարգեչար, Քեռլադրան, Ներքին Ղարանլուղ, Երանոս, Ալափարս, Ներքին Ախտա, Ռնդամալ և Ցամաքաբերդ գյուղերը զգալի աջակցություն ցույց կտան թե՛ փողով և թե՛ իրենց ներքով¹⁷:

Վերոնշյալ կատեգորիայի բնակչության կարիքները հոգալու համար, նույն տարում նահանգի իշխանությունները, սույն գավառում կյանքի կոչեցին նոր կոմիտե, որին անդամակցեցին գավառապետը, քաղաքագլուխը, գործակալը, մի քանի պաշտոնյաներ ու վաճառականներ: Կոմիտեն զխավորապես զբաղվում էր պետական նպաստը պահեստի զինվորներին և նրանց ընտանիքներին բաժանելով¹⁸:

Պահեստի զինվորներին և նրանց ընտանիքներին օգնելու հասույթը բացի վերը նշված աղբյուրներից՝ հանգանակություն և պետական նպաստ, գոյանում էր նաև բնակչության մվիրատվությունից: Պետական նպաստից հետո սա իր կարևորությամբ երկրորդ աղբյուրն էր:

Նվիրաբերում էին ամենքը, ով ինչ կարող էր: Բնակչության ունևոր խավը կատարում էր հիմնականում դրամական մվիրատվություն: Օրինակ, 1914թ. երկրորդ կեսին մվիրատվության ճանապարհով հավաքվել էր 1133 ռուբլի, որը օգնության կարգով բաժանվեց 110 ընտանիքների՝ դաշտային աշխատանքները կատարելու համար: Ստորև բերված է մվիրատուների ցու-

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի 1914, թիվ 269:

ցակր: Տեղի մեշչենական (քաղաքային դասի) գանձարկղից՝ 200 ռ., Յ. Խաչատրյան՝ 100ռ., Ս. Բաղդասարյան, Խ. Թորգոմյան և Քոչարյան եղբայրներ՝ 50-ական, Խ. Բունիաթյան, Վ. Արևշատյան, Ռ. Ավետիսյան՝ 40-ական, Ռ. Ավետիսյան՝ 35, Գ. Բատիկյան, Խ. Չիբուխչյան և Ղլեջյան՝ 20-ական, թվով ավելի քան 70 մարդ¹⁹:

Ինչպես ասվել է, հասույթի «պակասավոր» մասը լրացվում էր բնակչությունից հանգանակության միջոցով: Մեր միտքը հաստատելու համար մեծաքանակ փաստերից հիշատակենք մի քանիսը: Նոր Բայազետ քաղաքի բնակչությունից հանգանակած դրամով գնված կտորեղենից կարվեց 87 կտոր տաք հագուստ, 35 զույգ ականջակալ և 200 զույգ գուլպաներ և ուղարկվեց կամավորականներին²⁰: Մինչ այդ Բասարգեչարից արդեն 500 զույգ գուլպա ուղարկվել էր ըստ պատկանելության²¹:

1914թ. դեկտեմբերի 7-ին Ներքին Ախտայի վաճառականները հասարակության ժողով հրավիրեցին դպրոցի շենքում և որոշեցին հանգանակություն բաց անել հոգուտ հայ կամավորների: Հանգանակությունը լինելու էր կանոնավոր ամսավճարով և տեւելու էր մինչև պատերազմի վերջը: Ընտրվեց երկու մարմին՝ մեկը հավաքելու էր վաճառականների ամսավճարը, իսկ մյուսը՝ հանգանակություն պետք է աներ Ներքին Ախտայի գյուղացիներից²²:

Բնակչությունից հանգանակություն անելու արդյունավետ ձև էր այսպես կոչված դրոշակների վաճառման ակցիաների հաճախակի կազմակերպումը:

Ընդ որում՝ դրանում իրենց ինքնաբուխ մասնակցությունն էին բերում ոչ միայն բնակչության ունևոր դասի ներկայացուցիչները, այլ նաև ստորին զանգվածները: Այլ խոսքով՝ նախաձեռնությունը լայն տարածում է ստանում: Ահա ցայտուն մի

¹⁹ «Մշակ», 30 սեպտեմբերի 1914, թիվ 218, «Հորիզոն», 1 հոկտեմբերի 1914, թիվ 216:

²⁰ «Հորիզոն», 5 դեկտեմբերի 1914, թիվ 272:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, 16 դեկտեմբերի 1914, թիվ 281:

օրինակ: 1915թ. մայիսի 16-ին Նոր Բայազետում նշանակվել էր դրոշակներ վաճառելու օր: Քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը, անկախ ֆինանսատնտեսական հնարավորություններից, ակտիվ մասնակցություն ունեցան այդ միջոցառմանը: Այս առնչությամբ քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը «Նոր Բայազետի կինը մեր օրերում» խորագրով հոդված տպագրեց «Հորիզոն» թերթում՝ մասնավորապես նշելով, որ «դրոշակների վաճառման» օրը նորբայազետցի կինը մեծ թափով ասպարեզ եկավ թե քաղաքում և թե գյուղում: Նրանք խումբ-խումբ շրջում էին, իսկ տներում եղած կանայք ընդունում էին նրանց ուրախությամբ և նվիրում ով ինչ կարող էր: Մի կին իր մեջքի արծաթյա գոտին տվեց, ասելով, որ «սրանից ավելի բան չունեմ տալու»²³ և այս կնոջ դեպքը եզակի չէր: Այս կապակցությամբ ուշադրություն են գրավում հրապարակման մեջ տեղ գտած հետևյալ տողերը. «Փողոցում մի կին է կանգնած. ձայնը դողալով հարցնում է՝ էդ ինչի համար եք հավաքում, կամավորների, լսվում է խմբի միջից: Սպասեք, կանչում է կինը և նստում ձյան վրա, հանում ոտքից գուլպաները, հագնում մաշված չուստերը և տալիս ասելով. «Էլ ոչինչ չունիմ տալու, էս մի ջուխտ գուլպաներն են, ուղարկեք թող հագնի իմ ախպերներից մեկը»²⁴:

Գավառում հաճախակի է տեղի ունեցել «դրոշակների օր»:

Օրինակ, 1914թ. նոյեմբերի 12-ին Նոր Բայազետում կազմակերպվեց այդպիսի օր, որից ստացվեց 1145ռ. գումար²⁵:

Այսպիսով, արևելահայությունը, նրա կազմում և Նոր Բայազետի գավառի հայ բնակչությունը, աչքի առաջ ունենալով «բանտարկված» հայրենիքի ազատագրման սրբազան պարտքը, ինչպես ռազմի դաշտում, այնպես էլ թիկունքում անձնագոհ գործունեությամբ որոշակի ներդրում ունեցավ Համաձայնության պետությունների տարած հաղթանակի գործում: Ցուցաբերած հերոսության և խիզախության համար նրանցից շատերի կուրծքը զարդարվեց մեդալներով ու շքանշաններով: 1916թ. հունվարի 3-ին «Հորիզոն» թերթը գրում էր, որ կռվող

²³ «Հորիզոն», 27 հունիսի 1915, թիվ 142:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի 1914, թիվ 269:

զինվորը հերոսությամբ է կատարել իր պարտքը: Դրա ամենափայլուն ապացույց կարող են ծառայել այն բազմաթիվ անգրագետ և գրագետ գավառացի (Նոր Բայազետի գավառ-Յ.Յ.) զինվորները, որոնց կուրծքը զարդարված է բազմապիսի շքանշաններով, առավել ևս Ս. Գեորգի խաչով²⁶: Հողվածագիրը վկայակոչում է իր պնդումն ապացուցող մի ծանրակշիռ փաստ: «Ինչպես չհիանալ, տեսնելով իր քաջությունների համար նորբայազետցի Տիգրան Զարգարյանի ստացած Ս. Գեորգի 3 խաչերը»²⁷:

1917թ. փետրվարին փոխվեց քաղաքական իրադրությունը: Փետրվարի 27-ին Ռուսաստանում տապալվեց ռոմանովների ինքնակալությունը: Նախկին բազմազգ կայսրության ժողովուրդների համար բացվեց լայն ճանապարհ ժողովրդավարական կարգերի հաստատման և ազգային ինքնորոշման խնդիրները լուծելու համար:

Ցարիզմի կործանման լուրը տարածում գտավ նաև Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանի քիչ թե շատ աչքի ընկնող կենտրոններում: Երկրամասի իշխանությունները, որոնց տազնապի մեջ էր գցել միապետության կործանման լուրը, շահախնդիր ջանադրությամբ փորձում էին, որպեսզի կատարված հեղափոխության մասին հնարավորինս ուշ իմանան իրենց ժողովուրդները, որպեսզի նրանց գիտակցության մեջ չառաջացնեն խառնաշփոթ և տեղերում չստեղծեն անկայուն իրավիճակներ: Հապաղումը կարող էր ունենալ անդառնալի հետևանքներ: Կովկասի փոխարքայի /փոխարքան էր Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլակիչ կրտսերը/ համար ևս հապաղելու հիմք չկար, - գրել է Վ. Մելիքյանը²⁸: «Չճանաչել նոր իշխանությունը, կնշանակեր իր դեմ հանել ժողովրդին ու բանակը»²⁹: Պատմաբանի այս մեկնաբանությունը, ըստ էության, բխում է պաշտոնագուրկ փոխարքայի մարտի 5-ին Կովկասի ազգաբնակչությանը դիմած նրա հետևալ կոչից. «Կովկասի ժողովուրդներն արդեն քանի օր է

²⁶ Նույն տեղում, 3 հունարի 1916, թիվ 2:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Վ. Մելիքյան, 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Եր. 1997, էջ 8:

²⁹ Նույն տեղում:

հայրենասիրական արժանապատվությամբ և խոհեն հանգստությամբ են վերաբերվում քաղաքական իրադարձություններին: Կոչ են անում այսուհետև ևս պահպանել այդ հանգստությունը»³⁰: Այդուհանդերձ՝ կատարված հեղափոխության մասին լուրերը, թեև դանդաղ, բայց ևայնպես տարածում էին գտնում լայն հասարակայնության շրջանում:

Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս շրջանների, այս լուրերը Նոր Բայազետի գավառ հասան բավական ուշացումով:

Սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ, Նոր Բայազետի գավառում փետրվարի 27-ի լուրը ստացվել է մարտի 5-ին³¹: Այդ օրը Երևանի նահանգապետը, Նոր Բայազետի գավառապետին ուղղված հրամանով հանձնարարում է բոլոր պետական հիմնարկությունների կառավարիչներին հայտնել նոր կառավարության հաստատման մասին և ստորագրություն առնել հնազանդությամբ ծառայելու և ամեն գնով նպաստել նոր կառավարությանը՝ իր պատասխանատու գործի մեջ³²: Սույն հրամանի հրապարակումից մի քանի ժամ անց Նոր Բայազետ քաղաքում ստացվում է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի հաղորդագրությունը՝ նոր ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն հաստատելու մասին³³:

Մարտյան առաջին իսկ օրերից հեղափոխության խանդավառ ալիքը էլ ավելի ակտիվացրեց քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը: Նոր Բայազետի գավառի քաղաքական կյանքում նշանակալի դերակատարություն ունեին Դաշնակցություն կուսակցությունը, սոցիալ-դեմոկրատները (մենշևիկ և բոլշևիկ), սոցիալիստ-հեղափոխականները (եսեռներ), հետագայում նաև 1917թ. ապրիլին Թիֆլիսում ստեղծված Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ):

Մարտի 7-ին Նոր Բայազետում դաշնակցականները և սոցիալ-դեմոկրատները հրավիրեցին միտինգ, ելույթ ունեցան

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ «Հորիզոն», 7 ապրիլի 1917, թիվ 70:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում:

մի քանի բանախոսներ: Նրանք, քննադատելով և դատապարտելով հին վարչակարգը, օրինաչափ համարեցին, որ մի օր այն «պիտի տեղի տար ժողովրդավարական սկզբունքին»³⁴:

Մեկ այլ օրինակ ևս: Ըստ «Մշակ» թերթի, ապրիլի 7-ին Նոր Բայազետում կայացել է հանրահավաք ժողովրդի և գործի մասնակցությամբ:

Ճառեր են արտասանել Ա. Մելիքյանը, Վ. Աֆրիկյանը, Ա. Շարաճյանը և այլք³⁵: Բանախոսներից մի կին հնչեցրել է ռուս կնոջ քաղաքական իրավահավասարության ծայնը և կոչ արել կանանց «իբրև ազատ Ռուսաստանի քաղաքացիներ՝ կազմակերպվել և մասնակցել ընդհանուր ազատագրական գործին»³⁶:

Փետրվարյան հեղափոխության լուրը ոգեկոչեց և ակտիվացրեց նաև գավառի գյուղացիությանը:

Այս հեղափոխությամբ, ինչպես կենտրոնում, Անդրկովկասում նույնպես քաղաքական իրադրությունը արմատապես փոխվեց: Նորաստեղծ ժամանակավոր կառավարությունը իր որոշումներով ի թիվս նախկին տեղական կառավարման մարմինների, լուծարեց նաև Կովկասի փոխարքայությունը և մարտի 9-ին հիմնեց իր տեղական գործադիր իշխանության մարմինը՝ ի դեմս ՕԶԱԿՈՄ-ի (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե), որը գործելու էր «ԺԿ օրենքների հիման վրա և վերջինիս անունից»³⁷:

Ստանձնելով կառավարության գործառույթներ՝ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի հրատապ լուծում պահանջող գլխավոր խնդիրն հանդիսանում էր նոր կարգերի հաստատումը երկրամասում: Այդ ուղղությամբ նրա առաջին քայլը լինելու էր երկրամասում իշխանության վերակազմությունը: Անշուշտ, Անդրկովկասում տիրող քաղաքական լարված խառնաշփոթի ու հարափոփոխ վայրիվերումների հորձանուտում գործնականում հնարավոր չէր արագորեն և միանգամից լուծել այդ խնդիրը: Մինչև իշխանության նոր մարմինների ստեղծումը, ժամանակի

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ «Մշակ», 25 ապրիլի 1917, թիվ 83:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Տես Վ. Մելիքյան, 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 31:

թելադրանքով, անհրաժեշտ էր, թեկուզ կարճատև ժամանակով, հենվել նախկին վարչակարգից ժառանգություն մնացած տեղական իշխանության կառույցների վրա³⁸: Օգտվելով իր լիազորություններից՝ ՕԶԱԿՈՄ-ը 1917թ. մարտի 18-ին ընդունեց որոշում՝ Անդրկովկասի տեղական իշխանության կազմակերպման մասին³⁹, որը լույս աշխարհի հանվեց քիչ ավելի ուշ՝ ապրիլի 27-ին, այսինքն որոշումն ընդունելուց 9 օր անց, երբ արդեն Անդրկովկասում և Հայաստանում նորաստեղծ գործադիր կոմիտեները ծավալել էին լայն գործունեություն⁴⁰: Համաձայն այս որոշման՝ ժամանակավորապես, մինչև Անդրկովկասում նոր վարչական կարգի հաստատվելը՝ կառավարությունը տեղերում պատկանում է գյուղական և նահանգային գործադիր կոմիտեներին⁴¹:

Հատկանշական է, որ հին ապարատի օգտագործմանը զուգընթաց ստեղծվում էր նորը:

Ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Երևանի նահանգում կազմակերպվում էին տեղական իշխանության գործադիր կոմիտեներ՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմիններ: 1917թ. մարտի 14-ին հիմնվեց Երևանի նահանգի գործադիր կոմիտեն: Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն Երևանի նահանգի գործադիր կոմիտեի նախագահի պաշտոնում հաստատեց Սմբատ Խաչատրյանին, իսկ նահանգական կոմիսարների պաշտոնում՝ Խալիլ-բեկ-Կասիմբեկովին և բժիշկ Յ. Տեր-Միքայելյանին⁴²:

Քննության առարկա գավառն էլ, Երևանի նահանգի մյուս գավառների նման մարտի 11-ին բանկչության տարբեր սոցիալական խավերից ընտրեց իր գործադիր կոմիտեն՝ կազմված 19

³⁸ Մինչև մարտ ամսի վերջը Հայաստանում, խորհուրդներին զուգահեռ, տեղական իշխանության լիազորություններն իրականացրել են հասարակական գործադիր կոմիտեները: Տե՛ս Վ. Մելիքյան, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 32:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 1, թ. 70:

⁴⁰ Նույն տեղում, ֆ. 103, ց. 1, գ. 77, թ. 106:

⁴¹ Նույն տեղում, «Հորիզոն», 4 մայիսի 1917, թիվ 91:

⁴² «Հայաստան», Թիֆլիս, 1 հունիսի 1917, թիվ 36:

հոգուց⁴³: Ապրիլի 7-ին, անդրադառնալով այդ ընտրություններին, «Հորիզոն» թերթը նշում է՝ մարտի 11-ին տեղի ունեցավ միտինգ զորքի ներկայությամբ, ապա եղավ գործադիր կոմիտեի ընտրությունը: Ընտրությանը բոլոր խավերին մասնակից դարձնելու համար դասային սիստեմ մտցվեց⁴⁴:

Քաղաքային դումային տրվեց 5 տեղ, հողագործներին՝ 4, կոոպերատիվներին՝ 1, վաճառականներին՝ 2, քաղաքական կուսակցություններին՝ 1-ական տեղ, արհեստավորներին՝ 2, կրթամշակութային հաստատություններին՝ 1, գինվորական ներկայացուցիչներին՝ 2 տեղ և այլն, ընդամենը 19 տեղ (ծայն)⁴⁵:

Ուշագրավ է թերթի տեղեկությունն այն մասին, որ գործադիր կոմիտեի ընտրությունից հետո սկսվեց նախկին պաշտոնյաների խուճապահար փախուստը: Վտարվեց գավառապետը: Ղարանլուղի շրջանի նախկին պրիստավ Բատչաևը, որ կանանց ու երեխաների կողմից մի քանի անգամ ծեծվել էր իր դաժան և ստոր բարքի համար, փախչում է, սակայն Թիֆլիսում տեղական կոմիտեն բռնում է: Ջերբակալվում են նաև գավառապետի օգնական Վիգուրան, պահնորդական բաժնի պետ Վոլկովը և այլ պաշտոնյաներ⁴⁶:

Հեղափոխության առաջին ամսին «հներին» հեռացնելուց հետո գավառական կոմիսարի պաշտոնը ստանձնեց մենշևիկ, Նոր Բայազետ քաղաքի բարձրագույն տարրական դպրոցի տեսուչ Ա. Աբրահամյանը⁴⁷:

1917թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Նոր Բայազետի գավառում նույնպես ստեղծվեցին մի շարք գյուղական գործադիր կոմիտեներ: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ ստեղծվել են 37 գյուղական գործադիր կոմիտեներ⁴⁸: Ինչպես ամենուր ընտրություններն անցկացվել են Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի հրահանգներով և նրա լիազոր ներկայացուցիչների մաս-

⁴³ «Հորիզոն», 7 ապրիլի 1917, թիվ 70:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ «Ժողովուրդ», 21 սեպտեմբերի 1918, թիվ 12:

⁴⁸ «Հորիզոն», 18 հունսիս 1917, թիվ 142:

նակցությամբ⁴⁹: Բազում արխիվային փաստաթղթերի և ժամանակի մամուլի նյութերի ուսումնասիրությունից վստահաբար կարելի է ասել, որ լիազոր ներկայացուցիչները բնակչությանը պառակտելու, տեղական իշխանության մարմիններում ունեորդասի գերակայությունը ապահովելու և ՕԶԱԿՈՄ-ին հլու-հնազանդ տեղական գործադիր մարմիններ ստեղծելու նպատակով, ամեն կերպ խանգարում էին արդար ընտրություններ անցկացնելուն, որն էլ մեծ անհանգստություն և վրդովմունք առաջ բերեց քաղաքական ուժերի և հասարակական կազմակերպությունների շրջանում, որոնք հանդես եկան մեղադրանքներով: Օրինակ, Թիֆլիսում համահայկական խորհրդակցության 1917թ. սեպտեմբերի 27-ի նիստում տեղական իշխանությունների կազմակերպության հարցի քննարկումների ժամանակ ինժեներ Աղաբալյանը հայ ինժեներների ընկերության անունից հայտարարեց, որ «Գործերը այս կերպով քայքայվում էին և ոչ թե շինվում: Իշխանության կառքը քաշելու համար չունենք միջին ձի, այլ ունենք կողմնակիցներ, որոնք աջ և ձախ են քաշում»⁵⁰:

Տեղական գործադիր կոմիտեների ընտրությունների թեման լայնորեն լուսաբանվել է ժամանակի պարբերական մամուլում: Այսպես, Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հորիզոնը» օգոստոսի 12-ի համարում «Գավառամասերի գործադիր կոմիտեների ընտրությունները» խորագրով հրապարակման մեջ գրում է, որ օգոստոսի 9-ին Ներքին Ախտայի շրջան եկան գավառի կոմիսար Երեմ Տեր-Վարդանյանը և Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի լիազոր Լևոն Խալաթյանը՝ շրջանի գյուղերում գործադիր կոմիտեի նոր ընտրություններ կատարելու: Սակայն, նկատի ունենալով, որ դաշտային աշխատանքների եռուն շրջան է, և գյուղացիները բացի տոն և կիրակի օրերից հնարավորություն չունեն հավաքվելու՝ թողնում են հեռանում, հանձ-

⁴⁹ Տեղական իշխանության կազմակերպումը ղեկավարելու համար ՕԶԱԿՈՄ-ը նշանակեց իր իրավասուներին, յուրաքանչյուր նահանգում մինչև երկու, իսկ գավառում՝ երեք կոմիսար: Տե՛ս Վ. Մելիքյան, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 31-32 .

⁵⁰ «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ)», էջ 182:

նարարելով ընտրությունները կատարել շրջանի գործադիր կոմիտեի նախագահ Մկրտիչ Մնացականյանին: Վերջինս, ընդառաջ գնալով ժողովրդի ցանկությանը, որոշում է տոն ու կիրակի օրերին անցկացնել ընտրությունները: Օգոստոսի 9-ին անսպասելի շրջան են գալիս երկու նոր լիազոր և պահանջում են, որ առանց նկատի ունենալու տոն կամ կիրակի օրերը, անպայման ընտրությունը կատարվի: Թիֆլիսից եկած լիազորներն էլ հենց անցկացրեցին ընտրությունները: Չանսալով ժողովրդի արդար ծայրին՝ լիազորներն արեցին իրենց գործը՝ մի քանի գյուղերում նոր գործադիր կոմիտեներ հաստատելով: Յուրաքանչյուր գյուղից հավաքված 15-20 մարդկանցից ընտրել են 10-15 հոգուց բաղկացած կոմիտեի կազմ⁵¹:

«Յորիզոնը» Ներքին Ախտայի մասի գործադիր կոմիտեի նախագահ Մնացականյանի խոսքերով հնչեցնում է. «Այդպիսի ընտրությունները անկանոն են, ժողովուրդը բողոքում է»⁵²:

Անհետաքրքիր չէ նշել, որ Արևելյան Հայաստանի իրական կյանքի առկա բարդությունները և դժվարությունները իրենց դրսևորումն էին գտել նաև պետական չինովնիկների դիրքորոշումների և վարքագծի մեջ, ու հաճախակի էին դարձել զբաղեցրած պաշտոններից հրաժարվելու կամ պաշտոնների չձգտելու դեպքերը: Ի դեպ՝ այդպես էր նաև Նոր Բայազետի քաղաքագլխի ընտրությունը: Այս մասին փաստել է «Յորիզոն» թերթը: «Քաղաքագլուխ հրավիրելու հարցը (խոսքը վերաբերում է Նոր Բայազետ քաղաքին-Յ.Հ.) ներկայումս մեր ամենացավոտ հարցերից մեկն է: Ուն որ դիմում ենք, մերժում են. չեն գալիս, հրապուրիչ ոչինչ չկա: Փողը պիտի հրապուրի, փող էլ այնքան չունենք, որ առատ ռոճիկ տրվի, որ ղեյրաթ անեն գան:

Արժրունին էլ իր բաները դրստում է, որ մնաս բարի անի իր պաշտոնին, հավսալ չունի մնալու»⁵³:

1917թ. հոկտեմբերին, Պետրոգրադում բոլշևիկների կողմից իշխանությունը բռնագրավելուց հետո Ռուսաստանի օրինակով Անդրկովկասում զուգահեռաբար տեղի ունեցան Սահ-

⁵¹ «Յորիզոն», 12 օգոստոսի 1917, թիվ 171:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում:

մանադիր ժողովի և Քաղաքային դումաների ընտրությունները: Նույնը վերաբերում է Երևանի ամբողջ նահանգին և նրա գավառներին: Ըստ պաշտոնական մամուլի հաղորդագրությունների Նոր Բայազետ քաղաքում հունվարի 28-ին⁵⁴ տեղի ունեցան (նախատեսված էր դեկտեմբերի 20-ին)⁵⁵, Քաղաքային դումայի ընտրություններ: Կուսակցությունները և կազմակերպությունները ակտիվորեն մասնակցում են Քաղաքային դումայի ընտրություններին: Դաշնակցականները ստացան 18, վաճառականները՝ 4, կադետները (ՅԺԿ)՝ 3, անկուսակցականները՝ 1 տեղ, ընդհանուր թվով 26 հոգի⁵⁶:

1917թ. դեկտեմբերի վերջերին ձևավորվեց Նոր Բայազետի քաղաքային կոմիտեն: Քաղաքագլուխ ընտրվեց Վահան Աֆրիկյանը, իսկ վարչության անդամներ՝ Կ. Պետրոսյանը և Ա. Սիմոնյանը: Պարենային գործը անցավ քաղաքային վարչությանը, որին կից ընտրվեց պարենավորման հատուկ վարչություն՝ Գ. Բատիկյան և Ա. Գորոյան կազմով⁵⁷: Բացի վերջինից, որը անկուսակցական էր, մյուսները տեղի դաշնակցության ճանաչված գործիչներից էին: Ինչպես կարելի է նկատել ընտրությունների արդյունքներից, ընտրովի մարմիններում դաշնակցությունը մեծամասնություն է կազմել, ինչը օրինաչափ էր՝ այսինքն ընտրության արդյունքները արտահայտում էին գավառի և ոչ միայն գավառի, բնակչության մեջ այդ կուսակցության լայն ժողովրդականության մասին:

Նշենք նաև, որ հայ իրականության մյուս կուսակցությունների և քաղաքական կազմակերպությունների, առանձնապես բոլշևիկների ընտրովի մարմիններում ներկայացուցիչներ չունենալու կամ սակավ թվով ներկայանալու հանգամանքին դաշնակցությունը հեզմանքով էր վերաբերվում: «Հորիզոն» թերթը, նշում է, որ «Զնայած սոցիալ-դեմոկրատներն էլ դրել էին

⁵⁴ «Հորիզոն», 26 փետրվարի 1917, թիվ 42:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 14 դեկտեմբերի 1916, թիվ 278, 3 հունվարի 1917, թիվ 3:

⁵⁶ Նույն տեղում, 7 ապրիլի 1917, թիվ 70, 8 օգոստոսի 1917, թիվ 167:

⁵⁷ Նույն տեղում, 29 դեկտեմբերի 1917, թիվ 276:

իրենց թեկնածությունը, բայց տեսնելով, որ ոչ մի համակրություն չունեն ժողովրդի մեջ և պարտված պետք է դուրս գան ընտրությունից, բարվոք համարեցին ետ վերցնել թեկնածուների ցուցակը»⁵⁸: Չենք կարծում, որ դա այդպես է: Իրականում, ըստ նույն թերթի, հունվարի 28-ին Նոր Բայազետում իրավասուների ընտրություններում մղվում էր բավական տաք պայքար, որպիսին Նոր Բայազետը չէր տեսել⁵⁹: Իսկ ահա թե ինչպես է մեկնաբանել այդ պայքարը «Պայքար» թերթը «Նոր Բայազետից մեզ հեռացնում են» խորագրով հոդվածում: «Երեք ամիս է, որ տեղիս դաշնակցականները սոցիալ-դեմոկրատիայի դեմ ամենակոպիտ պայքար են մղում: Այս բոլորի նպատակն է, դուռնայի ընտրություններին քաղաքն իրենց ձեռքը գցել, ընտրողների վերաբերմամբ իրենց ամենակոպիտ բռնություններն էին թույլ տալիս, կպցնելով իրենց բյուլետենները, ոչնչացնելով ուրիշ կուսակցությունների թերթիկները»⁶⁰: Այլևայլ օրինախախտումների կողքին թերթը հայտնում է, որ «իրենց առաջնորդ Աբրահամյանը զգվելով»⁶¹ այդ ամենից, հրաժարվեց կոմիսարի պաշտոնից,⁶² ընտրությունները մենք բոյկոտ հայտարարեցինք,

⁵⁸ Նույն տեղում, 8 օգոստոսի 1917, թիվ 167:

⁵⁹ Նույն տեղում, 26 փետրվարի 1917, թիվ 142:

⁶⁰ «Պայքար», 4 օգոստոսի 1917, թիվ 89:

⁶¹ Այնուհետև քաղաքում ինչ-որ դեպք է պատահում, այդ բոլորը դաշնակցականները վերագրում են սոցիալ-դեմոկրատներին և Աբրահամյանին: Օրինակ, մի անգամ քաղաքային տանը դաշնակցականների կազմակերպած մի «բաժակ» թելում գիշերը ինչ-որ մեկի պատուհանից ներս գցած քարով թեթև վնասվածք է ստանում մի դաշնակցական օրիորդ: Լուրեր են տարածվում, որ դա սոցիալ-դեմոկրատների ձեռքի գործն է: Այս դեպքը վերջացավ նրանով, որ քաղաքի գործադիր կոմիտեն դաշնակցականների ճնշման տակ կայացրեց որոշում՝ Աբրահամյանին զավառից հեռացնելու վերաբերյալ: Տես «Պայքար», 24 օգոստոսի 1917, թիվ 105:

⁶² Հրաժարականի մասին լուրը «ցավագին» կերպով ընդունեցին դաշնակցությանը ընդդիմադիր կուսակցությունները: Օրինակ, 1917թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀԺԿ-ի պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդը» գրում է, որ մի քանի օրից հետո նշանակեցին նոր կառավարիչներ, որոնց գավառ մտնելու առաջին ամսին սկսվեց սարսափելի ալան-թալանը: Տես «Ժողովուրդ», 21 սեպտեմբերի 1917, թիվ 12:

ետ վերցրեցինք մեր ցուցակը»⁶³: «Հորիզոնը» իր կողմից ավելացնում է. «Կոմիսարի պաշտոնը ժամանակավորապես հանձնըված է Երեմիա Տեր-Վարդանյանին, գործադիր կոմիտեի նախագահությունը՝ Վահան Աֆրիկյանին: Արտաշես Վանեցյանի ձեռնդրությամբ կազմվում է զինվորական-քաղաքացիական պարենավորման կոմիտե...»⁶⁴: Համաձայն «Պայքարի» մեկ այլ տեղեկացման, երբ սոցիալ-դեմոկրատները տեսնելով, որ ընտրություններից երեք օր առաջ դաշնակցականները սարսափելի անկարգություն էին անում և բռնություն գործադրում ժողովրդի վրա՝ ճնշելով նրա ազատ կամքն ու իրավունքը, որ այդ ընտրությունները սպանությունների կիսացնեն, բարվոք համարեցին ետ վերցնել թեկնածուների ցուցակը: «Դաշնակցականները ուզում էին փառավոր հաղթանակ», - հեզմում է թերթը, - բայց ինչ դուրս եկավ. 4000 ձայնավորներից 700-ը մասնակցեցին, որից դաշնակցականները 400 ձայն ստացան, իսկ մնացած 3300-ը զգվելով դաշնակցականների արարքից, չմասնակցեցին ընտրություններին»⁶⁵:

Դաշնակցություն-սոցիալ-դեմոկրատներ դիմակայությունը ամբողջ ծավալով ընթանում է մաև 1917թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրությունների ընթացքում: Ժամանակի մամուլի էջերը ողողված են այս կուսակցությունների միմյանց հասցեին փոխադարձ մեղադրանքներ ներկայացնող վարկաբեկիչ հրապարակումներով: Եվ այսպես. սոցիալ-դեմոկրատների օրգան «Պայքար» թերթը 1917թ. դեկտեմբերի 12 համարում տպագրած «Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները Նոր Բայազետում» հոդվածում գրել է. «Սկսած այն օրից, երբ առաջին անգամ հայտարարվեց Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների մասին «աշխատասեր» դաշնակցությունը սկսեց իր ուժեղ և խիստ զրպարտիչ պրոպագանդան մղել գավառում և ամենաստոր ամբաստանություններ բարդել սոցիալ-դեմոկրատների վրա»: Հոդվածագիրը ուշադրություն է հրավիրում մի հանգամանքի վրա ևս.

⁶³ «Պայքար», 4 օգոստոսի 1917, թիվ 89:

⁶⁴ «Հորիզոն», 14 հուլիսի 1917, թիվ 146:

⁶⁵ «Պայքար», 24 օգոստոսի 1917, թիվ 105:

տեղի դաշնակցության «Ռասպուտին» մականունը կրող պրոպագանդիստը մի ուրիշի հետ շրջում էին գյուղերը՝ գյուղացիների մոտ ամենախիստ գույներով նկարագրում էին սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը, թե սոցիալ-դեմոկրատները վրացիներին կաշառված միացել են ռուսների, թուրքերի հետ և ուզում են միանգամից վերջ տալ հայությանը: Համաձայն այս հոդվածի՝ դաշնակցականները փորձել են զենքի ուժով սոցիալ-դեմոկրատներին հեռացնել ընտրություններից և այդ նպատակով թե՛ իրենք էին զինվել, և թե՛ 20-ի չափ գաղթականներ էին զինել և կանգնեցրել քաղաքային տան մոտ: Արյունահեղությունից հաջողվել է խուսափել ռուս զինվորների միջամտության շնորհիվ: Ըստ կուսակցական կազմի ընտրությունների արդյունքով Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրություններում 1190 ձայնից թիվ 1 ցուցակը (սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն) ստացել է 481, իսկ մնացածը 709-ը (59,6%) թիվ 4 (դաշնակցությունը) և թիվ 7 (ՀԺԿ-ն) ցուցակները:⁶⁶

Ընտրությունների գործընթացը սթափ հայացքով դիտարկելու դեպքում, դժվար է չնկատել, որ այն մշտապես ուղեկցվել է ընտրակարգի խախտումներով՝ ընտրակեղծիքներ, հարկադրանք ընտրողների նկատմամբ, ընտրակաշառք բաժանել, ուրիշի փոխարեն քվեարկել և այլն:

Անկողմնակալ լինելու համար հարկ է նշել, որ այդպիսի խախտումներ թույլ է տրվել ոչ միայն դաշնակցության, այլև սոցիալ-դեմոկրատների կողմից:

Հատկանշական է, որ վերոնշյալ կուսակցությունների միջև պայքարը ոչ միայն ընտրությունից ընտրություն էր, այլև ընդհանրապես: Դաշնակցականները դրա պատճառը տեսնում էին սոցիալ-դեմոկրատների կողմից ի դեմս դաշնակցության ազգային կառույցը արատավորելու և վարկաբեկելու մեջ: Այս մասին իր հետաքրքիր մեկնաբանությունն է տալիս դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հորիզոնը», գրելով, որ. «Մի քանի մարդիկ իրենց համարելով սոցիալ-դեմոկրատ բուլշևիկներ, թունդ

⁶⁶ «Պայքար», 12 դեկտեմբերի 1917, թիվ 184:

ագիտացիա են մղում տեղիս Յ. Յ. Դաշնակցության դեմ: Ամեն քունջ ու պունախ մտնում են և ամեն տեղ քարոզում, որ չլսեն դաշնակցականներին, որ այդ կուսակցությունը խորխորատ է տանում ժողովրդին»⁶⁷: Մի օրինակ էլ և փակենք այս տխուր թեման: 1917թ. հուլիսի 24-ին «Աշխատավոր» թերթը լույս է ընծայում ոմն Ջալոդիի «Սոցիալ-դեմոկրատիան Նոր Բայազետում» վերտառությամբ հոդվածը: «Պարզվում է, որ սոցիալ-դեմոկրատ կոչվածները պատրաստ են ամեն մի մութ կասկածելի ուժի ձեռք մեկնելու և ամեն մի ներելի և աններելի միջոցների դիմելու Դաշնակցությանը վարկաբեկելու և տապալելու համար», - գրում է հեղինակը և հավելում՝ «Այդ կողմից շատ ուսանելի են Նոր Բայազետի հայ սոցիալ-դեմոկրատները... նախ՝ մինչև այժմ... կուսակցության անդամների մեծ մասը դեռ իր համար չի պարզել իրենց գրուպայի և պարագլուխների մեծամասնական (բոլշևիկ) կամ փոքրամասնական (մենշևիկ) լինելու հարցը»⁶⁸: Ինչպես նկատեցինք, սոցիալ-դեմոկրատները գրեթե նույնը ասում էին Դաշնակցության հասցեին: Այլ խոսքով ասած՝ ոչ միայն սոցիալ-դեմոկրատներն էին հակառակ առողջ բանականությանը, երբեմն առողջ բանականությունն էլ նրանց էր հակառակ: Այս տեսակետից խոսում փաստ է Նոր Բայազետի սոցիալ-դեմոկրատական (մենշևիկյան) կազմակերպության բողոք-դիմումը, որը տպագրել է «Պայքար» թերթը: Նրանում մասնավորապես ասվում էր. «...տեղի դաշնակները տեսնելով սոցիալ-դեմոկրատների բռնած գործունեության ուղիղ ընթացքը, նրանց հաջողությունը զանգվածների մեջ և վերջիններիս համակրանքը դեպի այդ կուսակցությունը՝ բաց աչքերով չկարողացավ նայել և այնքան մեծահոգություն չունեցավ ուրիշի հաջողությունը տեսնելու, մանավանդ, երբ տեսավ, որ շահագործված, հյուծված զանգվածը վերջ ի վերջո հասկանում է իր դրությունը և կարող է անողորմ կռիվ մղել Դաշնակցության դեմ, շահագործված դաշնակցությունը սկսեց կատաղի պայքար մղել սոցիալ-դեմոկրատների դեմ և ամենաստոր միջոցների

⁶⁷ «Հորիզոն», 15 հուլիսի 1917, թիվ 149:

⁶⁸ «Աշխատավոր», 24 հուլիսի 1917, թիվ 17:

դիմել՝ ժողովրդին հավատացնելով, որ սոցիալ-դեմոկրատներն ուզում են ժողովրդին ռուսացնել, թուրքացնել»⁶⁹:

Բայց այսօր հետին թվով երբեմն չափազանցված կարծիքներ են հնչում, որ Դաշնակցությունը որպես կովկասահայության ամենաազդեցիկ և սոցիալիստական գաղափարներ դավանող կուսակցություն պայքարում էր դեմոկրատիայի և ժողովրդավարության հաստատման համար, իսկ դառնալով իշխանություն տանում էր երկիրը դեպի պայծառ ապագա: Ցավոք դրա նշանները չկային: Նույնը վերաբերում է մյուս կուսակցություններին: Քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների անհանդուրժողական վարքագիծը միմյանց նկատմամբ թելադրված էր նրանցից յուրաքանչյուրի ցանկությամբ՝ ամեն կերպ «ուչնչացնել» իր մրցակցին, շահել բնակչության վստահությունը և դրանով իսկ ընդլայնել իր սոցիալական հենարանը՝ տեղական իշխանության մարմիններում, ինչպես և կոմիսարի ու մյուս պաշտոններում ունենալ իրենց կուսակիցներին և համակիրներին:

Այս կապակցությամբ տեղին դիտարկում է անում Վ. Մելիքյանը՝ նշելով, որ «Հայկական գյուղերում պայքարը լարված էր դառնում: Յուրաքանչյուր կուսակցություն աշխատում էր իր կողմը գրավել գյուղացիությանը, որովհետև վերջինս, կազմելով Հայաստանի բնակչության գերակշռող մասը, միաժամանակ, լինելով ազդեցիկ ուժ, կարող էր վճռական դրոշմ դնել հեղափոխության ընթացքի վրա»⁷⁰: Այդ պայքարը հիմնականում ընթանում էր դաշնակցության և բոլշևիկների միջև⁷¹:

Հետփետրվարյան Ռուսաստանում ազգային և վարչատարածքային բաժանումների հարցի լուծումն անմիջականորեն կապվում էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ գեմստվոմների ստեղծման գործընթացի հետ⁷²: Սա վերաբերում

⁶⁹ Տե՛ս «Պայքար», 4 օգոստոսի 1917, թիվ 89, նաև 24 օգոստոսի 1917, թիվ 105:

⁷⁰ Վ. Մելիքյան, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 65:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում, էջ 117:

է և Անդրկովկասին: Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «...պատահական կամ դիտավորյալ սահմանաբաժանման անհարմարությունները շուտով աչքի ընկան, մանավանդ, երբ ծագեց հարց Անդրկովկասում զենստվոյական հիմնարկություններ մտցնելու մասին»⁷³: Տեղին է նշել, որ Անդրկովկասում զենստվոյ մտցնելու խնդիրը լայն կերպով հրապարակ եկավ դեռ 1905թ. հեղափոխությունից հետո, երբ ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ կյանքի կոչել այնպիսի հիմնարկություններ, որոնք հասարակության լայն խավերին դնում էին ինքնագործունեության կազմակերպման ճանապարհի վրա: Երկրամասում զենստվոյներ հիմնելու հարցը բարձացվել է մաև 1909թ. զենստվոյական խորհրդակցությունում: Սակայն երկար ու ձիգ տարիներ Անդրկովկասի ժողովուրդների հետևողական ձգտումը՝ երկրամասում ունենալ զենստվոյ, մշտապես հանդիպում էր հին վարչակարգի կոշտ դիմադրությանը: Բանն այն է, որ ցարական կառավարությունը բյուրոկրատական հիմնարկություններից դուրս ոչինչ չէր ուզում ճանաչել, և զենստվոյ՝ որպես հասարակական ինքնագործունեության հիմնարկություն, անհանդուրժելի էր բռնապետությանը: Բայցևայնպես, ցարական վարչակարգը, ամենամեծ ցանկության դեպքում անգամ, չէր կարող կառչած մնալ հին ռեժիմի կարծրատիպից և հաշվի չնստել վիթխարի զանգվածների հեղափոխական տրամադրության հետ: Առաջնային ու հրատապ նշանակություն ստացավ զենստվոյներից զրկված ազգային շրջաններում այդ մարմինների ստեղծման հարցը: Խոսքը վերաբերում է Անդրկովկասին ու Հայաստանին: Անդրկովկասում զենստվոյական ինստիտուտ հիմնելու հարցին 1916թ. փետրվարի վերջերին անդրադարձել է Պետական դումային կից գործող համապատասխան հանձնաժողովը և որոշել երկրամասում օրենսդրական կարգով զենստվոյներ մտցնելու առաջարկություն ներկայացնել⁷⁴:

Պետական դումայի մարտի 17-ի նիստում Շիդլովսկին զեկուցում է տեղական ինքնավարության հանձնաժողովի եզրա-

⁷³ «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.)», էջ 196:

⁷⁴ Տե՛ս *Վ.Մելիքյան*, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 126:

կացությունը Անդրկովկասում զեմստվո մտցնելու խնդրի մասին, շեշտելով, որ այդ խնդիրը հասունացած է, անհրաժեշտ և անհետաձգելի: Ձեկուցողը դա բացատրում է հետևյալ կերպ. ներկա պատերազմի ընթացքը (Առաջին համաշխարհային-Յ.Յ.) պարզորեն ցույց է տվել, որ թիկունքի կազմակերպման գործը, քանի որ Կովկասը մոտ է ռազմաբեմին, առանձնապես կարևոր է, բայց այդ գործը չի կարող գլուխ գալ առանց զեմստվոյի, որովհետև Կովկասի տնտեսական կյանքն անկարգ և անկազմակերպ վիճակի մեջ է⁷⁵:

Անդրկովկասում զեմստվո մտցնելը խելացի քայլ է համարում նաև Մ. Պապաջանյանը և Շիդլովսկու ելույթից հետո իր ճառում մեկ անգամ ևս հիմնավորում է այս երկրամասում այդ ինստիտուտի ստեղծման անհրաժեշտությունը և խնդրի հետ կապված անում է մի քանի առաջարկություններ. ա) անհրաժեշտ է նկատի առնել երկրի տեղական պայմանները, բ) ցանկալի է հաղորդակից անել զեմտսվային գործին Կովկասյան բոլոր ազգություններին, գ) ցանկալի է Անդրկովկասի զեմստվոյական ինքնավարությանը հարմարեցնել տնտեսական և տեղագրական տեսակետներից համանման միավորներին: Այդպիսի միավոր հանդիսանում է ոստիկանական գավառամասը: Երկրորդ աստիճան կարող է լինել Կովկասյան հին գավառների համապատասխան շրջանը: Այդ առանձին շրջաններին կարելի է իրավունք տալ միանալու և միություններ կազմելու, ասել է Պապաջանյանը՝ ակնարկելով, թե տեղական առանձնահատկություններն անտեսելը կարող է միայն բարդացնել դրությունը: «Ավելի լավ է բնավ զեմստվո չմտցնել, քան մտցնել տեղական կարիքներին անհամապատասխան զեմստվո»,⁷⁶- եզրահանգում է Մ. Պապաջանյանը:

Մ. Պապաջանյանի զեկուցման բովանդակությունից կարելի է հետևցնել.

ա) Նրա զեկուցման միջով կարմիր թելի նման անցնում է այն միտքը, որ Անդրկովկասի երկրամասում զեմստվոյական ինստիտուտ մտցնելու հարցը եղել և մնում է Ռուսաստանի քա-

⁷⁵ «Հորիզոն», 19 մարտի, 1918, թիվ 92:

⁷⁶ Նույն տեղում:

ղաքական օրակարգի առանցքային հարցերից մեկը, որի տևական չլուծված մնալը շարունակում է արգելք լինել հանրային կյանքի և պետության առաջընթացի ու կենսունակության համար: Բ) Նա ցանկանում էր Դումայի պատգամավորներին հավաստել, թե ինչ բովանդակային և կազմակերպչական ձևաչափ կունենա այդ աշխատանքը և ինչ արդյունք կբերի, կախված կլինի նաև նշված հանգամանքները հաշվի առնելուց:

Եվ վերջապես Ռուսաստանը զենստվոների խնդիրը պետք է լուծի ոչ միայն և ոչ այնքան Ռուսաստանի, որքան՝ Անդրկովկասի, արտահայտելով այնտեղ բնակվող ազգերի ու ազգությունների շահերը:

Այս կապակցությամբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Գաղափար» թերթը իրավացիորեն նկատել է. քանի որ զենստվոն ամբողջ ազգաբնակչության համար, այլ ոչ որոշ խավի և դասակարգի համար է, հետևաբար և նրա խնդրի լուծմանը պիտի մասնակցեն ազգաբնակչության ընտրված, վստահություն վայելող ներկայացուցիչները, բացատրելով, որ «վարչական իշխանությունը, ադմինիստրացիան չի կարող ժողովրդի շահերն ըմբռնել, հասկանալ և սրտանց վերաբերմունք ցույց տալ նրան, որքան հենց ինքն այդ ժողովուրդը, որ յուր կաշվի վրա զգում է անարդարության ամբողջ ծանրությունը և խայթումները»⁷⁷:

Դումայի մեկ այլ պատգամավոր՝ Նիկոլաևը, համակարծիքի լինելով Պապաջանյանին, համոզմունք է հայտնում, որ Կովկասյան վարչությունը կաջակցի դումային օրինագիծը մշակելիս⁷⁸:

Վերադառնալով դումայական քննարկումներին՝ նշենք, որ թեև դուման խորությամբ և համակողմանիորեն քննարկեց այդ հարցը, սակայն այդպես էլ որոշում չընդունեց: Բայցևայնպես, դրանով զենստվոների հարցը չփակվեց:

Փետրվարյան հեղափոխության նախօրեին փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովը և Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը Նախարարների խորհուրդ ներկայացրեցին Անդրկովկասում զենստ-

⁷⁷ «Գաղափար», 22 ապրիլի 1916, թիվ 27:

⁷⁸ «Հորիզոն», 19 մարտի 1918, թիվ 22:

վոյական ինքնավարության հաստատման մասին նախագիծը⁷⁹:

Փետրվարի 3-ին Պետրոգրադում Կովկասի փոխարքայի փոխանորդ Միլյուտինի նախագահությամբ կայացավ միջվարչական խորհրդակցություն՝ նվիրված զենստվոների ընտրությունների անցկացման, նրա կազմի ձևավորման և ներկայացուցչության ձևերի կանոնակարգի մշակմանը:

Խորհրդակցությունը միաձայն ընդունում է որոշում զենստվոյական հիմնարկությունների հիմնական ձևերի մասին. այն է՝ նահանգական և գավառական զենստվոներ բոլոր նահանգներում և շրջանային զենստվոներ Ռադստանի, Բաթումի, Կարսի շրջաններում և Սուխումի գավառաշրջանում, միացրած մի քանի գավառներ Չերնոմորի նահանգում: Ընտրական ցենզի խնդրի մասին խորհրդակցության մասնակիցներն ունեին երկակի կարծիք՝ մեծամասնությունը կողմնակից էր տուրքային ցենզին, իսկ փոքրամասնությունը պնդում էր մտցնել գույքերի գնահատության ցենզ⁸⁰: Երկու դեպքում էլ մպատակը պարզ էր: Իշխող դասակարգերը և իշխանությունները ձգտում էին այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որոնք ապահովեին այդ դասակարգերին այնպիսի դիրք նշված ինստիտուտի մեջ, որ կատարելապես չէր համապատասխանում նրանց թվին ընդհանուր բնակչության կազմում:

Խորհրդակցությունը ծայրերի մեծամասնությամբ որոշում է զենստվոյի ընտրությունները կատարել երեք կուրիաներով (ընտրադասերով)՝ երկրագործական, գյուղացիական և խառն՝ առևտրարդյունաբերական և քաղաքացիների դասից⁸¹:

Դաշնակցությունն ուներ երկրամասի նահանգներում և գավառներում զենստվոյական ինքնավարություններ հիմնելու հստակ նախագծեր, որոնց հեղինակը Ավետիս Շահխաթունյանն էր: Այժմ Երևանի նահանգի օրինակով քննության առնենք այդ նախագծերից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին:

⁷⁹ Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 125:

⁸⁰ «Մշակ», 9 փետրվարի 1917, թիվ 30:

⁸¹ Նույն տեղում, 14 փետրվարի 1917, թիվ 32:

**Անդրկովկասի զենստվոների օրինագիծը
Երևանի նահանգի գավառներ⁸²**

Աղյուսակ 32

Գավառներ	Կալվածատերերի ընտրողների թիվը	Իրավասուների թիվը	Մեկ իրավասուի քանի ընտրող է ընկնում	Գյուղացի ազգա- բնակչության թիվը	Գյուղացի ընտրող- ների թիվը	Գյուղացի իրա- վասուների թիվը	Մեկ իրավասուի քանի գյուղացի ընտրող է ընկնում
Ալեքսանդրապոլի	2+150	18	3	174251	29041	22	907
Նախիջևանի	164	14	11-12	113603	18934	14	1352
Նոր Բայազետի	19	13	1-2	149986	24998	30	566
Սուրմալուի	72	15	4-5	116013	19335	14	1381
Շարուր- Ղարաբաղյացի	94	20	4-5	99645	16608	14	1186
Երևանի	289	25	12	153051	26341	16	1584
Էջմիածնի	72	31	3-4	162156	27026	16	1689
Ընդամենը	710	118	35-39	968705	162283	126	8665

Աղյուսակ 32–ի տվյալները ցույց են տալիս, որ բացառու-
թյամբ Ալեքսանդրապոլի գավառի, ուր չի հաջողվել կազմել
կալվածատերերի առանձին ընտրախավ՝ կալվածատերերի
դասակարգ չլինելու պատճառով,⁸³ Երևանի նահանգն ունենա-
լու էր 710 ցենզավոր կալվածատեր, որոնք զենստվոյի մեջ ունե-
նալու էին 118 իրավասու, ինչը նշանակում է, որ այդ դասից 6
հոգի կունենար մեկ ներկայացուցիչ զենստվոյի մեջ:

Գյուղացիությունը 162283 ընտրողից զենստվոներում կու-
նենար 126 իրավասու: Այսինքն՝ ավելի քան 1287 գյուղացի ընտ-
րողներին հասնում էր մեկ ներկայացուցիչ: Նոր Բայազետի գա-
վառում 19 ցենզավոր կալվածատերեր զենստվոներում զբա-
ղեցնելու էին 13 տեղ, որը կազմում էր այդ ընտրախավի ընտ-
րողների ընդհանուր թվի 68,4%-ը, իսկ գյուղացի իրավասուների
թվաքանակը կազմելու էր 30 մարդ կամ գյուղացի ընտրողների
քանակի 0,12%-ը: Ուստի բոլոր գավառամասերում, հետևաբար
և ամբողջ նահանգում կալվածատերերի ներկայացուցիչները

⁸² Տե՛ս «Հորիզոն», 5 փետրվարի 1917, թիվ 27:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, 5 փետրվարի 1917, թիվ 27, 8 փետրվարի
1917, թիվ 29:

թե՛ միասին, և թե՛ առանձին վերցրած ունենալու էին բացարձակ մեծամասնություն:

**Անդրկովկասի զենստվոյի օրինագիծ⁸⁴
(ըստ զենստվոյական հարկի ռուբլիներով)**

Աղյուսակ 33

Գավառներ	Կալվածատերերի ընտրական վճարում է տուրք	Կալվածատերերն ունեն իրավասու	Գյուղական հասարակությունը վճարում է և զենստվոյական հարկ	Գյուղացիներն ունեն իրավասուներ	Ամեն մի կալվածատերի իրավասու ընկնում է	Ամեն մի գյուղացու իրավասու ընկնում է
Նախիջևանի	10000	23	78000	14	434	5628
Նոր Բայազետի	3100	13	42800	30	238	1426
Սուրմալուի	1900	15	75200	14	126	5371
Շարուր-Ղարաբաղյազի	3500	20	49300	14	175	3521
Էջմիածնի	2500	21	130100	16	119	8131
Ընդամենը	21000	92	375400	88	228	4265

Աղյուսակ 33–ից հետևում է, որ Երևանի նահանգի 5 գավառներում⁸⁵ կալվածատերերը (առաջին ընտրախավ) 21 հազ. ռուբլի զենստվոյական տուրք վճարելու դեպքում գավառական զենստվոյների ժողովներում ունենալու էին 92 ներկայացուցիչ, այսինքն՝ ամեն մի ներկայացուցչի ընկնում էր ավելի քան 228 ռ.: Առևտրաարդյունաբերական դասը (երկրորդ ընտրախավ) թեև կալվածատերերի համեմատությամբ վճարելու էր բավականին բարձր զենստվոյական հարկ (ընդհանուր գումարով 27900 ռ.), բայց զենստվոյական ժողովներում ունենալու էր ընդամենը 36 ձայն⁸⁶ կամ 2,5 անգամ պակաս քան կալվածատերերինը:

Սակայն դա չի նշանակում, որ նախագծի հեղինակներն իրենց որոշումները կայացնելիս առաջնորդվել են երկրորդ դա-

⁸⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 8 փետրվարի 1917, թիվ 29:

⁸⁵ Երևանի գավառը չի ընդգրկվել՝ եղած տվյալների թերի լինելու պատճառով, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառի վերաբերյալ արդեն ասվել է: Տե՛ս «Հորիզոն», 5 փետրվարի 1917, թիվ 27, 8 փետրվարի 1917, թիվ 29:

⁸⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», 8 փետրվարի 1917, թիվ 29, 24 փետրվարի 1917, թիվ 40:

սի շահերն անտեսելով: Բոլորովին, առևտրաարդյունաբերական դասը ևս, կալվածատերերի նման, ներկայացված էր ինքնակամ և վճարված հարկի քանակից անկախ: Ինչ վերաբերում է գյուղացիությանը, ապա այդ ընտրախավը վճարելու էր զեմստվոյական հարկ մոտ 18 անգամ ավելի քան կալվածատերերը և 13,5 անգամ շատ առևտրաարդյունաբերողներից, բայց ստանալու էր 88 ձայն: Փաստորեն գյուղացիության յուրաքանչյուր իրավասուի ընկնում էր 4265 ռ., որը կալվածատերերի և առևտրաարդյունաբերողների վճարումներին գերազանցում էր համապատասխանաբար 18,6 և 13,5 անգամ⁸⁷:

Նոր Բայազետի գավառում գյուղացիությունը 30 իրավասուներ ունենալու համար պետք է վճարեր 42780 ռ. զեմստվոյական հարկ, այն դեպքում, երբ կալվածատերերից 13 տեղեր զբաղեցնելու համար պահանջվում էր մոտ 3100 ռ. զեմստվոյական հարկ:

Այսպիսով, եթե ամեն մի ընտրախավի վճարած գումարը բաժանենք իր ունեցած ներկայացուցիչների թվի վրա, կստանանք, որ Նոր Բայազետի գավառում՝ կալվածատերերի ամեն մի ձայնավորի վրա ընկնում է 238 ռ. զեմստվոյական հարկ, առևտրաարդյունաբերողներին՝ 195 ռ., իսկ գյուղացիությանը՝ 1426 ռ., այսինքն՝ համապատասխանաբար 6 և 7,3 անգամ ավել:

Հավելենք, որ առաջին և երկրորդ ընտրախավերը, ձեռք բերելով իրավասուների տեղերի շուրջ 69%-ը, գավառական զեմստվոյների ժողովներում ստանում էին ձայների մույնքան տոկոսը՝ անկախ իրենց վճարած զեմստվոյական հարկի չափից:

Այժմ քննության առնենք օրինագիծն ըստ զեմստվային տուրքի: Հենց սկզբից նշենք, որ տուրքային սկզբունքը քաղաքական առումով անընդունելի էր օրինագծի հեղինակների համար, քանզի այդ դեպքում ձայների բաժանումն ըստ ընտրախավերի կտար բոլորովին ոչ ցանկալի արդյունք: Թե ինչ արդյունք կստացվեր տուրքային սկզբունքի գործառնությունից, ցույց տանք Երևանի նահանգի օրինակով, որը պատկերված է ստորև բերված 34 աղյուսակում:⁸⁸

⁸⁷ Տե՛ս մույն տեղում:

⁸⁸ «Դորիգոն», 24 փետրվարի 1917, թիվ 40:

**Անդրկովկասի զենստվոյի օրինագիծ
(ըստ զենստվային տուրքի)**

Աղյուսակ 34

Գավառներ	Կալվածատե- րերն ունին իրավասու	Պիտի ունե- նային իրա- վասու	Գյուղացիներն ունեն իրա- վասուներ	Պիտի ունենա- լին իրավա- սուներ	Առևտրաար- դյունաբերող- ներն ունեն իրավասուներ	Պիտի ունենա- լին իրավասու- ներ
Նախիջևանի	23	5	14	36	5	1
Նոր- Բայազետի	13	3	30	42	3	1
Սուրմալուի	15	1	14	40	13	1
Շարուր- Ղարալա- ցյազի	20	2	14	37	6	1
Էջմիածնի	21	1	16	44	9	1
Ընդամենը	92	12	88	199	36	5

Աղյուսակից բխում է, որ տուրքային սկզբունքի կիրառումով զենստվոներում գյուղական ընտրախաղը կստանար ծայների մեծամասնությունը, ինչը նշանակում է, որ ունևոր դասակարգերը, առավելապես առևտրաարդյունաբերողների դասը, ստիպված պիտի լինեն զիջել գյուղացիությանը զգալի տեղեր: Ըստ այդմ, ամբողջ Երևանի նահանգում գյուղական հասարակությունները կունենային 199 իրավասուներ 88-ի փոխարեն, կալվածատերերի դասը՝ 12 92-ի դիմաց, իսկ առևտրաարդյունաբերողներինը՝ 36-ի փոխարեն 5-ը: Այսինքն գյուղական իրավասուների ծայները ավելանալու էր 2,3 անգամ, իսկ բարձր դասինը՝ կրճատվելու էր, ըստ հերթականության 7,6 և 7,2 անգամ:

Ինչ վերաբերում է Նոր Բայազետի գավառի սոցիալական տարբեր խմբերի կողմից զենստվոյական վճարված տուրքին համապատասխան ինքնավարության մարմիններում ծայներ ունենալուն, ապա ըստ աղյուսակի տվյալների կալվածատերերը կորցնում էին 10 ծայն, առևտրաարդյունաբերողները՝ 2, իսկ գյուղացիներինն ավելանում էր 12 ծայնով:

Հարց է առաջանում, արդյո՞ք հեղինակների քաղաքական գիծը օրինագծում նախագծվում էր (կամ ենթադրվում էր կիրառել) ընդհանրապես տեղական բարձր դասի շահերի անտեսումով, իսկ եթե այո, ապա հետաքրքիր է իմանալ, իսկ ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում այդ օրինագիծը:

Վերլուծելով հարցին վերաբերող փաստերը՝ հատկապես այն, որ օրինագծի հեղինակներն ամբողջովին չեն անտեսել տուրքային համամասնության սկզբունքը, կարելի է վստահաբար ասել, որ այն ավելի շեշտված ձևով հաստատում էր բարձր դասի արտոնությունները և միտում ուներ հնարավորինս վերահսկելի և կառավարելի դարձնել գավառական ու նահանգային զեմստվոների ստեղծման գործընթացը: Այլ խոսքով՝ օրինագիծը դեմ չէր տուրքային սկզբունքին: Այնտեղ, ուր տուրքային հարաբերականը կարող էր թուլացնել կալվածատերերի արտոնյալ դրությունը և ուժեղացնել գյուղացիության ներկայացուցչությունը, այնտեղ մերժվում էր տուրքային սկզբունքը: Այսպիսով, վերը ասվածից հետևում է, որ այնտեղ, ուր տուրքային հարաբերականը կարող էր սասանել բարձր դասակարգի դիրքերը և ստվարացնել ու ուժեղացնել գյուղացիության ներկայացուցչությունը ինքնավարության մարմիններում, այնտեղ չէր գործելու այդ սկզբունքը: Վեջինս ընդունելի էր համարվում, երբ նրա շնորհիվ կարելի էր ապահովել ունևոր դասակարգերի, առավելապես կալվածատերերի մեծ թվով տեղերը նահանգային զեմստվոյի մեջ: Այսպես, Երևանի նահանգական զեմստվոյական ժողովում ներկայացուցչությունը ոչ թե ինքնական էր, այլ «օրինական»: Այստեղ ներկայացուցչությունը համապատասխանում էր զեմստվոյական վճարած տուրքի քանակին և ոչ թե ազգաբնակչության թվին,⁸⁹ որը ցույց է տրված ներքոհիշյալ 35 աղյուսակում:⁹⁰

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Գավառներ	Ազգաբնակչության թիվը (հազ.)	Ջեմստվոյական տուրքի քանակը	Ջեմստվոյական հրավասուների թիվը նահանգական զեմստվոյի ժողովում
Ալեքսանդրապոլի	225	63700	6
Նախիջևանի	130	90400	8
Նոր Բայազետի	163	46400	4
Սուրմալուի	116	78900	7
Շարուր-Ղարալագյազի	100	53800	5
Երևանի	188	106300	10
Էջմիածնի	162	133800	10

Այս տեսակետից փորձենք ցույց տալ այն հիմնական հավակնորդներին, որոնք կարող էին լինել ապագա զեմստվոյական քարտեզի գույները՝ կալվածատերեր, առևտրաարդյունաբերողներ և գյուղացիներ:

Այս շրջանակում էր տեղի ունենալու ընտրություն-մրցակցություն պայքարը: Այստեղ, ըստ աղյուսակի տվյալների, միարժեքը թերևս այն է, որ այս դեպքում կալվածատերերին ձեռնտու էր զեմստվոյական վճարված տուրքին համապատասխան ներկայացուցչության սկզբունքի կիրարկումը: Ինչպես արդեն նկատել ենք, Երևանի նահանգում կալվածատերերի համար արհեստական գերակշռություն էր ստեղծվելու զեմստվոյական ժողովներում, հենց նշված հինգ գավառներում, ուր ազգաբնակչությունը (իհարկե ոչ թե կալվածատերերը) ավելի շատ տուրք էր վճարում: Նոր Բայազետի գավառի պարագայում, ուր կալվածատիրությունը թույլ էր, առավել ևս չկար որևէ հիմք հրաժարվելու տուրքային սկզբունքի գործադրումից, գավառային ժողովից նահանգականի ներկայացուցչության նկատմամբ, նույնիսկ ընդհակառակը: Այդ ճանապարհով գյուղացիական գավառներին կարելի էր մերժել ազգաբնակչության թվի համապատասխան ներկայացուցչությունը: Հետևաբար, նահանգային և գավառային զեմստվոյներում ծայներ ստանալու հարցում ընտրա-

խավերը ավելի շատ ապավինելու էին ոչ այնքան թվական մեծամասնությանը, որքան արտոնյալ պայմաններին:

Դիտարկենք զենստվոյական իրավասուների բաժանումը ընտրախավերի մեջ ըստ հողատարածությունների, որոնք գտնվում էին առաջին և երրորդ ընտրախավերի տրամադրության տակ:

Անդրկովկասյան զենստվոյի օրինագիծն ըստ հողատարածության⁹¹

Աղյուսակ 36

Գավառներ	Կալվածատերերն ունեին դեռ. հող	Ունեին իրավասու զավառային զենստվոյի ժողովներում	Պիտի ունեային ըստ մեծամասնության եզրակացության	Գյուղացիներն ունեին դեռ. հող	Ունեին իրավասու զավառային զենստվոյի ժողովներում	Պիտի ունեային ըստ մեծամասնության եզրակացության
Նախիջևանի	23936	23	4	224423	14	33
Նոր-Բայազետի	18389	13	3	210160	30	40
Սուրմալուի	9223	15	1	191361	14	28
Շարուր-Ղարալագյազի	17020	20	4	128924	14	36
Էջմիածնի	4721	21	1	105170	16	167
Գումարը	73289	92	13	860038	88	304

Աղյուսակի և այլ վիճակագրական տվյալների հիման վրա քննության առնենք կալվածատերերի և գյուղացիության հողերի քանակը, նրանց իրավասուների թիվը ըստ օրինագծի և իրավասուների այն թիվը, որ ցանկանում էին ստանալ չրջանային խորհրդակցության մեծամասնականները:

Եվ այսպես: Երևանի նահանգի այս հինգ գավառների առաջին և երրորդ ընտրախավերի հողերի քանակը կազմել է համապատասխանաբար 73289 և 860038 դեռ.: Նրանց իրավա-

⁹¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 2 մարտի 1917, թիվ 45:

սուների թիվը ըստ 34 և 35 աղյուսակների տվյալների պետք է լիներ համապատասխանաբար 92 և 88: Իսկ իրավասուների այն թիվը, որ ցանկանում էին ստանալ շրջանային խորհրդակցության մեծամասնականները՝ առաջին դասի (710 ընտրող կալվածատերերի) համար նախատեսում էին 13, իսկ երրորդ դասին (գյուղացիությանը)՝ 304 տեղ: Այսինքն՝ առաջին դասի իրավասուների թիվը գավառային զեմստվային ժողովներում կրճատվելու էր 79 տեղով, իսկ երրորդ դասին ավելանալու էր 216 տեղով: Սա նշանակում էր, որ բարձր դասի մոտ 55 շնչին ընկնում էր մեկ ներկայացուցիչ, իսկ գյուղացիներին՝ շուրջ 534 ընտրողին մեկ ձայն զեմստվոյի մեջ: Թիվ 32 և 36 աղյուսակների տվյալների համաձայն՝ Նոր Բայազետի գավառում այդ թիվը կազմել է համապատասխանաբար՝ 55 և 82:

Ապագա զեմստվոների կոնֆիգուրացիան կանխատեսելիս օրինագծի հեղինակները համաձայն չէին այդ համամասնության հետ՝ համարելով, որ դա ամենևին չի նշանակում, որ այդ բովանդակությունը կլինի ավելի լավը, պետության և հասարակության շահերի տեսանկյունից՝ առավել ընդունելի:

Հանրագումարի բերելով օրինագծի վերը նշված տարբերակները՝ կարելի է նշել, որ Երևանի մահանգում ստեղծվելու էր երեք ընտրախավ՝ կալվածատերերի, առևտրաարդյունաբերողների և գյուղացիների: Արտահայտելով իշխանությունների և տիրող դասակարգերի կամքն ու պահանջը օրինագծի հեղինակները ձգտում էին այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որոնք հասարակության մեջ անկախ կալվածատերերի և առևտրաարդյունաբերողների թվաքանակից, նրանց համար ապահովվեր առավելագույն տեղեր զեմստվոներում: Ահա թե որն է կուրիաներ (ընտրախավեր) ստեղծելու իշխանությունների նպատակը:

Այս օրինագծերը, թեև հավասարապես չէին արտահայտում բնակչության բոլոր շերտերի շահերն ու հետաքրքրությունները, սակայն, ըստ էության, սկզբունքային լուծում էր տրվում զեմստվոներ հիմնելու հարցին: Բայցևայնպես օրինագծերին վիճակված չէր իրականանալ, քանի դեռ լուծում չէր տրվել երկրամասի վարչական սահմանափոխությունների հար-

ցին, որովհետև, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, զեմստվոներ մտցնելու նախնական պայման էր համարվում վարչական սահմանների փոփոխությունը: Այլ խոսքով ասած՝ զեմստվոների հիմնումը անմիջական առնչություն ուներ երկրամասի վարչատարածքային սահմանափոխության խնդրի լուծման հետ:

Հիմա դառնանք հարցի սկզբին: Անդրկովկասի երկրամասում տեղական ինքնակառավարման մարմիններ հիմնելու հարցը գործողության մեջ դրվեց նաև 1917թ. ամռանը: Նույն թվականի օգոստոսին Պետրոգրադում գործող զեմստվային խորհրդակցությունը Վեսելովսկու նախագահությամբ մշակում է Անդրկովկասյան զեմստվոյի մի նախագիծ և ուղարկում է Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեին հայտնելու իր և տեղական քաղաքական և հասարակական շերտերի կարծիքը⁹²:

1917թ. ամռանն ու աշնանը Օգակոմի կողմից հրավիրված խորհրդակցություններում հայերի առաջարկին հանդիպակաց՝ վրաց-թաթարական ներկայացուցիչները ներկայացրեցին երկրամասի սահմանափոխության վերաբերյալ իրենց մոտեցումները, ինչի մասին արդեն առիթ ունեցել ենք նշելու:

Նման գործելակերպով վրացիները և թաթարները նպատակ էին հետապնդում թույլ չտալ հայերին կյանքի կոչելու երկրամասի սահմանափոխության և այդ հիմքի վրա զեմստվոներ հիմնելու իրենց օրինագծերը՝ զգուշանալով տարածքներ կորցնելուց (մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նրանք զավթել էին Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը և ունեին նոր տարածքային հավակնություններ) և կենտրոնում ու գավառներում ազդեցության թուլացումից: Տեղին է նշել, որ վրաց-թաթարական համագործակցությունը, ի վնաս հայ ժողովրդի և Հայաստանի շարունակվեց նաև հետագայում: Անշուշտ, նրանց այդ մոտեցումները երբեք ու երբեք բավարար չէին հանրության սպասումների և տիրող մթնոլորտի առումով:

Ինչպես արդեն ցույց է տրվել աշխատանքի առաջին գլխում, Անդրկովկասի երկրամասում զեմստվոներ հիմնելու խնդրի շուրջ Պետական դումայում և ՆԳ նախարարությունում

⁹² Տե՛ս «Պայքար», 23 օգոստոսի 1917, թիվ 104:

եղել էին լայն քննարկումներ և կայացվել համապատասխան որոշումներ:

1917թ. սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում հրավիրված հայոց ազգային համախորհրդակցության առանցքային խնդիրներից էր զեմստվոների հարցը, որին անդրադարձ կատարվեց հոկտեմբերի 6-ի և 7-ի նիստերում⁹³: Պետք է նշել, որ խորհրդակցությունում զեմստվոներին վերաբերող հարցը հայ տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից մեկնաբանվում էր Հայաստանի և երկրամասի իրականություններին բնորոշ տեսանկյունից՝ ի հայտ բերելով տարբեր մոտեցումներ ու տեսակետներ, որոնք ի վերջո բյուրեղանում էին մի գաղափարի շուրջ, այն է՝ մինչև կլուծվեն վարչատարածքային խնդիրները:

Վկայակոչենք մեր միտքը հաստատող մի քանի օրինակներ: Այսպես, հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917թ. հոկտեմբերի 7-ի նիստում Բ. Վերմիշյանը (Հայ ժող. կուսակցություն) հայտարարեց. «Թող կյանքը ապագայում վճռի երեք նահանգների միացման հարցը: Պետք է նկատի առնել այսօրվա պահանջները: Ձեմստվոյի ռեֆորմը անհետաձգելի է, նա միայն կարող է երկիրը հանել ներկա անիշխանական դրությունից և քայքայման առաջն առնել, հավելելով, որ, — զեմստվոն է, որ կարող է հաշտություն և ներդաշնակություն առաջ բերել մեր և մահմեդականների մեջ, քանի որ սահմանների բաժանումով ընդհարումների առիթը կվերանա, և յուրաքանչյուր ազգ պարզ կգիտակցի իր դրությունը»⁹⁴: Լ. Աթաբեկյանը (սոցիալիստ հեղափոխականների կուսակցություն) նույնպես կարծում է, որ նախատեսված սահմանափոխությունը զեմստվոյի անվան տակ, լուծում է ազգային տարածքային խնդիրը և ակնարկում է, որ «զեմստվոյի հարցը կապ ունի հայկական ավտոնոմիայի, թերևս և հայ պետության հետ»⁹⁵: Փաստորեն Լ. Աթաբեկյանը հակված էր կարծելու, որ հայոց պետականության վերականգնումը աղերս ունի զեմստվոների հարցի լուծման հետ:

⁹³ Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920)», էջ 196-201:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 201:

⁹⁵ Նույն տեղում:

Ն. Աղբալյանը (դաշնակցական) հոկտեմբերի 2-ի նիստում անդրադառնալով Անդրկովկասում ազգային հարաբերություններին և դրա հետ կապված զեմստվոներ հիմնելու խնդրին, ասում է. «Անդրկովկասը առանձին ազգությունների երկիր է և յուրահատուկ հատկություններ ունի: Ազգերի տրամադրությունները լարված են իրար դեմ, որ պարզ երևաց ի միջայլոց, զեմստվոյի հարցի քննության ժամանակ»⁹⁶:

Անդկովկասի երկրամասում զեմստվոներ հիմնելու նշանաբանով անցան մահ Օզակոմի մեկը մյուսին հաջորդած 1917թ. հոկտեմբերի 14-15-ի և նոյեմբերի 24-ի խորհրդակցությունները:

Հոկտեմբերի 15-ին խորհրդակցությունը որոշում է հարց բարձրացնել Ռուսաստանի կառավարության առաջ՝ ընդունել հռչակագիր ողջ Անդրկովկասում զեմստվոներ մտցնելու մասին: Նախաձեռնության հեղինակներն առաջարկում էին այն իրականացնել հետևյալ կերպ. անմիջապես ներդնել այն նահանգներում և շրջաններում, որոնք տարածքային վեճեր չունեն, իսկ այդպիսիք լինելու դեպքում, անհրաժեշտ է սահմանաբաժանում անցկացնել և նոր միայն զեմստվո մտցնել: Այն գործնականում չիրականացավ բոլշևիկյան հեղաշրջման պատճառով⁹⁷, - գրում է Վ. Մելիքյանը:

Քաղաքական նոր իրավիճակում զեմստվոներ հիմնելու հարցին նվիրված խորհրդակցություն հրավիրվեց նոյեմբերի 24-ին: Խորհրդակցությունը որոշում է դիմել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հատուկ դեկրետով ողջ Անդրկովկասի վրա տարածել զեմստվոյական ինքնակառավարում: Կոմիսարիատի ընդունած հռչակագրով սահմանազատում էր մտցվում այսպես կոչված «վիճելի» և «անվիճելի» տարածքների միջև⁹⁸:

Ըստ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի զեմստվոյի վերաբերյալ դեկրետի (դեկրետը հեղինակել էր Ա. Զխենկելին) վարչա-

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 181:

⁹⁷ Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 133-134:

⁹⁸ Տե՛ս մանրամասն, Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, էջ 134-138:

կան սահմանների առումով անվիճելի են ճանաչվել Բաքվի, Քուբախի և Սևծովյան նահանգները, Բաթումի, Դաղստանի շրջանները, Սուխումի, Թելավիի, Թիոնեթի, Դուշեթի, Գորիի, Ախլցխայի գավառները, Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի և Նուխիի գավառները և Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի օկրուգները: Վիճելի են համարվել Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի, Ջանգեղուրի և Կարյազինոյի գավառները, Կարսի շրջանի Կարսի և Կաղզվանի գավառները և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները⁹⁹:

Դժվար չէ նկատել, որ վիճելի հիմնականում համարվել են բուն հայկական տարածքները: Այս հռչակագրի նպատակը, կոմիսարիատի տեսակետից, վրացիների և Կովկասի թաթարների դիրքերի ուժեղացումն էր տարածաշրջանում, մյուս կողմից էլ հայ ժողովրդի դե յուրե կամ դե ֆակտո չեզոքացումը՝ որպես այդ տարածքների օրինական սեփականատիրոջ: Հռչակագրի ընդունումից հետո, կոմիսարիատի կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը (նախագահ Ն. Կելարև) մշակեց «Անդրկովկասի զենստվային հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը», որն ընդունվեց 1918թ. հունվարի 25-ին¹⁰⁰:

Զենստվոներ հիմնելու սցենարը Անդրկովկասի ներքաղաքական կյանքի համատեքստում գործնական կիրառություն գտավ երկրամասի միայն վրացական և թաթարական շրջաններում, իսկ հայկական տարածքներում՝ ոչ, համարվելով որպես վիճելի:

Հայաստանում զենստվո մտցվեց անկախ պետականության հռչակումից ուղիղ մեկ տարի անց: Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախված արտաքին քաղաքական վտանգների և ներքին սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության պայմաններում զենստվոներով զբաղվելը դիտվում էր վաղաժամ երևույթ: Այնուամենայնիվ, չնայած բազմաթիվ դժվարություններին, զենստվոների հարցը առանձին ուշադրության առարկա էր:

Շարունակվում էր երկրի տնտեսական ծանր դրությունը՝

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 137:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 138:

իրերի օբյեկտիվ բերումով: Երկիրն այդ վիճակից դուրս բերելու հեռանկարն իրավացիորեն կապվում էր նաև տեղական ինքնավարությունների ստեղծման հետ: Այդ է հավաստում կառավարող ՀՀԴ կուսակցության «Աշխատավոր» թերթի մի հրապարակումը. «Եվ միայն ու միայն ժողովրդական լայն խավերի ինքնագործունեությամբ ու ինքնօգնությամբ հնարավոր է ստեղծված անիշխանությունից հաջող կերպով դուրս գալ»: Ըստ Դաշնակցության. «Տեղական քաղաքական ու գյուղական ինքնավարություններն են կազմում դեմոկրատիկ հանրապետության միակ նեցուկն ու պաշտպանը: Ինքնավարությունը պատմական մեծ դեր ունի կատարելու երկրի շինարարության մեջ, ուստի և Հայաստանի օրենսդիր մարմինը պետք է հրապարակի զեմստվոյական ու քաղաքային ինքնավարության օրենքն ու հետևի՝ նրա անշեղ ու արագ կիրառմանը կյանքի մեջ»¹⁰¹: Որ զեմստվոներ հիմնելու խնդիրը Հայաստանի համար հրատապ նշանակություն ուներ, փաստում էր նաև ՀՀԴ-ին ոչ համակիր ՀԺԿ-ն: «Զեմստվոն խիստ անհրաժեշտ է մտցնել Հայաստանի բոլոր վայրերում,- գրում էր այդ կուսակցության օրգան «Ժողովուրդը», - և որքան հնարավոր է շուտ»¹⁰²:

1919թ. մայիսի 23-ին ՆԳ նախարարությունը խորհրդարանի հաստատմանը ներկայացրեց «ՀՀ մի քանի գավառներում զեմստվային հաստատություններ հիմնելու մասին» կանոնադրությունը: Չորս կետից բաղկացած այս կանոնադրությունը բովանդակում էր հետևյալ կետերը.

Մինչև Հայաստանի Հանրապետության զեմստվային հաստատությունների մասին հատուկ կանոնադրության (положение) հրատարակելը, անմիջապես կիրառել Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Սուրմալուի և Դարալագյազի գավառներում մախկին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի 1918թ. հունվարի 5-ին հաստատված Անդրկովկասյան զեմստվոյական հաստատությունների «Ժամանակավոր պոլոժենիան» լրացումներով և ՀՀ տեղական պայմաններին համաձայնեցրած փոփոխություններով:

¹⁰¹ «Աշխատավոր», 17 հոկտեմբերի 1919, թիվ 218:

¹⁰² «Ժողովուրդ», 25 հոկտեմբերի 1918, թիվ 23:

Հիշյալ գավառների զենստվոների ծայնավորների ընտրությունները կատարել համաձայն նախկին Ռուսաստանի հանրապետության ժամանակավոր կառավարության 1917թ. մայիսի 21-ին հաստատված «Նահանգական և գավառական զենստվային ծայնավորների ընտրության ժամանակավոր կանոնների»՝ ՀՀ տեղական պայմաններին համաձայնեցրած փոփոխություններով:

Ներկա ժամանակավոր կանոնադրությունները ուժի մեջ մտցնելուց հետո, գավառական և շրջանային զենստվոների ծայնավորների առաջին կազմը ընտրվում է երկու տարով¹⁰³: Ընդ որում, Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքները համարվեցին ինքնուրույն միավորներ¹⁰⁴:

Հայաստանում գավառական (զենստվոյական) և քաղաքային ինքնավարությունների ընտրությունները անցկացվեցին 1919-1920թթ.՝ նախապես ընդունված վերոգրյալ կանոնադրության հիման վրա, բացառությամբ այն շրջանների, որտեղ քաղաքական բարդ իրավիճակ էր: 1919թ. մայիսի 30-ին Հայաստանում զենստվոյական ընտրություններն անցան ճիշտ նույն աղաղակող թերություններով, ինչ-որ նախորդները: Սա խոսում է այն մասին, որ հասարակական-քաղաքական խնդիրների համար լուծումներ փնտրելով (նաև ներկայացուցչական մարմիններ ձևավորելու առումով)՝ հայ քաղաքական մտքի մեթոդոլոգիան հանգում էր «նոր հեծանիվ չենք հայտնաբերելու» մերժելի սկզբունքին, այսինքն՝ չէին փոխվել քաղաքական ուժերի, մասնավորաբար իշխող Դաշնակցություն կուսակցության, մոտեցումները նաև ընտրությունների կազմակերպման ու անցկացման նկատմամբ: Թվարկենք այդ օրինակները, և թող անաչառ ընթերցողը ռետրոսպեկտիվ հայացքով կշռադատի կատարվածը:

«Նոր Բայազետի զենստվային ընտրությունները» խորագրի ներքո իր մտորումներն ու դիտարկումներն է ընթերցողների հետ կիսում «ժողովուրդ» թերթը: Թերթի տեղեկացմամբ Նոր Բայազետի գավառում զենստվոյական ընտրությունները անցել

¹⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց.1, գ. 1174, թ. 46, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 137:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, ֆ. 404, ց. 1, գ. 44, թթ. 5-6:

են աղաղակող օրինախախտումներով ու թերութիւններով, կատարվել են կոմիսարների և առհասարակ պետական պաշտոնյաների հրամանով: Հոգվածում այլևայլ ընտրակարգի խախտման կողքին նշվում է՝ «Դալի Ղարդաշում ինչ-որ Գուրգեն Դավթյան, արտակարգ կոմիսար, շրջանային կոմիսար Նազարյանը և մի գաղթական Աբրահամ Օհանյան, լսելով, որ ամբողջ գյուղը ձայն է տալիս ՀԺ կուսակցության ցուցակին, գալիս են այդ գյուղը և հայտարարում, որ եթե գյուղացիները ձայն տան N2 (ՀԺ կուսակ.) ցուցակին, ապա այդ գյուղի վրա այնքան ռումբ կնետվի, որքան ձայն կստանա այդ կուսակցությունը»¹⁰⁵: Այնուհետև թերթը հայտնում է, որ Նորատուս գյուղում Գուրգեն Դավթյանը կատարում է նույնը, նա խոստանում է գյուղը ազատել զենք և դասալիքներ տալուց, եթե ձայն տրվի N1-ին (Դաշնակցության) ցուցակին: Ավելին, ըստ թերթի շատ գյուղեր ամենևին չեն մասնակցել ընտրություններին: Պարզապես գյուղերից կանչել են երկու-երեք մարդ, որոնք կազմել են արձանագրություններ, որ ընտրությունները տեղի են ունեցել և հրամայել են ձայն տալ N1 ցուցակին: Անչափահասներին նույնպես մասնակից են դարձրել այդ կեղծիքին¹⁰⁶:

Ակնհայտ փաստ է, որ ընտրությունների ընթացքում թույլ են տրվել ընտրակարգի բազում խախտումներ, անշուշտ, ոչ միայն դաշնակցության, նաև ընտրություններին մասնակից մյուս կուսակցությունների կողմից: Հետևելով այդ տարիների հայ քաղաքական և առաջին հերթին՝ ընդդիմադիր և ոչ ընդդիմադիր քաղաքականացված ներհայրենական մտքին, պետք է փաստել, որ քաղաքական ուժերն անվերապահորեն իրենց խոսքին՝ ըդդեմ և հանունի մշտական պայքարի մեջ են եղել:

Դա տարբեր քաղաքական կուսակցությունների համար միջոց էր այդ կառույցներում իրենց մեծ թվով ներկայացուցիչներն ունենալ և այդպես ներգործել հասարակական-քաղաքական զարգացումների վրա:

Ի լրումն Հայաստանի խորհրդարանի 1919թ. մայիսի 23-ին հաստատած վերոհիշյալ կանոնադրության՝ կառավարու-

¹⁰⁵ «Ժողովուրդ», 5 հուլիսի 1920, թիվ 105:

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

թյունը 1920թ. հունիսի 5-ին հաստատում է օրենք «Գյուղերի և գյուղական հաստատությունների ադմինիստրացիան ինքնավարություններին ենթարկելու մասին», որ իր մեջ բովանդակում էր չորս բաղադրիչ-հատված.

Այն գավառներում, ուր հաստատված են համայնական ինքնավարություններ, գյուղերի և գյուղական հասարակությունների ադմինիստրացիան ենթարկվում է ինքնավարության միլիցիական բաժնին¹⁰⁷:

Գյուղական և գյուղական հասարակության պաշտոնյաների ընտրովի լինելու սկզբունքը մնում է իր ուժի մեջ:

Ընտրությունները կատարվում են ժամանակավոր կառավարության հաստատած կարգով:

Գյուղական և գյուղական հասարակությունների պաշտոնյաների ռոճիկները ըստ հնույն հոգում են գյուղական համայնքները*:

Գյուղական հասարակության տանուտերերին և նրանց գյուղական օգնականներին հաստատում է գավառի միլիցապետը¹⁰⁸:

1920թ. առաջին ամիսներից գործողության մեջ մտած այս օրինագծի բովանդակությունից բխում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում գավառական ինքնավարությունների իրավասությանն էր հանձնվում կառավարական մի շարք իրավունքներ (տարրական դպրոցները, առողջապահական հիմնարկները, շինարարությունը և այլն): Սակայն, որքան կարելի է դատել ժամանակի մամուլի հրապարակումներից, ինքնավարությունները լիարժեք կերպով չեն օգտվել իրենց իրավասություններից:

¹⁰⁷ Այդ նպատակով դեռ 1919թ. հուլիսի 17-ին Նախարարների խորհուրդը հաստատեց «Նոր Բայազետի քաղաքային միլիցիան ինքնավարության իրավունքից վերցնելու և ներքին գործերի նախարարությանը հանձնելու մասին օրինագիծը» Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 60, ք. 114:

* Ծանոթ. գավառական համայնական ինքնավարության խորհուրդները կարող են իրենց միջոցներից ևս հատուցել հիշյալ պաշտոնյաների ռոճիկները:

¹⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 160, ք. 152:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է նաև 1920թ. արխիվային վավերագրերով: Ահա ուշագրավ մի փաստաթուղթ, որը մեջբերում ենք կրճատումներով. «Մեր երկրում, օրենքների համաձայն, գավառի ինքնավարական գործերի տնօրինողները հանդիսանում են գավառային ինքնավարությունները: Արդեն երկրորդ ամիսն է, ինչ ինքնավարությունները կյանքի են կոչվել, սակայն մինչև այսօր... անգործության են մատնված: Այն բոլոր աշխատանքները՝ ադմինիստրացիան, պարենավորումը, շինարարության, դպրոցական-կրթական, հողային-ջրային, բժշկասանիտարական և այլն, որոնք գերազանցորեն օրենքով մեզ է վերապահված, կատարում են համապատասխան մի-նիստությունների պաշտոնյաները»¹⁰⁹:

Այս ամենով հանդերձ, ինքնավարության մարմինների հիմնումը մեծ իրադարձություն էր արևելահայ իրականության համար, առաջընթաց քայլ Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի դեմոկրատացման և ժողովրդավարացման ճանապարհին:

Քայլեր ձեռնարկվեցին գավառական և քաղաքային ինքնավարությունների գործունեությունն ակտիվացնելու, դրանց դերը բարձրացնելու, ինչպես նաև գործունեության ոլորտներն ընդլայնելու և հստակեցնելու համար:

Հայաստանի ներքաղաքական կյանքի ժողովրդավարացման ճանապարհին կարևորագույն քայլ էր ժողովրդական ընտրությունների միջոցով նոր խորհրդարանի կազմավորումը: 1919թ. մարտի վերջին կառավարությունն օրինագիծ ներկայացրեց խորհրդարանի այլընտրանքային ընտրությունների մասին: Այստեղ ներկայացված էին ընտրությունների հետ կապված բոլոր պայմաններն ու պահանջները:

Խորհրդարանի ընտրությունները անցկացվելու էին համապատասխան կարգով՝ ըստ կուսակցական ցուցակների¹¹⁰: Կազմվեց ընտրությունների կազմակերպման ու անցկացման

¹⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ. 198, ց. 1, գ. 56, թ. 9:

¹¹⁰ Տե՛ս Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920թթ.), էջ 174-175:

համար ընտրական հանձնաժողովներ¹¹¹: Նշանակվեցին գավառական հանձնաժողովների նահանգները հետևյալ կազմով.¹¹²

-Ալեքսանդրապոլի գավառ՝ Զ. Չոլախյան:

-Երևանի գավառ՝ Ստ. Խաչիկյան:

-Էջմիածնի գավառ՝ Գ. Քալաշյան:

-Նոր Բայազետի գավառ՝ Լ. Պետրոսյան:

-Իջևանի գավառ՝ Պ. Աթաբեկյան:

-Դարալագյազի գավառ՝ Խ. Ավագյան:

-Զանգեզուրի¹¹³ գավառ՝ Ա. Շիրինյան:

Ընտրությունները կայացան Հայաստանի խորհրդի նախատեսած օրերին՝ հունիսի 21-23-ին, արդյունքները հրապարակվեց հուլիսի 5-ին: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ Հայաստանում փաստացի ցուցակագրված 365780 ընտրողից ընտրություններին մասնակցել է 258880¹¹⁴ ընտրող կամ ընդհանուրի մոտ 71%-ը: Ըստ կուսակցությունների ցուցակների ծայերերը բաշխվել են հետևյալ կերպ. ԶՅԴ-ն ստացել է 198415 ձայն կամ 76,6%-ը, երկրորդ տեղում են խեռները՝ 8668 ձայն կամ 3,3%-ը, ժողովրդականներին ձայն է տվել ընդամենը 758 ընտրող կամ 0,3%-ը: Մնացածը ձայն են տվել անկուսակցականներին և ազգային փոքրամասնություններին¹¹⁵:

Նոր Բայազետի շրջանում 28311 ընտրողներից դաշնակցականները ստացել են 28242 ձայն, ժողովրդականները՝ 2, խեռները՝ 45, իսկ գյուղացիական միությունը՝ 22¹¹⁶:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ ընտրարշավի և ընտրությունների ընթացքում արձանագրվել են ընտրակարգի խախտման բազում դեպքեր, որոնք անշուշտ ազդել են ընտրությունների արդյունքների վրա¹¹⁷:

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 176:

¹¹² «Աշխատավոր», 25 ապրիլի 1919, թիվ 79:

¹¹³ Զանգեզուրի և մի շարք այլ գավառներում չհաջողվեց կազմակերպել ու անցկացնել ընտրությունները:

¹¹⁴ «Աշխատավոր», 24 հուլիսի 1919, թիվ 147:

¹¹⁵ «Աշխատավոր», 9 հուլիսի 1919, թիվ 135:

¹¹⁶ «Հայաստանի աշխատավոր», 3 հուլիսի 1919, թիվ 129:

¹¹⁷ Տե՛ս մանրամասն Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 188-191:

Հանրային կյանքի դեմոկրատացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները շարունակվում էին: Այս առումով կարևոր իրադարձություն էր Հայաստանի Քաղաքների միության ստեղծումը: 1920թ. հունվարի 4-ին Երևանի պառլամենտի շենքում բացվեց Հայաստանի Քաղաքների միության հիմնադիր համագումարը, ուր քաղաքները ներկայացված էին 27 պատվիրակներով: Ներկա էին պատգամավորներ նաև Նոր Բայազետի գավառից, ի դեմս քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանի, Պետրոս Չոլախյանի և Լևոն Պետրոսյանի: Համագումարը քննության առավ Հայաստանի ինչպես մունիցիպալ (տեղական ինքնավարության) կյանքին, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը վերաբերող կարևորագույն նշանակություն ունեցող մի շարք հարցեր¹¹⁸:

Նույն թվականի փետրվարի 21-ին Նոր Բայազետ քաղաքի ծխական դպրոցի դահլիճում կայացավ գավառի ակտիվիստների հավաք: Վ. Աֆրիկյանը համառոտակի տեղեկացրեց մասնակիցներին համագումարի ընդունած որոշումների մասին, ապա ներկայացրեց այն ծրագրված խնդիրները, որոնք պետք է լուծեր Նոր Բայազետ քաղաքի ինքնավարությունը: Դրանք էին քաղաքում կաշվի գործարան, ջուլիականոց, հիվանդանոց, էլեկտրակայան կառուցելը և քաղաքի չորս մեծ փողոցների վերանորոգումը¹¹⁹:

Բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ Նոր Բայազետի գավառում գործում էին զանազան քաղաքական կուսակցություններ, հասարակական կազմակերպություններ ու միություններ: «Մշակ» թերթի տեղեկացմամբ միայն Նոր Բայազետ քաղաքի փոքրաթիվ հասարակության մեջ (1500 տնտեսություն) ծնունդ էին առել ավելի քան 10 կուսակցություններ ու միություններ, ինչպես օչինակ, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը և Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, բոլշևիկների, մենշևիկների, սոցիալիստ-հեղափոխականների, արիեստավորների,

¹¹⁸ Տե՛ս «Հառաջ», 3 հունվարի 1920, թիվ 2, «Աշխատավոր», 11 հունվարի 1920, թիվ 9, 17 հունվարի 1920, թիվ 14::

¹¹⁹ «Հառաջ», 17 մարտի 1920, թիվ 56:

կանանց արհեստակցական, աշակերտական, վաճառականական, ուսուցչական և այլ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունները¹²⁰:

Ուշագրավ է, որ Նոր Բայազետի գավառում գործող բոլոր քաղաքական ուժերը, բացառությամբ Հայ ժողովրդական կուսակցության, իրենց ծրագրերով սոցիալիստական էին:

Ինչպես ամբողջ կովկասահայ իրականության մեջ, այնպես էլ այս գավառում դաշնակցությունն ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժն էր:

Հասարակական միություններից ամենաբազմամարդն արհեստակցական միություններն էին, որոնք աշխատավորական զանգվածներին համախմբում էին մասնագիտական սկզբունքով և արտահայտում էին նրանց շահերը:

Այս կազմակերպությունները գտնվում էին Հ Զ Դաշնակցության ազդեցության ներքո: Նոր Բայազետում Դաշնակցությունը հիմնադրել էր ակումբ: Այս առնչությամբ ապրիլի 16-ի համարում «Հորիզոն» թերթը նշում է. «Ապրիլի 15-ին առավոտյան ժամը 11-ին խառը բազմության ներկայությամբ բացվեց Դաշնակցության ակումբը: Ակումբի դռան գլուխը զարդարված էր Ք. Միքայելյանի, Ս. Ջավադյանի, Ս. Կուկունյանի նկարներով: Շենքի գլխին ծածանվում էին կարմիր դրոշակներ», - և հավելում՝ «Հանդեսը բացեց Վ. Աֆրիկյանը բացատրելով ներկա դրությունը, կոչ արեց ժողովրդին փարվել ներկա կառավարությանը ամենալայն աջակցությամբ»¹²¹:

Ըստ էության, ակումբը տեղի դաշնակցության համար դարձել էր բնակչության հետ տարվող գաղափարաքաղաքական աշխատանքների կենտրոն, որտեղ կուսակցության ճանաչված և հեղինակություն վայելող գործիչները սիստեմատիկաբար դասախոսություններ էին կարդում ընթացիկ դրության և բազմաբնույթ այլ թեմաներով:

Նշենք այդպիսի մի քանի օրինակներ: Հ. Տեր-Հովհաննիսյանի դասախոսության թեման եղել է «Թուրքահայը և հին ռեժիմը պատերազմից առաջ և հետո», պարուհիկ Գ. Աֆրիկյա-

¹²⁰ «Մշակ», 6 օգոստոսի 1917, թիվ 164:

¹²¹ «Հորիզոն», 16 ապրիլի 1919, թիվ 77:

մինը՝ «Դաշնակցության դերը Ռուսաստանում», իսկ Ս. Սիմոնյանինը՝ «Դաշնակցության ամփոփ պատմությունը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը»¹²² և այլն:

Ի դեպ Սիմոն Սիմոնյանի «Աշխատավոր» թերթին հաղորդած մի տեղեկությունից իմանում ենք, որ Նոր Բայազետում սոցիալ-դեմոկրատները նույնպես բացել էին ակումբ¹²³:

Դաշնակցությունը Նոր Բայազետի գավառի մի քանի բնակավայրերում հիմնել էր գրադարան-ընթերցարաններ: Օրինակ, «Հորիզոն» թերթից տեղեկանում ենք, որ գավառի Ռնդամալ գյուղում կար գրադարան-ընթերցարան: Գրադարանը ստանում էր երկու օրինակ «Հորիզոն», մեկական օրինակ՝ «Արև», «Հառաջ» և «Աշխատավոր» թերթեր, որոնք ուղարկում էին քաղաքներում աշխատող համագյուղացիները¹²⁴:

Գավառի հասարակայնության սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում նշանակալի իրադարձություն էր գավառի ՀՀ Դաշնակցության շրջանային ժողովը, որը 1917թ. նոյեմբերի 4-ին բացվեց Նոր Բայազետ քաղաքում՝ մասնակցությամբ 28 գյուղերի ներկայացուցիչների: Այն բացեց քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը:

Ժողովը նշակեց հետևյալ օրակարգը՝

Պարենավորման հարցը և կոոպերացիան:

Ինքնապաշտպանություն և տեղական միլիցիա:

Սահմանադիր ժողով:

Ընթացիկ հարցեր:

Շրջանային ժողովն ունեցել է երկու լիակազմ (պլենար) միստ. առաջինը՝ նոյեմբերի 4-ին ՀՀԴ ակումբում, երկրորդը՝ նոյեմբերի 5-ին ծխական դպրոցի դահլիճում:

Սահմանադիր ժողովի, ինչպես նաև պարենավորման և կոոպերացիայի հարցերին արդեն անդրադարձ եղել է, ուստի կանգ առնենք ինքնապաշտպանության և տեղական միլիցիայի հարցերի վրա: Այս հարցերի վերաբերյալ համդես եկավ Վ. Աֆրիկյանը: Նա իր ելույթում նշեց գավառում տիրող անիշխանու-

¹²² Նույն տեղում:

¹²³ «Աշխատավոր», 29 հունիսի 1917, թիվ 7:

¹²⁴ «Հորիզոն», 4 նոյեմբերի 1917, թիվ 235:

թյան, ալան-թալանի, միլիցիայի անգործության մասին, և կոչ արեց գյուղացիությանը «Թողնել մինչև հիմա ունեցած անտարբերությունը և ի մի խմբվելով՝ կռվել ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ»¹²⁵:

Երկար թեր ու դեմ կարծիքներից հետո այս կապակցությամբ ժողովը որոշեց.

- կազմել տեղական միլիցիա, միլիցապետությամբ գավառի կողմից ընտրված վստահելի և ձեռնահաս մի մարդու,

- ամեն դեպքում կազմել գյուղական միլիցիա, գավառի միլիցապետի անմիջական հսկողության ներքո¹²⁶:

Նույն աղբյուրից իմանում ենք, որ ժողովականները միաձայն միլիցապետ են ընտրել խմբապետ Համազասպի ծիավոր գնդի հիսնապետներից, Ներքին Գյուղալիարայի բնակիչ Աղաբեկ Մելքոնյանին¹²⁷:

1917թ. հետափետրվարյան Անդրկովկասում և Հայաստանի աչքի ընկնող կենտրոնական մի շարք բնակավայրերում, Ռուսաստանի օրինակով ստեղծվեցին զինվորների և բանվորների պատգամավորների խորհուրդներ: Նոր Բայազետի գավառում այդպիսի խորհուրդներ չստեղծվեցին, սակայն նրանց գործառույթները, ըստ էության կատարում էին տեղական գործադիր կոմիտեները:

Անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչու այս գավառում բանվորների և զինվորների խորհուրդներ չստեղծվեցին: Մեր կարծիքով դրա պատճառները երկուսն էին. 1-ին՝ բանվորների սակավաթիվ լինելու հանգամանքը և 2-րդը՝ ռազմաճակատի գծից հեռու ընկած լինելը՝ ռազմաճակատում զինվորները համակված էին հեղափոխական գաղափարներով:

Հայաստանում բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական զարգացումների համար վճռորոշ նշանակություն ունեցավ բանվորների, գյուղացիների և զինվորների խորհուրդների աշխարհագրության հետագա ընդլայնումը:

Հատկապես գյուղական վայրերում խորհուրդների ստեղծ-

¹²⁵ «Հորիզոն», 15 նոյեմբերի 1917, թիվ 243:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ Նույն տեղում:

ման ուղղությամբ մեծ դեր խաղացին ռազմաճակատից տուն վերադարձած, բոլշևիկյան գաղափարներով համակված զինվորները, որոնք գյուղացիներին կոչ էին անում իրենց շահագործողների դեմ պայքարելու համար միավորվել գյուղացիական խորհուրդների մեջ¹²⁸:

Նոր Բայազետի գավառում ևս ծլարձակեցին գյուղական խորհուրդներ: Արևմտյան (գերմանական) ճակատից հայրենիք վերադարձած բոլշևիկ զինվորները 1918թ. հունվարի սկզբներին Գոմաձորում, իսկ այնուհետև նաև Ելենովկայում հիմնեցին գյուղական խորհուրդներ, որոնց նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը Մեխակ Սարգսյանն էր¹²⁹: Ելենովկայի կուսբջջի ղեկավար Ի. Շչեդրինը այդ կապակցությամբ իր հուշերում գրում է. «Գերմանական ռազմաճակատից Գոմաձոր վերադարձած Մեխակ Սարգսյանը սկսեց ուժեղ ագիտացիոն աշխատանք տանել խորհուրդ ստեղծելու և մենշևիկների, էսեռների, դաշնակցականների դեմ պայքար մղելու համար»¹³⁰:

Այս փաստը հավաստող հեղինակը՝ Ելենովկայի կոմերիտական շրջկոմի նախկին քարտուղար (1921թ.) Յակոբ Մնացականյանը գրում է. «Գյուղական սովետի ստեղծման նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը Մեխակ Սարգսյանն էր: Այդ ակտիվ հեղափոխականն իր անձնական օրինակով հեղափոխականացրեց շատերին, այդ թվում նաև՝ հետագայում ճանաչված բոլշևիկ Իոն Շչեդրինին»¹³¹:

Մ. Սարգսյանի մեջ խորհուրդ հիմնելու գաղափարը ծագել էր դեռ Ռուսաստանում գտնվելու ժամանակ: «Ես դեռ Ռուսաստանում որոշել էի, - գրում է նա, - ռուսական գյուղերի օրինակով, հայրենի գյուղում սովետ ստեղծել»¹³²: Ահա և այսպիսի մտայնությամբ՝ գյուղ վերադառնալու ճանապարհին նա Թիֆլիսում,

¹²⁸ Մ. Նիկողոսյան, Սովետները Հայաստանում, Եր., 1968, էջ 152:

¹²⁹ Մեխակ Սարգսյանը 1918թ. դարձել էր ՌԿ(բ)Կ անդամ: Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, Սևան. Հայրենագիտական ակնարկներ, Եր., 1918, էջ 82:

¹³⁰ Նույն տեղում:

¹³¹ Հ. Ահարոնյան, Գոմաձոր. Հայրենագիտարան, Եր., 2006, էջ 26:

¹³² Հ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 27:

մի մասնավոր արհեստանոցում իր նկարագարողունով պատվիրում է կլոր կնիք¹³³ և դրոշմ՝ ռուսերենով գրված. «Գոմածորի գյուղական սովետ»¹³⁴:

1917թ. դեկտեմբերի վերջերին Մ. Սարգսյանի ջանքերով Գոմածորում հրավիրվում է տեղի հեղափոխական երիտասարդության գաղտնի խորհրդակցություն: Այստեղ հավաքված մի քանի տասնյակ երիտասարդներ ընտրում են վեց հոգուց կազմված Գոմածորի գյուղական խորհուրդը՝ հիմնադիր հետևյալ անդամներով. Կարապետ Մանուկյանը (ժամանակավոր նախագահ, շուտով նրան փոխարինեց Մեխակ Սարգսյանը), Արտուշ Ղուկասյանը (քարտուղար), Հմայակ Սարգսյանը, Ռուբեն Սարգսյանը, Մեխակ Սարգսյանը և Գրիգոր Մանուկյանը¹³⁵: Տեղին է նշել, որ սա Հայաստանում ստեղծված առաջին գյուղական խորհուրդն էր:

Բնակչության շահերը պաշտպանելու համար խորհուրդը ստեղծել էր զինված դրուժինիկների խումբ՝ «Կարմիր զվարդիա»¹³⁶:

Բնակչության վստահությունը շահելու նպատակով խորհուրդը Ցամաքաբերդի և Գոմածորի գյուղացիներին օգնեց ազատվել Սևանա վանքին հարկ վճարելուց, ինչպես նաև տիրել վանքապատկան հողերին և ձկան որսատեղերին: Զբավորներին օգնելու նպատակով խորհուրդը հիմնեց սպառողական կոոպերատիվ խանութ¹³⁷, որի վերաբերյալ իր տեղում եղել է անդրադարձ:

Այս առումով նախորդից չի տարբերվում նույն գավառամասի Ծաղկունք գյուղի գյուղացիության ներկայացուցիչների

¹³³ Կնիքը ոչնչացվել է փետրվարյան ապստամբության օրերին, իսկ դրոշմը գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹³⁴ Հ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 27:

¹³⁵ Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 84-85, Հ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 27 :

¹³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ-2, ֆ. 33, ց. 1, գ. 696, թթ. 6-10, Հ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 26-28, Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ-2, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 696, թ. 7, Հ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

կիսագաղտնի ժողովը, որը ստեղծեց Ծաղկունքի գյուղական խորհուրդը՝ Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ¹³⁸:

Քննության առարկա գավառում քաղաքային կյանքի ակտիվացման համընդհանուր վերելքն ուղեկցվում էր բոլշևիկյան բքիջների ստեղծման գործընթացով:

Գավառում բոլշևիկյան բքիջներ սկսել են ձևավորվել փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: «Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ստեղծված իրադրությունը, - գրում է Գ. Գալոյանը, - Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում Սարի-ղամիշում, Նոր Բայազետում, Ղարաքիլիսայում և այլ շրջաններում աշխուժացրեց բոլշևիկների գործունեությունը»¹³⁹:

Բոլշևիկյան կազմակերպությունների ստեղծումն անմիջականորեն կապված էր մարքսիստական գաղափարների տարածման հետ, որը տեղի էր ունենում հիմնականում երկու ճանապարհով. 1-ին՝ Անդրկովկասի արդյունաբերական քաղաքներ արտագնա աշխատանքի մեկնած գավառի մեծաթիվ բնակիչները, վերադառնալով հայրենի եզերք, տարածում էին մարքսիստական գաղափարներ: 2-րդը՝ գավառաբնակ ռուսների տեղեկացվածությունը՝ Ռուսաստանում կատարվող քաղաքական իրադարձություններին, որը փոխանցվում էր հայ հանրությամբ:

1904թ. Հ. Սարուխանյանը Նոր Բայազետի ուսուցիչների մասնակցությամբ հիմնում է առաջին մարքսիստական խմբակը¹⁴⁰: Մեկ տարի անց՝ 1906թ. Նոր Բայազետի գավառում արդեն գործում էր չորս այդպիսի խմբակ¹⁴¹:

1917թ. հոկտեմբերի 2-7-ին Թիֆլիսում գումարված ՌՍԴ(Բ)Կ Կովկասյան կազմակերպությունների երկրային առաջին համագումարից հետո Հայաստանում ևս բոլշևիկների գործունեությունը նկատելիորեն աշխուժացավ: Նույնը և Նոր Բայազետի գավառում: Գավառի մի քանի բնակավայրերում ստեղծվում են բոլշևիկներին հարող երիտասարդական խմբակ-

¹³⁸ Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

¹³⁹ Գ. Գալոյան, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Եր., 1967, էջ 7:

¹⁴⁰ Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Եր., 1980, էջ 104:

¹⁴¹ Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 75-78:

ներ, որոնց հիմքի վրա այնուհետև կազմավորվում են կոմունիստական բջիջներ: Օրինակ, 1917թ. դեկտեմբերին Մեխակ Սարգսյանի նախաձեռնությամբ և ջանքերով Գոմաձորում ստեղծվում է բոլշևիկներին հարող երիտասարդական խմբակ, որի կազմը համալրվում է պատերազմից և Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններից հայրենի գյուղ վերադարձած գյուղի առաջադեմ երիտասարդ մարդկանցով: Շուտով խմբակի առավել քաղաքականացված անդամները Մ. Սարգսյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում են 12 հոգուց կազմված կոմունիստական բջիջը¹⁴²: Ելենովկայում Ա. Մակարյանի, Ի. Շչեդրինի, Մ. Կրավցևի, Զ. Կանչոյանի, Ա. Մկրտչյանի, Մ. Ղուկասյանի և այլոց անդամակցությամբ հիմնվում է նույնատիպ խմբակ, որը մի քանի օր անց վերակազմավորվում է որպես կոմունիստական բջիջ: Նորաստեղծ բջջի քարտուղար է ընտրվում Ի. Շչեդրինը¹⁴³:

1918թ. հունվարի 12-ին Ելենովկայում գումարվեց գավառամասի հայկական և ռուսական մի շարք գյուղերի՝ Սուխոյ Ֆոնտան, Գոմաձոր, Ցամաքաբերդ, Ներքին Ախտա, Շահիրիզ, Ծաղկունք և Ալեքսանդրովկա բոլշևիկ ներկայացուցիչների ընդհատակյա ժողով և ընդունեց այսպիսի բանաձև.

Գոմաձորի և Ելենովկայի օրինակով գավառի մյուս գյուղերում նույնպես ստեղծել հեղափոխական խմբակներ: Այդ գործի պատասխանատուներ նշանակել Ծաղկունքում՝ Սամսոն Մարկոսյանին, Ալեքսան Մնացականյանին..., Ծովագյուղում՝ Ասատուր Հակոբյանին, Նիկոլայ և Հովհաննես Զանդյաններին..., Զրչռում՝ Արամ Մաթևոսյանին, Սոս Գևորգյանին, Դոմաշենում՝ Բալաբեկ Գրիգորյանին, Սիմոն Հովհաննիսյանին, Օրդաբլուում՝ Գեղամ Մանուկյանին, Երեմ Տեր-Գրիգորյանին, Ցամաքաբերդում՝ Հովհաննես և Շմավոն Ասատրյաններին, Յայջիում՝ Պետրոս Մկրտչյանին, Հմայակ Պետրոսյանին, Սեմյոնովկայում՝ Սեմյոն Նեխորոշովին, Իվան Պիվովարովին, Գեղամավանում՝ Սիրեկան Պետրոսյանին և Մարգար Մուրադխանյանին¹⁴⁴:

¹⁴² Տե՛ս Դ. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 26:

¹⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

¹⁴⁴ ՀԱԱ-2, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 696, ք. 7, ֆ. 33, ց. 1, գ. 7, քք. 1-14, Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

1918թ. սկզբներից Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունները սկսում են առավել մեծ ուշադրություն դարձնել ուժեղացող գյուղացիական շարժումներին: ՌՍԴ(բ)Կ Երկրային, Բաքվի և Թիֆլիսի բոլշևիկյան կոմիտեների օգնությամբ Հայաստանի մի շարք գյուղերում ստեղծվեցին կոմունիստական բջիջներ, որոնց շուրջ համախմբվել էր համակիրների ոչ մեծ զանգված, որոնք նույնպես որոշակի աշխատանք էին տանում գյուղացիների մեջ¹⁴⁵:

1918թ. ապրիլին Ելենովկայում գումարվեց գավառամասի բոլշևիկյան ընդհատակյա անդրամիկ ժողովը: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին գավառային կոմիտեի ներկայացուցիչները: Ժողովում քննարկվեցին մի շարք հարցեր՝ կազմակերպչական, քաղաքական պահի, բնակչության հետ տարվող աշխատանքների, գաղթականության, ազգամիջյան հարաբերությունների և այլն: Ժողովն ընտրեց չորս անդամներից (Իոն Շչեդրին, Ա. Գրիգորյան, Մ. Բալագյուլյան և Մ. Կրավեց) կազմված շրջանային կոմիտե՝ քարտուղարությամբ Մեխակ Սարգսյանի¹⁴⁶:

Այս ամենով հանդերձ, պետք է նշել, որ մինչև 1919թ. Նոր Բայազետի բոլշևիկյան կազմակերպությունը գրեթե միակ, ձևավորված կազմակերպությունն էր գավառում: 1919թ. կեսերին նրա շարքերում կային շուրջ երեք տասնյակ բոլշևիկներ¹⁴⁷: Կազմակերպության աշխատանքները ղեկավարում էր Բատիկ Բատիկյանը: Ինչպես հայտնի է, 1919թ. ապրիլին բոլշևիկների նախաձեռնությամբ հիմնվեց Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական «Սպարտակ» միությունը: Նույն թվականի ընթացքում «Սպարտակ» միության կազմակերպություններ հիմնվեցին Երևանում, Նոր Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում, Դիլիջանում և այլուր:

¹⁴⁵ Տե՛ս Դ. Գարիժճյան, Коммунистические организации Армении в борьбе за победу Советской власти, Ер., 1957, с. 130:

¹⁴⁶ Տե՛ս ՀԱՍ-2, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 696, թ. 7, ֆ. 33, ց. 1, գ. 7, թթ. 1-14, Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 87, Դ. Սիարունյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

¹⁴⁷ Տե՛ս Դ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1961, էջ 187:

1919թ. գարնանը Նոր Բայազետում հրավիրված կոնֆերանսում՝ մինչ այդ գավառաձևաներում առանձին գործող երիտասարդական միությունները միավորվեցին մեկ ընդհանուր «Սպարտակ» միության մեջ: Միության հիմնադիր անդամներից էին Գրիշա Սինանյանը, Տիգրան Միքայելյանը, Պետիկ Պետրոսյանը, Հայկ Շուքուրյանը, Գարսևան Ղազարյանը, Բատիկ Բատիկյանը և այլոք: Միության ղեկավար է ընտրվում Բատիկ Բատիկյանը¹⁴⁸: Այն գործում էր բոլշևիկների անմիջական ազդեցության տակ:

1919թ. մայիսին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի ցուցումներով Բաքվում կայացած կուսկոնֆերանսում և Կովկասյան երկրային կոմիտեի նույն օրերին տեղի ունեցած ընդլայնված պլենումում, քննարկվեց ազգային կոմկուսներ ստեղծելու հարցը¹⁴⁹:

1919թ. սեպտեմբերին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեի նախաձեռնությամբ Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը: Այն առաջին վճռորոշ քայլը կատարեց Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների աշխատանքը կոորդինացնելու ճանապարհին՝ կղզիացած կազմակերպությունները միավորեց և ստեղծեց համահայաստանյան մի միասնական կուսակցական կենտրոն՝ ՌԿ(բ)Կ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ):

Բնակչության շրջանում տարվող գաղափարական և քաղաքական աշխատանքները ակտիվացնելու նպատակով Արմենկոմի հրահանգով գավառներ մեկնեցին նշանավոր բոլշևիկ գործիչներ: Արմենկոմի առաջադրանքով նույն թվականի սեպտեմբերին Կարսից Նոր Բայազետ վերադարձավ Հ. Սարուխանյանը: Նրա վերադարձը Նոր Բայազետ կենտրոնից հաղորդեց կազմակերպության գործունեությանը: Նա ստանձնեց կազմակերպության ղեկավարությունը՝ փոխարինելով Բատիկ Բատիկյանին:

¹⁴⁸ *Խ. Բարսեղյան*, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կազմավորումը, Եր., 1980, էջ 16:

¹⁴⁹ Տե՛ս *Խ. Բարսեղյան*, նշվ. աշխ., էջ 19-21, *Գ. Գալոյան*, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 54:

Կազմակերպության ղեկը ստանձնելուց հետո նրա հաջորդ քայլը պետք է լիներ կոմունիստական բջիջների տարածման աշխարհագրության ընդլայնումը, ինչին էլ Յ. Սարուխանյանը ձեռնամուխ եղավ: Գավառի մի շարք գյուղերում և առանձին հիմնարկներում ստեղծվեցին մեկ տասնյակից ավելի բուլշևիկյան բջիջներ, ավելի քան 200 անդամներով: Յ. Սարուխանյանի և Բ. Բատիկյանի գլխավորությամբ աշխատավորների մեջ քաղաքական նկատելի աշխատանք էին կատարում Ս. Մակարյանը, Ս. Բուդունյանը, Խ. Ավոյանը, Ս. Բոշնադյանը, Ա. Ղարազուլյանը, Գ. Դատիկյանը, Յ. Միերյանը, Պ. Մկրտչյանը, Ս. Թորգոմյանը, Գ. Թելունյանը, Վ. Դովլաթյանը, Լ. Ներսիսյանը, Յ. Խաչատրյանը, Լ. Խանֆերյանը, Մ. Մխիկյանը, Ա. Մանվելյանը, Գ. Յովակիմյանը, Մ. Պետրոսյանը, Վ. և Ա. Սիրունյանները, Խ. Փոշոտյանը և ուրիշներ¹⁵⁰:

Նույն թվականի վերջերին Նոր Բայազետում գումարվեց գավառային կուսակցական կոնֆերանս, որին մասնակցեցին բոլոր գավառամասերի առանձին բջիջների ներկայացուցիչները: Կոնֆերանսում ընթացիկ խնդիրների մասին զեկուցեց Յ. Սարուխանյանը և ամփոփեց կուսբջիջների աշխատանքը: Կոնֆերանսը ընտրեց քաղաքային-գավառային կոմիտե¹⁵¹:

Հայաստանում հեղափոխական շարժման նախապատրաստման, կուսակցական կազմակերպությունների միավորման գործում մեծ դեր խաղաց 1920թ. հունվարի 18-19-ին Երևանում գաղտնի պայմաններում տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 22 պատգամավորներ, որոնք ներկայացնում էին 1200 կոմունիստների: Նոր Բայազետի կոմունիստական կազմակերպությունը ներկայացնում էին Յ. Սարուխանյանը և Բ. Բատիկյանը¹⁵²:

Կոնֆերանսում Յ. Սարուխանյանը հանդես եկավ Նոր Բայազետի գավառի բջիջների գործունեության վերաբերյալ ծա-

¹⁵⁰ Տե՛ս Յ. Կարապետյան, նշվ. ածխ., էջ 188:

¹⁵¹ Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 91-92:

¹⁵² ՀԱԱ-2, ֆ. 13, ց. 1, գ. 36, թ. 30:

վալուն զեկուցումով: Կոնֆերանսը Հ.Սարուխանյանին ընտրեց Արմենկոմի անդամ¹⁵³:

1920թ. փետրվարին Նոր Բայազետում հրավիրվում է կոմունիստների անլեգալ խորհրդակցություն, որտեղ Հ. Սարուխանյանը զեկուցում է Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսի արդյունքների մասին¹⁵⁴:

Ապրիլին տեղի է ունենում գավառային կոնֆերանս, որտեղ լսվում են զեկուցումներ տեղերից, Հ. Սարուխանյանի զեկուցումը ներկա մոմենտի մասին և ընթացիկ հարցեր¹⁵⁵:

Այսպիսով, Նոր Բայազետի գավառում, որը Արևելյան Հայաստանի ամենահետամնաց և թույլ զարգացած շրջաններից էր, բոլշևիկյան կուսակցությունը այդպես էլ չունեցավ իր ամուր սոցիալական հենարանը: Սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի գավառը դառնա մայիսյան ապստամբության օջախներից մեկը:

2 Թուրք-թաթարական խռովությունները

Հայաստանի Հանրապետությունում հասարակական-քաղաքական կյանքը 1918-1920թթ. դրսևորվել է նաև պետականությունը ներսից քանդող ուժերի դեմ պայքարի ձևով:

Պատմությունը վկայում է, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության հետ ի սկզբանե չէին համակերպվում նրա անմիջական հարևաններ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Թուրքիան: Եթե առաջինը Հայաստանի հետ ուներ հնուց եկած սահմանային-տարածքային կնճռոտ վեճեր և արտաքին քաղաքական կողմնորոշումների խնդիրներ, ապա վերջիններս՝ նաև ազգային ու կրոնական թշնամանք: Հանրապետության առաջին վարչապետ Հ. Քաջազնունու դիպուկ բնորոշմամբ. «Հայաստանը մնացել էր մենակ, չորս կողմից շրջապատված թշնամի

¹⁵³ Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 105:

¹⁵⁴ Գ. Գալոյան, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, էջ 48:

¹⁵⁵ Գ. Ղարիբջանյան, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Եր., 1955, էջ 337:

կամ անբարյացական ուժերով, առանց որևէ արտաքին նեցուկի և օգնության»¹⁵⁶:

Հայաստան պետության արտաքին բարդ ու ծանր վիճակը, անշուշտ, իր փոխկապակցված ազդեցությունն ունեցավ երկրի ներքին կյանքի վրա՝ այն ավելի խճճելով ու անկայուն դարձնելով՝ պարարտ հող էր ստեղծում հարևան երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար էլ ավելի ապականգնել ու անկառավարելի դարձնել Հայաստանի ներքին կյանքը՝ հրահրելով հայաստանաբնակ մահմեդականությանը հակապետական խռովությունների ու զինված ելույթների: Այդ երկրները Հայաստանը ներսից քայքայելու իրենց ծրագրերը, իհարկե, գործնականում կիրառում էին հանրապետության այն շրջաններում ուր կար ստվար թուրքալեզու բնակչություն:

Հակապետական շարժումների հիմնական օջախներից մեկը հանդիսացավ Նոր Բայազետի գավառը՝ առաջին հերթին Բասարգեչարի շրջանը՝ ոչ առանց հիմքի: Շրջանը սահմանակից էր Ադրբեջանին, և լիցքավորվում էր այնտեղից, մյուս կողմից էլ բնակչության կազմում մեծ էր մահմեդականների տեսակարար կշիռը:

Ընդ որում, ամենշան շեղում կատարելով բուն հարցից, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Արևելյան Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդականների անջատողական ձգտումը մոր չէր, և այն դրսևորվել է հայերի հետ նրանց համատեղ ապրելու ողջ ընթացքում:

Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած թուրք-թաթարական խռովություններն ու ապստամբությունները, ինչպես իրենց զանգվածային բնույթով, այնպես էլ դաժան կերպարանք ընդունած պայքարի ձևերով սկսվեցին 1918թ. սկզբներին՝ դեպի Արևելյան Հայաստան թուրքական արշավանքի և զուգահեռաբար ցեղակիցների կողմից գործնական ու բարոյական համակողմանի օգնություն ցույց տալու հետ կապված և ծավալուն շարունակություն ունեցան Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին:

Հանրապետության հռչակման նախօրեին՝ 1918թ. մայիսի

¹⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, ք. 48:

10-ին Բասարգեչարի հասարակության կոմիսար Ավետիս Արզոյանը «Հորիզոն» թերթին տազնապով հայտնում է, որ «Նոր Բայազետի գավառի Բասարգեչար գյուղը 45 օրից ի վեր շրջապատված է թուրքերով: Ջաղալու, Կրբուլախ և Թուսկուլ գյուղերը պաշարված և բնակչությունը կոտորված է թուրքերի կողմից: Ծանր վիճակի կենթարկվի Բասարգեչար գյուղը, եթե եռանդուն միջոցներ ձեռք չառնվեն վերջ տալու ազգամիջյան կռիվներին»¹⁵⁷:

Հայաստանը ներսից պայթեցնելու և մաս-մաս Ադրբեջանի կցորդը դարձնելու թուրք-թաթարների անգուսպ հավակնությունները բարձրակետին հասան Ադրբեջանը անկախ պետություն դառնալուց հետո: Նորաթուխ Ադրբեջանի Հանրապետությունը խրախուսում և սատարում էր ցեղակիցների անջատողական ձգտումներին: Այս օրապակաս հանրապետությունը, որ ի սկզբանե հավակնություն ուներ ընդհանուր առմամբ Սևանի ավազանի նկատմամբ, ամեն կերպ՝ խոշոր գումարներով, զենք-զինամթերքով, զինված մարդկանցով, փորձառու սպաներով օգնում էր տեղական թրջությանը և դրդում նրան զենք բարձրացնել օրինական իշխանության դեմ:

Այս համատեքստում փաստենք, որ Հայաստանի և հայության հանդեպ ունեցած ատելության մաղձը թափելու պահը բաց չթողեցին Նոր Բայազետի շրջանի ամբողջ մուսուլման բնակիչները, որոնց գյուղերը՝ Բեղլու Հուսեյին Սարաջլու, Ռախմանքենդ (Էֆենտի քենդ), Աղ-կալա, Այրիվանք, Քիզիլջիկ, ընկած էին Ելենովկա-Նոր Բայազետ խճուղու աջ կողմում:

Մինչև բասարգեչարյան հայտնի իրադարձությունները հիշյալ գյուղերի թրջությունը բաց տեքստով չէր խոսում Ադրբեջանի շահերին իր անվերապահ նվիրվածության կամ իրենց զբաղեցրած տարածքը Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու մասին: Պակասում էր միայն առիթը պայթյուն առաջացնելու համար: Առիթը չուշացավ: Իսկ առիթը հանգամանքների բերումով Շուշիի գնդի հայտնվելն էր Նոր Բայազետի գավառում:

Մինչև բուն հարցին անդրադառնալը արժի ընթերցողին

¹⁵⁷ «Հորիզոն», 12 մայիսի 1918, թիվ 87:

համառոտակի ներկայացնել այս գնդի ստեղծման և նրա՝ Սևանի ավազան հայտնվելու պատմությունը:

1918թ. սկզբներին Հայաստանին սպառնացող ներքին և արտաքին վտանգը Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին ստիպեցին միջոցներ ձեռնարկելու հայկական մի շարք բնակավայրերում ստեղծելու ազգային գնդեր: Հայաստանի ներքին ճակատների ինքնապաշտպանության համար Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարի հրահանգով ստեղծվեցին Լոռվա գունդը, Նախիջևանի գումարտակը, Շուշիի գունդը և այլն:

Արցախի դրությունը չափազանց ծանր էր: Թուրքերը կարևորագույն մի շարք կետերում ամրապնդվելուց հետո սպառնում էին Շուշիին: Քաղաքը, որը ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ ոչ միայն Ղարաբաղի հայության, այլև ամբողջ հայության ինքնապաշտպանության տեսակետից, կարող էր վերջնականապես ընկնել թուրքերի ձեռքը: Վտանգը կանխելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղացնել Շուշիի ինքնապաշտպանությունը: Այդ նպատակին էլ պետք է ծառայեր նորաստեղծ գունդը: Գունդը կազմավորվեց զանազան ճակատներից վերադարձած և Թիֆլիսում հավաքված արցախցի և զանգեզուրցի նախկին զինվորներից: «Համարյա ամեն օր գնում էինք կայարան և հանդիպում բազմաթիվ հայրենակից զինվորների, որոնք կազմալուծված ռուսական գնդերից, առանց հրացանի, գնալու էին զինվորական տեղական պետերին ներկայանալու իրենց ծննդավայրում: Սակայն, ճանապարհի չկար դրանց համար, քանի ու Եվլախ-Բաքու երկաթգիծը փակված էր քրիստոնյաների, մանավանդ հայերի համար: Մնում էր տուն գնացող զինվորները մեր ուզած ճանապարհով գալին, մանավանդ, որ մենք խոստանում էինք նրանց կերակրել և զինել: Մեր խոսքին անմիջապես հետևում էր գործը: Շուտով զինվորների թիվը հարյուրների հասավ»¹⁵⁸, - իր հուշերում գրում է գնդի ակտիվ կազմակերպիչներից Հովակ Ստեփանյանը¹⁵⁹: 1918թ. հունվարի վերջին Շուշիի

¹⁵⁸ «Հայրենիք», Բոսթոն, նոյեմբեր, 1934, էջ 95:

¹⁵⁹ Հովակ Ստեփանյանը նշանակվեց նորակազմ գնդի առաջին գումարտակի պետ և սկզբից մինչև վերջ մասնակցեց գնդի երկար ու

գումղը կազմավորվել էր: Նրա կազմում հաշվվում էր 1500 մարդ (այլ աղբյուրներում 400 զինվոր, 15 սպա և 2 բժիշկ)¹⁶⁰: Նրանցից 600-ը ցուցակագրված և պարենավորվող զինվորներ էին, մնացած 900-ը ազատ և կամավոր ուղեկիցներ, որոնք եվլախի խճուղին փակ լինելու պատճառով ստիպված հետևում էին գնդին¹⁶¹:

Մեծ ջանքերի գնով կազմակերպիչներին հաջողվեց ձեռք բերել 8 գնդացի (80 հազար փամփուշտով), 1300 եռագիծ հրացան (185-ական փամփուշտով) և 500 բերդան (200-ական փամփուշտով)¹⁶²:

Ղարաբաղցիների ցանկությամբ, Կովկասյան բանակի հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանով գնդի հրամանատար հաստատվեց ծննդով արցախցի, գնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանը:

Թիֆլիսի Ղարաբաղի նորաստեղծ հայրենակցական միությունը գնդի համար հանգանակեց 40000 ռուբլի, իսկ Չայոց ազգային խորհուրդը հատկացրեց մոտ 20000 ռուբլի: Այդ գումարները պետք է ծախսվեին գնդի սպասարկման, զինվորական ռոճիկների, ռազմամթերքի ու պարենի տեղափոխության և ազգային տեղական խորհուրդների կարիքների համար¹⁶³:

Ղարաբաղ մեկնող Շուշիի գնդի գումակը բաղկացած էր 100 ծիսասյլերից (բոլորն էլ առանց ձիերի), ավելի քան 7000 փութ բեռներով¹⁶⁴:

1918թ. փետրվարի 18-ին գումղը Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանից ուղևորվեց դեպի Ղարաքիլիսա և տեղ հասավ հաջորդ օրը՝ փետրվարի 19-ին:

10 օր հետո գումղը հայտնվեց Դիլիջանում: Գնդի բեռները

ծիգ ամիսների դժվարին երթին: Թիֆլիսի Չայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը միժամանակ նրան նշանակեց Ղարաբաղ-Ձանգեզուրի ընդհանուր լիազոր: Տե՛ս «Չայրենիք», Բոսթոն, նոյեմբեր, 1934, էջ 89-91:

¹⁶⁰ «Կայծ», 8 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13:

¹⁶¹ «Չայրենիք», Բոսթոն, դեկտեմբեր, 1934, էջ 83-84:

¹⁶² «Կայծ», 8 դեկտեմբեր 1918, թիվ 13:

¹⁶³ «Չայրենիք», նոյեմբեր, 1934, էջ 94:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

Դիլիջան փոխադրվեցին Ղարաքիլիսայի և Դիլիջանի բնակչության փոխադրամիջոցներով: Դիլիջանում նրան միացավ Գանձակի գումարտակը իր 4 թնդանոթով և մեկ մլն. փամփուշտով¹⁶⁵:

Քանի որ Գանձակ-Եվլախ գծով երթևեկելը մեծ վտանգի հետ էր կապված, ուստի, դեռևս Թիֆլիսում եղած ժամանակ որոշվել էր, որ գունդը պետք է գնա Արցախ Սևանա լճի ափերով՝ Ելենովկա-Նոր Բայազետ-Բասարզեչար խճուղով, որպեսզի Ձողի լեռնանցքով ուղիղ մտներ Թարթառի հովիտը: Գանձակի գումարտակը, որի կազմում կար մոտ 2000 մարդ, ցանկություն ուներ Դիլիջանից անցնել Գանձակ՝ Ջարխեշ-ճամբարակ-Բաշքենդ-Գետաբեկ գծով: Սակայն վերջին պահին ստացվեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի հրահանգը, որով խստիվ արգելվում էր գանձակցիներին այդ ճանապարհով մտնելը, քանի որ դա տեղացի թուրքերի հետ կարող էր կռիվների տեղիք տալ: 1500 զինվորներ չեն ենթարկվում այդ պահանջին և Բաշքենդից գիշերով, աննկատ անցնում են Գանձակի շրջան: Գումարտակից 500 մարտիկներ վերադառնում են Դիլիջան և որոշում միանալ Շուշիի գնդին ու նրա հետ միասին անցնել Ղարաքաղ¹⁶⁶: Դիլիջանից գունդը պիտի շարժվեր դեպի Ելենովկա: Գնդի սպայական խորհուրդը նպատակահարմար գտավ գնդի ամբողջ գույքը մեկեն փոխադրել Բասարզեչար կամ Նոր Բայազետ, ռուս մոլոկանների սայլերով՝ դրա համար վճարելով տեղական իշխանությունների որոշած սակագներով: Սակայն գնդապետը հակառակվեց: Նա ցանկանում էր փոխադրությունը կատարել անվճար: Եվ դա բավական դժվարացրեց գնդի զորաշարժը: Նման անտեղի հաշվենկատություն չցուցաբերելու

¹⁶⁵ Գանձակի գումարտակը ստեղծվել է 1918թ. հունվարի 10-ին Թիֆլիսում: Այն համալրվել է ճակատից ,տուն գնացող գանձակցի զինվորներով և Թիֆլիսի գանձակցի ուսանողներով: Գումարտակի կազմակերպիչն էր գանձակցի բժիշկ Հայկ Մելքունյանը, որը Թիֆլիս էր եկել Ստեփան Շահումյանին անվտանգ տեղ հասցնելու նպատակով: Տես *Ռուբեն*, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Թեհրան, 1982, հ. 7, էջ 142, «Հայրենիք», Բոսթոն, փետրվար, 1935, էջ 89-90:

¹⁶⁶ «Հայրենիք», Բոսթոն, դեկտեմբեր, 1934, էջ 86-90:

դեպքում մեր գնդի ամբողջ պատմությունն այլ կլիներ,¹⁶⁷ - հետագայում գրել է Հովակ Ստեփանյանը:

Մարտի 4-ին գունդը հասնում է Ելենովկա: Մարտի 9-ին գնդի առաջապահ ջոկատներն ուղևորվում են դեպի Նոր Բայազետ: Երթուղին բավականին վտանգավոր էր: Ելենովկա-Նոր Բայազետ խճուղու վրա գտնվող 8 գյուղերից 6-ը թուրքաբնակ էին, մեկը՝ Նոր Նիկողանկան կամ Ջեյնալը՝ ռուսաբնակ, իսկ վերջինը՝ Օրդաքլուն, հայաբնակ:

Գանձակի թուրքերը նախապես լավ զինել էին խճուղու թրջությամբ և հրահանգել՝ ամեն գնով ձախողել գնդի զորաշարժը դեպի Ղարաբաղ:

Մարտի 13-ին Ելենովկա-Նոր Բայազետ ճանապարհի միջնամասում՝ Հաջիմուխանում թուրքերը անսպասելի զինված հարձակում գործեցին զորամասից հետ մնացած մի քանի ձիասայլերի վրա: Ձինվորները հարկադրված դիմեցին զենքի: Երկու կողմից էլ եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Մարտում 12 զինվոր սպանվեց, իսկ 30-ը գերի ընկան, որոնց թուրքերը գազանաբար սպանեցին: Թուրքերի կորուստները շատ ավելի մեծ էին: Ջորամասը հարկադրված նահանջում է Ելենովկա¹⁶⁸:

Գնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանը կոչով դիմեց թուրքերին՝ թույլ տալ որպեսզի գունդը անարգել անցնի Նոր Բայազետ: Գանձակի մուսավաթականների թելադրանքով, նրանք կտրականապես մերժեցին: Երկու կողմերի համար զինված ընդհարումը դարձավ անխուսափելի: Երևանից Ելենովկա տեղափոխվեց 2-րդ պարտիզանական գունդը, Ա. Թարվերդյանի հրամանատարությամբ: Գնդին հրամայված էր՝ պատժել հաջիմուխանցիներին և ապահովել Նոր Բայազետ խճուղու ազատ ու անվտանգ երթևեկությունը: Նախքան պատժից զորամասի գործի անցնելը, Նոր Բայազետի մտավորականությունը փորձեց խաղաղ կերպով վերջ տալ այդ ցավալի դեպքերին: Մարտի 18-ին Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը, կոմիսար Ս. Թազասյանը և շրջանի գործակալ Եզնիկ վար-

¹⁶⁷ «Կայծ», 8 դեկտեմբերի 1918, թիվ 13:

¹⁶⁸ Տե՛ս Դ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Եր., 1996, էջ 108:

դապետը Նոր Բայազետից այցելեցին լճափնյա խճուղու վրա ընկած Այրիվանք, Աղզիբիր, Չաջիմուխան, Աֆանդի կամ Ռախմանքենդ-Էֆենդիքենդ և Բեդլու-Յուսեյին Սարաջլու (այժմ՝ ավերակ) թուրքաբնակ գյուղերը՝ համոզելու բնակչությանը, որ չխանգարեն գնդի առաջխաղացմանը: Հիշյալ գյուղերի բնակիչները, բացառությամբ Չաջիմուխանի, դատապարտեցին այդ արարքը և պահանջեցին խստորեն պատժել մեղավորներին: Գնդի ճանապարհը դեպի Նոր Բայազետ առաջինը անցնելու էր Բեդլու-Յուսեյին գյուղով: Մարտի 19-ին Միքայել Մելիք Շահնագարյանը իր սպաներից մեկին, Օրդաքլու գյուղից երկու հայերի ուղեկցությամբ, ճանապարհեց Բեդլու-Յուսեյին, բնակչությանը բացատրելու, որ նրանց դեմ գումդը ոչինչ չունի: Հայերի մեծահոգի վերաբերմունքին թուրքերը գոռոզաբար պատասխանեցին, որ իրենք ոչ միայն Շուշիի գնդին, այլև ոչ մի թռչունի անգամ թույլ չեն տա անցնելու իրենց գյուղով: Երբ գումդը բռնեց Նոր Բայազետ տանող ճանապարհը, Բեդլու-Յուսեյինի թուրքերը կրակոցներով դիմավորեցին նրան: Ջիմվորներից մի քանիսը սպանվեցին ու վիրավորվեցին: Կռիվը տևեց երեք ժամ: Թուրքերը փախուստի դիմեցին: Գերի ընկած կանանց ու երեխաներին՝ թվով 65 հոգի, տեղափոխեցին Օրդաքլու գյուղը, հաջորդ օրը հարևան թուրքերին հանձնելու համար¹⁶⁹: Մարտի 20-ի երեկոյան գնդի զինվորները մտան Նոր Նիկոլական և այստեղ զիջեցին: Մարտի 21-ի վաղ առավոտյան, պատժող զորամասի երկրորդ վաշտը և Շուշիի գնդի մարտիկները համառ մարտերից հետո գրավեցին Ռախմանքենդ-Էֆենդիքենդ գյուղը: Հաղթահարելով ճամփին ընկած մյուս թուրքաբնակ գյուղերի դիմադրությունը ևս, մարտի 26-ին գումդը և նրան օգնության եկած երկրորդ պարտիզանական գնդի մարտիկները մտան Նոր Բայազետ¹⁷⁰:

Կարճատև հանգստից և ուժերը կարգի բերելուց հետո, ապրիլի 5-ին Նոր Բայազետից գումդը ճանապարհ ընկավ դեպի Ներքին Ղարանլուղ: Այստեղ հասավ նաև Գանձակի 500 հոգանոց գումարտակը և մտավ Շուշիի գնդի հրամանատարության տակ:

¹⁶⁹ «Հայրենիք», Բոսթոն, դեկտեմբեր, 1933, էջ 91-92:

¹⁷⁰ Դ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., էջ 109:

Ներքին Ղարանլուղում գնդի սպայական կազմի մեծ մասը, գնդապետի գլխավորությամբ, հրաժարվեցին Բասարգեչար-Ջող գծով Ղարաբաղ մտնելու որոշումից: Բանն այն էր, որ Բասարգեչարը շրջապատված էր տեղական թուրքական ուժերի կողմից: Գնդի առաջխաղացումն այդ ուղղությամբ անխուսափելիորեն առաջ կբերեր ընդհարում թուրքերի հետ: Մինչդեռ Երևանից հրահանգ էր ստացվել ճանապարհն անցնել միանգամայն խաղաղ, առանց մի գնդակ արձակելու¹⁷¹: Գունդը կանգնեց դժվարին դրության առաջ՝ նրա հրամանատարության դանդաղաշարժության և անհեռատեսության պատճառով: Հովակ Ստեփանյանը խոստովանել է, որ գունդը նման դրության մեջ չէր գտնվի, եթե «Գնդապետը հեռատես լիներ և Ղարաքիլիսայից գույքը տեղափոխեր ռուսների միջոցով: Այն ժամանակ այդ գյուղն էլ չէր պաշարվի, մենք էլ շատ շուտ կհասնեինք Ղարաբաղ և փոխանակ Օրդաքլու-Բայազետ տանող խճուղու թրքական գյուղերում սպառելու մեր եռանդն ու ռազմամթերքը, կմաքրեինք Բայազետ Ջիվանջիր գիծը, որը ավելի կարևոր էր»¹⁷²:

Լեռնային Ղարաբաղ տանող միակ ճանապարհը մնում էր Սելիմ-Դարալագյազ-Սիսիան-Գորիս խճուղին: Այս ճանապարհով էլ մայիսի առաջին կեսին սկսվեց գնդի դժվարին ու երկարատև երթը դեպի Արցախ: Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ մայիսի 26-ին գունդը հասավ Վայոց Ձոր:

Հարկ ենք համարում նշել, որ իրականությանը չեն համապատասխանում այն պնդումները, թե իբր Ծուշիի գունդը մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին¹⁷³: Այդ օրերին գունդը գտնվում էր Վայոց Ձորի մատույցներում:

Ռազմամթերքը և պարենը մաս-մաս տեղափոխեցին Սիսիանի շրջանի հայկական գյուղերը: Հուլիսի 20-ին գունդը հասավ Սիսիան, իսկ այստեղից՝ երկու շաբաթվա ընթացքում տեղափոխվեց Գորիս: Այդ օրերին էր, որ Ջուլֆայում և Նախիջևանում կռիվներ տալուց հետո, Անդրանիկը եկել էր Գորիս:

¹⁷¹ «Հայրենիք», Բոսթոն, հունվար, 1933, էջ 103-104:

¹⁷² «Հայրենիք», Բոսթոն, հունվար, 1935, էջ 103-104:

¹⁷³ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Եր., 1994, էջ 18:

Գորիսում Շուշիի գունդը և նրան միացած Գանձակի գումարտակը անցան Անդրանիկի հրամանատարության տակ¹⁷⁴:

Մի քանի խոսքով Անդրանիկի՝ Սևանի ավազան հայտնվելու մասին: Ղարաքիլիսայի անկման լուրն առնելով և վերլուծելով իրավիճակը՝ Ջորափարը զորքին հրամայեց թողնել Դսեղը¹⁷⁵ և նահանջել Դիլիջան: 1918թ. մայիսի 27-ին Դսեղից դուրս գալով, Առանձին հարվածող զորամասը և գաղթականությունը մայիսի 30-ին մեծ դժվարությամբ հասան Դիլիջան¹⁷⁶: Դեռ ճանապարհին, մայիսի 29-ին Անդրանիկը զորավար Նազարբեկյանից հրաման էր ստացել՝ Դիլիջան հասնելուն պես ընդունել ջոկատի հրամանատարությունը¹⁷⁷: Ջորափարը համաձայնվեց և ստանձնեց ջոկատի հրամանատարությունը: Ջորամասը և Դիլիջանի ջոկատը խնդիր ունեին պաշտպանել Դիլիջանը, որպեսզի չվտանգվեր Երևանի թիկունքը: Հայոց մեծամուն հերոսին, սակայն, վիճակված չէր պաշտպան կանգնել Դիլիջանին, թեև նախապես հեռագրել էր Երևանում գտնվող զեներալ Նա-

¹⁷⁴ Տե՛ս մանրամասն Դ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., էջ 110-121:

¹⁷⁵ 1918թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Անդրանիկի զորամասը պաշտպանում էր Ալեքսանդրապոլ-Ախալքալաք գիծը: Մայիսի 16-ին Անդրանիկը ստանում է կորպուսի հրամանատար, զեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հեռագիրը՝ «...հրամայում եմ ձեր զորամասով դիրքեր գրավել Վորոնցովկայի մոտ, պաշտպանելով Լոռիի տափաստանը և որքան հնարավոր է կտրելով թուրքերի առաջխաղացումը»: Տե՛ս «Ջորափար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը. 1914-1917, օրագրված Ջորափարին թիկնապահ զինվորեն»: Բոսթոն, 1924, էջ 165: Հրամանը ստանալուց անմիջապես հետո, Անդրանիկը գումարտակի հրամանատարներին կարգադրում է իրենց ստորաբաժանումներով հետ քաշվել առանց խուճապի: Սկսվում է նահանջն արյունալի մարտերով: Մայիսի 17-ին Անդրանիկը հասավ Ջալալօղլի: Մայիսի 22-ին զորամասն ու գաղթականությունը թողնում են Ջալալօղլին և շարժվում դեպի Քոլագիրան կայարանը: Մայիսի 23-ին Ջորափարը հասնում է Քոլագիրան, որից հետո՝ Դսեղ: Տե՛ս «Наше время», 22 марта 1919.

¹⁷⁶ Ա. Մնացականյան, Դ. Հակոբյան, Ջորափար Անդրանիկ, ՀԱ: Մոսկվա, Եր., 1991, էջ 194:

¹⁷⁷ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 3, 1992, էջ 145:

զարբեկյանին և նրան հավաստել Դիլիջանը մինչև վերջին շունչը պաշտպանելու իր վճռականության մասին: Յունիսի 1-ին Դիլիջան ժամանեց թուրքական մի պատվիրակություն: Գրաբերները հաղորդում արեցին, որ իրենք տաճկական հրամանատարությունից բերել են նամակ, որով նրանք հայտնում են, որ շուտով հաստատվելու է զինադադար և պահանջում անհապաղ կատարել այդ որոշումը: Նրանք իրենց հետ բերել էին նաև առաջիկայում կնքվելիք հաշտության դաշնագրի նախնական տարբերակը¹⁷⁸: Դաշնագրի բովանդակությունը խորապես հուզեց ու զայրացրեց Անդրանիկին: Երեք օր անց՝ հունիսի 4-ին, Բաթումում ստորագրվեց այդ դաշնագիրը: Հենց նույն օրը Դիլիջանում ստացվեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նամակը, որտեղ շարադրված էին դաշնագրի առանցքային կետերը, այդ թվում և չարաքաստիկ 5-րդ հոդվածը՝ Հարվածող զորամասը լուծարելու մասին¹⁷⁹: Այդ հոդվածի համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր «գործունե կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և զինվի իր տարածքի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»¹⁸⁰: Բանդա համարվեց նաև Անդրանիկի Առանձին հարվածող զորամասը և հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանով լուծարվեց: Չենթարկվելով հանրապետության կառավարության պահանջներին՝ Անդրանիկը որոշեց, որ այստեղ՝ Հայաստանում այլևս անելիք չունի: Անդրանիկի հոգում բուռն էր դրել նոր ցանկություն՝ թողնել Հայաստանի Հանրապետությունը: «Ես պարտավոր չեմ ենթարկվելու նրա (Ազգային խորհրդի-Հ.Հ.) ստորագրած հաշտության դաշնագրին: Բայց որովհետև ես իրավունք չունեմ ապրելու այս երկրի մեջ և նրա համար դժվարություններ ստեղծելու, դուրս կելնեմ նրա սահմաններից»,¹⁸¹- հայտարարում է

¹⁷⁸ Հայկական Առանձին Հարվածող Չորամասը: Գեներալ Անդրանիկ, էջ 129 :

¹⁷⁹ *Թերզիպաշյան, Ավետիս*, Անդրանիկ: Փարիզ, 1942, էջ 368-369, *Ա. Չելիպյան*, Չորավար Անդրանիկ, գիրք Բ, Եր., 1990, էջ 151:

¹⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 99:

¹⁸¹ *Թերզիպաշյան, Ավետիս*, Անդրանիկ, էջ 369:

Անդրանիկը: Նա որոշել է իր զորամասով և արևմտահայ հազարավոր գաղթականներով անցնել Միջագետք, միանալ դաշնակից անգլիացիներին՝ նրանց օգնությամբ Թուրքիայի դեմ պայքարելու, Արևմտահայաստանում գաղթականությանը տեղավորելու համար: Անշուշտ, դա բավականին համարձակ գաղափար էր, սակայն, միևնույն ժամանակ հիմքից զուրկ իրականություն դառնալու համար¹⁸²:

Ձորամասի զինվորական խորհուրդը ընդունեց որոշում՝ թողնել Կովկասը: Հայաստանից Անդրանիկի հեռանալու ճանապարհը սկսվեց Դիլիջանից:

1918թ. հունիսի 6-ին Անդրանիկի Առանձին հարվածող զորամասը և գաղթականությունը դուրս գալով Դիլիջանից, շարժվեցին դեպի Ելենովկա-Նոր Բայազետ-Ղարանլուղ-Դարալագյազ-Մալիշկա-Նախիջևան ուղղությամբ:

Հաղթահարելով բազմաթիվ արգելքներ ու դժվարություններ՝ զորամասը հունիսի 20-ին հասավ Ջուլֆա: Գրոհով անցավ Ջուլֆայի կամուրջը, հույս ունենալով ճեղքել թուրքերի պաշտպանությունը Բաղդադի ուղղությամբ և միանալ անգլիական զորքին: Սակայն, հունիսի 23-ին հայտնի դարձավ թուրքերի կատաղի դիմադրությանը, նահանջեց Ջուլֆա: Այստեղից Անդ-

¹⁸² Բանն այն է , որ Անդրանիկը ցանկանում էր իրականացնել ռազմավարական չափազանց բարդ մի ծրագիր, որի համար չունեին անհրաժեշտ ուժ ու միջոցներ: Ոչ միայն դա: Նրա չորս հազարանոց զորամասի հետևից գնում էին ավելի քան 20 հազար արևմտահայ գաղթականներ, որոնք, անկասկած, լրացուցիչ դժվարություններ էին ստեղծում նրա համար: Այդ ամենը Անդրանիկի մտահոգացման մեռելածին լինելու մի կողմն էր: Մյուս ամենացավալի կողմն այն էր, որ Անդրանիկը թյուր կարծիք ուներ Մերձավոր Արևելքում գտնվող Անգլիայի և դաշնակից մյուս երկրների ռազմական պլանների, նպատակների ու խնդիրների մասին: Նա համոզված էր, որ դաշնակից բանակները Թուրքիային ջախջախելով՝ կօգնեն աշխարհի երեսին սփռված հայությանը վերադառնալու իր պատմական հայրենիքը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, Թուրքիայի ջախջախումից հայությունը ոչինչ չստացավ, քանզի մեծ պետություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր շահերն ու նպատակներն այս տարածաշրջանում: Տես՝ մանրամասն, *Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ.*, էջ 74-76:

րանիկն իր գորամասի հետ շարժվեց դեպի Գողթան գավառը՝ Կապանի վրայով Գորիս անցնելու համար: Հունիսի 25-ին գորամասը և նրան կրնկակոխ հետևող գաղթականությունը հասան Յայջի գյուղը: Տեղի թուրքերի զինված դիմադրությունը ճնշելուց հետո, նրանք հուլիսի 3-ին մտան Ցղնա, որից հետո՝ Բիստ գյուղերը: Հուլիսի 12-ին գորամասն Ապրակունիս գյուղում էր: Ապրակունիսում էլ Անդրանիկը Նախիջևան գավառը հայտարարում է խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մասը և այդ մասին հեռագրով տեղյակ պահում Բաքվի խորհրդի նախագահ Ստ. Շահումյանին՝ միաժամանակ խնդրելով նրա օգնությունն ու կարգադրությունը: Հունիսի 23-ին Ջորավարը բռնեց դեպի Ջանգեզուր տանող ճանապարհը, որն անցնելու էր Քաջարան-Կապան-Տաթև-Գորիս խճուղով: Օգոստոսի 3-ին գորամասը և գաղթականությունը¹⁸³ մտան Գորիս¹⁸⁴:

Վերադառնալիս այն օրերին Հայաստանի մեջ լայն տարածում գտած, այսպես կոչված, բասարգեչարյան իրադարձություններին: Այստեղի թուրքերը, չանսալով Հայաստանի իշխանությունների հորդորներին, իրենց աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների դրդմամբ անթաքույց շարունակում էր փաշփայել Ադրբեջանին միանալու հույսը և ծավալում էր առավել վտանգավոր հակապետական գործողություններ: «Թաթարները կենդրոն ունենալով Ջողը, հոն հաստատած էին Ադրբեջանի իշխանութիւնը և ամուր փակած էին Ջիւանշիրի ճանապարհները. Բայազետի շրջանի Բասարգեչարի շրջանում... թաթար գյուղերը, որ անմիջապես կապուած էին Ջիւանշիրի հետ և սահմանակից Ադրբեջանին,- գրում է Ռ. Տեր-Մինասյանը, իրենց հայտարարում էին ոչ թե անկախ, այլ մասը Ադրբեջանի. հոն նստած էին Ադրբեջանի գործակալներ և պաշտօնեաներ, իսկ մեր պաշտօնէութիւնը մուտք չունէր այդ երկրում»¹⁸⁵:

¹⁸³ Նախիջևանի և Ջուլֆայի գաղթականությունը միացել էր արևմտահայ գաղթականության հետ, և նրանց թիվը կազմել էր 35 հազար: Ա. Չելեպյան, նշվ. աշխ., էջ 516:

¹⁸⁴ Առանձին հարվածող գորամասի հետագա գործունեության մասին տես Դ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 76-121:

¹⁸⁵ Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. 7, էջ 210:

Բասարգեչարի շրջանի մուսուլման բնակչության ներսում իրենց ավարտին էին մոտենում «գաղափարական» խմորումները, և զգացվում էր խոսքից գործին անցնելու պահանջը: 1918թ. աշնանը Ջոզ գյուղի բնակիչ, շրջանի նախկին գավառական կոմիսար Աբբաս Ալի բեկը Բասարգեչարի շրջանը Ադրբեջանին միացնելու նպատակով 1918թ. աշնանը մի քանի ազդեցիկ թուրքերի ուղարկեց Գանձակ, որպեսզի հպատակություն հայտնեն ադրբեջանական իշխանություններին՝ ակնկալելով նրանց անմիջական ռազմական օգնությունը¹⁸⁶:

Աստիճանաբար շրջանը վերածվում էր Հայաստանի մուսուլման բնակչության հակապետական շարժման և անջատողական գաղափարների տարածման կենտրոնի: Հանրապետության իշխանությունների շրջանում հրամայական պահանջ զգացվեց դիմելու կտրուկ և վճռական գործողությունների: 1918թ. աշնանը հանրապետության կառավարությունը պատժիչ զորամաս ուղարկեց Բասարգեչարի շրջան: Նոր Բայազետի գավառական կոմիսար Շահինյանի և պատժիչ զորամասի հրամանատար Տիգրան Բաղդասարյանի՝ մահմեդականների զինված ընդվզումները առանց ուժի կիրառման խաղաղացնելու ջանքերն ապարդյուն անցան: Թուրքերը պարտադրված եղան զինաթափվել և հպատակություն հայտնել հանրապետության իշխանություններին այն բանից հետո, երբ պատժիչ զորամասը ռմբակոծեց Մեծ Մազրա գյուղը¹⁸⁷:

Բասարգեչարի խռովությունը մեծ տպավորություն թողեց Հայաստանի մահմեդական բնակչության վրա և մեծ աշխուժություն առաջացրեց նրանց շարքերում: Նրանք սկսեցին բացահայտ կերպով միջամտել հանրապետության ներքին գործերին: Դիմումներ են ուղարկում Ադրբեջանի կառավարությանը և այլ հասցեներով՝ նկարագրելով իրենց «ծանր» դրության մասին և կոչ անում նրանց գրավել Հայաստանը և ազատագրել իսլամի վրա բռնացող իշխանություններից: 1919թ. հունվարի 2-ին երևանում կայացավ հայաստանաբնակ մահմեդականների

¹⁸⁶ Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920թթ., էջ 227:

¹⁸⁷ Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

հասարակական գործիչների խորհրդակցություն: Այստեղ քննարկվում են մահմեդական բնակչության դժգոհության պատճառները, և ողջ պատասխանատվությունը դրվում է Հայաստանի կառավարության վրա: Մասնակիցներից Բեգ Բայրամբեգովը խորհրդակցությանն է ներկայացնում տեղեկություններ Երևանի նահանգի մահմեդականների, այսպես ասած, ողբերգական դրության մասին: Խորհրդակցությունում տեղի ունեցած քննարկումների և բանավեճերի արդյունքում ընդունված բանաձևում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է դիմել Բաքվում գտնվող դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին (ոչ ավել ոչ պակաս-Հ.Հ.) գրավել Երևանի նահանգը, իսկ եթե որևէ պատճառով ինքնաբերական չլինի, ստիպել Արարատյան հանրապետության կառավարությանը ձեռք առնել իրական միջոցներ հայկական հրոսակախմբերի գազանությունների դեմ: Խորհրդակցության հանձնարարությամբ Տ. բեկ Մակինսկին, Պալաբեգ Բայրամբեգովը, Ռաշիդ բեկ Իսմայիլովը և Ազիզ բեկ Սուլթանովը մեկնում են Բաքու և հանդիպում գեներալ Թոմսոնի հետ:¹⁸⁸

Իր տեղում կտեսնենք, որ անգլիացիներից, ի դեմս գեներալ Թոմսոնի և գնդապետ Թենպերլեի, ակնկալվող միջամտությունը չուշացավ:

Այս ամենով հանդերձ, հայ-թաթարական հարաբերություններում ծայրառած լարվածությունը ինչ-որ չափով պայմանավորված էր նաև նրանով, որ սովալլուկ ու անօթևան հայ փախըստականները հաճախակի զինված հարձակումներ էին կատարում գավառի, առաջին հերթին Բասարգեչարի շրջանի մուսուլմանական գյուղերի և բնակավայրերի վրա: Հայ փախստականների զանգվածային հարձակումները սկսեցին ավելի սիստեմատիկ բնույթ ստանալ 1919թ. սկզբներին, երբ հաճախակի դարձան զինված թուրք ու քուրդ ավազակաբարո խմբերի ոտնձգությունները հայության անձի ու գույքի նկատմամբ: Եվ այսպես, 1919թ. հունվարի վերջին Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վարչակազմի ղեկավարին ուղղված հեռագրում Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը տեղեկացնում է, որ Բասարգեչարի շրջանում փախստական հայերի սոված

¹⁸⁸ «Մշակ», 16 հունվարի 1919, թիվ 12:

ամբոխը զինված հարձակում է կատարել թաթարական բնակավայրերի վրա: Որպես օրինակ է բերվում Վերին Ջաղալու, Ղըզըլ Վանք և Սուբբոտան գյուղերը¹⁸⁹:

Նույն թվականի փետրվարի 2-ին Շահինյանի կողմից դարձյալ տարածքային վարչակազմի ղեկավարին հասցեագրված պաշտոնագրից տեղեկանում ենք, որ փախստականները Սուշեղի, Վահանի, Իշխանի, Նիկոլի գլխավորությամբ աջակցել են տեղի հայերին, դուրս քշել մուսուլմաններին Ղըզըլ Վանք, Վերին Ջաղալու և Սուբբոտան բնակավայրերից: Նշվում է, որ թաթարները փախել են հարևան գյուղերը¹⁹⁰:

Որ Հայաստանի կառավարությունը ազգային քաղաքականության մեջ խտրականություն չէր դնում, լրացուցիչ անգամ փաստում է նույն աղբյուրը. «...տեղ հասած զորամասերին հաջողվել է զինաթափել փախստականներին, իսկ թաթարներին տեղավորել իրենց գյուղերում և վերադարձրել թալանված ունեցվածքը»¹⁹¹:

Սիանգամից ասեն, որ ամենևին էլ չեն կարծում, թե հայերի ու թաթարների միջև ծայր առած լարվածության պայմաններում ամեն ինչ այդպես հեշտությամբ էլ կավարտվեր, եթե չլիներ փախստականների զինված հարձակումները թաթարական մի շարք բնակավայրերի վրա: Այժմ արդեն մուսուլման բնակչության հակապետական գործունեությունը տեղը զիջել էր ֆիզիկական գոյությունը և ունեցվածքը պաշտպանելու համար պայքարին:

Բասարգեչարի շրջանում առաջացած խնդրի վերաբերյալ կառավարության նախագահ Ալեքսանդր Խատիսյանին 1919թ. փետրվարի 18-ին ուղղված պաշտոնագրում արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանը պարզաբանումներ է տալիս, որ բացի մասնավոր անհատներից, որոնք կատարել են այդ հանցագործությունը, կրելու են օրինական պատիժը: Նախարարը գտնում է, որ դատելով քննության նյութերից. տեղական ադմինիստրացիան ցույց է տվել հանցավոր անփութություն և ապի-

¹⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 115:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, թ. 6:

¹⁹¹ Նույն տեղում, թ. 115:

կարություն: Տ. Սիրականյանը համոզմունք է հայտնում, որ «այդ վարիչները խիստ դատի կանչվեն, պատժի ենթարկվեն և թերևս հեռացվեն պետական պաշտոնությունից, իսկ դիվիզիոնի հրամանատար ռոտմիստր Սիլիկյանը, որի միջամտությամբ է վերականգնվել կարգն ու խաղաղությունը արժանացվի կառավարության շնորհակալության»¹⁹²:

Շուտով պարզվեց, որ դա մի աննշան անդորր էր փոթորկից առաջ: Բասարգեչարի շրջանում դրությունը գնալով բարդանում էր: Ընդմիջելով խռովությունները և ընդվզումները՝ թուրքերը դրանով թուլացրին հայերի զգոնությունը և փետրվարի 27-ին կազմակերպեցին Ձողի ոճրագործությունը: Պատմությունն այսպիսին է: Հավատալով և վստահելով թուրքերին, որ նրանք արդեն հանդարտվել ու խաղաղվել են, փետրվարի 24-ին ռոտմիստր Սիլիկյանը դիվիզիոնի հետ միասին գնում է Մեծ Մազրա գյուղը: Փետրվարի 25-ի առավոտյան 1-ին խկադրոնով և 2-րդ խկադրոնի կեսով վերադառնում է Փոքր Մազրա: Նույն օրը Սիլիկյանը իր համահարգ Շիմկևիչի հետ և կիսախկադրոնով մեկնում է Ձող, ուր իջևանում է Ագիլյար Սամանդ Աղա Քեսմանսկի անունով թաթարի մոտ, իսկ զինվորները՝ թաթարների տներում: Գյուղի երևելիները որոշում են գիշերային հանկարծակի հարձակմամբ ոչնչացնել զորաջոկատը, որը և իրագործվեց, դիվիզիոնի 4 սպաներ, այդ թվում ռոտմիստր Սիլիկյանը և 80 զինվորներ սպանվեցին¹⁹³:

Այս փաստը ինքնին վկայում է, որ Բասարգեչարի շրջանի մահմեդական բնակչությունը իրականում լուրջ նպատակ էր դրել զինված գործողություններով օգնել Ադրբեջանին՝ հեշտությամբ լուծել շրջանը Հայաստանից անջատելու հարցը, իսկ մյուս կողմից՝ իր օրինակով ոտքի հանել գավառի մնացած մուսուլման բնակչությանը:

Ձողի իրադարձություններն այդ օրերի հայկական քաղաքական օրակարգի առանցքային հարցն էր, որի անտեսումը և ժամանակին լուծում չտալը կարող էր էլ ավելի սրել ու բարդացնել հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակը.

¹⁹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 110:

¹⁹³ Տե՛ս *Վ. Վիրաբյան*, նշվ. աշխ., էջ 232-234:

արգելակել հանրային կյանքին և վտանգել երկրի տարածքային ամբողջականությանը:

Բասարգեչարի շրջանում տեղի ունեցող հակապետական իրադարձությունների կարգավորման վերաբերյալ պաշտոնական երևանի տեսակետը հետևյալն էր. առաջացած խնդիրները թուրք-թաթարական հասարակության հետ լուծել խաղաղ ճանապարհով: Ցավոք, հանրապետության իշխանությունների սպասումներն ամբողջությամբ չարդարացան, առաջին հերթին Ադրբեջանի կողմից Հայաստան պետության ներքին գործերին խառնվելու պատճառով:

Ձողի իրադարձություններով Ադրբեջանի կառավարությունը հնարավորություն ստացավ էլ ավելի բացահայտ կերպով միջամտել Հայաստանի ներքին կյանքն և բաց տեքստով խոսել՝ կանխորոշելով Ադրբեջանի կազմում Բասարգեչարի շրջանը:

Ավելորդ չէ նշել, որ հարևան հանրապետության նվաճողական ծրագրերի մեջ էր մտնում ոչ միայն Բասարգեչարի շրջանը, այլ նաև ամբողջ Սևանա լճի ավազանը:

Բասարգեչարի շրջանի խառնակ օրերին, ինչպես վկայում են վավերագիր աղբյուրները, հակահայկական ջղաձգությունը բարձրակետին էր հասել նաև Հայաստանին սահմանակից ադրբեջանական շրջաններում, որպիսիք էին Բաշքենդի և Գետաբեկի շրջանները: Այս շրջանների բնակչությունը Ձողի իրենց հայրենակիցներին օգնում էին ինչով կարող էին՝ զինյալներով, հրանոթներով, զնդացիրներով, հացահատիկով և առաջին անհրաժեշտության այլ միջոցներով¹⁹⁴:

Ինչ խոսք, որ այս ամենը թևավորում ու նորանոր հանցագործությունների էր մղում Բասարգեչարի շրջանի մուսուլմանական խառնամբոխին: Առաջ անցնելով նշենք, որ վերը ասվածը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ որոշակի կապ կար նաև այս ամենի և Ձողի բնակչության կողմից Արտակարգ քննչական հանձնաժողովի հետ բանակցելուց հրաժարվելու միջև:

Այսպիսով, բոլոր հիմքերը կան փաստելու, որ մեծաթիվ կյանքեր խլող, շղթայական ռեակցիայով նորանոր ծավալներ

¹⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ. 2-4:

ընդգրկող արյունալի իրադարձությունների առաջին պատասխանատուն Ադրբեջանն էր:

Առայժմ մի կողմ թողնենք Ադրբեջանի ազդեցությունը հայաստանյան իրավիճակի սրման վրա, որին դեռ առիթ կունենանք անդրադառնալու, վերադառնանք Ձոդ գյուղի շուրջը ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը:

1919թ. մարտի 1-ին հանրապետության կառավարությունը հերթական նիստում, լսելով ՆԳ նախարարի հաղորդումը Ձոդ գյուղում տեղի ունեցած զինված բախումների մասին, որոշում է ստեղծել Արտակարգ քննչական հանձնաժողով ՉՉ դատախազի օգնական Փարսադանովի¹⁹⁵ նախագահությամբ և գործուղել դեպքի վայր տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ առնչվող բոլոր հանգամանքները հետաքննելու, բացահայտելու մեղավորներին, որոնք որևէ առնչություն են ունեցել այդ հանցագործության հետ¹⁹⁶:

Այստեղից դժվար չէ հետևցնել, որ Հայաստանի իշխանությունները խնդիր ունեին խուսափել թուրքերի հետ զինված բախումներից և ցանկանում էին միջադեպը հարթել խաղաղությամբ:

Հանձնաժողովը մարտի սկզբին եկավ Նոր Բայազետ: Մարտի 4-ին մարտավարական որոշ նկատառումներով, ոչ լրիվ կազմով, այլ միայն գավառի կոմիսարը քննիչի հետ մեկնում են Բասարզեչարի շրջան կարգավորելու հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով: Սակայն խռովարարների պարագլուխները ցուցադրեցին ծայրահեղ դիրքորոշում և հայտարարեցին, որ խաղաղության երաշխիքը հնարավոր է միայն մեր հողերի լիարժեք անկախացումից հետո և, որ իրենք ամեն ինչ կանեն հայկական կողմին պարտադրելու Բասարզեչարի շրջանից հրաժարվելու համար: Թուրքերը հայ բանագնացներին դիմավորում են կրակոցներով: Հայաստանի իշխանությունները համոզվեցին, որ եթե այսպես շարունակվի՝ իրենց որդեգրած դիրքորոշումը հաջողությամբ չի պսակվի և կշրջի իրենց ծրագրերը, քանի որ մահմեդական բնակչությունը մտադիր էր շարունակել իր անջատողական պայքարը:

¹⁹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 72:

¹⁹⁶ Տես Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 233-234:

Ի պատասխան տեղի թրջության ծավալած այս գործողություններին՝ շտաբս-ռոտմիստր Կուդրյավցևը Նոր Բայազետից մարտի 5-ին շտապ հեռագրում է Երևան՝ գեներալներ Սիլիկյանին, Փիրունյանին և տարածքի կոմիսարին: Նա տեղեկացնում է, որ թաթարները խաղաղվելու ցանկություն չունեն: Նկատի ունենալով այս և շրջանում, մասնավորաբար Ջոդ գյուղում ադրբեջանցի մի քանի հազարի հասնող զինյալների առկայությունը, Կուդրյավցևը կարծիք է հայտնում, որ թուրքերի դիմադրությունը ճնշելու, նրանց օրինականության դաշտ վերադարձնելու և հանրապետության իշխանությունն այդ շրջանի վրա վերականգնելու համար անհրաժեշտ է այնտեղ ուղարկել նոր զորամաս¹⁹⁷: Այս հարցում Կուդրյավցևի հետ համակարծիքի էր գավառական կոմիսար Շահինյանը: Նա գեմ. Սիլիկյանին ուղղված մարտի 5-ի հեռագրում, շտաբս-ռոտմիստրի հետ համախորհուրդ, անհրաժեշտ է համարում այդ շրջանն ուղարկել պատժիչ ջոկատ՝ թնդանոթներով¹⁹⁸:

Հարկ է նշել, որ այս կապակցությամբ զինվորական նախարար Հախվերդյանը շտապում է իր մտահոգությունները կիսել կառավարության ղեկավարի հետ: Նա մարտի 7-ին գավառական կոմիսարի նշված գրությունն ուղարկել է մինիստր-նախագահին և հարց բարձրացրել Նոր Բայազետ ուղարկել մեկ գումարտակ և երկու թնդանոթ¹⁹⁹:

Վերը նշված հեռագիր-գրություններից դժվար չէ նկատել, որ հայկական կողմը ստիպված էր լինելու Բասարգեչարի շրջանի մահմեդական բնակչության անջատողական քայլերը ճնշել գեմքի միջոցով: Նույնիսկ Բրիտանիայի զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Կ. Թենպերլեյը²⁰⁰ գտնում էր, որ անհրաժեշտ

¹⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թ. 3, Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 235:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 85, Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 235:

¹⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թ. 3:

²⁰⁰ Կ. Թենպերլեյը բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունում հայտնի դեմք էր: 1919թ. հունվար-հունիս ամիսներին Կարսի նահանգը Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու գործում նա իր հայրենակից գեներալ Ջ. Ուոքերի հետ գլխավոր գործող անձերից էին: Ավելին՝ 1919թ. հունվարի 5-ին Թենպերլեյը նշանակվեց Կարսի նահանգի զինվորական կառավարիչ: Տես ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թ. 71, ֆ. 277, ց. 1, գ. 5, թ. 26:

է զինված ուժ օգտագործել, եթե թաթարները չթույլատրեն քննչական հանձնաժողովը մեկնի դեպքի վայրը²⁰¹:

Մարտի 8-ին քննչական հանձնաժողովը եկավ Բասարգեչար և անցավ պարտականությունների կատարմանը: Մարտի 11-ին Մեծ Մագրա գյուղում քննչական հանձնաժողովը հանդիպեց Ջոդ գյուղի մուսուլմանների ներկայացուցիչների հետ: Խնդրի կարգավորման շուրջ հանձնաժողովի պայմանները լուրջ հակազդեցության հանդիպեցին վերջիններիս կողմից: Թուրք բանագնացները օգտագործելով իրենց խարդախ դիվանագիտությունը՝ միտումնավոր կերպով խեղաթուրում են դեպքերի և իրողությունների պատճառահետևանքային կապը, ապա իրենց տեսակետները հիմնավորում ոչ այնքան փաստերով, որքան փաստերի ուղղորդմամբ՝ մանիպուլյացիայով: Քննարկումները որոշակիացրեցին մահմեդականների դիրքորոշումը՝ ամեն գնով խուսափել խնդրի խաղաղ կարգավորումից՝ Բասարգեչարի շրջանը վաղ թե ուշ Ադրբեյջանին հանձնելու մտայնության պատճառով: Ըստ նախաքննության արդյունքում ձեռք բերված տվյալների՝ հակառակորդի կողմից հանցավոր գործողությունները վաղօրոք նախապատրաստվել էին տեղի անջատողական ուժերի կողմից և ուղղորդվել Բաքվից:

Բանակցությունները մտնում են փակուղի: Հակառակորդը սկսում է Ջոդի և մյուս բնակավայրերի շուրջը կենտրոնացնել մեծ թվով զինյալներ և զենք ու զինամթերք: Սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բացահայտ մարտահրավեր օրինական իշխանությունների: Բասարգեչարի շրջանում իրավիճակն այն աստիճան է լարվում և դառնում անկառավարելի, որ 1919թ. մայիսի 17-ին Նախարարների խորհուրդը վերստին անդրադառնալով Ջոդի խնդրին, որոշում է քննչական հանձնաժողովը թողնել տեղում՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվելու դեպքում բանակցությունները վերսկսելու համար: Մեկ այլ որոշմամբ զինվորական նախարարին հանձնարարվում է կարգադրություն անել զեներալ Փիրումյանին (սպանված ռոտմիստր Սիլիկյանի փոխարեն նշանակվել էր դիվիզիոնի հրամանատար)՝ հարկ եղած դեպքում դիվիզիան շարժել դեպի խռովության վայրը²⁰²:

²⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 85:

²⁰² Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 238:

Անհանգստացած Ձողի խնդրի կարգավորման ձգձգումից և դրա շուրջ ծավալվող վտանգավոր զարգացումներից՝ մարտի 22-ին Հայաստանի արտգործնախարարը հեռագրով դիմում է Ադրբեջանի իր պաշտոնակցին (պատճենը՝ Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին) և տեղեկացնում (ինչպես որ նախապես տեղեկացրել էր խռովության վայրը քննչական հանձնաժողով ուղարկելու մասին)²⁰³, ամենասուր վեճի առարկա դարձած Ձողի խնդրի մանրամասներին, Ադրբեջանի տարածքից Հայաստան ներթափանցած զինյալ խմբերի ապստամբական ելույթների մասին և պահանջում պաշտոնական Բաքվից կտրուկ քայլերի դիմել այդ խռովությունները կանխարգելելու համար²⁰⁴:

Ադրբեջանի պատասխան քայլը եղավ այդ երկրի արդգոծնախարարի 1919թ. ապրիլի 5-ին Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին ուղղված գրությունը: Նա իր կառավարության անունից տեղեկացնում է, որ այդ Ձող գյուղը Ադրբեջանի սահմաններում է գտնվում, ուստի անթույլատրելի է այնտեղ հայկական զորամասեր մտցնելը²⁰⁵:

Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը Ադրբեջանի իր պաշտոնակցից այս գրությունը ստացավ երեք օր ուշացումով՝ ապրիլի 8-ին²⁰⁶:

Մարդկային զոհերով ուղեկցվող միջադեպերի նույնականությունը, հաճախականության կտրուկ մեծացումը վաղուց անցել էր «մտահոգություն առաջացնելու» սահմանը: Ադրբեջանը խրախուսում էր դրանց շարունակումը՝ անթաքույց հավակնելով Բասարգեչարի շրջանին:

Նկատի ունենալով, որ ապստամբ թաթարների դիրքորոշումը և գործնական քայլերը սկզբունքորեն միտված են Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերաձևմանը, ուստի չէր բացառվում, որ այս ամենը հան-

²⁰³ ՏԵՆ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 62:

²⁰⁴ Նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 486, մաս առաջին, թ. 69, ֆ. 199, ց. 1, գ. 96, թ. 45:

²⁰⁵ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց.1,գ. 263, թ. 81:

²⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 64:

գեցներ հայկական կողմից ուժի կիրառմանը: Հատկանշական է, որ բրիտանական ներկայացուցչությունը, եթե սկզբնական շրջանում ուշադրություն չէր դարձնում նման սպառնալիքներին, այս անգամ անտարբեր չմնաց և իր ռազմական ներկայացուցչին, ի դեմս գնդապետ Թեմպերլեյի, գործուղեց անհնազանդ Բասարգեչարի շրջան, տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու, մյուս կողմից էլ՝ ապահովելու քննչական հանձնաժողովի մուտքը Ջոդ հետաքննություն անցկացնելու: Այդ մասին իմանում ենք հանրապետության արդարադատության նախարար Հարությունովի՝ քննչական հանձնաժողովի նախագահ Փարսադանովին ուղղված մարտի 10-ի նամակից: Վաղը,- գրում է նա,- գեներալ Թոմսոնի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ է մեկնելու անգլիացի գնդապետ Թեմպերլեն զոդյան իրադարձությունները կարգավորելու համար²⁰⁷: Մարտի 12-ին գնդապետը այցելում է Բասարգեչար: Մի քանի օր անց՝ մարտի 17-ին այստեղ է գալիս նաև բրիտանական զինվորականության ներկայացուցիչը: Չօգնեց և բրիտանական զինվորական ներկայացուցչի միջնորդությունը՝ քննչական հանձնաժողովին Ջոդ մտնելու համար: Ճարահատյալ Ջոդ է ուղևորվում Թեմպերլեն: Ապրիլի 9-ին Բասարգեչարից գնդապետ Շախանովը հեռագրով գեմ. Փիրումյանին հայտնում է, որ այսօր ժամը 19-ինը 50-ին գնդապետ Թեմպերլեն մեկնել է Ջոդ²⁰⁸: Նա հանդիպումներ է ունենում բնակչության հետ: Ջոդի խնդրի համար լուծումներ փնտրող անգլիացի գնդապետի տեսակետն այն էր, որ ստեղծված կացության պայմաններում առավելագույն զիջումը, որին կարող էր համաձայնվել տեղի թրքությունը, այն է, որ ապրիլի 11-ից հայկական զորքերը պետք է զբաղեցնեն թաթարական գյուղերը: Ահա սա է եղել գնդապետի միակ պայմանը, որի դեպքում նա համաձայն կլիներ շարունակել խոսակցությունը վիճահարույց հարցերի շուրջ: Թուրքերը համաձայնվեցին՝ պայմանով, եթե զորքերի տեղակայմանը մասնակից դառնա նաև անգլիայի ներկայացուցիչը, հակառակ դեպքում իրենք չեն նահանջի²⁰⁹: Նման մոտեցումը հենվում է այն

²⁰⁷ Նույն տեղում, ք. 72:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 76:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

գիտակցության վրա, որ մեծ հաշվով, այդ պայքարի հիմքում, իսկապես, ընկած էր ոչ թե սոցիալական, այլ քաղաքական դրդապատճառը, որպիսի էր՝ Հայաստանը ներսից պայթեցնել և այն մաս առ մաս հանձնել Ադրբեջանի ենթակայությանը:

4. Թեմպերլեն բրիտանական զինվորականության ներկայացուցչի հետ մի քանի օր Ձոդում մնալուց հետո վերադառնում է Բասարզեչար: Նրա այստեղ վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց՝ ապրիլի 14-ին Ձոդում հակապետական նոր դեպքեր են գրանցվում:

Որքան կարելի է դատել 1919թ. ապրիլի 14-ին Նախարարների խորհրդի նիստում զինվորական նախարարի զեկուցումից, կառավարությունը թեև ուշացումով, վճռական գործողությունների է անցնում խռովությունը ճնշելու համար. հանձնարարում է զեկուցողին հրահանգել գեմ. Փիրունյանին անհրաժեշտության դեպքում հարցը համաձայնեցնել Կ. Թեմպերլեյի հետ և դիմել զինված ուժի²¹⁰:

Հայաստանի իշխանություններին չհաջողվեց, իհարկե, մահմեդականների մեղքով, խուսափել ուժ գործադրելուց: Այլ խոսքով՝ առաջացավ զորքին դիմելու անհրաժեշտություն: Ապրիլի 14-ին հայկական զորքերի Նոր Բայազետի ջոկատը երկու ուղղություններով սկսում է հարձակում թաթարական գյուղերի վրա: Հատկանշական է, որ տեղեկացված լինելով այդ մասին, վաղօրոք բնակչությունը հեռացել էր սահմանակից ադրբեջանական շրջանները կամ բարձրացել էր լեռները: Ահա թե ինչու հայկական զորամասերը առանց մեծ դժվարության մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Մեծ Մագրա, Հուսեյն Աղալու, Գալբաշին, Տաշքենդ, Կոշա Բուլաղ, Սիրի Աղունի գյուղերը: Ապրիլի 17-ին հայկական զորամասերը զինակալում են խռովության որջը հանդիսացող Ձոդը, որտեղից բնակչությունը փախել էր: Այնուհետև հայկական զինուժը մտնում է Սարի-Յաղուբ, Ղարա-Գոպլի, Աղքիլիսա և Ջարգիբիլ լքյալ գյուղերը: Ապրիլի 16-18-ին հանրապետության իշխանություններին իրենց հպատակությունն են հայտնում նաև Շորժա, Շիշկայ և Ջիլ գյուղերը²¹¹:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 96, թ. 65:

²¹¹ Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 245-248:

Բերված տողերը և վերը շարադրվածը բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ այս կապակցությամբ իրականությանը չի համապատասխանում Վ. Վիրաբյանի այն պնդումը, թե դեպի Ադրբեջան մահմեդական բնակչության տեղաշարժերը. «...հետևանք էին որոշակի արտաքսման քաղաքականության, որն իրականացնում էր ԶԶ կառավարությունը, ձգտելով համեմատաբար միատարր բնակչություն ստեղծելով առաջին հերթին սահմանամերձ գոտիներում, դրանով իսկ ապահովագրելով իրեն այն վտանգներից, որ գալիս էին Ադրբեջանից և Թուրքիայից»²¹²: Մինչդեռ հեղինակը չի վկայակոչել իր պնդումն ապացուցող ոչ մի փաստ այդ կապակցությամբ: Պաշտոնապես նման բան չի եղել: Ասվածի լավագույն ապացույցներից է այն, որ սկզբնաղբյուրներում այդպիսի տեղեկություններ չկան: Նախքան հետագա իրադարձություններին անդրադառնալը, արժի ընթերցողին որոշ պարզաբանում տալ քննիչ հանձնաժողովի գործունեության մասին: Վերադառնանք սկզբնաղբյուրներին և թուցիկ անցնենք դրանցից մի քանիսի վրայով: Զոդի շրջան գործուղված քննչական հանձնաժողովը կատարել է որոշակի աշխատանք և 1919թ. ապրիլի 27-ին ներկայացրել է իր պաշտոնական եզրակացությունը: Ըստ նախաքննության արդյունքում ծեռք բերված ոչ լրիվ տվյալների՝ հակառակորդի կողմից հանցավոր գործողությունները նախապես պլանավորված են եղել Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից: Բաքուն արդեն կանխավ որոշել էր իր ռազմավարական ուղեգիծը՝ Բասարգեչարի շրջանը կտրել Զայաստանից և կցել Ադրբեջանին և դրա լուծմանը ներգրավել էր շրջանի ողջ մահմեդական բնակչությանը²¹³:

Ինչ վերաբերում է ռոտմիստր Սիլիկյանի չափից ավելի մեծ պահանջներին՝ իրենց տրամադրելու ցորեն, գարի, ձիեր և այլն²¹⁴, ընդամենը առիթ է հանդիսացել մահմեդականներին

²¹² Նույն տեղում, էջ 223:

²¹³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 68-72, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ.

11-15:

²¹⁴ 1918թ. վերջին Նոր Բայազետի գավառ է գործուղվում ռոտմիստր Սիլիկյանը՝ Ղարաբաղյան հեծյալ դիվիզիոնը կազմավորելու նպատակով, սակայն դրա համար ոչ մի միջոց պետական գանձարանից բաց չի թողնվում: Սիլիկյանին իրավունք էր տրվել բռնագրավումի ենթարկել

խռովության և զենքի դիմելու համար²¹⁵:

Այսուհանդերձ, Հայաստանի իշխանությունների բոլոր ջանքերը՝ մահմեդական բնակչությանը խաղաղություն պարտադրելու ուղղությամբ, հաջողություն չունեցան: Ադրբեջանը մտադիր չէր ձեռք քաշել Սևանի ավազանը զինակալելու մտադրությունից: Այդ նպատակի համար նա մախսկինի պես հենվում էր հինգերորդ շարասյան դեր կատարող տեղի մուսուլման բնակչության վրա:

1920թ. հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների խրոնիկան լիքն է այդպիսի պատմություններով, որոնց անդրադարձել է ժամանակի մամուլը: Բասարգեչարի շրջանում մահմեդականների կազմակերպած զինված ելույթներին անդրադարձել է նաև Դաշնակցության օրգան «Հառաջ» թերթը 1920թ. մայիսի 4-ի համարում: Որպես օրինակ է բերվում Բասարգեչարի շրջանի Շիշկայայի գյուղական համայնքի՝ ապստամբական ելույթը: «Շիշկայայի շրջանի թուրքական գյուղերում նկատվում են ապստամբական նշաններ: Զինված մարդիկ բարձրանում են լեռները, սկսվում է ուժեղ կռիվ, որի ժամանակ թշնամուց սպանվում ու վիրավորվում են 70 հոգի, իսկ հայերից 3 սպանված, 3 վիրավոր», - գրում է թերթը: Թերթը տեղեկացնում է նաև, որ «Առիթից օգտվելով Փոքր Մագրայի խռովարարները զինված՝ թիկունքից հարձակվում են, որոնց հետ տեղի հայ բնակչությունը 4 ժամ ինքնապաշտպանական կռիվից հետո հաջողվում է դուրս քշել խռովարարներին գյուղից: Սպանվում է 15 հոգի, վիրավորվում՝ 8-ը»²¹⁶: Այս նույն առնչությամբ Բասարգեչարի արտակարգ կոմիսարը «Աշխատավոր» թերթին հաղորդում է, որ զինված քրդերն ու թաթարները շարունակ հարձակումներ են գործում հայկական բնակավայրերի վրա. քշել տարել են թագաքենդ գյուղի տավարը տասնյակ միլիոնների արժողությամբ: Ադամխան գյուղից նույնպես քշել տարել են անասուններին:

ծիերը, հանդերձանքը, զենքը և դիվիզիոնը պահելու համար անհրաժեշտ ամեն ինչ: Տե՛ս *Վ. Վիրաքյան*, նշվ. աշխ., էջ 249-250:

²¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 68-72, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ. 11-15:

²¹⁶ «Հառաջ», 4 մայիսի 1920, թիվ 90:

Թաթար ավագակային խումբը Բաշքենդի և Քերիմքենդի դաշտերից տարել է 60 գլուխ խոշոր և 120 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:

Վերջին օրերս,- գրում է նա,- տեղացի բնակիչների հաճախակի սպանության դեպքեր են տեղի ունենում²¹⁷:

Այդպիսի դրսևորումներ տեղի ունեցան շրջանի և գավառի մաս մի շարք գյուղերում: Անհարկի չծավալվելու համար, բավարարվեմք նշելով, որ Հայաստանի իշխանությունների վճռական գործողությունների շնորհիվ հնարավոր դարձավ զսպել մահմեդական բնակչության անջատողական ձգտումները և ճնշել նրանց զինված ելույթները:

Սակայն ակնհայտ է մի բան, այդ իրադարձությունների հիմքում բացի քաղաքականից ընկած էր մաս պայքարը սոցիալական ծայրահեղ թշվառության, բռնությունների և անարդարությունների դեմ: Ըստ էության, այս վիճակը հայ բնակչության մի ստվար զանգվածի գիտակցության մեջ նույնպես սնուցում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններից դուրս գալու որոնումներ, որից ելքը՝ վարչակարգի դեմ մղվող պայքարն էր: Այս իմաստով իշխանությունների դեմ պայքարը անուղղակիորեն միավորում էր Հայաստանը ներսից պայթեցնողներին և նրանց հակառակորդ ուժերին: Նկատի ունենք այն, որ 1918-1920թթ. մինչև մայիսյան ապստամբությունը, ամբողջ երկրում տեղի էին ունենում հակակառավարական գյուղացիական բազում դժգոհություններ և զինված ելույթներ, որոնք, անշուշտ, խանգարում էին կառավարությանը վերահսկելու իրավիճակը (այս մասին՝ հետագա շարադրանքում):

Այս ամենով հանդերձ Հայաստանի պաշտոնական ղեկավարությունն անհրաժեշտ հետևություն չարեց և գործնական քայլերի չդիմեց՝ տնտեսության մեջ և ընդհանրապես ներքին կյանքում ծանրագույն դրությունը փոխելու և առողջացնելու ուղղությամբ: Գնալով էլ ավելի բարդացավ իրավիճակը (համատարած է եղել մաս պետական ողջ համակարգում)²¹⁸, մաս-

²¹⁷ Տե՛ս «Աշխատավոր», 17 հուլիսի 1920, թիվ 82, 18 հուլիսի 1920, թիվ 83:

²¹⁸ Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 77:

նավորապես այն իրողությամբ, որ 1920թ. Հայաստանում պայթեց մայիսյան ապստամբությունը՝ ուղղված վարչակարգի ռեժիմի դեմ:

3. 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը Նոր Բայազետի գավառում

Մայիսյան ապստամբության պատճառների և նրա հետևանքների լուսաբանմանը հայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է: Այդ հարցին նվիրված ստեղծվել է պատմագիտական ու հուշագրական մեծածավալ գրականություն²¹⁹, բայցևայնպես հայ պատմագիտական և քաղաքական միտքն առ այսօր այս ապստամբության առաջացման պատճառների, սկսվելու, պարտության և դրա հետևանքների մասին օբյեկտիվ և անկողմնակալ գնահատական չի տվել: Ժամանակին կային և այսօր էլ շարունակվում են տրամագծորեն իրարամերժ երկու տեսակետներ: Մայիսյան ապստամբության հիմնահարցը ուսումնասիրելու խորհրդահայ պատմաբանների մեթոդոլոգիան հանգում է դասակարգային և գաղափարական մեկնակետից լուսաբանելու մեթոդի սկզբունքին, հետին պլան մղելով՝ ներքին և արտաքին քաղաքական իրողությունների պատճառահետևանքային կապը և մարտահրավերները ներազգային կյանքում, հիմնական շեշտը դրել են դաշնակցական կառավարության, այսպես ասած, ապիկար քաղաքականության վրա:

Այդ նույն տեսակետն են կրկնել նաև սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ, հատկապես հակադաշնակցական ճամբարից (կոմունիստական, հնչակյան, ռամկավար), ժամանակի գաղափարական տեսահիմքերին հենվելով Հայաստանի իշխանություն-

²¹⁹ Գ. Գալոյան, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Եր., 1960, *Նույնի*, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Եր., 1980, Գ. Ղարիբջանյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, 1920 թ., Եր., 1955, *Նույնի*, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Եր., 1955, Դ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1961 և այլն:

ներին են միակողմանիորեն վերագրել մայիսյան ապստամբության առաջացման պատճառները:

Ցավոք, ճշմարտությունը խեղաթյուրվում է նաև մեր օրերում՝ արդեն հակառակ դիրքերից: Հայաստանի Հանրապետությունում և սփյուռքում հիշյալ թեմայով կամ դրա հետ առնչվող լույս են տեսել նոր նյութեր ու ուսումնասիրություններ: Դրանց հեղինակները, կրկնելով իրենց նախորդներին, փորձ են անում ցույց տալ, թե Հայաստանում առկա սոցիալական և քաղաքական խնդիրներն իբրև ազդեցություն հասու չէին առաջ բերելու զինված պայքարի դրսևորումներ, հայ բոլշևիկները ժողովրդի մեջ հենարան չունեին և նրա աջակցությունը չստացան, նրանց ելույթներն ավելի շատ զինվորական խռովությունների տեսք ստացան, Անդրկովկասում Ռուսաստանի մոտալուտ հայտնվելու հեռանկարը ոգեշնչեց հայ բոլշևիկներին և այլն:

Այսպիսով, վերը ասվածից հետևում է, որ ուսումնասիրողների մի մասը հայիոյում է բոլշևիկներին, մյուսը՝ դաշնակցականներին կամ երկուսը միասին՝ թուրքերին և «դավաճան» Արևմուտքին: Ոչ ոք չի ուզում հաշվի նստել այն ժամանակ ստեղծված օբյեկտիվ իրողությունների հետ: Իսկ օբյեկտիվ իրավիճակն այսպիսին էր: Սովի և տնտեսական ճգնաժամի, բնակչության կյանքի ու գույքի անպաշտպանվածության հետևանքով քայքայումը սկսվել և արագորեն վարակում էր պետական ամբողջ համակարգը, որոնց առաջացման պատճառը, անշուշտ, նաև իշխանությունն էր, և նա էլ պարտավոր էր խելամիտ քայլերով վերացնել դրանք:

Մինչդեռ, ինչպես դիպուկ նկատել է վաստակաշատ պատմաբան Լեոն. «Պետությունը անդադար օր ու գիշեր թալանվում էր: Այն թալանում էին դաշնակցական մինիստրները, թալանում էին և Բաքվից ու այլ տեղերից դժբախտ լեշի վրա հավաքված գիշատիչները՝ զանազան տեսակի սպեկուլյանտներ և սրիկաներ՝ զանազան արդյունավետ հանձնարարություններ, կոմիսիոներություններ, մենաշնորհներ ստանալով մինիստրներից: Հայ ինտելիգենցիան բոլորովին չէր ուզում անբաժին մնալ այդ թալանի մեջ»²²⁰: Եվ ուրեմն՝ մայիսյան ապստամբության մեջ

²²⁰ Լեոն, Անցյալից, Եր., 2009, էջ 403:

խոշոր արտահայտություն էր գտել և ժողովրդի դժգոհությունը՝ գործող քաղաքական ռեժիմի դեմ, քանի որ այստեղ պայքար էր գնում այդ ռեժիմը փոխելու և սոցիալական վերափոխումների համար:

Հատկանշական է, որ համակարգային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը գիտակցում էին նաև իշխանության ներսում գտնվողները և նրան մոտ կանգնածները: Հայաստանի քաղաքական շրջանները, զգալով պահի ու անցքերի լրջությունը, արտակարգ լիազորություններ տալով Ա. Խատիսյանի կառավարությանը, հնարավորություն են ստեղծել նրա համար արագ, կտրուկ ու հաստատուն քաղաքականություն վարել երկիրը տարտամ ու անորոշ վիճակից դուրս բերել հիմնական քաղաքական ուղու վրա: «Սակայն նոր կաբինետը,- նշում է «Աշխատավորը», - իր առաջին նախարարի բերանով, դժբախտաբար, չհայտարարեց անհրաժեշտ դեկլարացիան իր ապագա աշխատանքների վերաբերմամբ և չընդգծեց այն ուղին, որով պիտի տաներ երկիրը դեպի ազատության և անկախության հաղթանակը»²²¹:

Սոցիալ-դեմոկրատ (մենչևիկ) Ա. Խոնդկարյանը անդրադառնալով Ա. Խատիսյանի կառավարության հրաժարականին և նոր բյուրո-կառավարության ստեղծմանն անկեղծացել է. «Կառավարությունը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ոչ այնքան կառավարության մեջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին»²²², ասել է, թե պետության կառուցվածքին և կառավարման համակարգին:

Փաստորեն գործող վարչակարգը չէր ուզում հաշվի նստել օբյեկտիվ իրավիճակի հետ և չէր ցանկանում ձեռքից բաց թողնել իշխանությունը. «...Հայ ժողովուրդը,- գրում է Լեոն,- այդ պատճառով պիտի նորանոր արյունոտ փոթորիկների մեջ խեղդվեր»²²³, այդ պարագայում անգամ չմտածելով պետականությունը կորցնելու մասին:

²²¹ «Աշխատավոր», 8 մայիսի 1920, թիվ 28:

²²² Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 520:

²²³ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 410:

Հայտնի է, որ գոյություն ունեցող տնտեսական խնդիրների համար լուծումներ փնտրելու՝ կառավարության մեթոդոլոգիան հանգեց կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք մթերքների ու ապրանքների ծեռքերման նպատակով բնակչությունից բռնագրավումներ կիրառելու մերժելի սկզբունքին, իսկ բամբակի, ցորենի, խաղողի, խմիչքների և այլ մթերքների վաճառքը հայտարարվեց պետական մենաշնորհ (մոնոպոլիա), որը հանգեցրեց տագնապահարույց հետևանքների:

Անդրադառնալով կոնկրետ փաստերի վերլուծությանը, որպեսզի ընթերցողը, ինչպիսի քաղաքական նախապատվություններ ու համոզմունքներ էլ ունենա, համոզվի թե որքան հիմնավոր ու հավաստի են դրանք: Նախ նշենք, որ Հայաստանի աշխատավորների, մասնավորաբար գյուղացիության ելույթները գործող իշխանությունների դեմ զանգվածային կերպով սկսվեցին և մեծ չափերի հասան հատկապես 1918 թ. երկրորդ կեսերից, երբ հարկահանության բնագավառում և հացահատիկի գանձումներում չարաշահումներն ու այլ կարգի անօրինականությունները աներևակայելի դրսևորումներ ունեցան: Նույնը վերաբերում է քննության առարկա գավառին: 1918 թ. օգոստոսին Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարը հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հաղորդում է. «...շրջանային կոմիսարները գնում են գյուղերը արագացնելու հարկերի և հացի գանձումը, բայց այնտեղ նրանք հանդիպում են գյուղացիների զինված դիմադրությանը՝ ընդհուպ մինչև ռումբի գործածություն... Բնակչությունը չի ճանաչում իշխանությունը»²²⁴:

1918 թ. հոկտեմբերին գյուղացիների զինված ելույթներ են տեղի ունենում Շահիրզ, Նորատուս, Դալիդարդաշ, Ղշլաղ Զիբուխլու, Օրդաքլու և այլ գյուղերում: Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը տագնապով հայտնում է վերադաս իշխանություններին, որ գավառի բնակիչները չեն ճանաչում ազգային խորհրդի իշխանությունը, զորքի համար մթերքներ չեն տալիս, զինաթափել են մթերք հավաքող զինվորներին: Գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար հարկավոր են թնդա-

²²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 608, թ. 19:

նոթներ²²⁵: Ինչպես երևում է երևանի գավառային կոմիսարի Շահրիզ գյուղի գյուղացիների ապստամբության մասին մի հաղորդագրությունից արձագանքը չի ուշանում: «1918 թ. հոկտեմբերի 2-ին Շահրիզ գյուղն ապստամբեց և զինված դիմադրություն ցույց տվեց: Առաջին հայկական հետևակային գնդի հեծյալ-հետախուզական ջոկատի կողմից ապստամբությունը ճնշված է: Կցվում է ապստամբության 24 ղեկավարների ցուցակը»²²⁶: Եվ այս ամենը նաև հանրապետության ղեկավարների անձնական և խմբակային շահերի պատճառով՝ իշխանությունը ինքն իրեն դատապարտեց ժողովրդի մեծամասնության կողմից մերժված լինելու վիճակին: Բերենք մեր միտքը հաստատող այդպիսի մի քանի օրինակներ: 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ի համարում «Դրությունը Նոր Բայազետի գավառում» խորագրի ներքո իր դիտարկումներն ու մտորումներն է ընթերցողի հետ կիսում «Ժողովուրդ» թերթը, գրելով. «Երևակայեք այժմյան դրությունը, երբ բերքը միջակ է. ազգաբնակչության 60 %-ը հազիվ ցանած լինի, բազմահազար գաղթականությունը ծանրաբեռնված է գյուղացու շլնքին, իսկ ռեկվիզիցիայի (բռնագրավումներ) համար նշանակված անթիվ լիազորներ, շատերը առանց դոկումենտների, վիստում են գավառում (Նոր Բայազետի- Յ.Յ.): Ռեկվիզիցիայի է ենթարկվում ամեն տեսակ հացահատիկ, առանց քննության թե քանի շունչ ունի հացի տերը: Դանապարհի վրա գրավում են նաև այն ցանք չունեցող մարդու մի քանի փոթ հացը, որ 15-20 օրում հազիվ է կարողացել ճարել թափառելով գյուղից գյուղ»²²⁷:

Պարբերականը եզրակացնում է, որ ժողովրդի դրությունը կթեքանա, եթե վերացվեն՝ հացի մոնոպոլիան, տակսան (սակագինը) և ռեկվիզիցիայի համար նշանակված լիազորները: Այդ ժամանակ, ունեցողը չի ծածկի, իսկ չունեցողը առանց դժվարությամբ կառնի²²⁸: Սա գերակա խնդիր էր, որը ոչ այլ ինչ էր,

²²⁵ Տե՛ս *Գ. Ղարիբջանյան*, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, էջ 258-261:

²²⁶ Նույն տեղում, էջ 259:

²²⁷ «Ժողովուրդ», 26 սեպտեմբերի 1918, թիվ 13:

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

եթե ոչ երկիրը այդ ծանր վիճակից, այդ ճահճից դուրս բերելու և նրա հետագա զարգացումն ապահովելու նախապայմանը և, մեծ հաշվով, երկիրը կործանումից փրկելու հրամայականներից մեկը: Բռնագրավումների էությունը լիովին հասկանալու համար թերևս հարկ կա իմանալ, թե իրականում ինչպես էին տեղի ունենում բռնագրավումները: Ժամանակի ընդդիմադիր մամուլը հագեցած էր ծավալված բռնագրավումների և դրանց շուրջ ստեղծված մթնոլորտի հրապարակումներով: Հարկ է վկայակոչել այդօրինակ մի քանի փաստեր: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերին Օրդաքլու գյուղից մի խումբ գյուղացիներ իրենց դժգոհությունը նամակի տեսքով հայտնում են «Ժողովուրդ» թերթին: «Նոյեմբերի 20-ին,- ասված է նամակում,- գյուղ է գալիս լիազոր Վարդան Ղարաբյոզյանը ու խմբապետ Մեսրոպը իր խմբով, հավաքում են ամբողջ գյուղացիներին, և լիազորը սկսում է սպառնալիքների հոսք (թնդանոթի, հրացանի) պահանջելով մեր գյուղին բաժին ընկած հացը: Իսկ խմբապետի օգնական վերինախտեցի Ղմոն սկսում է անլուր հայիոյանքներ առանց պատրվակի»: Թերթի տեղեկացմամբ լիազոր Վարդանին հաջողվում է իրար հետևից տներից դուրս բերել գարի, ալյուր, կարտոֆիլ և քիչ քանակությամբ ցորեն: Հաջորդ օրը հավաքված և արդեն կշռված հացահատիկները լիազորի և Ղմոյի միջոցով փոխադրվում է Ելենովկա²²⁹:

Գյուղացիներին սպասվում էր նոր անակնկալ: Հաջորդ օրը գյուղացիներին կանչում են Ելենովկա, և Վարդանի կողմից հրամայվում է նորից կշռել բոլոր պարենը: Ընդհանուր գումարից պակասում է 18 փութ, ուրեմն գյուղում տված 30 խալվար հացից պակասում է 99 փութ հացահատիկ: Հաջողվում է պարզել, որ այդ 99 փութը գողացված է լիազորի և Ղմոյի կողմից²³⁰:

«Հացահատիկի ստիպողական գրավման համար,- կարդում ենք «Ժողովուրդ» թերթի «Նամակ եղվարդից» խորագրով հոդվածում,- մեր գյուղ են եկել լիազոր Կարապետ Այվազյանի տրամադրության տակ մի զորախումբ պուլիմոտներով, որոնք և ղեկավարում են գյուղացիների տների խուզարկելը: Խուզար-

²²⁹ «Ժողովուրդ», 18 դեկտեմբերի 1918, թիվ 46:

²³⁰ Նույն տեղում:

կությունները կատարում էին առանց գյուղական ներկայացուցչի մասնակցությամբ, գրավածի համար ստացականներ չէին տալիս, գրավում են ինչ իրենց դուր է գալիս՝ յուր, թխած հաց, գրավում են աչքը տեսած ցորենի ամբողջ պաշարը»։ Նամակը ավարտվում է արդեն սովորական դարձած մի դեպքի նկարագրությամբ. «Երեկ Արամ Մուրադխանյանի տանից տարան ունեցած բոլոր ցորենը։ Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, սովամահ չլինելու պատճառով երկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում, բայց շուտով հասնում և թույլ չեն տալիս»²³¹։

«Ռեկվիզիցիան Չիբուխլուում» վերնագրով նույն թերթի հրապարակումից տեղեկանում ենք. «Ամսի 7-ին Չիբուխլու գյուղում մինչև առավոտյան ժամը մեռել են խոլերայից 7 հոգի, գյուղում գրեթե տուն չկա, որ հիվանդ չունենա կամ խոլերայով կամ տիֆով։ Գյուղի այս դրությունը իրեն բավական չէ, վաղ առավոտից սկսել են դեգերտերներ (դասալիքներ- Յ.Յ.) ժողովել։ Եվ ահա խումբ-խումբ թափվում են բակերը, տները, կոշիկները հանում են մարդկանց ոտերից և այլն։ 12 ձի հավաքեցին, ժողովրդից այդ օրը, եզ ու արաբա են պահանջում։

Եվ որովհետև եզները պահանջված ժամանակին չեն ներկայացնում, ուստի սկսվում է եզների բռնի բերումն, գյուղում, հանդում, որտեղ եզ են տեսնում, քաշում են բերում, լծում։ Սա մի օր չէ, երկու օր չէ, այդպես է ամբողջ ամիսների ընթացքում...

Բայց մեծ ցավը այն է, որ ժողովրդի ձեռքից ձիեր են առնում ցանքի, կալ ու կուրթի ժամանակ»²³²։

Բառերն անգամ իրենց սահմանների մեջ չեն տեղավորվում, երբ կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Ու՞ր փախչի գյուղացին։ Միլիցիային յուրի տեղ պանիր տվիր,- գրում են Հայաստանի վարչապետին ուղղված իրենց բողոքում Շահրիզ, Ծաղկունք և Դոմաշեն գյուղերի բնակիչները 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին,- բանդ վեջացավ, կամ արաբադ պետք է գնա պաղվող, եթե այդ չանես, վրայիդ շալվարը կազյոննի է... Միլիցիոներներն արագ կերպով թալանում են գյուղերը, գյուղերը շրջում

²³¹ Նույն տեղում, 26 սեպտեմբերի 1918, թիվ 13։

²³² «Ժողովուրդ», 28 սեպտեմբերի 1918, թիվ 14։

ամբողջ կամանդով և նրանց համար պետք է պատրաստ լինի ծրի կերպով ամեն ինչ խեղճ գյուղացուց... ով որ ուզում է լինի, նրանք բռնում են ու թալանում»²³³:

Մեկ այլ օրինակ նույնպես: 1918 թ. Դարաչիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիսար Սարգիս Երամովը պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված դիմում-բողոքում, վրդովվելով խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից, գրում է. «Ինչ էին անում այդ եմիչերները այստեղ, նկարագրել հնարավոր չի, վերցնում էին հացը, ալյուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բռնություններ էին գործադրում» և հավելում է, որ «Հասարակությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ Թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց դրությունը փրկելու համար...»²³⁴:

Կան բազմաթիվ տեղեկություններ գավառի բնակավայրերում ռուս բնակչությանը կողոպտելու մասին, որ իրականացրել են իշխանությունները, զորքի օգնությամբ: Օրինակ, 1920 թ. հունվարի 22-ին կառավարության որոշումով իրավունք տրվեց ռազմական գլխավոր և բրիգադների մատակարարներին սայլեր պահանջել մոլոկան գյուղերից միաժամանակ՝ ոչ ավել, քան գյուղի բոլոր սայլերի քսան տոկոսը՝ վճարելով վարձատրություն շուկայի գների հիսուն տոկոսը²³⁵:

Սակայն երկրում առկա անօրինականության, անպատժելիության և համատարած անարդարության մթնոլորտը չի փոխվել բնակչության կողմից մշտապես կառավարությանը արված ահազանգերից հետո անգամ, եթե չասենք, որ հասել է պետական մակարդակի:

Այն որ իշխանության դիրքորոշումը այդ հարցում չի փոխվել, վկայում է հետևյալ փաստը. «... վերջերս քրդերը քշել տարել են քաղաքի (Նոր Բայազետի- Յ.Յ.) ամբողջ նախիրը...»:

²³³ «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 25:

²³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 17, թ. 6, նույն տեղում, ֆ. 404, ց. 1, գ. 17, թթ. 9-10:

²³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 154, թ. 133:

Իսկույն դեպքի տեղ է հասնում մի գորամաս, որի ջանքերով հաջողվում է ազատել ամբողջ նախիրը և վերադարձնել, սակայն մինչև օրս էլ ոչ ոքի չի տրվում իր տավարը, համարելով կառավարության սեփականություն»²³⁶:

Պատմաբաններ Ա. Հակոբյանը և Ա. Սարգսյանը ճիշտ են բնորոշել, որ «Բռնագրավումների ու մենաշնորհի այս քաղաքականությունը ինչ-որ տեղ հիշեցնում էր բոլշևիկների «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, քաղաքականություն, որը խոչընդոտում էր մարդկանց անձնական շահագրգռվածությանը և, ընդհանրապես, տնտեսության զարգացմանը»²³⁷, միաժամանակ սոցիալական կեղեքման էր ենթարկում նրանց:

Հայաստանում հասունացող քաղաքական ճգնաժամի գործում, անշուշտ, որոշակի դեր խաղաց նաև արևմտահայ բազմահազար փախստականների առկայությունը: «Գաղթականության հարցը մեկն է այն գլխավոր պատճառներից, որոնք ստեղծում են մեր մենակ պետության համար «կատաստրոֆիկ դրություն»։ Մի երկիր, որ անկարող է կերակրել նույնիսկ իր բնիկ ազգաբնակչությանը, ընդունել է իր մեջ մոտ կես միլիոն ընչազուրկ, թշվառ ժողովուրդ, որ շարունակ թափառում է Ելենովկայից Էջմիածին և Ղազախից մինչև Նոր Բայազետ, փնտրելով «հաց» և «բնակարան»²³⁸, - գրել է «Ժողովուրդ» թերթը:

Վերոշարադրանքից այն տպավորությունը չստեղծվի, թե կառավարությունը սոցիալ-քաղաքական լարվածությունը լիցքաթափելու խնդիր չի ունեցել՝ ջուրն է մտել ոչ թե ափին հասնելու, այլ միայն թրջվելու և սեփական ժողովուրդին գթաշարժելու համար:

Անշուշտ, կառավարության կողմից որոշակի քայլեր արվել են այդ ուղղությամբ, ասենք բռնագրավումները ինչ-որ ձևով մեղմելու, որոշ կենտրոններում հիվանդանոցներ հիմնելու և ընդհանրապես բժշկասանիտարական վիճակը բարելավելու, հին պարտքերի պատճառով բնակչությանը ալյուրից զրկելու արգելքը վերացնելու, գարնանացանի համար սերմացուով

²³⁶ «Մշակ», 3 հոկտեմբերի 1918, թիվ 199:

²³⁷ Ա. Սարգսյան, Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 237:

²³⁸ «Ժողովուրդ», 29 օգոստոսի 1918, թիվ 5:

օգնելու, գյուղական մարմինների ընտրությունները կանոնավորելու և այլն մասով, սակայն դրանք բավարար չէին տիրող սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակի հաղթահարման և ներքաղաքական մթնոլորտի առողջացման առումով, իսկ հակառակորդ քաղաքական ուժը, ունենալով սոցիալական հեռանալիք, շարունակում էր ոտքի վրա մնալ: Խոսքը բոլշևիկների մասին է: Վերջիններիս գաղափարաքաղաքական ներգործության հետևանքով հայ հասարակության մի զգալի հատվածը հույսը կտրել էր առկա խնդիրները լուծելու գործող իշխանության կամքից ու ունակությունից:

Օգտվելով կառավարության հանդուրժող քաղաքականությունից՝ կոմունիստները կամաց-կամաց կենդանության նշաններ բերին ու սկսեցին իրենց աշխատանքները բանվորության և բնակչության ընչազուրկ տարրերի մեջ, - գրում է «Աշխատավոր» թերթը և ավելացնում. «Ընտելացած ամենավատ խուժանավարության՝ այդ տնաբույս «կոմունիստները» աշխատում էին գրգռել ժողովրդի մութ իմաստինկտները և նրան ոտքի հանել կառավարության դեմ»²³⁹: Օրինակի համար բերենք Թիֆլիսում հրատարակվող սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների պաշտոնաթերթ «Պահակի» մի հրապարակումը. «ժամանակն է, որ Հայաստանի բանվորները հսկայի մի հերոսական թափով թափ տան իրենց ուսերից նոր բռնապետության անարդար լուծը»²⁴⁰:

Այդ ամենը չէր կարող դժգոհություն չառաջացնել աշխատավորական զանգվածների շրջանում և նրանց դրդեր բռնությանը պատասխանել ուժով: Սխալների ու բացթողումների կծիկը սկսել էր իր գալարապտույտը դեռ հանրապետության առաջին ամիսներից և մեծ արագությամբ, օր-օրի մեծացնելով գալարները, Հայաստանում հասունացրեց գործող իշխանություններից դժգոհ ժողովրդական զանգվածների մի զգալի մասի պռթկումը: Ուրեմն՝ Հայաստանում ստեղծված պայթուցավտանգ իրադրությունը նաև հանրապետության իշխանությունների սխալ ու անհեռատես քաղաքականության հետևանքն էր: Այն պայթեց Հայաստանի մի շարք շրջաններում, երբ մայիս-

²³⁹ «Աշխատավոր», 13 մայիսի 1920, թիվ 32:

²⁴⁰ «Պահակ», 14 հունվարի 1920, թիվ 14:

մեկյան ցույցերը շուտով վերածվեցին զինված ապստամբության: Հիմնական ընդվզող զանգվածը զինվորականությունն էր: Երկրում հաստատվեց ռազմական դրություն: Մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ա. Խատիսյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից կազմվեց նոր կառավարություն՝ Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ:

Խորհրդարանն ընդունեց հետևյալ օրենքները. առաջին՝ դադարեցնել խորհրդարանի զբաղմունքները մեկ ամսով, երկրորդ՝ խորհրդարանի բոլոր լիազորությունները տալ կառավարությանը և երրորդ՝ հանձնարարել խորհրդարանի նախագահությանը և կառավարությանն արտակարգ հանգամանքների դեպքում հրավիրել խորհրդարանի նիստ²⁴¹:

Փաստորեն գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները կենտրոնացվեցին կառավարության ձեռքում:

Հանրապետության տարածքը բաժանվեց չորս նահանգների, որոնց համար գործադիր ղեկավարներ նշանակվեցին գեներալ-կոմիսարներ: Արտակարգ լիազորներ ուղարկվեցին խռովարար գավառներ՝ տեղերում կարգը վերականգնելու համար:

Ապստամբության կենտրոնական օջախը Ալեքսանդրապոլն էր, որտեղ էլ մայիսի 7-ին բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը ստեղծեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե:

Ապստամբությունը սկսվեց մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլից: Նույն օրը ռազմահեղկոմը Հայաստանի տարբեր շրջաններ ուղարկած հեռագրով հայտարարեց Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Ալեքսանդրապոլի օրինակին հետևեցին Իջևանը, Կարսը, Սարիղամիշը, Դիլիջանը, Գորիսը:

Անհանգիստ էր դրությունը նաև Նոր Բայազետի շրջանում: Այն բանից հետո, երբ մայիսյան խաղաղ ցույցերի արդյունքում ժողովրդական զանգվածների ակտիվությունը ապստամբության վերածվելու դարձավ լիակատար, մայիսի 8-ին Արմենկոմի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ եկավ հայտնի բոլշևիկ

²⁴¹ «Աշխատավոր», 7 մայիսի 1920, թիվ 27:

Հովհաննես Սարուխանյանը²⁴² (Նոր Բայազետի դեպքերից առաջ 1920 թ. ապրիլին այդ շրջանի գեներալ նահանգապետ Մ. Սիլիկյանը, տեղեկանալով, որ Սարուխանյանը հակապետական քարոզչություն է մղում զորքի մեջ, արտաքսում է նրան Նոր Բայազետից)²⁴³ ապստամբությունը կազմակերպելու և գլխավորելու համար²⁴⁴: Այս մասին Արմենկոմը տեղյակ է պահում նաև Անդրկովկասի Երկրային կոմիտեին: Այդ կապակցությամբ՝ Արմենկոմի Երևանից Թիֆլիս Երկրկոմին ուղարկված հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր Բայազետի շրջանն ուղարկեցինք, այժմ հանգուցյալ, ընկ. Սարուխանյանին, որն իրականացրեց Արմենկոմի առաջադրությունը և սկսեց գործողությունները»²⁴⁵:

Սարուխանյանի վերադառնալը, անշուշտ, ցանկալի չէր իշխանությունների համար, և նրանք ամեն ինչ արեցին խանգարելու նրա մուտքը Նոր Բայազետ: Նախ այդպիսի անհաջող

²⁴² Հ. Սարուխանյանը ծնվել է 1882 թ. Նոր Բայազետում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղում և ապա շարունակել Երևանում: 1904 թ. մտնում է ՌՄԴԲԿ-ի շարքերը: Նրա անվան հետ է կապված Նոր Բայազետում 1904 թ. հիմնված առաջին մարքսիստական խմբակի պատմությունը: 1907 թ. Հ. Սարուխանյանը էքստեռն կարգով ավարտել է Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ինստիտուտը: Քաղաքական հայացքների պատճառով 1910 թ. նա ձերբակալվում և գավառից արտաքսվում է Իգդիր, որտեղից 1911 թ. տեղափոխվում է Կաղզվան, իսկ 1915 թ.՝ Կարս և գլխավորում տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությունը:

1918 թ. զարմանը ՌՄԴԲԿ Կովկասյան Երկրային Կոմիտեի առաջադրանքով Սարուխանյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս: 1919 թ. ձերբակալվում և մի քանի ամիս Մետեխի բանտում պահվելուց հետո, արտաքսվում է Վրաստանից:

Գալով Հայաստան, նա մի քանի ամիս նորից ուսուցչություն է անում Կարսում և ապա տեղափոխվում Նոր Բայազետ: Տես *Գ. Գալոյան*, *Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր*, էջ 104-105:

²⁴³ Տես «Աշխատավոր», 25 հունիսի 1920, թիվ 65:

²⁴⁴ Տես *Գ. Ղարիբջանյան*, *Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում*, էջ 305, *Գ. Գալոյան*, *Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր*, էջ 85:

²⁴⁵ ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս առաջին, թթ. 107-113:

փորձ կատարեց գավառային կոմիսարը՝ սպառնալով Ելենով-կայից չուղևորվել Նոր Բայազետ: Կոմիսարը ճարահատյալ Ելենովկայից հեռագրով հայտնում է Ղարանլուղում գտնվող գեներալ-նահանգապետ Մ. Սիլիկյանին (նա նաև տեղի զորքերի շտաբի պետն էր), Զ. Սարուխանյանի Նոր Բայազետ վերադառնալու մասին և խնդրում է դիմել անհրաժեշտ միջոցառումների²⁴⁶: Գեներալի հորդորները ու սպառնալիքները ապարդյուն անցան:

Զ. Սարուխանյանի Նոր Բայազետ վերադառնալու մասին գրել են նաև ժամանակի հեղինակավոր մի շարք թերթեր՝ հրապարակելով բոլորովին այլ տեղեկություններ: Արտաքսումից «մի քանի ժամանակ հետո Սարուխանյանը ինքնագլուխ կերպով վերադառնում է Նոր Բայազետ, դիմում Սիլիկյանին և բացատրելով իր ընտանիքի ծանր դրությունը, խնդրում է թույլ տալ իրեն մնալ Նոր Բայազետում», - գրել է «Աշխատավոր» թերթը՝ նշելով, որ Սարուխանյանը զղջացել է, ասելով, որ «ինքը շատ լավ գիտակցում է, թե որպիսի մեծ ոճիր է այս պայմաններում փորձել կազմալուծել հայկական բանակը, ուստի ինքը «ազնիվ խոսք» է տալիս, որ բանակի մեջ պրոպագանդա չի մղել և չի մղի այսուհետև»²⁴⁷:

Այս նույն առնչությամբ՝ մոտավորապես նույն բովանդակությունն ունեն նաև իշխանության վերահսկողության տակ գտնվող թերթերի նյութերը:

Ինչ վերաբերում է նույն հարցին բուլղարական լրատվամիջոցների լուսաբանմանը, ապա ըստ արխիվային փաստաթղթերի, արհամարհելով գեներալի սպառնալիքները և առատաձեռն խոստումները, Զ. Սարուխանյանը նրան ասել է. «Կոմունիստները երբեք չեն նահանջում իրենց գաղափարներից և ոչ մի դեպքում չեն կատարում թշնամու թելադրանքները»²⁴⁸: Այսքանով էլ ավարտվում է նրանց երկխոսությունը:

Տե՛ս Դ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 189, Գ. Գալոյան, Զերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 83, նույնի, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, էջ 84:

²⁴⁷ «Աշխատավոր», 25 հունիսի 1920, թիվ 65:

²⁴⁸ ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս առաջին, թթ. 107-113:

Տրամագծորեն բոլորովին տարբեր տեղեկություններից երեք բան հստակ է. ա) Յ. Սարուխանյանը վերադարձել է Նոր Բայազետ, բ) իշխանությունը ողջ թափով ցանկացել է իր և իր վերահսկողության տակ գտնվող մամուլի և այլ հնարավոր ձևերով նվաստացնել իր քաղաքական հակառակորդներին, գ) հակառակորդ ուժը խիստ կոշտ և կտրուկ է եղել իշխանության ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ:

Գալով Նոր Բայազետ՝ Յ. Սարուխանյանը իր կուսակից ընկերոջ՝ Բ. Բատիկյանի²⁴⁹ հետ լծվեց ապստամբության նախապատրաստման գործին:

Մայիսի 10-ին Յ. Սարուխանյանն ուղևորվեց Ղարանլուղ, և հրավիրեց կուսակցական ակտիվի խորհրդակցություն՝ առանձնակի կարևորություն տրվեց զինվորների շրջանում տարվող նախապատրաստական աշխատանքներին: Հենց այստեղ էլ Յ. Սարուխանյանը հանդիպում ունեցավ գեներալ Սիլիկյանի հետ:

Նոր Բայազետի գավառում ապստամբությունը սկիզբ առավ Բասարգեչարի կայազորի զինվորների հակակառավարական ելույթով: Ջինվորների ընդվզումը, որը սկսվեց մայիսի 11-ին, անակնկալ էր, և սպայական կազմը կանխել չկարողացավ: Այդ օրը մոտ 300 զինվորներ Ս. Բոստանջյանի, Բ. Մինասյանի, Ա. Մելոյանի և այլոց գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի Ղարանլուղ: Մայիսի 12-ին նրանք մտան Ղարանլուղ և միացան տեղի կայազորի զինվորներին²⁵⁰: Բանակի հրամանատարության ամբողջ ջանքերը՝ համոզել զինվորներին և նրանց զորանոցներ վերադարձնել, արդյունք չտվեցին: Ավելին՝ նրանք ձերբակալեցին սպաներից մի քանիսին, այդ թվում և գեներալ Ս. Սիլիկյանին:

Արբյուրի վկայությամբ Մ. Սիլիկյանի ձերբակալումը կատարվել է Յ. Սարուխանյանի անմիջական մասնակցությամբ:

²⁴⁹ Բ. Բատիկյանը ծնվել է 1892 թ. Նոր Բայազետում, հայտնի մտավորական և հանրային գործիչ Ստեփան Բատիկյանի ընտանիքում: Կրթությունը ստացել է տեղի դպրոցում և ապա գավառի գյուղերում զբաղվել է ուսուցչությամբ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307., ց. 1, գ. 185, թ. 130, 4. *Գալոյան*, Հերոսական մայիսից- հաղթական նոյեմբեր, էջ 109-110:

²⁵⁰ Տե՛ս «Հառաջ», 23 մայիսի 1920, թիվ 106:

«...զինվորների գլուխ անցած, Սարուխանյանը անձամբ գալիս է ձերբակալելու Սիլիկյանին», - գրել է «Աշխատավորը»՝ նշելով, որ Ս. Սիլիկյանի հարցին «չէ՞ որ դուք ինձ ազնիվ խոսք տվեցիք բանակին ձեռք չտալ պ. Սարուխանյան», վերջինս պատասխանել է. «Ես այն ժամանակ ձեզ ստեցի, ընկեր Սիլիկյան»²⁵¹:

Ապստամբությունը մեկ կենտրոնից ղեկավարելու և գավառի իշխանությունը վերցնելու համար Սարուխանյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե: Հեղկոմի կազմում ընտրվեցին Ս. Մակարյանը, Ս. Պետրոսյանը, Հ. Խաչատրյանը, Բ. Մինասյանը, Լ. Ներսիսյանը և Ս. Բոստանջյանը: Բացի այդ կազմվեց շրջանային հեղկոմ հետևյալ կազմով՝ Ա. Նալբանդյան (նախագահ), Վ. Սիրունյան, Ս. Վարդանյան, Լ. Խանֆերյան և Ա. Լազարյան²⁵²:

Սկսվում է ապստամբության բուն նախապատրաստությունը տեղերում: Երբ արդեն ապստամբությունը տեղի էր ունեցել, և գավառը ընկել էր ապստամբության հորձանուտ, մի շարք գյուղերում ապստամբներին հաջողվեց վերցնել իշխանությունը, ինչպես օրինակ, Ալիդժխում, Գյոլում, Գյոզալդարայում, Դալիդարդաշում, Երանոսում, Քյուզաջոլում և ուրիշներում: Նույնպիսի կազմակերպական աշխատանք էր տարվում այլ գյուղերում:

Ապստամբության ծավալման օրերին, ի մասնավորի մայիսի 15-ին զինվորների և գյուղացիների հանրահավաքում արտասանած ճառում, բորբոքելով նրանց մտքերն ու զգացմունքները, Հ. Սարուխանյանը կոչ է անում՝ վճռական գրոհի անցնել հակահեղափոխության դեմ, վերցնել Նոր Բայազետը և Ելենովկայի վրայով միանալ Դիլիջանի գավառի ապստամբ աշխատավորներին, որպեսզի միացյալ ուժերով շարունակենք պայքարը հանուն խորհրդային իշխանության²⁵³:

²⁵¹ «Աշխատավոր», 25 հունիսի 1920, թիվ 65:

²⁵² Տե՛ս ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, թ. 56, Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 83-84, Գ. Ղարիբջանյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, էջ 58, Հ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, էջ 193:

²⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8:

իշխանության գավառային մարմինների և կառավարության արտակարգ լիազորներ Գ. Շահինյանի, Գ. Քալաշյանի և քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանի զգուշացումներն ու հորդորները արկածախնդրությամբ վերջ տալու համար, որևէ նշանակություն չունեցան. ապստամբությունը շարունակում էր թափ առնել: Հայտարարվեց հակահեղափոխության կողմնակիցների մոբիլիզացիա, ձեռնարկվեցին այլ միջոցառումներ՝ ապստամբներին դիմադրություն ցույց տալու համար: Հայ քաղաքական կուսակցություններից էսեռները և հնչակյանները միացան ապստամբական շարժմանը և աջակցեցին ապստամբներին²⁵⁴:

Մնացածները Հայաստանի անկախության և Միացյալ Հայաստանի շահի գիտակցումով նախընտրեցին լքել ընդդիմադիր դաշտը, տեղ զբաղեցնել իշխանական ճամբարում և սատարել նրան: Նրանք ապստամբության առաջին իսկ օրից հանդես եկան եղբայրական քաղաքացիական պատերազմը դատապարտող և գործող իշխանությամբ պաշտպանող հայտարարություններով: Հատկապես հիշատակության արժանի է Հայ ժողովրդական կուսակցության դերակատարությունը:

Երբ Հայ ժողովրդական կուսակցության Նոր Բայազետի կոմիտեն ստանում է հեռագիր իր Կենտրոնական կոմիտեից՝ ամեն կերպ աջակցել տեղական իշխանությամբ խռովարարների դեմ, կարգը վերականգնելու համար, կոմիտեի նախագահ Տիգրան Տեր-Մանվելյանը անմիջապես դիմում է գավառական կոմիսար Սովսիսյանին և հայտնելով ստացած հեռագրի մասին, առաջարկում է, թե ինչ աջակցության կարիք ունի: Կոմիսարը հայտնում է, որ իր ձեռքի տակ եղած ուժերի մի մասը փախել է, մնացածը շատ քիչ է, իսկ ապստամբ զինվորները մոտենում են քաղաքին: Տիգրան Տեր-Մանվելյանը մի քանի ժամից ներկայացնում է 40 զինյալներ և դնում նրա տրամադրության տակ: Կոմիսարը ունենալով ևս 18 հոգի, երկու միացյալ խմբերով շարունակում է դիմադրություն ցույց տալ²⁵⁵:

²⁵⁴ Տեն ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 41, թ. 1, Ա. *Հովհաննիսյան*, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Եր., 1923, էջ 15:

²⁵⁵ Տեն «Ժողովուրդ», 3 հունիսի 1920, թիվ 89, 12 հունիսի 1920, թիվ 94:

Այդուհանդերձ, իշխանական ուժերը մեծապես զիջում էին հեղափոխականներին: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է կառավարության արտակարգ լիազորների գոյությունը Նախարարների խորհրդին, թե «ոչ միայն Ղարանլուղ արշավելու, այլ ամգամ քաղաքը տեղական ուժերով պաշտպանելու հնարավորություն չկար»²⁵⁶:

Հուսահատված ու բարոյալքված քաղաքից հեռացան կառավարության գործուղած երկու լիազորները, որոնք գնալուց առաջ յուրայիններին պատվիրեցին. «Ձեր տրամադրության տակ եղած ուժերով դիմադրել մինչև վերջին հնարավորությունը, իսկ եթե մեզ չհաջողվի մինչև այդ հասցնել զինված ուժեր, դուրս գալ քաղաքից միայն պաշտպանության վերջին հնարավորությունները սպառելուց հետո ...»²⁵⁷:

Ապստամբների գործողությունների ծրագիրը, որի կենտրոնում Նոր Բայազետի գրավումն էր, մշակում է Հ. Սարուխանյանը: Տեղերում աշխատանքների կազմակերպումը և ղեկավարումը իրականացնում էին կուսակցական կազմակերպությունները:

Քաղաքի վրա հարձակումը սկսվելու էր մայիսի 15-ին: Մինչ այդ, մայիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը իշխանությունները ձերբակալում և Սևանա կղզի են արտաքսում բոլշևիկներ Հ. Զարգարյանին, Ս. Բոշմադյանին, Պ. Պետրոսյանին, Մ. Դուրգարյանին²⁵⁸ և այլոց:

²⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8:

²⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 8:

²⁵⁸ Մ. Դուրգարյանը Նոր Բայազետի գավառի տարրական դպրոցների տեսուչն էր: Ուսուցիչների շրջանում ստեղծել էր համակիրների մեծ խումբ: Նշանակալից դեր է կատարել քաղաքի և գավառի կուսակցական բջիջների ստեղծման և ամրապնդման գործում: Սույն գավառի փոխանորդ Եզնիկ վարդապետը հանրային կրթության նախարար Գևորգ Ղազարյանին հասցեագրած 1920 թ. օգոստոսի 12-ի զեկուցագրում հետին թվով խոստովանում է. «Անշուշտ հայտնի կլինի ձեզ, որ տարրական դպրոցների նախկին տեսուչ պ. Դուրգարյանը կուսակցական գործունեությամբ ու պրոպագանդա տարավ և դպրոցները լցրեց թերուս ուսուցիչներով, որոնք և մայիս ամսում տեղի

Նշանակված օրը՝ մայիսի 15-ին, ապստամբները գրոհում են Նոր Բայազետի վրա և երկու օր անց՝ մայիսի 17-ին, օրվա երկրորդ կեսին մտնում են քաղաք: Հեղկոմը իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը, իսկ մինչ այդ, գրեթե բոլոր պաշտոնյաները լքել էին իրենց աթոռները²⁵⁹:

«Հառաջ» թերթի տեղեկացմամբ ապստամբները քաղաքը գրավելու ժամանակ թալանել են քաղաքացիներ Լևոն Թորգոմյանի, Վաղարշակ Պետրոսյանի, Սողոմոն Բուռնազյանի, Խաչատուր Առաքելյանի, Սիրական Ղազանչյանի և այլոց բնակարանները²⁶⁰:

Նոր Բայազետին տիրելուց հետո ռազամահեղափոխական կոմիտեն մտադիր էր գրավել նաև Ելենովկան և ամրանալ Սեմյոնովկայի բարձունքներին, խնդիր ունենալով կապ հաստատել Ղազախ-Շամշադինի ապստամբների հետ: Պետք է նշել, որ այս ծրագիրը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ միակողմանի և տեղական նախաձեռնություն, որը հեռանկարի իմաստով ապստամբներին ոգեպնդելու խնդիր ուներ, ինչը կարող էր միայն ձգձգել ժամանակավոր հաջողությունների վախճանը: Փաստենք, որ ապստամբները չկարողացան նախահարձակ լինելուց առաջ ուժերի մեարդ և նախաձեռնությունը պահել իրենց կողմը և հակառակորդին հնարավորություն չտալ Ելենովկայի ճակատն ամրացնելու լրացուցիչ ուժերով: Մայիսի 17-ին Նոր Բայազետի ուղղությամբ փոխադրվեց զեն. հանքալամյանի հրամանատարությամբ մի հետևակային զորամաս երկու թնդանոթով և հինգ զնդացիորով: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 18-ին Երևանից ստացվեց նոր համալրում և տեղակայվեց Հաջիմուխան-Աղզիբի լքյալ գյու-

ունեցած բոլշևիկյան շարժումների պարագլուխներ դարձան»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 185, թթ. 226-227:

Մայիսյան ապստամբությունից առաջ զեն. Մ. Սիլիկյանի կարգադրությամբ Մ. Դուրգարյանը վտարվեց Նոր Բայազետից, սակայն նախօրյակին կրկին վերադարձավ Նոր Բայազետ: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 177:

²⁵⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 3 հունիսի 1920, թիվ 89, «Հառաջ», 23 մայիսի 1920, թիվ 106:

²⁶⁰ Տե՛ս «Հառաջ», 23 մայիսի 1920, թիվ 106:

ղերի շրջանում՝ ամրացնելով Ելենովկա տանող ճանապարհի պաշտպանությունը²⁶¹:

Պաշտոնական մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ մայիսի 19-ի գիշերը կառավարական զորամասերի հրամանատարությունը գրավոր դիմել է ռազմահեղկոմի ղեկավար Զ. Սարուխանյանին՝ չդիմադրել և զենքը վայր դնել: Նույն օրը Զ. Սարուխանյանը պատասխանել է, որ ապստամբները կռվում են դաշնակցականների տիրապետությունը տապալելու համար, որ ապստամբների պայքարը վճռական է և անհաշտ²⁶²:

Փաստորեն նոր արյունահեղությունից խուսափելու կառավարության ջանքերը հաջողություն չունեցան: Մայիսի 19-ի առավոտյան ապստամբական ուժերն անցան հարձակման: Կառավարական զինուժը նրանց հետ քչեց դեպի Աղկալա-Աղ-գիբիր: Ապստամբների համար դրությունը գնալով ծանրանում էր, իսկ շարունակվող մահանջը կրում էր անկանոն բնույթ: Այդ են վկայում ապստամբների շարքերում ծայր առած խուճապային տրամադրությունների ու հուսալքության մասին ժամանակի մամուլի էջերում սփռված բազմաթիվ տեղեկությունները:

Կառավարական զորամասերն անցան վճռական հարձակման և, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մայիսի 19-ի կեսօրին մտան Նոր Բայազետ: Ապստամբներն անձնատուր եղան: Քաղաքը ազատագրելու ժամանակ սպանվել է մեկ զինվոր, չորս երեխա և երեք ապստամբության մասնակից²⁶³:

Նոր Բայազետին տիրելուց անմիջապես հետո բանտից ազատ արձակվեցին բոլոր սպաները, այդ թվում գեներալ Մ. Սիլիկյանը, ովքեր բանտարկվել էին ապստամբների կողմից²⁶⁴: Հակառակը, այս անգամ ձերբակալվեցին և բանտ նետվեցին ապստամբության ղեկավարները և ակտիվիստները, որոնց թվում Զ. Սարուխանյանը:

«Հառաջ» թերթը իր մայիսի 22-ի հրապարակման մեջ նշում

²⁶¹ Տե՛ս Դ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 197:

²⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 8:

²⁶³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 20 մայիսի 1920, թիվ 83, «Աշխատավոր», 28 մայիսի 1920, թիվ 40:

²⁶⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 20 մայիսի 1920, թիվ 83, «Հառաջ», 22 մայիսի 1920, թիվ 105:

է, որ ծերբակալման պահին Յ. Սարուխանյանի մոտ հայտնաբերվել է պետական գանձարանից յուրացրած ամբողջ փողերը (1,5 մլն. ռուբլի)²⁶⁵: Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ նույն թերթի մայիսի 23-ի համարում ասված է. «Սարուխանյանի մոտ կար 1,5 մլն. ռուբլի՝ փորձում էր փախչել: Դրամի կեսը գտնվել է մոտը»²⁶⁶: Հետևապես ըստ «Հառաջ» թերթի տեղեկության Յ. Սարուխանյանի մոտ մի դեպքում գտնվել է հափշտակած փողերի ամբողջ գումարը, մյուսում՝ դրա կեսը: Այս փաստը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ տեղեկությունները չի կարելի ընդունել որպես բացարձակ ճշմարտություն և պետք է վերապահումով մոտենալ դրանց:

Տեղում իրավիճակի հետ ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու նպատակով մայիսի 20-ին Նոր Բայազետ այցելեց գինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը²⁶⁷:

Ապստամբության կազմակերպիչներից և առավել ակտիվ մասնակիցներից Գրիգոր Դադիկյանը, Սրապիոն Վարդանյանը, Ադիբեգ Նալբանդյանը, Բեգլար Մինասյանը, կապիտան Պետրովը արտակարգ դատարանի²⁶⁸ վճիռներով մահապատժի ենթարկվեցին²⁶⁹:

Առանց դատարանի վճռի գնդակահարվեց Յ. Սարուխանյանը²⁷⁰: Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերին գնդակահարեցին հիվանդու-

²⁶⁵ Տե՛ս «Հառաջ», 22 մայիսի 1920, թիվ 105:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 23 մայիսի 1920, թիվ 106:

²⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 22 մայիսի 1920, թիվ 105:

²⁶⁸ Տե՛ս Յ. *Կարապետյան*, նշվ. աշխ., էջ 200:

²⁶⁹ Խորհրդարանը արձակուրդ ուղարկելու հաջորդ օրը՝ մայիսի 6-ին, նախարարների Խորհուրդը ընդունեց ժամանակավոր օրենք «Արտակարգ դատարանի մասին»: Արտակարգ դատարաններ հիմնվեցին՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում: Տե՛ս մանրամասն՝ Ա. *Հակոբյան*, նշվ. աշխ., էջ 282-283:

²⁷⁰ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 722: «Աշխատավոր» թերթի տեղեկացմամբ Յ. Սարուխանյանը գինվորական-դաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվում է: Տե՛ս «Աշխատավոր», 1 հունիսի 1920, թիվ 45:

թյունից նոր ապաքինված Բատիկ Բատիկյանին²⁷¹:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը, որի շարժիչ ուժը հիմնականում զինվորականությունն էր, անխուսափելի պարտություն կրեց, քանի որ ամենագլխավորը, այն ինչպես ամբողջ հանրապետությունում, այնպես էլ Նոր Բայազետի գավառում չունեին բավարար սոցիալական հենարան:

«Շարժումը խեղդեց առանց մեծ դժվարութիւնների, որովհետեւ յենարան չունէր, երկրի համար բօլշէւիզը միանգամայն խորթ բան էր, իսկ դրսի միջամտութիւն չկար այդ ժամանակ»²⁷², - իրավացիորեն գրում է Դով. Քաջագնունին:

Խորհրդային Ռուսաստանից սպասվող ռազմական աջակցությունը չեղավ, մի կողմից այդ երկրի արտաքին բարդ կացության պատճառով, իսկ մյուս կողմից էլ՝ նրա բոլշևիկ ղեկավարությունը այդ ժամանակ կարևորություն չէր տալիս Հայաստանի խորհրդայնացման հարցին:

Ապստամբությունն առանց ոչ մեծ դժվարությամբ ճնշվելու հանգամանքը կարելի է բացատրել նաև բոլշևիկների ելույթների ցրվածությամբ, միասնական կենտրոնի բացակայությամբ և Արմենկոմի թույլ տված մարտավարական այլ սխալներով ևս, որոնք, անշուշտ, ազդել են դեպքերի ընթացքի վրա:

Բայց այն, որ բոլշևիկներին պաշտպանում էր բնակչության որոշ մասը, սա արդեն փաստ է: Ուստի, թեև ապստամբությունը ճնշվեց, բայց ևայնպես այն կառավարությանը և իշխանության մյուս օղակներին սթափվելու և անհրաժեշտ հետևություններ անելու տագնապ հնչեցրեց:

Ապստամբության պատճառները և հետևանքները դարձան իշխանության և հանրության լայն քննարկման առարկան: Գիշտ եզրակացության հանգելու համար անհրաժեշտ էր խորությամբ ուսումնասիրել հարցը: Ահա թե ինչու կառավարությունը 1920 թ. հունիսի 8-ին ընդունեց օրենք «1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները

²⁷¹ Դ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

²⁷² Դովի. Քաջագնունի, Դ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994, էջ 31:

քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմված հատուկ քննիչ հանձնաժողովի մասին»։ Օրենքը, թեև ծավալուն, մեջբերում ենք ամբողջությամբ.

1. «1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմվում է հատուկ քննիչ հանձնաժողով:

2. Այն կազմվում է նախարարների խորհրդի կողմից նշանակված հինգ անձից՝ նախարարապետի կամ նրա կողմից նշանակված անձի նախագահությամբ:

3. Հավաքված նյութերից քննիչ հանձնաժողովը կազմում է զեկուցում, որի մեջ ներկայացնում է խռովությունների պատճառները և տալիս է իր եզրակացությունը:

Հանձնաժողովն իր աշխատանքները վերջացնում է մինչև սույն տարվա օգոստոսի 30-ը²⁷³:

Փաստորեն օրենքը կանխորոշում էր հանձնաժողովի կողմից բարձրացվելիք և ուսումնասիրվող հարցերի շրջանակները:

Ինչ վերաբերում է հանձնաժողովի կազմին և նրա գործունեությանը, ապա որևէ փաստաթուղթ չկա կամ մեզ չի հանդիպել արխիվային փաստաթղթերում և մամուլի նյութերում: Ամեն դեպքում ակնհայտ է մի բան, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում իրավիճակային փոփոխություններ դրական իմաստով չեն արձանագրվել, եթե չասենք, որ երկրի հետընթացը, լայն իմաստով, ավելի ու ավելի էր խորացել:

Այսպես, բռնագրավումների քաղաքականությունը, որը հանրապետության գյուղացիության թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկն էր, շարունակվում էր և դրա հետևանքով սոցիալական անտագոնիզմը գնալով խորանում էր: Գիշտ է, ապստամբության ճնշումից հետո կառավարությունը անդրադարձավ այդ հարցին և մայիսի 24-ին ընդունեց «Հասարակության հացի անմիջական կարիքները հոգալու մասին» օրենքը, որով մասնավոր անձանց ի գիտություն հայտնվում էր

²⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 153, թ. 51:

նրանց պարտականությունների մասին. այն է՝ 1. ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացի մինչև սույն տարվա օգոստոսի 1-ը իրավունք ունի հին հունձքից իր մոտ պահելու ընտանիքի ամեն մի շնչին երեք փութ հացահատիկ (հասկացվում է ցորեն, գարի, հաճար, բրինձ, եգիպտացորեն) կամ ալյուր: 2. Ով այս քանակից ավելի հացահատիկ կամ ալյուր ունի յուրաքանչյուր վայրում սույն օրենքը հրապարակելու օրից սկսած երկու շաբաթվա ընթացքում պարտավոր է հայտնել տեղական կոմիսարին: 3. Ավել հացահատիկը կամ ալյուրը հանձնվում է կառավարությանը, որի փոխարեն կառավարությունը պարտավոր է վճարել կամ դրամով կամ հունձքից հետո հացահատիկով²⁷⁴:

Այս օրենքը, ըստ էության քիչ չափով կարող էր մեղմել գյուղի վիճակը: Նույնը կարելի է ասել կառավարության մյուս ձեռնարկումների մասին այն խնդիրների լուծման ուղղությամբ, որոնք պատճառ հանդիսացան մայիսյան հակապետական ապստամբական ելույթների համար: 1920 թ. հունիսի 25-ին «Աշխատավոր» թերթը գրել է. «Սակայն մինչև օրս Հայաստանի կառավարությունը այս ուղղությամբ շատ քիչ, եթե չասենք բնավ՝ ոչինչ չի արել»²⁷⁵, հավելելով, որ Հայաստանի կառավարությունը պարտավոր է օր առաջ զբաղվել այդ կարևորագույն խնդիրներով՝ վերաքննել նախկին աշխատանքները, պետական մարմինները մերձեցնել աշխատավորական զանգվածներին, հեռացնել պետական ապարատից ժողովրդի շահերին անհամապատասխան կաշառակեր ու ապիկար ծառայողներին և այլն, եթե ուզում է իր հետ ունենալ աշխատավորության համակրանքը²⁷⁶:

Հայաստանի Հանրապետությունը մարտադաշտում և դիվանագիտության ասպարեզում արժանագրեց մեծ ծախողումներ: Արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունից Թուրքիային էին անցնում 20,7 հազար կմ քառ. տարածք, իսկ Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջանները ժամանակավորապես

²⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 1, գ. 116, թ. 37:

²⁷⁵ «Աշխատավոր», 25 հունիսի 1920, թիվ 65:

²⁷⁶ Նույն տեղում:

դրվում էին Թուրքիայի հովանավորության տակ²⁷⁷:

Համաժամանակյա Երևանի պայմանագիրը հանգեցրեց վարչաձևի փոփոխման: Երկու օր անց Կարմիր բանակի զորամասերն առանց դիմադրության մտան Երևան: Ընդհատվեց հայոց անկախ պետականության շարունակականությունը: Հայաստանն արդեն խորհրդային էր:

Հայաստանի խորհրդայնացումից մեկ շաբաթ անց՝ դեկտեմբերի 8-ին, Երևանի «Կոմունիստ» թերթը տպագրեց հոդված մայիսյան ապստամբության հետ կապված իրադարձությունների վերաբերյալ: Հոդվածում ընդհանուր նկարագրության հետ մեկտեղ խոսվում է նաև ապստամբության պարտության և հետևանքների մասին, և այդ համատեքստում արվում է հետևյալ եզրահանգումը. «Եվ եթե մայիս ամսին Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորությունը հաղթող դուրս գար, - գրում է հոդվածագիրը, - Հայաստանը չէր կրի այն սարսափելի կորուստները, որի հերոսները, այսօր թալանը գրկած փախչում են Հայաստանի սահմաններից, որ խորհրդային դառնալուց հետո կորցրել է իր ամբողջ հմայքը «ազգային գործիչների» ու «կործանիչների» համար»²⁷⁸: Խոսելով ապստամբության անկազմակերպ բնույթի մասին՝ հեղինակը ավելացնում է, որ աշխատավորության պարտությունը մայիս ամսին բացեց դուռը այն բոլոր դժվարությունների ու պարտությունների, որ անցան Հայաստանի գլխով մայիսից մինչև դեկտեմբեր²⁷⁹: Հոդվածի ենթատեքստից հասկանալի է՝ հեղինակը ասել կուզեր եթե հանրապետության կառավարիչները վեր կանգնեին իրենց սեփական անձնական կամ խմբակային շահերից և հայ ժողովրդին չդիտեին որպես այդ շահերին հասնելու միջոց, իսկ հայ դիվանագետներն էլ իրենց քթից հեռու տեսնեին, ապա Հայաստանը նոր տարածքային կորուստներ չէր ունենա: Այլ խոսքով՝ Հայաստանն այսօր Ղարաբաղից և Նախիջևանից բացի իր կազմում

²⁷⁷ Տե՛ս Գեոցիդ армян (документы и комментарий), Т 2, ч. 2, с. 385, *Ա. Հակոբյան*, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 92-93:

²⁷⁸ «Կոմունիստ» 8 դեկտեմբերի 1920, թիվ 3:

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

կունենար Կարսի մարզն ու Սուրամլուի գավառը:

Պատմագրության մեջ նաև հակառակ կարծիք կա, ըստ որի անկախ այդ ամենից, միևնույն է՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը հանուն իր աշխարհաքաղաքական ծրագրերի կանխորոշել էր տարածքային այն լուրջ զիջումները, որոնք հետագայում արվեցին Թուրքիային ու Ադրբեյջանին:

Մենք ավելի շատ հակված ենք առաջին տեսակետին և կարծում ենք, որ ապստամբության հաղթանակի դեպքում շատ հարցեր այլ կերպ կլուծվեին: Այսուհանդերձ, գտնում ենք, որ նման հիմնահարցին մակերեսային և օրախնդիր մոտեցումը անընդունելի է: Հարցի փաստառատ, խորը և հիմնավոր ուսումնասիրությունը միայն կարող է կողմնորոշիչ լինել դրա ներքին տրամաբանության վերհանման և գնահատության ժամանակ: Անշուշտ, սա առանձին ուսումնասիրության թեմա է:

Այսպիսով, որպես ամփոփում արձանագրենք. մայիսյան ապստամբության պատճառը Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունն էր և տիրող անօրինականություններն ու իրավախախտումները՝ հայ բոլշևիկների (ռուսական բանակի մուտքը Անդրկովկաս և Ադրբեյջանի խորհրդայնացումը ոգևորել էր նրանց) միջոցով բնակչության դժգոհություններին հասարակական-քաղաքական ակտիվություն հաղորդելը:

Մյուս կողմից, ինչպես ճիշտ նկատել է պրոֆ. Ա. Հակոբյանը, «... պետք է հաշվի առնել, որ նորանկախ պետության կառավարման տակավին բավարար փորձ չունեցող կուսակցությունը հայտնվել էր միջազգային... հարաբերությունների մի այնպիսի բարդ ժամանակահատվածում, երբ շատ դժվար էր երկրի ու ժողովրդի ճակատագրին վերաբերող բոլոր հարցերում ճիշտ կողմնորոշվել և անթերի վճիռներ կայացնել»²⁸⁰:

Ապստամբությունը զգալիորեն թուլացրեց Հայաստանի Հանրապետությանը և նրան էլ ավելի անպաշտպան դարձրեց քեմալական Թուրքիայի հարձակման մահացու վտանգի առաջ:

²⁸⁰ Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 287:

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նոր Բայազետի գավառը բնակչության կրթական մակարդակի առումով շարունակում էր մնալ հետնապահի դիրքում՝ Հայաստանի ամենահետին գավառներից էր կամ ամենահետին գավառը:

Այս մասին գավառի գործակալ Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանի հավաստումը շարադրված է դեռ 1908թ. հունիսի 22-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղված նամակում. «Զեմ կարծում, որ Կովկասում լինի մի այնպիսի խուլ անկյուն, որպիսին Նոր Բայազետի գաւառն է, ուր տգիտությունն ու խաւարը թագաւորում է ամենալայն չափով: Այս գաւառում դպրոցական կրթության գործը երբեք ժողովրդի զբաղման առարկան չի եղել»¹:

Հիրավի, չի կարելի անտեսել «Հորիզոն» թերթի 1916թ. դեկտեմբերի 8-ի մի հրապարակման մեջ տեղ գտած հետևյալ տողերը, որոնք լրացնում և ամբողջական են դարձնում վարդապետ Մուրադբեկյանի մտքերը: «...Անկարելի է հիշատակել մի հայկական գավառ, որ Նոր Բայազետի գավառի նման վատթար պայմանների մեջ լինի թե տնտեսապես և թե կուլտուրապես: Զուրկ ներքին ստեղծագործ ուժերից, զուրկ կենսունակ, եռանդուն երիտասարդությունից, տոկուն, գործի նախանձախնդիր ինտելիգենցիայից»²:

Ըստ ամենայնի վերը բերված փաստերը հասկանալի չեն դառնա, եթե չփորձենք տալ նաև այդ երևույթի պատճառները: Դրանք մի քանիսն են:

ա) Մինչև XIX դ 50-ական թվականների սկիզբը սույն գա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 300, թ. 7, Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ, էջ 230:

² «Հորիզոն», 8 դեկտեմբերի 1916, թիվ 274:

վառը դպրոց չի ունեցել: Երեխաները գրաճանաչություն սովորում էին կամ գյուղական քահանայի, կամ տիրացու խալիֆայի մոտ³:

բ) Նախորդ շրջանից ստացած ծանր ժառանգությունը: «Մտավոր մակերևույթը շատ ցածր է այստեղ (Նոր Բայազետի գավառում – Դ. Դ.), 1898թ. ապրիլի 21-ին,- գրել է «Մշակ» թերթը,- ոչ միայն գյուղերում, ուր գրագետ մարդկանց թիվը շատ սահմանափակ է, նույնիսկ քահանաներն անգրագետ և կատարյալ տգետ են, մինչև իսկ քաղաքը մի առանձին առավելություն չունի: Հազար երեքհարյուր տնից գուցե մի հազար հոգի գրել կարդալ չիմանա, միջնակարգ կրթություն ստացածները 5-10 հոգի են, իսկ բարձրագույն կրթություն ստացած ոչ մի հոգի չկա»⁴:

գ) Հասարակական զարգացման ցածր մակարդակը՝ կապված ազգային տվյալ ընդհանրության մշակութային զարգացման առանձնահատկությունների հետ: Խոսքը գավառի բնակչության կազմում զգալի տեսակարար կշիռ ունեցող եկվոր մուսուլման բնակչության մասին է, որի բնածին հատկության հիմնական բովանդակությունը քոչվոր կամ կիսաքոչվոր անասնապահությամբ զբաղվելն է եղել: Անշուշտ, այս հանգամանքն անմիջական ազդեցություն է ունեցել գավառի կրթամշակութային կյանքի վրա⁵:

դ) Բնակչության սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները, որի պատճառով նա ի վիճակի չէր միջոցներ հատկացնել դպրոցներ պահելու համար: Պետք է ավելացնել և այն մասին, որ բնակչության սոցիալական պահանջների բավարարումը իրականացվում էր նաև դպրոցահասակ երեխաների օգնությամբ՝ նրանց աշխատուժը օգտագործելու միջոցով: Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը, ելակետ ունենալով հենց այս հանգա-

³ Տե՛ս Դ. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

⁴ «Մշակ», 21 ապրիլի 1898, թիվ 266:

⁵ Տե՛ս Դ. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 231:

մանքը, վերհիշյալ նամակում գրում է. «Ժողովուրդն իր այդպիսի վերաբերմունքը պատճառաբանում է միշտ նրանով, որ ազգաբնակչությունը աղքատ է, ուտելու հաց չունի, ուստի և ոչ մի հնարավորություն դպրոց պահելու, որը գյուղացուց ծախքեր է պահանջելու»⁶:

ե) Միաժամանակ պետք է նշել, որ դպրոցական գործի կազմակերպումն իրականացվում էր ֆինանսական և այլ կարգի միջոցների սղության և որակյալ ուսուցչական կադրերի մեծ պակասի պայմաններում, ուստի և այն դեռևս շատ հեռու էր ժողովրդի ստվար զանգվածներին բավարարելուց:

Այս ամենից հետևում է, որ Նոր Բայազետի գավառում սուղ հնարավորություններ ունեցող սակավաթիվ դպրոցները հազիվ կարողանում էին իրենց պատերից ներս առնել դպրոցահասակ երեխաների միայն շատ չնչին մասին:

Ընդհանուր այս երևույթները, մասնակի տարբերություններով հանդերձ, վերաբերում են նաև ուսումնասիրվող տարիներին, ավելի կոնկրետ 1914-1918 թվականներին: Այդուհանդերձ, քննության առարկա ժամանակաշրջանում, հաղթահարելով դժվարությունները, աստիճանաբար առաջընթաց էր ապրում Հայաստանի, այդ թվում և Նոր Բայազետի գավառի դպրոցական և առհասարակ կրթամշակութային կյանքը: Ավելացավ դպրոցների թիվը, առաջնահերթությամբ պետական դպրոցների⁷, ընդլայնվեց դրանց աշխարհագրությունը, դպրոցները

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 300, թ. 7, 7. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 231:

⁷ Կառավարությունը լրջագույն ուշադրություն էր դարձնում նաև ազգային փոքրամասնությունների կրթության խնդիրներին: Կովկասյան կառավարչապետի և կովկասյան ուսումնական կոմիտեի ներկայացմամբ, Նոր Բայազետի գավառի ինքնավարության մարմինները դեռ XIX դ. 80-ական թվականներին մի շարք, հատկապես խառը բնակչությամբ, բնակավայրերում հիմնեցին պետական դպրոցներ: 1884թ. բացվեց դպրոց Բասարգեշարում՝ 40 աշակերտով, 1885թ. ելենովկայում (ռուսական)՝ 40 աշակերտով և Ղարաքիլիսայում՝ 35 աշակերտով: Տե՛ս 7. *Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 242-243:

համալրվեցին որակյալ կադրերով, ավելացավ սովորողների թվաքանակը, վերափոխվեցին ուսումնական ծրագրերը, մտցվեցին նոր առարկաներ, կայունացավ ուսումնական գործընթացը, դպրոցների ուսումնական և տնտեսական գործունեության նկատմամբ ուժեղացավ պետական և հասարակական կազմակերպությունների վերահսկողությունը և ձեռնարկվեցին զանազան այլ միջոցառումներ:

Հայ երեխաների կրթությունը նախորդ ժամանակաշրջանի պես իրականացվում էր պետական և եկեղեցական-ծխական⁸ դպրոցներում: Դպրոցական համակարգը երկաստիճան էր՝ տարրական և միջնակարգ: Բացի այդ, Արևելյան Հայաստանի տարածքում գործում էին մահմեդական մզկիթներին կից փոքր դպրոցներ: 1915թ. Երևանի նահանգում կար 22 այդպիսի դպրոց՝ մոտ 400 աշակերտով, իսկ Կարսի մարզում՝ 120-ից ավելի դպրոց՝ 4000 աշակերտով⁹:

Հատկանշական է, որ պետական ու ազգային տարրական դպրոցներում սովորողների 80-90 տոկոսը գյուղացիների, բանվորների, արհեստավորների և բնակչության ստորին մյուս խավերի երեխաներն էին: Հայկական դպրոցների աշակերտների մոտ մեկ երրորդը չքավորության պատճառով հաճախ սովորում էր հասարակական միջոցների հաշվին:

Պետական միջնակարգ դպրոցներում, չնայած դրանք հայտարարված էին ոչ դասային, սովորողների մեծամասնությունը՝ ուսման բարձր վարձի պատճառով, ունևորների զավակներ էին¹⁰:

Նոր Բայազետի գավառի կրթամշակութային կյանքում ևս

⁸ Ծխական եկեղեցիներին և վանքերին կից բացվում են դպրոցներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով, միջնորդությամբ թեմակալ առաջնորդի: Տե՛ս «Հորիզոն», 6 հունիսի 1910, թիվ 122:

⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 766:

¹⁰ Տե՛ս մանրամասն , նույն տեղում, էջ 769:

արձանագրվեցին դրական տեղաշարժեր: Այդ հաջողությունները, անշուշտ, առաջին հերթին արտահայտվեցին դպրոցական ցանցի ընդլայնմամբ: Նոր դպրոցներ բացվեցին, աճեց սովորողների թվաքանակը, դպրոցները համալրվեցին որակյալ ուսուցչիչներով, ավելացավ կրթական համակարգի ծախսային մասը և այլն: Խոսքը վերաբերում է ինչպես պետական, այնպես էլ եկեղեցական – ծխական դպրոցներին: Գավառի հայաբնակ 19 գյուղերի եկեղեցական–ծխական դպրոցները 1914-1915 ուս. տարվա վիճակագրության համաձայն, հետևյալ պատկերն ունեին (տես աղյուսակ 37):

Տեղեկագիր
**Երևանի թեմի Նոր Բայազետի գավառի եկեղեցական-
 ծխական դպրոցների 1914-1915 ուս. տարվա¹¹**

Աղյուսակ 37

3.	2.	1.	Ի/ի	Զգրված
Ավախարսի	Ունդանայի	Ծաղկամորի շրջան Ներքին Ախտա /Խաչապետ/	Ընտանություն/ թիվը	
2809	3935	2205	8-11 տարեկան երեխաների թիվը	
255	358	201	Դպրոցը ուր թվին է իրենվել և որ թվին է վերաբացվել	
1875թ. վերաբացվել է 1905թ.	1879թ. վերաբացվել է 1905թ.	1881թ. վերաբացվել է 1905թ.	Դպրոցը արական է, /իգական, թե՛ խառը	
Խառը	Խառը	Խառը	Դպրոցը բանի ամյա է	
3	4	4	Դպրոցի անունը	
Ս. Վարդան	Ս. Կարապետ	Ս Խաչ	Ուսուցիչների և ուսուցչուհիների անունները և ազգանունները	
Անահիտ Հարությունյան	Նորադուխտ Փիլոսոփ	Վարդ Հովհան- նիսյան	Երբ. որտեղ է ավարտել և ինչ վկայական ունի	
Եր. Գալանյան դպր., 1913թ	Արք. դպր. 7-րդ դաս.	Եր. Խայրյ թեմ դպր. 5-րդ դաս	Ինչ ոտնիկ է ստացել	
250	300	350	350	
54	72	47	Աշակերտների թիվը	
3	8	9	Աշակերտուհիների թիվը	
57	80	56	Ընդամենը	

¹¹ Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 48,

7	6	5	4
Յաջի	Զրդաղացներ ¹³	Աղակի	Աղակաբանի
1237	Նշված չէ	1515	
112	Նշված չէ	138	
1913թ	Նշված չէ	1876թ., վերադառնել է 1905թ.	1914թ
խառը	խառը	խառը	խառը
2	3	3	4
Ա. Ստեփանյան	Զրդաղացների ծխական. դպր.	Ա. Հովհաննես	Ա. Աստվածաժին
Եսայի Մկրտչյան	Եղիաթեթ Բաղդասարյան	Հակ Հարությունյան	Սիրադր Աղաթա- յան
Եր թեմ դպր., 1914թ.	Եր. Ղալանյան դպր., 1913թ	Եր թեմ դպր., 1914թ	Եր թեմ դպր., 1913թ
150	350	350	40
53	30	56	130
-	6	5	68
53	36	61	5
			73

12.				11	10	9	8
Նոր Ընդամենի շրջան Նոր Ընդամեն բաղադր				Գրական	Ցանկացվելու	Զիջվելու	Դրամաթեն
10700				2258	538	1905	2364
749				205	49	173	215
1852թ. վերաբացվել է 1905թ				1907թ	1907թ	1868թ վերաբացվել է 1907թ	1909թ
Խառը				Խառը	Խառը	Խառը	Խառը
6				4	2	3	3
Ս. Հովհաննիսյանի մեծագույն				Ս. Հովհաննիսյան	Լ. Գևորգյան	Ս. Արտակարծյան	Ս. Թադևոսյան
Դարձված Բուհական	Աստված- հայրական	Նվարդ հայրական	Մազադ Արքիպան	Սենիքյանի Մովսիսյան	Սահակ Կարոնյան	Գալուստ Գալուստյան	Արամ Արամյան
Թիֆլիսի Ասիական պարտիզոնային 1917թ	Եր. Խո. Գալ. 1912թ	Եր. Խո. Գալ. 1911թ	Թիֆլիսի Արքիպան 1916թ	Եր. թեմ. Գալ. 1914թ	Եր. թեմ. Գալ. 1914թ	Եր. թեմ. Գալ. 1914թ	Եր. թեմ. Գալ. 1914թ
308	330	440	396	300	350	450	350
146				56	39	50	38
200				-	1	5	3
346				56	40	55	41

	19.	18.	17.	16.	15.
	Քննարկում	Տվյալ	Ներքին Սովորում	Դպր	Նորարարում
46197	1652	2853	1950	1810	3426
3975	150	241	177	165	311
1908թ		1909թ	1914թ	1914թ	1874թ. վերաբացվել է 1908թ
	խառն	խառն	խառն	խառն	խառն
	3	3	3	3	4
	Ս Վարդ	Ջոզիանի ծնական երկրորդ	Ս Աստվածածին	Ս Վարդ	Մարիամյան
34	Բարիկ Ջալիլյան	Մովսես Տեր-Ղիզոր- յան	Մանյա Բախմա Ասիական	Համազասպ Հովհան- նիսյան	Գրիգոր Մկրտչյան
	Նոր Բայազետի քաղ. դպր.	Եր. թեմ. դպր., 1913թ	Եր. թեմ. դպր. 4- րդ դաս	Եր. թեմ. դպր., 1914թ	Եր. թեմ. դպր., 1914թ
11782	350	300	200	400	400
1024	39	37	40	25	75
278	1	1	-	-	10
1302	40	38	40	25	85

ինչ հետևությունների կարելի է հանգել թիվ 37 աղյուսակից: 1914-1915 ուս.տարում եկեղեցական-ծխական դպրոցների թիվը սույն գավառում կազմել է 19՝ 1302 (1024 տղա, 278 աղջիկ) սովորողով, 1912-1913 ուս.տարվա համապատասխանաբար 15 և 1159-ի (942 տղա, 217 աղջիկ)¹⁵ դիմաց: Այսինքն՝ դպրոցների թիվը ավելացել է 4-ով, իսկ սովորողներինը՝ 143-ով կամ 11 %-

¹² -Դպրոցի անմիջական ընթացիկ գործերի կառավարումը պատկանում էր ծխական հոգաբարձությանը, դպրոցի տեսչին կամ ավագ ուսուցչին և մանկավարժական խորհրդին:

- Դպրոցի տեսչին կամ ավագ ուսուցչին ընտրում էր ծխական հոգաբարձությունը և առաջարկում թեմական խորհրդի հաստատմանը:

- Ծխական հոգաբարձությունը պարտավոր էր հոգալ դպրոցի տնտեսականը, պատրաստել դպրոցի տարեկան նախահաշիվը ուս. տարվա վերջում և ծխական ժողովի վավերացմանը ներկայացնել թեմական խորհրդին ի հաստատություն:

- Դպրոցի ուսուցիչներին ընտրում էր հոգաբարձությունը ավագ ուսուցչի կամ տեսչի առաջարկած անձերից և առաջարկում էր թեմական խորհրդի հաստատմանը, ներկայացնելով յուրաքանչյուր ուսուցչի կրթության վկայականի պատճենը:

- Տեսչի կամ ավագ ուսուցչի և ուսուցիչների ազատելու դեպքում, ծխական հոգաբարձությունը իր պատճառաբանած բացատրությունը ներկայացնում էր թեմական խորհրդին ի տնօրինություն, նախապես իր պատճառաբանված արձանագրությունը տեղեկացնելով ազատված պաշտոնյային, որպեսզի նա իր բացատրությունը ներկայացներ թեմական խորհրդին:

-Մանկավարժական խորհրդին մասնակցում էր ծայնի իրավունքով հոգաբարձության ներկայացուցիչը, նույն հոգաբարձության ընտրությամբ: Տե՛ս «Չորիզոն», 6 հունիսի 1910, թիվ 122:

¹³ Այս գյուղի ավերակները գտնվում են Չրազդան քաղաքի հյուսիսային կողմում՝ Չրազդան լճի արևելյան ափին, որտեղից լիճն է թափվում համանուն գետը: Գետի վրա կառուցված են եղել 3 ջրաղացներ, որոնք պատկանել են Շառոյանների ընտանիքին, և տեղացիները, սովորաբար, Շառոյանների ջրաղացներ են անվանել:

¹⁴ Նախորդ գրքում սխալմամբ նշել են Ս. Աստվածածին: Տե՛ս Դ. Դարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., էջ 267:

¹⁵ Տե՛ս Դ. Դարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., էջ 262-268:

ով: Նույն ժամանակ դպրոցները համալրվել են Երևանի, Թիֆլիսի և Ռուսաստանի ճանաչված հաստատությունները ավարտած 9 մանկավարժներով: Վիճակագրական տվյալները խոսում են այն մասին, որ գավառի բնակչության կազմում ավելացել է նշված դպրոցներում սովորողների և մանկավարժների թվաքանակը: Եթե 1912-1913 ուս. տարում եկեղեցական-ծխական դպրոցներում սովորողները կազմում էին գավառի ընդհանուր բնակչության 1,2%-ը, ապա 1914-1915 ուս. տարում՝ 2,2 %-ը: Այս դպրոցները, որոնք գտնվում էին եկեղեցու տնօրինության տակ, հաստատուն եկամուտի աղբյուր չունեին, իսկ անհատ ձեռներեցների անձնական ներդրումները և այլ աղբյուրներից հոսքերը մասնակիորեն էին փակում նրանց ծախսերը: Այսուհանդերձ, նախորդ տարիների համեմատությամբ նկատելիորեն բարելավվել էր դրանց ֆինանսական վիճակը՝ բյուջեի մուտքային մասը նախորդ ուս. տարվա 11434 ռուբլուց¹⁶ հասել է 12059 ռուբլու (աճել է 5,2%-ով), իսկ ծախսային մասը 11884 ռուբլուց¹⁷ 12962 ռուբլու (աճը կազմել է 8,3%):

Աղյուսակի տվյալներից բխում է, որ մուտքային մասում գերակշռել են աշակերտների թոշակներից կատարված ներդրումները (մոտ 33%-ը), ապա հաջորդիվ՝ հասարակական կազմակերպություններից և անհատ բարերարներից, ծխական տուրքերից և այլ աղբյուրներից եկած հոսքերը:

Արդեն նշել ենք, որ զգալի թվով երեխաներ սովորում էին գյուղական և քաղաքային պետական տարրական միդասյան և երկդասյան դպրոցներում:

Քննության առարկա գավառում կար 18 այդպիսի կրթօջախ: Ստորև բերված աղյուսակում ցույց է տրված դրանց ընդհանուր պատկերը և գործունեությունը 1914-1915 ուս. տարվա կտրվածքով¹⁸:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸ Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 423, թթ. 14, 17-23, 35-40, 46-51, 54-56, 62-66, 68, 84-86, գ. 433, թ. 69, գ. 437, թթ. 3-23, գ. 452, թթ. 3-16, գ. 489, թթ. 8-11, 29, գ. 831, թթ. 162-164, գ. 1422, թթ. 54-60, 101-104, 117-120, 152-155, 172-175, 184-187,

h/h	Բնակավայրի անվանումը	Բնակչության թիվը	8-11 տարեկան երեխաների թիվը	Դպրոցը որ թվին է հիմնվել	Դպրոցը արական է, իգական, թե խառը
1.	Նոր Բայազետի քաղաքային 1-ին երկղասյա ուսումնարան	10700	749	1901	խառը
2.	Նոր Բայազետի քաղաքային 2-րդ միղասյա ուսումնարան			1901	Արական
3.	Բասարգեչարի գյուղական երկղասյա ուսումնարան	2582	235	1884	խառը
4.	Դալիդարդաշի գյուղական երկղասյա ուսումնարան	3810	346	1897	խառը

192-195, 220-223, գ. 1423, թթ. 78-80, 86-88, 92-100, 129-132, 134-136, 227-333 տվյալների հիման վրա:

Ծանոթագրություն: Նկատի ունենալով, որ արխիվային աղբյուրները 1914-1915 ուստարվա համար նույն հարցի վերաբերյալ տարատեսակ վիճակագրական տվյալներ են պարունակում, ընթերցողին հարկավոր դեպքում օգնելու համար, նպատակահարմար համարեցինք նշել նաև այն գործերը, որոնցից չենք օգտվել:

Ուսուցիչների ունունները և ազգանունները	Որտեղ է աշխատել	Ինչ ռոճիկ է ստացել ո.	Աշակերտների թիվը		
			Տղա	Աղ- ջիկ	Ընդա- մենը
1 Գեորգի Պողինոս 2 Օլգա Ղորենզովսկայա 3 Հայկ Տեր-Մարտիրոսյան 4. Մովսես Տեր-Մովսիսյան	1 Երևանի ուսուցչական սեմինարիան 2 Թիֆլիսի իգական սեմինարիան 3 Նոր Բայազետի քա- ղաքային ուսումնարանը 4 Նոր Բայազետի քա- ղաքային ուսումնարանը	450 400 475 75	165	4	169
Սողոմոն Սարգսյան	Երևանի հոգևոր սեմինարիան, Եր. ուսուցչական սեմինարիան	400	47	2	49
1 Կարապետ Ստեփանյան 2 Մարգար Դամբարյան 3 Շուշանիկ Հովհաննիսյան 4 Գևորգ Տեր-Նիկողոսյան	1 Երևանի ուսուց. ուսումնարանը 2 Պուշկինոյի ուսուց. ուսումնարանը 3 Երևանի ուսուց. սեմինարիան 4 Տնային կրթություն	423 376 376 150	58	15	73
1 Լևոն Խանսանամյան 2 Հակոբ Էղգարյան 3 Սոֆյա Էղգարյան	1 Երևանի ուսուց. սեմինարիան 2 Երևանի ուսուց. սեմինարիան 3 Երևանի իգական գիմնազիան	423 376 376	95	3	98

5.	Ելենովկայի գյուղական երկդասյա ուսումնարան	1678	152	1885	Խառը
6.	Ղարանլուղի գյուղական երկդասյա ուսումնարան	2100	166	1904	Արական
7.	Ղարանլուղի գյուղական միդասյա ուսումնարան			1903	Խառը
8.	Աղզիբիրի գյուղական միդասյա ուսումնարան	5000	493	1906	Խառը
9.	Ալեքսանդրովկայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	312	28	1903	Խառը
10.	Գյոլի գյուղական միդասյա ուսումնարան	1710	155	1907	Խառը
11.	Կոնստանտինովկայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	520	47	1900	Խառը
12.	Գոմաձորի գյուղական միդասյա ուսումնարան	588	53	1905	Խառը
13.	Մազրայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	3645	332	1901	Արական
14.	Նաղեժդինոյի գյուղական միդասյա ուսումնարան	448	41	1903	Խառը
15.	Ներքին Ախտայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	712	65	1900	Խառը
16.	Սեմյոնովկայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	518	47	1903	Խառը
17.	Սուխոյ-Ֆոնտանի գյուղական միդասյա ուսումնարան	216	20	1903	Խառը
18.	Ծաղկունքի գյուղական միդասյա ուսումնարան	1905	173	1907	Խառը
19.	Նոր Միխայլովկայի գյուղական միդասյա ուսումնարան	222	20	1906	Խառը
	Ընդամենը	36666	3122		

1 Ի վան Ամբրաժնիչ 2 Վերա Վասիլենկովնա 3 Պյոտրո Պոմենին 4 Արսեն Վասիլենկո 5 Վերա Ամբրաժնա	1 Մայկոպի քաղ. ուսումնարանը 2 Վորոնեժի հոգևոր ուսումնարանը 3 Երևանի ուսուց. սեմինարիան 4 Վոզնես. ուսուց. սեմինարիան 5 Մասնավոր դպրոց	483 376 376 180	118	56	174
1 Սերգեյ Բոչնադյան 2 Յակով Կազաչենկո	1 Նոր Բայազետի քաղաքային ուսումն. և Երևանի ուսուց. սեմինարիան 2 Պետերբուրգի հանրակրթական կուրսը	523 376	45	1	46
Մեսրոպ Մարգարյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	400	34	-	34
Նշված չէ	Նշված չէ	-	18	2	20
Ի. Զավեդիվազոչեն	Թիֆլիսի 2-րդ իգական գիմնազիան	375	21	9	30
Սրապիոն Մելքոնյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	400	36	3	39
Ա. Գազանա	Թիֆլիսի 2-րդ աղջիկների սեմինարիան	375	34	13	47
Խաչատուր Սարուխանյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	376	43	5	48
Նշված չէ	Նշված չէ	400	25	-	25
Դյումեժիկ Նայդա	Երևանի արական գիմնազիան	400	43	10	53
Վ. Իողոբաևա	Նշված չէ	360	16	29	45
Յակով Կարյազին	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	376	30	18	48
Դիմիտրի Բուխարով	Օրենբուրգի կաղետական կորպուսը	400	43	10	28
Սիսակ Թալալյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	476	35	4	39
1 Արսեն Ասլանով 2 Իսախի Ռամդապուլ	1 Ալեքսանդրապոլի քաղաք. ուսումնարան 2 Տնային կրթություն	400 180	19	1	20
33		11532	902	183	1085

Հարկ է նշել, որ աղյուսակում նշված 19 դպրոցներից 8-ը, որպիսիք են Նոր Բայազետի քաղաքային 1-ին¹⁹ և 2-րդ, տարրական, Ելենովկայի, Դալիդարդաշի, Ղարանլուղի, Բասարգեչարի, Գյուլի գյուղական տարրական դպրոցները, պատկանում էին տեղական ինքնավարության մարմիններին²⁰: Սրանց ծախսային բյուջեն գոյանում էր զեմստվոների հատկացումներից, տեղական միջոցներից և պետական նպաստներից: Օրինակ, 1914-1915 ուս. տարում այդ դպրոցները հիշյալ աղբյուրներից ստացել են ընդհանուր գումարով 14471 ռ., որից 1171 ռ.՝ զեմստվոներից, 4710 ռ.՝ պետությունից և 2590 ռ.՝ տեղական միջոցներից²⁰: Մնացած 10 դպրոցները, որոնք ռուսական և մուսուլմանական էին, պետական ենթակայության էին և սնվում էին նրա միջոցներից:

1912-1913 ուս.տարվա համեմատությամբ 1914-1915 ուս. տարում նշված դպրոցների թիվը ավելացել էր ընդամենը 2-ով, իսկ սովորողներին՝ 123-ով կամ 11,3 տոկոսով 962-ից (794՝ տղա, 168՝ աղջիկ) հասնելով 1085-ի (902 տղա, 183 աղջիկ)²¹:

Այս տիպի դպրոցներում, որոնցում ուսուցանում էին կրոն, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, իրազնություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, բնագիտություն, վայելչագրություն, աշխարհագրություն՝ հիմնականում տալիս էին տարրական կրթություն:

Վիճակագրական տվյալների համադրումից երևում է, որ Նոր Բայազետի գավառի եկեղեցական-ծխական և պետական 38 դպրոցներում 1914-1915 ուս. տարում սովորողների ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 2387 (1926-80,6 %-ը տղա, 461-19,4%-ը աղջիկ), որից 1302-ը, կամ 54,5%-ը եկեղեցական-ծխական

¹⁹ 1867 թ. Բարսեղ Արծրունու միջոցներով արական ուսումնարանին կից բացվում է օրիորդաց ուսումնարան, որի առաջին դաստիարակչուհին եղավ մայրապետ Գայանե Թադևոսյանը, որի ընտանիքը Նոր Բայազետ քաղաքում հայտնի էր իր հեղինակությամբ և ազգանվեր գործերով: Ժամանակի ընթացքում «Մայրապետ» անվանումն այնքան տարածվեց, որ փոխարինեց Գայանեի անունական տոհմի «Սահակայան» ազգանվանը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 47, ց.3, գ. 3234, թ. 1, ֆ. 93, ց. 1, գ. 79, թ. 107:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 478, թ. 10, գ. 499, թթ. 35-36:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10:

²¹ Տե՛ս Դ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ, էջ 269:

դպրոցներում, իսկ 1085-ը՝ կամ 45,5%-ը պետական դպրոցներում: 1914-1915 ուս. տարվա թեման ավարտենք նրանով, որ ըստ պաշտոնական վիճակագրության, այս ուսումնական տարում գավառում դպրոցահասակ (8-11 տարեկան) երեխաների թիվը հասնում էր 12967-ի, որը կազմում էր գավառի ամբողջ բնակչության (142657 շունչ) մոտ 9,1 %-ը, սովորում էր ընդամենը 2387 երեխա կամ դպրոցահասակների շուրջ 18,4%-ը²²:

Եվ սա, նկատենք՝ ըստ պաշտոնական վիճակագրության: Իրականում պատկերը, բնականաբար, ավելի տխուր էր՝ դպրոցներում չընդգրկված երեխաների իրական թվերը շատ ավելի մեծ էին: Խնդրին անմիջապես առնչվող ուրիշ փաստեր էլ կան, որոնք անվերապահորեն հաստատում են այս տողերը: Այսպես, 1914թ. մայիսի 7-ին «Հորիզոն» թերթում լույս տեսավ Վահան Աֆրիկյանի «Նոր Բայազետի գավառի արդի կացությունը» վերտառությամբ թղթակցությունը, որում նա գավառի ներքին կյանքին վերաբերող մի շարք հարցերի շարքում, անդրադարձ է կատարում նաև կրթական ոլորտին: Ըստ այդմ, Նոր Բայազետ քաղաքում դպրոցահասակ երեխաների թիվը հասնում էր 3000-ի, որից սովորում էին հայոց ծխական երկսեռ դպրոցում 300, քաղքային պետական դպրոցում՝ 120, երկու տարրական դպրոցներում՝ 180, զանազան խալիֆայական և մասնավոր տներում՝ 150, ընդամենը՝ 750 աշակերտ²³, որը կազմում է ընդհանուրի 25%-ը:

Վիճակն ավելի քան անմխիթարական էր գյուղական բնակավայրերում: Նոր Բայազետի գավառի 131 գյուղերից միայն 37-ը ունեին դպրոց, այսինքն յուրաքանչյուր 28 գյուղին ընկնում էր 1 դպրոց, իսկ յուրաքանչյուր դպրոցում սովորում էր միջինը 68 աշակերտ:

Հաջորդ՝ 1915-1916 ուս. տարում գավառի կրթական կյանքում արձանագրվել են նկատելի դրական տեղաշարժեր: Եկեղեցական-ծխական դպրոցներում տիրող ընդհանուր վիճակի մասին պատկերացում է տալիս ստորև բերված աղյուսակը:

²² Հաշվարկը կատարվել է ըստ թիվ 15 և 16 աղյուսակների տվյալների և ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 437, թթ. 3-17 տվյալների:

²³ Տե՛ս «Հորիզոն», 7 մայիսի 1914, թիվ 96:

Երևանի թեմի Նոր Բայազետի գավառի եկեղեցական-
ծխական դպրոցների 1915-1916 ուս.տարվա²⁴

Աղյուսակ 39

h/h	Տեղը և դպրոցը	Սեռը. քանի ամյա է	Շենք ունի. քանի սենյակ	Գրա դարան	Ուսուցիչ, ուսուցչուհիների անուն ազգանունը
1.	Ներքին Ախտա /հայաբնակ/	Խառը 4	Այո 4 սենյակ	-	Հայկ Սիմոնյան
2.	Ոմղամալ	Խառը 4	Այո 4 սենյակ	-	Սիրանուշ Արևշատյան Արևհատ Հովսեփյան
3.	Քարվանսա րա	Խառը	Այո 4 սենյակ	-	Աստղիկ Բունիաթյան
4.	Ալափարս Ս. Վարդան	Խառը 3	Ոչ 1 սենյակ	-	Հասմիկ Սարաջյան
5.	Ալափարս Ս. Աստվա- ծածին	Խառը 4	Ոչ 1 սենյակ	Ունի 150 ամուս գիրք	Նազիկ Մանուկյան
6.	Օրդաքլու	Խառը 4	Ոչ 1 սենյակ	-	Աննա Հախնազարյան Վահան Աբրահամյան ²⁵
7.	Սուլակ	Խառը 3	Ունի 2 սենյակ	Ունի 20 ամուս գիրք	Վարվառա Համբարձումյան
8.	Ղոմաշեն	Խառը 3	Ոչ 1 սենյակ	-	Սենեքերիմ Մովսիսյան
9.	Ջրղաղացներ	Խառը 3	Ոչ 1 սենյակ	-	Եղիսաբեթ Բաղդասարյան

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 430, թթ. 65-70:

²⁵ 1916թ. Աննա Հախնազարյանին փոխարինել է ալաշկերտցի Վահան Աբրահամյանը: Շաբաթական դասավանդել է 32 ժամ (տարվա ընթացքում՝ հոկտեմբերի 2-ից մինչև մայիս պարապմունքները եղել են ամենօրյա, բացի կիրակի և տոն օրերից) և տարեկան ստացել է 450 ռուբլի, որպես գաղթական՝ ևս 250 ռուբլի, ընդամենը 700 ռուբլի: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 459, թթ. 18-19:

Որտեղ է ավարտել	Աշխատավարձը	Աշակերտների թիվը			Հոգաբարձուներ
		Տղա	Աղջիկ	Ընդ.	
Երևանի թեմական դպրոցը	450	72	6	78	Ռաֆայել քահանա Տեր-Ղևորգյան Կարապետ Բաբայան Ղևորդ Պետրոսյան Հովհան Առաքելյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	300	108	8	116	Համբարձում Գալստյան Հարություն Գասպարյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	300				Արմենակ Առաքելյան Կարապետ քահ. Տեր-Հակոբյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	400	36	10	46	Ալեքսանդր Կարապետյան Խսաբեկ Խաչատրյան Ջալիբեկ Առաքելյան Թևոս Տեր-Ավագյան Սարգիս Սահակյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	300	22	12	34	Սմբատ Մայիլյան Ստեփան Բաբախանյան Ալեքսանդր Վարդանյան Լևոն Բարսեղյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	300	80	6	86	Սաստուղ Պողոսյան Մարիբեկ Կարապետյան Աբգար Ազատյան Արշակ Մովսիսյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	350	52	2	54	Մաթևոս Մարգարյան
Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը	450				Մաթևոս Սարգսյան Հակոբ Տեր-Վարդանյան Սուքիաս Խաչատրյան Եղիա Արիստակեսյան Վանուշ Օհանյան Լևոն Գալստյան Վարդան Հարությունյան
Արղուբյան դպրոցը	400	52	8	60	Ավետիս Ջաքարյան Կոստանդին Ավագյան Աբրահամ Գալստյան Մկրտիչ Շառոյան Վարդան Եղիազարյան Ղևորդ Սարգսյան Սմբատ Հակոբյան
Երևանի թեմական դպրոցը	325	49	6	55	
Երևանի Գայանյան դպրոցը	400	30	6	36	

1.	Յայջի	Խառը 2	Ոչ 1 սենյակ	-	Վարդանուշ Նահապետյան
2.	Չիբուխլու	Խառը 3	Ունի 1 սենյակ	-	Վերգինե Մովսիսյան
3.	Զամաքաբերդ	Խառը 3	Ունի 1 սենյակ	-	Աստղիկ Ալիխանյան
4.	Նոր Բայազետ Չոլիսիմե Մեսրոպյան	Խառը 6	Ունի 10 սենյակ	Ունի 500 անուն գիրք	Վահան Աֆրիկյան
					Մազթաղ Աֆրիկյան
					Վարդանուշ Ազատյան
					Պարզանուշ Մնացականյան
					Աստղիկ Կարապետյան
					Վարդան Բզնունի
					Արմենակ Ամիրյան
					Գալուստ Ռշտունի
					Արուսյակ Ռշտունի
5.	Ղուլալի	Խառը 3	Ունի 3 սենյակ	-	Նիկողայոս Աթոյան
6.	Նորատուս	Խառը 4	Ոչ 2 սենյակ	Ունի 60 անուն գիրք	Երանուհի Գևորգյան
7.	Փաշաքենդ	Խառը 3	Ունի 4 սենյակ	Ունի 25 անուն գիրք	Սաթենիկ Տեր-Կարապետյան
					Գևորգ Մուշեղյան
8.	Ջուլիսաչ	Արա կան 3	Ունի 2 սենյակ	-	Մովսես Տեր-Գրիգորյան
	Ընդամենը				

Երևանի Գայանյան դպրոցը	350	54	3	57	Սիմոն Բարսեղյան
					Ալեքսանդր Գևորգյան
					Աբգար Խաչատրյան
					Սամսոն Սոաքեյան
					Աբգար Պետրոսյան
Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցը	400	52	1	53	Մնացական Ջուլարյան
					Աբգար Խաչատրյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	300	48	4	52	Լևոն Խալաֆյան
					Ներսես քահանա Տեր-Մովսիսյան
					Մեսրոպ Տուրյան
Երևանի Թեմական դպրոցը	824				Միսակ Տեր-Մովսիսյան
					Մարտիրոս Աֆրիկյան
Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցը	352				Գրիգոր Ոստոմյան
Գանձակի գիմնազիան	352				Խաչատուր Բունիաթյան
Երևանի իգական գիմնազիան	352				Տեր- Հովհաննես Չալոյարյան
Երևանի իգական գիմնազիան	484	220	252	472	Հովհաննես Բատամյան
Երևանի Թեմական դպրոցը	440				
Թիֆլիսի ռեալական դպրոցը	432				
Երևանի Թեմական դպրոցը	594				
Թիֆլիսի կար ու ձևի ուսումնարանը	674				
Երևանի Թեմական դպրոցը	350	66	5	71	Չոհրաբ Մարության
					Աղաբեկ Զրնոյան
					Համբարձում Բախտամյան
					Չոհրաբ Չաքարյան
Երևանի իգական գիմնազիան	400	69	8	77	Դավիթ Հարությունյան
					Հովակիմ Տեր
					Հարությունյան
Երևանի Գայանյան դպրոցը	400				Վահան Ստեփանյան
					Գեղամ քահանա Տեր-Սիմոնյան
Նոր Բայազետի ծխական դպրոցը	25	41	25	66	Մաղաբ Դաշտոյան
					Կարապետ Ավետիսյան
					Կարապետ Համբարձումյան
Երևանի Թեմական դպրոցը	350	40		40	Վահան քահանա Տեր-Գրիգորյան
					Սահակ Զիշմիրյան
					Սեդրակ Սոաքեյան
					Հայրապետ Միրունյան
	11054	1094	362	1453	

Թիվ 39 աղյուսակի տվյալները փաստում են, որ նախորդ ուս. տարվա համեմատությամբ, այս ուս. տարում եկեղեցական-ծխական դպրոցների թիվը 2-ով կրճատվել է: Միաժամանակ տվյալները վկայում են, որ չնայած դպրոցների թվի կրճատմանը, այսուհանդերձ սովորողների թիվը ավելացել է 151-ով և կազմել 1453 (1091՝ տղա, 362՝ աղջիկ): Ամենաուշագրավն այն է, որ մեկ տարվա ընթացքում էապես փոխվել է ուսուցիչների և հոգաբարձուների կազմը: Որպեսզի այս պնդումը անհիմն չթվա, փորձենք տալ դրանց պատճառները: ա) Դպրոցների թվի կրճատվելը կապված էր ֆինանսական և նյութական սուղ միջոցների հետ: բ) Ուսուցչական կազմի արագ փոխվելը նրանց ցածր վարձատրության և սոցիալ-կենցաղային պայմանների հետևանք էր: գ) Ինչ վերաբերում է հոգաբարձուների հարցին, ապա այստեղ խնդիրները շատ էին: Նախորդ տարիների նման հոգաբարձուներ ընտրվում էին պատահական, անգրագետ, գործից անտեղյակ, անգամ ֆինանսական և գույքային միջոցներից զուրկ մարդիկ, որոնց հետագա գործունեության համար, բնականաբար, առաջանում էին անհարմարություններ: Հետաքրքիր են այս կապակցությամբ «Մեղու Հայաստանի» օրաթերթի դիտարկումները արված 1874թ, որոնք բնութագրական են նաև քննության առարկա ժամանակաշրջանի համար: «Ուսումնարաններն ունեն հոգաբարձուներ, ընտրվում են նոքա առանց ժողովրդի համաձայնության, առանց քվեարկության, այլ մի քանի «իշխաններ», որոնք յուրյանց գիտակ են համարում, հավաքվում են մեկտեղ և յուրյանց միջից ընտրում են մեկ քանի անծինք..., որոնք չճանաչելով ուսման օգուտը և նորա նշանակությունը, բոլորովին ուշադրություն չեն դարձնում ուսման ընթացքի և աշակերտանց առաջադիմության վրա», - գրում էր «Մեղու Հայաստանի» օրաթերթը²⁶: Սա չափազանցություն չէ: Աղյուսակ 37-ից դժվար չէ նկատել, որ Ցամաքաբերդ գյուղի դպրոցի հոգաբարձության կազմը համալրված էր կիսագրագետ և անգրագետ մարդկանցով, նույնը և Ներքին Ադիամանի, Յայջիի, Ղշլաղի և այլ գյուղերի դպրոցների հոգաբարձություն-

²⁶ «Մեղու Հայաստանի», 1874:

ներում: Այս շարքը կարելի է երկար շարունակել, բայց բավարարվենք այսքանով և նշենք, որ մասն այդ պատճառով գավառի երկու դպրոցները փակվեցին, իսկ մի մասն էլ կանգնեց փակվելու վտանգի առջև:

Ինչ վերաբերում է պետական դպրոցներին, ապա դրանք հիրավի շարունակեցին մնալ Նոր Բայազետի գավառի կրթական կյանքի կենտրոնը:

Նախորդ ուսումնական տարվա համեմատությամբ պետական կարգավիճակի դպրոցները սովորողների թվաքանակի և ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների իմաստով որոշակի դրական փոփոխություններ են կրել: Պարզ հաշվարկ է՝ 130-ով ավելացել է սովորողների թիվը և հասել է 1215-ի, ուսուցչական կազմը նորացվել է շուրջ 35%-ով, հարստացել է նրանց նյութատեխնիկական բազան, ուսուցիչների տարեկան աշխատավարձի ֆոնդը և մոտեցել է 12 հազար ռուբլու սահմանագծին, նախորդ 11,3 հազար ռուբլու դիմաց, այսինքն բարձրացել է ուսուցիչների միջին տարեկան աշխատավարձը²⁷: Այս թիվը գտնելու համար ընդամենը պետք է տարեկան ընդհանուր գումարը բաժանել ուսուցիչների թվաքանակի վրա: Եվ ահա համադրելով վիճակագրական տվյալները ստացվում է, որ ուսուցիչներից յուրաքանչյուրը տարեկան ստացել է 370-ից մինչև 400 ռուբլի: Նշենք, որ համաձայն մինիստրության կարգադրության ուսուցիչների ամսեկան աշխատավարձից 2% հանվել է կենսաթոշակի դրամագլխի համար²⁸:

Ամփոփելով նշենք, որ Նոր Բայազետի գավառի եկեղեցական-ծխական և պետական դպրոցներում միասին 1915-1916 ուս. տարում սովորում էին 2668 (2108՝ տղա, 560՝ աղջիկ) երեխա, որից 1453-ը (1091՝ տղա, 362՝ աղջիկ) եկեղեցական-ծխական դպրոցներում և 1215-ը (1017՝ տղա, 198՝ աղջիկ)՝ պետական դպրոցներում:

Կրթական համակարգի և ընդհանրապես գավառի հասարակական-մշակութային կյանքում առանձնակի դեր ուներ Նոր

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 452, թթ. 3-16, 19-21, գ. 482, թթ. 21, 79-81:

²⁸ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թ. 149:

Բայազետի բարձրագույն տարրական կրթության դպրոցը: Ի դեպ, 1916-1917 ուս. տարում Երևանի նահանգում կար 8 այդպիսի դպրոց, որպիսիք էին Ալեքսանդրապոլի, Աշտարակի, Իգդիրի, Ղամարլուի, Նոր Բայազետի, Օրդուբադի, Երևանի և Նախիջևանի դպրոցները՝ 640 աշակերտով, որից 592՝ տղա, 48՝ աղջիկ²⁹ :

Հիմա որոշակի օրինակով ցույց տանք Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցի պատկերը: 1916թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Նոր Բայազետում գործող 4 դասյա բարձրագույն տարրական դպրոցում սովորում էր 98 երեխա (95՝ տղա, 3՝ աղջիկ), որից 94՝ հայ, 4՝ ռուս³⁰: 1917թ. նույն դրությամբ հիշյալ դպրոցում սովորողների թիվը կազմել է 99, այդ թվում 95 հայ, 2՝ ռուս, 2՝ հույն (88՝ տղա, 11՝ աղջիկ)³¹:

Պաշտոնական վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ վերոգրյալ դպրոցում աշխատողների վարձատրությունը բավականին բարձր էր համեմատած պետական տարրական և եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչների աշխատավաճի հետ, որը երևում է ստորև բերված թիվ 40 աղյուսակից³²:

Ըստ Երևանի նահանգի ժողովրդական դպրոցների վերատեսչի զեկուցման, Հայաստանում 1916-1917 ուս. տարում գոյություն են ունեցել պետական տարրական դպրոցներ ընդամենը 193-ը, որից 71-ը՝ երկդասյա, 122-ը՝ միդասյա: Բոլորում միասին սովորում էին 8311 աշակերտ, այդ թվում 6450՝ տղա և 1861՝ աղջիկ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր կոմպլեկտի մեջ հաշվվում էր 43 աշակերտ³³:

Դպրոցների այդ թվի մեջ մտած չեն ինչպես միջնակարգ, այնպես էլ այսպես կոչված բարձրագույն-տարրական դպրոցները:

²⁹ Նույն տեղում, գ. 489, թթ. 64-68, ֆ. 307, ց. 1, գ. 7, թ. 12, ֆ. 19, ց. 1, գ. 489, թթ. 64, 68:

³⁰ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 7, թ. 12:

³¹ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 7, թ. 12, ֆ. 19, ց. 1, գ. 521, թ. 173:

³² ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 1421, թ. 7:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 489, թ. 30:

**Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցի
անձնակազմը 1917թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ:**

Աղյուսակ 40

Դպրոցի ծառայողական անձնակազմը	Որտեղ է ավարտել	Որ թվականից է ուսուցիչ աշխատել	Որ թվականից է աշխատում նույն դպրոցում	Ինչ աշխատավարձ է ստանում (ռուբլի)
Պատվավոր տեսուչ Աբաս Ալի օղլի Չայխուրսկի	Գյուղական ուսումնարանը	1912թ.	1914թ.	-
Ալեքսանդր Աբրահամյան	Թիֆլիսի և Ալեքսանդրապոլի ուսուցչական ուսումնարանները	1902թ	1912թ	1620
Դ. Չազուլով	Թիֆլիսի հոգևոր սեմինարիան	1893թ	1912թ	500
Միխայիլ Կրավեց	Վլադիկավկազի ռեալական ուսումնարանը	1902թ	1914թ	1140
Պոլիկարպ Պոգաժև	Վլադիկավկազի ռեալական ուսումնարանը	1910թ	1912թ	960
Իվան Մեխլըով	Նշված չէ	1913թ	1915թ	960
Լ. Պետրոսյան	Թիֆլիսի հայկական հոգևոր սեմինարիան և Ներսիսյան ուսումնարանը	1915թ	1915թ	600
Ալեքսեյ Ռիբալկա	Թիֆլիսի հայկական հոգևոր սեմինարիան և Ներսիսյան ուսումնարանը	1915թ	1916թ	240
Հակոբ Հովհաննիսյան	Նոր Բայազետի քաղաքային ուսումնարանը	1916թ	1916թ	240

Տնտեսական ծախսերի համար օրենքով սահմանված էր միդասյան դպրոցներին 116 ռուբլի, երկդասյանին՝ 250 ռուբլի: Այս դպրոցների ուս. տարվա բյուջեն կազմել է 1 մլն. 200 հազ. ռուբլի:

1917թ. փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը նշանավորեց նոր փուլի սկիզբը նախկին կայսրության ժողովուրդների ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև նրանց կրթանշակութային կյանքում: Ժողովրդավարական գործընթացների դրսևորում էր և դպրոցների ազգայնացման հարցը: Հետփետրվարյան Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում պետական կարգավիճակ ունեցող բոլոր կարգի՝ ստորին տարրականից մինչև բարձրագույն տարրական դպրոցներում սկսվեց ազգայնացման գործընթացը:

Ուսումնարանական կոմիսարիատը հրահանգեց ժողովրդական դպրոցների տնօրեններին և նրանց փոխարինող պաշտոնյաներին ու հաստատություններին անմիջապես պատշաճ կարգադրություն անել և հարկավոր միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի առաջիկա ուստարվանից բոլոր առարկաների դասավանդումը մայրենի լեզվով վարվի պետական այն տարրական դպրոցներում, ուր որ աշակերտները միևնույն ազգությամբ են պատկանում. միդասյա տարրական դպրոցներում այդպես է կատարվելու դասատվությունը բոլոր բաժանմունքներում, իսկ երկդասյան դպրոցներում՝ միայն առաջին դասարանների բաժանմունքներում, հավելելով, որ ազգային տեսակետից խառն աշակերտություն ունեցող դպրոցների համար առանձին կարգադրություն է լինելու կոմիսարիատի կողմից³⁴: Այս մասին անդրադառնալու առիթ դեռ կլինի:

Ինչ վերաբերում է պետական միջնակարգ դպրոցների ազգայնացմանը, ապա ուսումնարանական կոմիսարիատը շրջաբերականով հանձնարարեց այն բոլոր քաղաքների և գյուղաքաղաքների քաղաքագլուխներին և նրանց փոխարինող պաշտոնյաներին, ուր որ կառավարական միջնակարգ դպրոցներ գոյություն ունեն (արական և իգական) հատուկ կոմիտեներ կազմակերպել, որոնք պետք է զբաղվեն նույն քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի հիշյալ դպրոցների ազգայնացման խնդրով:

Ուսումնական շրջանի խորհրդի որոշման համաձայն այդ կոմիտեները կազմվելու էին քաղաքական ինքնավարության 10-ը և տեղական ուսուցչական միության 3 ներկայացուցիչ-

³⁴ Տես «Հորիզոն», 5 սեպտեմբերի 1917, թիվ 190:

ներից, իսկ նահանգական քաղաքներում, բացի վերը նշված-
ներից, կոմիտեին մասնակցելու էր նահանգի գործադիր կոմի-
տեի 3 ներկայացուցիչ: Կոմիտեի գործունեությանը մասնակ-
ցելու էին նաև ազգայնացվելիք դպրոցների մանկավարժական
մարմնի և ծնողների խմբի երկուական ներկայացուցիչներ
վճռական ձայնի իրավունքով՝ երբ խնդիրը իրենց դպրոցին էր
վերաբերվում:

Կոմիսարը հրահանգում է անհապաղ միջոցներ ձեռք
առնվեն շուտով հիշյալ ներկայացուցիչների ընտրությունը կա-
տարելու և կոմիտեները կազմակերպելու բոլոր քաղաքներում:
Եվ բացի այդ՝ կոմիսարիատը միաժամանակ հանձնարարում է,
որ միջնակարգ դպրոցները ազգայնացնելու կոմիտեները հա-
վաքվելով՝ առաջին ժողովին պետք է ընտրեն իրենց համար
նախագահ, փոխնախագահ և քարտուղար³⁵:

Կովկասի ուսումնական շրջանի խորհուրդը որոշել էր ազ-
գայնացնել այս առաջիկա տարում միջնակարգ դպրոցներից
միայն այբենական դասարանը և նախապատրաստականի
միայն ստորին բաժանմունքը: Այս դասարանում և բաժան-
մունքում բոլոր առարկաները մայրենի լեզվով և ազգային ծրա-
գրով պետք է դասավանդվեին:

Իսկ ավելի բարձր դասարաններում որոշված էր ուժե-
ղացնել և պարտադիր դարձնել ազգային առարկաների դա-
սավանդումը: Ազգային առարկաներ ասելով հասկացվում էր
մայրենի լեզուն, ազգային գրականությունը, պատմությունն ու
աշխարհագրությունը:

Ի կատարումն այս որոշման՝ կոմիսարիատը կարգադրում
է բոլոր միջնակարգ դպրոցների տեսուչներին, որ առաջիկա
1917-1918 ուս.տարում այդ առարկաներին հատկացվելու է
բարձր նախապատրաստականում շաբաթական 5 դաս, 1-4-րդ
դասարաններում 4-ական դաս, 5-8-րդ դասարաններում
3-ական դաս³⁶:

Այս հարցը լրջորեն քննարկվեց նաև Երևանի նահանգային
գյուղացիական համագումարի 1917 թ. մայիսի 12-ի նիստում:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում, 10 սեպտեմբերի 1917, թիվ 193:

Ավ. Շահխաթունյանի գեկուցումից հետո ընդունված բանաձևի մի շարք հարցերի թվում նշվում էր. «Սեպտեմբերից տարրական դպրոցները կատարելապես ազգայնացնել, միջնակարգ դպրոցները՝ նույնպես: Որտեղ այդ հնարավոր չի լինի ամբողջովին, ազգայնացնել գեթ ստորին դասարանները»³⁷:

Ծրագրվում էր Երևանի մահանգի դպրոցների ազգայնացումը սկսել նոր ուսումնական տարվա սկզբին՝ սեպտեմբերի 1-ից, հետևյալ սկզբունքով՝ ազգայնացումը կենսագործել բոլոր այն դպրոցներում, որտեղ տվյալ ազգի իրավունքը անվիճելի է տվյալ դպրոցի համար: Երևանում ստեղծվեց «Ժողովրդական ուսուցիչների միություն», որն էլ պետք է անմիջականորեն իրագործեր դպրոցների ազգայնացման հարցի մախապատրաստումը³⁸:

Նոր Բայազետում նույնպես կազմվեց դպրոցների ազգայնացման կոմիտե, որի մեջ մտան քաղաքային խորհրդի ներկայացուցիչները և ուսուցչական միության ներկայացուցիչները: Կոմիտեն կապ էր պահպանում Երևանի և Թիֆլիսի համապատասխան դպրոցների կոմիտեների հետ³⁹:

1917թ. հոկտեմբերի 17-ին Երևանի մահանգի դպրոցների ազգայնացման կոմիտեն իր նիստում քննության առավ մահանգի 8 բարձրագույն տարրական դպրոցների ազգայնացման հարցը:

Ամդրադառնալով Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցին, ուր սովորում էին 95 հայ, 2 ռուս և 2 հույն, հարցին, երկար քննարկումներից հետո կոմիտեն կայացրեց երկու որոշում. 1. Նկատի ունենալով, որ սովորողների ազգային կազմը գրեթե միատարր է՝ կազմված հայերից, նրա ազգայնացման հարցը թողնել հայերի հայեցողությանը: 2. Փոքրամասնությունների՝ 2 ռուս և 2 հույն, իրավունքը պաշտպանելու համար հանձնարարել ուսուցիչներից մեկին՝ նրանց հետ բոլոր առարկաները դասավանդել ռուսաց լեզվով, եթե նրանց ծնողները դա ցանկանան:

³⁷ Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 35:

³⁸ Վ. Մելիքյան, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 76:

³⁹ «Հորիզոն», 20 սեպտեմբերի 1917, թիվ 200:

Կոմիտեն դպրոցի տեսուչ հաստատեց Կարապետյանին, իսկ ուսուցիչներ՝ Կարապետյանին, Լևոն Պետրոսյանին և Մ. Խոջա Էինանյանին⁴⁰:

1918թ. սկզբներին դեպի Անդրկովկաս թուրքական նոր արշավանքի հետևանքով Անդրկովկասում ընդհանրապես և Արևելյան Հայաստանում մասնավորապես քաղաքական իրավիճակը վերստին բարդացավ: Հետևանքն այն էր, որ ի հավելումն ամենի (այս մասին հանգամանորեն ասվել է երրորդ գլխում)՝ կրթական համակարգը նույնպես ճաք տվեց և կանգնեց փլուզման եզրին: Շատ դպրոցներ փակվեցին թուրքերի զինակալման և միջոցների սղության պատճառով, մյուս կողմից էլ՝ սոցիալ-կենցաղային ծանր պայմանների պարտադրմամբ ուսուցիչները զանգվածաբար լքում էին աշխատատեղերը: Օրինակի համար նշենք, որ եթե 1916-1917 ուս. տարում Նոր Բայազետի գավառում գործում էր տարբեր տիպի 38 դպրոց, ապա 1918թ. դրանց թիվը կրճատվել և հասել էր 21-ի: Գրեթե 2 անգամ պակասել էր աշակերտների թիվը⁴¹:

Տխուր վիճակագրություն. շուրջ 170 հազ. բնակչություն ունեցող գավառի համար 21 դպրոցը չափազանց քիչ էր, գրեթե 8 հազ. բնակչին մի դպրոց էր ընկնում կամ մոտ 9 հազ. շնչից մի երեխա միայն պիտի հաճախեր դպրոց⁴²:

1918թ. մայիսի 28-ին հայոց պետականության վերահաստատումը դարձավ նաև կրթական համակարգի վերականգնման ու նրա բնականոն զարգացման հիմքը: Եվ հակառակը՝ պետականաշինությունը սկսվում է նաև կրթական համակարգի կատարելագործումով, որտեղ ձևավորվում են պետության վաղվա քաղաքացիները, նրա ապագան կերտողները:

Երիտասարդ հանրապետության ղեկավարությունը գիտակցում էր նորանկախ հանրապետության կյանքում կրթության դերն ու նշանակությունը: Կրթական գործը բարելավելու և բնականոն ընթացքի մեջ դնելու խնդիրը, անշուշտ, մեծապես

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 521, թ. 173:

⁴¹ Տե՛ս ֆ. 48, ց. 1, գ. 430, թթ. 65-70, գ. 459, թթ. 18-37, ֆ. 56, ց. 15, գ. 724, թթ. 21-31, ֆ. 307, ց. 1, գ. 7, թ. 12, գ. 159, թ. 2:

⁴² Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի և «Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում», էջ 41 տվյալների հիման վրա:

պայմանավորված էր երկրի տնտեսական վիճակով: Արդեն մեր կողմից բազմիցս ասվել է, որ հայտնի պատճառներով Հայաստանի տնտեսությունը թույլ էր զարգացած, ուստի ամենամեծ ցանկության դեպքում իսկ պետությունը չէր կարող մեծ գումարներ հատկացնել կրթության ոլորտի համար: Բայցևայնպես՝ այս պայմաններում հանրապետության կրթամշակութային կյանքում կատարվեցին զգալի առաջադիմական փոփոխություններ: Դեռևս 1918թ. հուլիսին կրթության ոլորտը ընթացքի մեջ դնելու և ղեկավարելու համար, ներքին գործերի նախարարության կազմում ստեղծվել էր դպրոցական բաժին, որը ղեկավարում էր Արշալույս Աստվածատրյանը⁴³: Մեկ ամիս անց՝ օգոստոսին, ստեղծվեց հանրային կրթության նախարարությունը⁴⁴:

Հայաստանի խորհրդին կից ստեղծվեց դպրոցական հանձնաժողով՝ կազմված 8 անդամներից՝ 3-ը դաշնակցությունից, մեկական՝ սոցիալ-հեղափոխականներից, սոցիալ-դեմոկրատներից և Հայ ժողովրդական կուսակցությունից, մեկ ռուս և մեկ թուրք⁴⁵: Հանձնաժողովը մի շարք միստերում մշակեց այն հիմունքները, որոնց վրա պիտի կառուցվեր դպրոցական գործը, և որպես օրինագիծ ներկայացրեց խորհրդի հաստատմանը: Վերջինս իր սեպտեմբերի 11-ի միստում, երրորդ ընթերցումով, ընդունեց, վավերացրեց այդ օրինագիծը և օրենք դարձրեց այն⁴⁶:

Հայաստանի Հանրապետությունում դպրոցը պետության մենաշնորհը չէր՝ թույլատրելի էին ինչպես պետական, այնպես էլ ոչ պետական դպրոցները, այսինքն՝ օրենքը սահմանում էր, որ յուրաքանչյուր հասարակական կազմակերպություն, խմբակցություն, ընկերություն, ինչպես և առանձին անհատ իրավունք ունեին անարգել դպրոց բացելու և անկախորեն վարելու սեփական միջոցներով⁴⁷:

1918թ. աշնանը հանրային կրթության նախարարությունը

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թ. 72:

⁴⁴ Նույն տեղում, , ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 5:

⁴⁵ «Աշխատավոր», 12 սեպտեմբերի 1918, թիվ 130:

⁴⁶ Նույն տեղում, 26 սեպտեմբերի 1918, թիվ 141:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 5:

հանրապետությունում կազմավորեց երկու, այսպես կոչված, Ա և Բ տեսչությունները: Բ տեսչության մեջ, բացի Նոր Բայազետի գավառից, մտնում էին Դարաչիչազի (Ծաղկածորի) և Դիլիջանի⁴⁸ շրջանները, իսկ հետագայում նաև՝ Դարալագյազի շրջանը⁴⁹, որի տեսուչն էր վարդապետ Գյուտը⁵⁰:

Անկախ սոցիալ-տնտեսական դժվարություններից՝ սկսվեց կրթական մի աննախադեպ շարժում, զարկ տրվեց դպրոցական ցանցի ընդլայնմանը, հատկապես կուլտուրապես ամենացածր զարգացման մակարդակի վրա գտնվող գավառներում: Սրա համար կոչնակ հանդիսացավ ներքին գործերի նախարարի թիվ 98 կարգադրությունը դպրոցական բաժանմունքին՝ դպրոցներ բացելու և ուսումնական տարին հոկտեմբերի 1-ից սկսելու մասին: Ըստ այդմ՝ ամբողջ հանրապետությունում բացվելու էին 83 տարրական դպրոցներ, այդ թվում Երևանի գավառում 11, Էջմիածնի գավառում՝ 15, Շարուր Դարալագյազի գավառում՝ 6, Նոր Բայազետի գավառում՝ 25 և Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 26⁵¹: Ինչպես տեսնում ենք, նախատեսվում էր ամենամեծ թվով դպրոցներ բացել Ալեքսանդրապոլի և խնդրո առարկա գավառներում, որոնց բնակչության կրթական մակարդակը ամենացածրն էր հանրապետությունում:

Այս մասին մեկ ավելորդ անգամ փաստում է վարդապետ Գյուտը 1918թ. դեկտեմբերի 20-ին հանրային կրթության նախարարին ուղղած նամակում. «Նոր Բայազետի գավառի ժողովրդի կրթական վիճակը Հայաստանի Հանրապետության մեջ ամենից ցածրն է: Այս գավառը զուրկ է եղել և այժմ էլ հասա-

⁴⁸ 1919թ. Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց 5 դպրոցական շրջանների՝ յուրաքանչյուրն առանձին դպրոցական շրջանային տեսուչով: Նոր բաժանումով Դիլիջանի շրջանը մտավ Իջևան-Ղարաբիլիսա դպրոցական շրջանի կազմում: Տե՛ս «Աշխատավոր», 7 նոյեմբերի 1919, թիվ 236:

⁴⁹ 1919թ. օգոստոսի 22-ին, շրջանային ուսուցիչների ժողովի որոշմամբ Դարալագյազի շրջանը միացվեց Նոր Բայազետի տեսչական շրջանին և տեսչին նշանակվեց օգնական՝ ի դեմս Ա. Գևորգյանի, 2400ռ. աշխատավարձով: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 184, թ. 69:

⁵⁰ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 3, թ. 307:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թթ. 70-71:

րական-կրթական քիչ թե շատ կանոնավոր մի հիմնարկությունից»⁵²:

Ահա այս հանգամանքը նկատի ուներ ժողովրդական կրթության նախարարությունը, երբ ըստ պետական նախահաշվի նախատեսեց 1918-1919 ուս. տարում Նոր Բայազետի շրջանում բացել միդասյա-19, երկդասյա-3, երեքդասյա-2 և չորսդասյա-1 դպրոցներ⁵³:

Համաձայն կառավարության հաստատած ցուցակի 1918-1919 ուս. տարում Նոր Բայազետի գավառում դպրոցներ բացվելու էին հետևյալ բնակավայրերում.

Միդասյա դպրոցներ - Աղզիբիրում, Ալեքսանդրովկայում, Ատտաշում, Բջնիում, Գյոլում, Գյոզալդարայում, Ելենովկայում (իգական), Գոմաձորում, Կոստանտինովկայում, Մազրայում, Նադեժդինոյում, Նոր Բայազետում 2-րդ, Նոր Միխայլովկայում, Սենյոնովկայում, Սուխոյ Ֆոնտանում, Ծաղկունքում, Չիբուխլուում, Շահիրիզում և Երանոսում:

Երկդասյա դպրոցներ- Բասարգեչարում, Դալիդարդաշում, Ելենովկայում (արական), Դարանլուղում, Ներքին Ախտայում, Նոր Բայազետում 1-ին: Նշված գյուղերից դպրոցներ չբացվեցին միայն Ատտաշում, Ալեքսանդրովկայում, Աղզիբիրում և Մազրայում: Ատտաշ քրդաբնակ (ավերված ու անմարդաբնակ)⁵⁴ գյուղի փոխարեն դպրոց բացվեց Դարալագյազի շրջանի Գնդևազ գյուղում, որովհետև այդ շրջանի դպրոցների թիվը ընդամենը վեցն էր, իսկ պահանջը՝ մեծ: Ալեքսանդրովկայում չբացվեց այն պատճառով, որ հազիվ 5-6 տուն նոյեմբերի վերջերին նոր իրենց տեղը վերադարձած մոլոկաններ կային, մնացածը՝ արևմտահայ փախստականներ էին, որոնք մշտական տեղաշարժերի մեջ էին:

Ինչ վերաբերում է Աղզիբիրին, ապա այդ մասին հանրային կրթության նախարարին հասցեագրված վարդապետ Գյուտի՝ դեկտեմբերի 7-ի գրությունից տեղեկանում ենք. «...ըստ ցուցակի Նոր Բայազետի շրջանի Աղզիբիր գյուղում միդասյա դպրոց պիտի բացվի, սակայն այդ գյուղը, որ թուրք ազգա-

⁵² Նույն տեղում, գ. 78, թ. 35:

⁵³ Նույն տեղում, գ. 184, թ. 7, գ. 78, թ. 74:

⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 78, թ. 56:

բնակչություն ուներ, այժմ ավերակ է, իսկ Գյոզալդարա գյուղը, որն ըստ ցուցակի միդասյա է, մի դասատուով դպրոց պիտի ունենայ, մոտ 800 տուն բնակիչ ունի և երկրորդ դասատուի կարիք. ուստի և Աղզիբիրի դպրոցի համար որոշված դասատուին փոխադրել են Գյոզալդարա»⁵⁵:

Մագրայում դպրոց չբացելու հետ կապված պետք է նշել, որ Ջոդի շրջանում մինչև ապրիլի կեսերը թուրքերի խռովության պատճառով ստեղծվել էր մի իրավիճակ, որ զինվորականներն էին վերահսկում կարգը⁵⁶:

Բացի վերը թվարկվածներից, չբացվեց նաև Ելենովկայում աղջիկների համար նախատեսված միդասյա դպրոցը (միացվեց տղաների դպրոցին),⁵⁷ մոլոկանների մեծ մասը գաղթել էր: Ավելին՝ Ելենովկայի արական դպրոցը 4 կոմպլեկտ պետք է ունենար, սակայն նույն պատճառով, 2-ն ունեցավ: Մնացած երկու կոմպլեկտը նախարարի թույլտվությամբ տրամադրվեց Նոր Բայազետի ժողովրդական մանկապարտեզին, որը բացվեց 1919 թ. ապրիլ ամսին⁵⁸:

Նադեժդինոյում դպրոցը բացվեց դեկտեմբերի 15-ին և գործեց ընդամենը 2 շաբաթ, որովհետև, ինչպես նշում է աղբյուրը, բնակիչները համախոսական էին կազմել, որ այս տարի դպրոց չեն ուզում ունենալ: Ինչպես արդեն նշվել է, 1919թ. հունվարից նախարարի հրամանով դպրոցը հանվեց Նոր Բայազետի շրջանից և մտցվեց Իջևանի գեմստվոյի շրջանի մեջ⁵⁹:

Փաստորեն նախատեսված 25-ի դիմաց, բացվեց 20 դպրոց:

Ըստ վիճակագրական տվյալների 1918-1919 ուս.տարում Նոր Բայազետի գավառում տարրական դպրոցների ցանցը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում:⁶⁰

⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թթ. 1-2:

⁵⁶ Նույն տեղում, գ. 78, թ. 15:

⁵⁷ Նույն տեղում, թթ. 77-78:

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 159, թթ. 2-3:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 159, թթ. 2-3:

⁶⁰ Աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թթ. 1-22, գ. 78, թթ. 76-78 տվյալների հիման վրա:

h/h	Տեղը և դպրոցը Երկդասյա դպրոցներ	1	2	3	4	5		
		Սեռը, քանի ամյա է	Շենք ունի	Դպրոցը երբ է բացվել	Բաժան- մունք ունի	Աշակերտների թիվը		
						Տղ.	Աղ.	Ընդ
1.	Նոր Բայազետի I-ին	խառը	Չունի	1905թ.	I - III	103	37	140
2.	Ներքին Ախտա ⁶¹							
	ա) Հայկական ծխական դպրոց	խառը	Ունի	1881թ.	I - IV	57	13	70
	բ) Ռուսական	խառը	Չունի	1907թ.	I - III	24	8	32
3.	Ելենովկա	խառը	Ունի	1885թ.	I - III	32	13	45
4.	Դալիդարդաշ	խառը	Ունի	1887թ.	I - III	121	9	130
5.	Դարանլուղ	խառը	Ունի	1904թ.	I և IV	78	6	84
6.	Բասարգեչար	խառը	Ունի	1884թ.	I - II	63	12	75
7.	Գյոզալդարա	Արական	Չունի		I - III	50	-	50
8.	Միդասյա դպրոցներ Նոր Բա- յազետի 2-րդ	խառը	Չունի	1913թ.	I - III	48	2	50
9.	Գոմածոր	խառը	Չունի	1905թ.	I - II	35	13	48

6	7	8
Ուսուցիչ, ուսուցչուհիների անուն, ազգանունը	Որտեղ է ավարտել	Երբ է նշանակվել
Սարգիս Բոշնալյան	Ունի ուսուցչական ցենզ	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Մազթաղ Աֆրիկյան	Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցը	1 նոյեմբերի 1918թ.
Նիկողայոս Աթոյան	Երևանի թեմական դպրոցը	1 նոյեմբերի 1918թ.
Վարդան Հովսեփյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	15 նոյեմբերի 1918թ.
Ասքանազ Տեր-Ղևորդյան	Երևանի թեմական դպրոցը	1 դեկտեմբերի 1918թ.
Միսակ Ավագյան	Ղարսի մանկավարժական դասընթացը	15 նոյեմբերի 1918թ.
Հովհաննես Սինասյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Աննա Թամրազովա	Թիֆլիսի թեմական իգական դպրոցը	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Բարդուղիմեոս Հարությունյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Խաչատուր Ավետիսյան	Նոր Բայազետի դպրոցը	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Մովսես Տեր-Գրիգորյան	Երևանի թեմական դպրոցը	1 հունվարի 1919թ.
Արտաշես Սինանյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	15 նոյեմբերի 1918թ.
Աստղիկ Դարաբաղյան	Երևանի Գայանյան իգական դպրոցը	1 հոկտեմբերի 1918թ.
Հայկարամ Միեռյան	Նոր Բայազետի քաղաքային դպրոցը	15 դեկտեմբերի 1918թ.
Սուրեն Բաղդասարյան	Նոր Բայազետի քաղաքային դպրոցը	15 դեկտեմբերի 1918թ.
Սուրեն Տեր-Միքայելյան	Նշված չէ	1 հունվարի 1919թ.
Սուրեն Տեր-Միքայելյան	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	4 դեկտեմբերի 1918թ.
Հակոբ Բոխյան	Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցը	15 նոյեմբերի 1918թ.
Սողոմոն Սարգսյան	Երևանի թեմական դպրոցը և ուսուցչական սեմինարիան	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Հայկ Գալստյան	Երևանի թեմական դպրոցը	15 նոյեմբերի 1918թ.

10.	Ծաղկունք	Խառը	Չունի	1907թ.	I - III	48	4	52
11.	Շահրիզ	Խառը	Չունի	1917թ.	I - III	48	2	50
12.	Զիբուխլու ⁶²	Արական	Չունի	1907թ.	I - III	70	-	70
13.	Բջնի	Արական	Չունի	Նշված չէ	I - II	30	-	30
14.	Գյոլ	Արական	Չունի	1907թ.	I - II	50	-	50
15.	Նաղեժդինո ⁶³	Խառը	Չունի	Նշված չէ	I - II	12	4	16
16.	Երանոս	Արական	Չունի	Նշված չէ	I - II	35	-	35
17.	Սեմյոնովկա (ռուսական)	Խառը	Չունի	1903թ.	I - III	26	14	40
18.	Սուխոյ Ֆոնտան (ռուսական)	Խառը	Ունի	1903թ.	I - II	24	7	31
19.	Կոնստանտի- նովկա (Դարաչիչագ)	Խառը	Ունի	1900թ.	I - II	6	17	23
20.	Նոր Միխայլովկա (հունական)	Խառը	Ունի	1906թ.	I - II	27	19	46
	Գումարը					987	180	1167

Ժողովրդական դպրոցների երկրորդ շրջանի տարրական դպրոցների և նրանց փոստային հասցեների ցուցակը այսպիսին էր.

1. Նոր Բայազետ՝ ա) Նոր Բայազետի I, բ) Նոր Բայազետի II, գ) Դալիդարդաշ:

2. Ներքին Ախտա՝ ա) Սուխոյ Ֆոնտան, բ) Կոնստանտինովկա, գ) Նոր Միխայլովկա, դ) Ներքին Ախտա, ե) Բջնի:

⁶¹ Ներքին Ախտան երկու մասից էր բաղկացած՝ հայական և ռուսական: Պետական դպրոց եղել է ռուս մոլոկանների թաղամասում, իսկ հայկականում՝ ծխական դպրոց: 1918-1919 ուս. տարում երկու դպրոցները միացվել և դարձվել էր պետական, թեև աշակերտները առանձին շենքերում էին պարապում: Տե՛ս նույն տեղում, գ. 159, թ. 6:

⁶² 1918թ. մայիսի 5-ին աշակերտների չհաճախելու պատճառով փակվել է: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թ. 16:

⁶³ 1919թ. հունվարից կրթության նախարարի հրամանով դպրոցը հանվել է Նոր Բայազետի շրջանից և մտցվել Իջևանի զեմստվոյի մեջ: Տե՛ս նույն տեղում, գ. 159, թթ. 2-3, գ. 78, թ. 85:

Սամսոն Մարկոսյան	Քութայիսիի ուսուցչական սեմինարիան	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Գարեգին Աղիլխանյան	Գանձակի Միխայրովսկի արհեստագործական դպրոցը	1 դեկտեմբերի 1918թ.
Գրիգոր Գրիգորյան	Երևանի թեմական դպրոցը	15 նոյեմբերի 1918թ.
Խաչատուր Փոշոտյան	Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցը	15 դեկտեմբերի 1918թ.
Երեմիա Պետրոսյան	Նոր Բայազետի քաղաքային տարրական դպրոցը	15 դեկտեմբերի 1918թ.
Վարդապետրիկ Աղեկյան	Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցը	18 դեկտեմբերի 1918թ.
Հայրապետ Բուռնազյան	Երևանի թեմական դպրոցը	15 նոյեմբերի 1918թ.
Լյուբով Մետսցվերիժե	Ուսուցչական ցենզ	1 հունվարի 1919թ.
Պյոտր Պոլֆոնով	Երևանի ուսուցչական սեմինարիան	15 սեպտեմբերի 1918թ.
Եվդոկիա Կոչետկովա	Արդուզովի գիմնազիան	1 դեկտեմբերի 1918թ.
Ֆեոդոր քահանա Կրիկակովիչ	Ղարսի քաղաքային դպրոցը	15 հունվարի 1919թ.
31		

3. Ելենովկա՝ ա) Գոմաձոր, բ) Շահրիզ, գ) Ծաղկունք, դ) Չիբուխլու, ե) Ելենովկա, զ) Սեմյոնովկա:

4. Ներքին Ղարանլուղ՝ ա) Գյուլ, բ) Ներքին Ղարանլուղ, գ) Երանոս:

5. Բասարգեչար՝ ա) Գյոզալղարա, բ) Նադեժդինո, գ) Բասարգեչար⁶⁴:

Ուշագրավ է, որ 1918-1919 ուս. տարում Նոր Բայազետի շրջանի տարրական դպրոցների մի զգալի մասը գտնվում էր հոգևոր իշխանության վերահսկողության տակ⁶⁵:

Այդուսակ 41-ի տվյալներից երևում է, որ 2-րդ շրջանի Նոր Բայազետի գավառի պետական տարրական դպրոցների թիվը 1918-1919 ուս. տարում եղել է ընդամենը 20-ը՝ 13-ը միդասյա և 7-ը՝ երկդասյա: Ուսուցիչների թվաքանակը կազմել է 31 (ուսու-

⁶⁴ Նույն տեղում, գ. 78, թ. 78:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 185, թ. 227:

ցիչ՝ 25, ուսուցչուհի՝ 6): Մեր հաշվումներով դպրոցներն ունեցել են 1167 աշակերտ (987՝ տղա, 180՝ աղջիկ), փաստաթղթում նշված է 1562 (1322՝ տղա, 247՝ աղջիկ), ինչը սխալ հաշվարկի հետևանք է: Աշակերտների ազգային կազմը ուներ հետևյալ պատկերը. հայերի թիվը 967 էր՝ կազմելով ամբողջ աշակերտության 83%-ը, ռուսներինը՝ 149 (0,13%), հույներինը՝ 51-ը (4%)⁶⁶:

Դպրոցներում պարապմունքները միաժամանակ չեն սկսվել. հոկտեմբերի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 15-ը դպրոցները սկսել են բացվել, իսկ ուսուցումը դադարեցրել հունիսի 10-ին⁶⁷:

Նշված դպրոցները, որոնք բացվել են 1918-1919 ուս. տարում հանրային կրթության նախարարության կողմից, ենթակա էին բացառապես այդ նախարարությանը և ֆինանսավորվում էին նրա կողմից: Այսպես, նախարարությունը կառավարությանը ներկայացրել էր դպրոցների 1918-1919 ուս. տարվա առաջին կիսամյակի (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների) նախահաշիվը: Նախահաշվում նշվել են ուսուցիչների աշխատավարձերը և դպրոցների տնտեսական ծախսերը: Ըստ նախահաշվի, ամբողջ հանրապետության դպրոցների ծախսերի համար պահանջվող գումարը կազմել է 343.040 ռ., որից Նոր Բայազետի գավառի դպրոցներին հատկացվել է 87.110 ռ., կամ ամբողջի շուրջ 25%-ը, այդ գումարից 49.400 ռ.՝ 19 միդասյա դպրոցների, 35.080 ռ.՝ 7 երկդասյա դպրոցների⁶⁸, իսկ առանձին 2630 ռ. է բարձրագույն տարրական դպրոցի համար⁶⁹:

Ինչպես ամբողջ հանրապետությունում, այնպես էլ ուսումնասիրության առարկա գավառում շարունակում էին գործել և եկեղեցական-ծխական դպրոցները, որոնք չէին ենթարկվում ժողովրդական կրթության տեսուչներին, որպիսիք էին Նոր Բայազետի, Նորատուսի, Դուլալիի, Փաշաբենդի, Ջուլիսաչի, Քեռլադրանի, Ներքին Ադիամանի, Ղշլաղի, Ռնդամալի, Քարվանսարայի, Ալափարսի, Սոլակի, Ներքին Քախսիի, Արզաքանի,

⁶⁶ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, գ. 159, թթ. 1-22 տվյալների հիման վրա:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 159, թթ. 72-73:

⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 181, թ. 2:

Չրչռի, Յայջիի, Օրդաքլուի, Դոմաշենի, Ցամաքաբերդի, Վերին Քախսիի, Թայչարուխի ծխական դպրոցները, որտեղ աշխատում էին 62 ուսուցիչներ⁷⁰:

Ուշագրավ է, որ 1918-1919 ուս.տարում Հայաստանում եկեղեցական-ծխական դպրոցների մի մասը նպաստ էր ստանում պետական գանձարանից այն քանակությամբ, ինչ քանակությամբ ստանում էին պետական տարրական դպրոցները, թեև դրանց վարչական վերահսկողությունը գտնվում էր հոգևոր իշխանության ձեռքում⁷¹:

Վերը նշված տվյալների համադրումից պարզվում է, որ Նոր Բայազետի գավառն (Նոր Բայազետի և Դարաչիչազի շրջանները մասին) ուներ 20 պետական տարրական և 19 եկեղեցական-ծխական դպրոցներ: Այդ թվից Նոր Բայազետ քաղաքում գործում էր երկու ժողովրդական տարրական, մեկ բարձրագույն տարրական և մեկ ծխական դպրոց⁷²:

Այսինքն՝ եթե ամբողջ գավառի հայ բնակչության թվաքանակը բաժանենք դպրոցների թվի վրա կստացվի, որ 1918-1919 ուս. տարում շուրջ 3 հազ. բնակչին ընկնում էր մի դպրոց կամ 700 շնչից մի երեխա պիտի հաճախեր դպրոց: Օրինակի համար 10 հազ. բնակչություն ունեցող Նոր Բայազետ քաղաքի երկու տարրական, մի բարձրագույն տարրական և մի ծխական դպրոցներում 1918-1919 ուս. տարում սովորողների ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 500⁷³, այն դեպքում, երբ քաղաքում կային ավելի քան 3 հազ. դպրոցահասակ երեխաներ⁷⁴:

Մեկ այլ օրինակ ևս: 1918թ. դեկտեմբերի 14-ին Ներքին Ախտայի հոգաբարձուների խորհուրդը հայտնում է հանրային կրթության նախարարությանը, որ հայկական մասում կան 50-ից ավելի երեխաներ, որոնք դպրոցից դուրս են մնացել⁷⁵: Վիճակը նույնն էր, ամենշան բացառություններով, նաև հանրապետության մյուս գավառներում: Այս ամենը նկատի ունենալով

⁷⁰ Նույն տեղում, գ. 184, թ. 47:

⁷¹ Նույն տեղում, գ. 6, թ. 26:

⁷² Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, թթ. 6-8:

⁷³ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, թթ. 6-8:

⁷⁴ Նույն տեղում, թթ. 1-2:

⁷⁵ ՀԱԱ ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թ. 92:

հանրապետության կառավարությունը 1919թ. մայիսին ընդունեց մի քանի որոշումներ դպրոցական ցանցը ընդլայնելու ուղղությամբ: Նախատեսվում էր 1919-1920 ուս.տարում բացել 446 տարրական և 20 միջն. դպրոց, որից 70-ը ազգային փոքրամասնությունների համար⁷⁶: Այդ նպատակի համար հատկացվում է 5 մլն. 200 հազ. ռուբլի⁷⁷:

Այդ ուղղությամբ ձեռք բերվեցին շոշափելի հաջողություններ: Բավական է նշել, որ եթե 1918-1919 ուս.տարում Հայաստանն ուներ ընդամենը 133 տարրական դպրոց՝ 383 ուսուցիչներով և 11136 աշակերտով, ապա 1919-1920 ուս.տարում՝ 456 տարրական դպրոց, 1047 ուսուցիչ և 41188 աշակերտ⁷⁸:

Դպրոցաշինությունը մեծ թափ ստացավ մաս բնության առարկա գավառում: Ըստ պաշտոնական տեղեկատվության 1919-1920 ուս.տարում Նոր Բայազետի գավառում բացվելիք տարրական դպրոցների ցանկը ըստ բնակավայրերի ցույց է տրված թիվ 42 աղյուսակում⁷⁹:

Աղյուսակ 42

	<i>Գյուղերը</i>	<i>Բնակչության թվաքանակը</i>
1.	Քյոսամահմադ	2201
2.	Քյուզաջդ	1643
3.	Ադամխան	1383
4.	Վալի Աղալու	2405
5.	Թագաբենդ	1413
6.	Ծակքար	1116
7.	Վերին Դարանյուղ	2168
8.	Ալիդրխ	1886
9.	Ալիչալու	1270
10.	Գյողակ Բուլաղ	1260
11.	Զաղալու	1232
12.	Բաբաքչի	1036
13.	Մաքրավանք	1198
14.	Վերին Ախտա	2294
	Գումարը	22505

⁷⁶ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թ. 183:

⁷⁷ Նույն տեղում թ. 63:

⁷⁸ Ա. Սարգսյան, Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ. էջ 239:

⁷⁹ ՀԱԱ ֆ. 307, ց. 1, գ. 184, թ. 30:

Նշված ուսումնական տարում գավառում գործում էին մոտավորապես 80 եկեղեցական-ծխական և պետական դպրոցներ⁸⁰: Այդ թվից 68-ը կան 85%-ը տարրական դպրոցներ էին՝ 5800 աշակերտով և 145 ուսուցիչով⁸¹:

Քայլեր ձեռնարկվեցին նաև նախադպրոցական հիմնարկների ստեղծման ուղղությամբ: 1918թ. դեկտեմբերի 20-ին վարդապետ Գյուտը դիմում է հանրային կրթության նախարարին՝ խնդրանքով թույլատրել 1919թ. հունվարից Նոր Բայազետ քաղաքում բացել մի մանկապարտեզ շուրջ 50 երեխայի համար⁸²:

1919թ. հունվարի 28-ին նախարարի թիվ 393 գրությամբ թույլատրվում է ապրիլի 22-ից բացել ժողովրդական մանկապարտեզ⁸³:

Որոշումը ստանալուց մի քանի օր անց վարդապետ Գյուտը գրությամբ դիմում է մանկապարտեզի վարիչին՝ մանկապարտեզում ընդունելությունը սկսել ապրիլի 22-ից, կանոնավոր պարապմունքները՝ մայիսի 6-ից⁸⁴: Մինչև մայիսի կեսերը մանկապարտեզը համալրվեց 25 (տղա՝ 19, աղջիկ՝ 6) թոշակառու երեխաներով: Որոշումը սահմանում էր ամսական 30 ռուբլի թոշակ, իսկ չքավոր դասից երեխաներ ընդունել ձրիաբար⁸⁵:

Ուշադրություն է դարձվել մանկապարտեզի հետագա ընդլայնման ուղղությամբ: Վարդապետ Գյուտը կրթության նախարարության դպրոցների բաժնի վարիչին հասցեագրած 1919թ. օգոստոսի 2-ի նամակում հայտնում է, որ ժողովրդական մանկապարտեզի ծախսը հոգացվել է անցյալ տարվանից ելենովկայի դպրոցի նախահաշվի մի մասով և հավելում է, որ «մանկապարտեզի պահպանությունը անհրաժեշտ կհամարեք և հնարավորություն կտաք այժմվանից ավելի ընդլայնելու և կանոնավորելու այդ անհրաժեշտ հիմնարկությունը»⁸⁶:

1919-1920 ուս.տարում հանրապետությունում շարունա-

⁸⁰ Նույն տեղում, գ. 185, թ. 70:

⁸¹ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 336, թ. 35:

⁸² Նույն տեղում, գ. 183, թթ. 1-2:

⁸³ Նույն տեղում, թթ. 6-8:

⁸⁴ Նույն տեղում, թ. 9:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում, գ. 183, թ. 17:

կում էր աճել միջնակարգ դպրոցների թիվը: Նշված ուս. տարում Հայաստանում գործում էր 20 միջնակարգ դպրոց՝ 5063 աշակերտով, 286 ուսուցչով⁸⁷: Ամբողջ Հայաստանը բաժանված էր 11 ուսումնական շրջանների:

Կրթական համակարգը որակական առումով շարունակում էր հետ մնալ հասարակության սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի հարափոփոխ պահանջներից: Որպես կանոն դպրոցների մեծամասնությունը չուներ սեփական շենք և տեղավորված էին վարձու տներում: Ստահոգիչ էր դպրոցների ապահովվածությունը ուսումնական և դասարանական պիտույքներով: Օրինակ, Նոր Բայազետի գավառում 15 գյուղ չուներ ոչ պետական և ոչ ծխական դպրոց: Այս կապակցությամբ լսվել է հանրային կրթության նախարարության ժողովրդական դպրոցների 2-րդ շրջանի տեսուչ Գյուտի զեկուցումը: Վերջինս հանդես է գալիս նոր դպրոցներ բացելու դեմ, բացատրելով, որ. «Ըստ իս այժմ նպատակահարմարություն չկա ոչ դպրոցներ բանալու և ոչ նոր դասատուներ նշանակելու, որովհետև ոչ հարմար դասատուներ կան, ոչ դասարանական պիտույքներ»⁸⁸:

Առավել անհանգստացնող էր դպրոցն ուսուցիչներով, էլ չենք ասում որակյալ, թերի ապահովվածությունը: «Ուսուցիչ գրեթե չկա, և ժողովրդի կրթության գործը կիսալանջ դրություն ունի»⁸⁹, - տազնապում էր Գյուտը, իսկ եղածներն էլ հայտնվել էին սոցիալ-կենցաղային ծանրագույն կացության մեջ: «Վերջին ժամանակներս, - գրում է տեսուչ Գյուտը կրթության նախարարին, - զանազան դպրոցների դասատուներից աղետալի գրություններ են ստանում, որ հաց չեն ճարում, որ հացի գինը 8 ռուբլի է (Գոմաձոր, Ելենովկա, Սուխոյ Ֆոնտան) և որ իրենք սոված ստամոքսով դպրոց են հաճախում: Խնդրում են ձեր միջնորդությունը ուր հարկն է...»⁹⁰, այլապես ոչ միայն դպրոցների պարապ-

⁸⁷ Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թ. 177:

⁸⁹ Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁹⁰ Հանրային կրթության նախարարի դիմումի համաձայն՝ խնամատարության նախարարությունը շրջաբերականով կարգադրում է շրջանային ներկայացուցիչներին, որ, ըստ հնարավորության ուսուցիչներին ապահովեն մթերքով՝ պետական արժեքով: 1919-1920

մունքները կդադարեն, այլև հյուժված հայ դասատուներից ոմանք կարող են մահանալ»⁹¹: Դպրոցների ֆինանսական հատկացումները կատարվում էին մասնակի և ուշացումներով, տեղի էր տրվում մեծ դժգոհությունների, որոնց հետևանքով տարրական դպրոցների վարչության ընդունած որոշումների և շրջաբերականների գերակշռող մասը չէր կատարվում⁹²: Այս ամենին եթե գումարենք և այն, որ Նոր Բայազետի գավառ դրսից եկող մտավորականները երկար չէին մնում, որովհետև կտրված էին կուլտուրական միջավայրից ու իրենց հոգեկան պահանջներին բավարարություն չէին կարողանում տալ⁹³, ապա պատկերը ամբողջական կդառնա:

Ահա այս վիճակը նկատի ուներ տեսուչ Գյուտը, երբ 1919թ. ապրիլի 12-ին նույն հասցեով ուղարկված մեկ այլ գրությամբ դժգոհում էր, որ մեր ներկա դպրոցները, հատկապես տարրականները, իրենց նպատակով, իրենց կազմով, դասագրքերով, վարչական եղանակով, մեր հանրային կրթության գործը իր ներկա վիճակով, ոչ միայն նպատակին չի ծառայում, ոչ միայն խոշոր գումարներ է կլանում մեր նորակազմ հանրապետության աղքատիկ բյուջեից, այլ նույնիսկ աղավաղում են երեխաների միտքն ու հոգին: «Եթե մնալու է նույնը և դպրոցական գործը աստիճանաբար հիմնական փոփոխությունների ուղիով չի գնալու, ապա ես եկող 1919-1920 ուս.տարում անկարող եմ պաշտոնավարել, որի մասին այժմվանից պարտք եմ համարում հայտնել Ձեզ ի գիտություն»⁹⁴, -դժգոհել է նամակի հեղինակը:

Պետական մարմիններին հասցեագրված վարդապետ Գյուտի բազմաթիվ գրություններից ու նամակներից պարզորոշ

ուս. տարվա երկրորդ կիսամյակում՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կոտայքի, Նոր Բայազետի և մի քանի այլ շրջանների ուսուցչությանը, մատչելի գներով տրվեց սննդամթերք և կտորեղեն: Տես *Գ. Վարդանյան*, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁹¹ ՀԱԱ ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, ք. 177:

⁹² *Գ. Վարդանյան*, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁹³ ՀԱԱ ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, ք. 1:

⁹⁴ Նույն տեղում ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, ք. 179:

երևում է, որ նա պաշտպանում էր միջնակարգ դպրոցներ⁹⁵ բացելու միջոցով կրթական համակարգի որակը բարձրացնելու ուղին: Նա 1919թ. մարտի 27-ին հանդես է գալիս մի ուշագրավ հայտարարությամբ, նշելով, որ Հայաստանի Հանրապետության մեջ միջնակարգ դպրոցների թիվը ավելի քան պակաս է համեմատած այն պահանջների հետ, որ այժմ իսկ նկատվում է. սովորել ցանկացողների թիվը հազարների է հասնում, իսկ միջնակարգ դպրոցների թիվը այժմ (1919թ. մարտի դրությամբ-Յ. Յ.) ընդամենը 7-ն է⁹⁶:

Հետաքրքիր և ուշագրավ են նրա հիմնավորումները այդ կապակցությամբ. ա) գավառի բնակիչը կսովորի և կմնա իր գավառում, բ) քիչ գումար կծախսի, գ) նրա դրամը շրջանառության մեջ կմտնի իր իսկ գավառում, դ) գավառի երեխան ֆիզիկապես չի քայքայվի օտար քաղաքում և բարոյապես չի փչանա, ե) գավառացին, որ միջոցներ չունենալով իր երեխային քաղաք ուղարկելու, գոնե կարող է իր երեխային միջնակարգ կրթության տալ⁹⁷:

Մասնավորեցնելով իր խոսքը Նոր Բայազետում միջնակարգ դպրոց բացելուն՝ նա նշում է դրա նպատակը և անհրաժեշտությունը: «Ավելի քան 3000 ուսման կարիք ունեցող երեխաներ կան քաղաքում: Իսկ գավառի գյուղերի թիվը, որոնք կապված են անմիջականորեն Նոր Բայազետի հետ 30-ի չափ է, որոնց երեխաները կգան քաղաք և կմնան հենց քաղաքում: Գավառին ծառայելու համար դպրոցը կունենա հանրակացարան, ուր գյուղացի երեխաները կապրեն իրենց իսկ հաշվով, տալով ցորեն, յուղ, պանիր, վառելիք, որպեսզի նյութերը գյուղացին

⁹⁵ Հայաստանի Հանրապետության միջնակարգ դպրոցների վարիչը Հայրապետ Հովհաննիսյանն էր: Ավարտել է Թիֆլիսի 11-րդ գիմնազիան և Մոսկվայի համալսարանի մաթեմատիկայի ֆակուլտետի բնագիտական բաժանմունքը: 1906թ. մինչև 1914թ. պաշտոնավարել է Թիֆլիսի 1-ին և 5-րդ իգական գիմնազիաներում: 1914-1917թթ. ուսուցիչ է աշխատել Բաքվի 1-ին արական գիմնազիայում: 1917թ. նշանակվել է Վանի շրջանային կոմիսար: Տե՛ս «Ժողովուրդ», 24 դեկտեմբերի 1918, թիվ 47:

⁹⁶ ՀԱԱ ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, թ. 1:

⁹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 202, ց. 1, գ. 183, թ. 1:

ավելի հեշտությամբ կարող է տալ, քան դրամ»⁹⁸, հավելելով, որ դպրոցը կունենա առնվազն 400-500 երեխա, երկու սեռից: Իհարկե աղջիկների համար էլ կլինի ձեռագործի, կարուծևի և տնարարության բաժանմունքներ⁹⁹:

Միջնակարգ դպրոցի բացման հետ առնչվում էին դպրոցական շենքի, մյուս հարմարությունների և ֆինանսավորման հարցերը: Ձեկուցագրի հեղինակը տալիս է սպառնիչ հիմնավորումներ, նշում է, որ Նոր Բայազետում կա բարձրագույն տարրական դպրոց, որն ունի այժմ 4 հիմնական դասարան. գրադարան, նստարաններ ու կահույք: Հիշյալ դպրոցը հեշտությամբ կարելի է վերածել ռեալական գիմնագիայի, այժմ եղած ծախսերին ավելացնելով մի գումար, թոշակադրամը բարձրացնելով տարեկան 200 ռուբլու և ընդունելով ծրիավարձ 30% աշակերտության¹⁰⁰:

Բարձրագույն տարրական դպրոցը միջնակարգի վերածելու կողմնակից էր նաև դպրոցի մանակավարժական կոլեկտիվը: Տարրական դպրոցների 2-րդ շրջանի տեսուչի ժամանակավոր պաշտոնակատար Բ. Կարապետյանը 1919թ. ապրիլի 24-ին մանկավարժական կոլեկտիվի անունից, միջնակարգ դպրոց բացելու հարցի կապակցությամբ, դիմել է հանրային կրթության նախարարին¹⁰¹՝ առաջարկելով իր խնամքին հանձնված դպրոցը վերածել ռեալական գիմնագիայի¹⁰²:

Ուշագրավ է, որ վարդապետ Գյուլտը 1919թ. մայիսի 10-ին հանրային կրթության նախարարին ուղարկում է Նոր Բայազետում բացվելիք միջնակարգ դպրոցում դասավանդվող առարկաների ծրագրի ուրվագիծը.

Ա. I Լեզուներ – պարտադիր՝ հայ, օտար՝ ռ. լեզու, անգլերեն, ֆրանսերեն, ոչ պարտադիր՝ գերմաներեն, լատիներեն:

⁹⁸ Նույն տեղում, թթ. 1-2:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁰¹ 1919թ. ընդունվեց օրենք՝ հունիսի 10-ից հանրային կրթության մինիստրությունը անվանել հանրային կրթության և արվեստի մինիստրություն: Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թ. 137:

¹⁰² ՀԱԱ ֆ. 307, ց. 1, գ. 183, թ. 4:

II Պատմություն – հայ և ընդհանուր, աշխարհագրություն– հայ և ընդհանուր (վերջինս տնտեսական և առևտրական տեսակետից):

III Քաղաքականություն – ստատիստիկա (վիճակագրություն):

IV Մանկավարժություն - փիլիսոփայություն (տարրական ընթացք) սրանք ոչ պարտադիր. բոլոր առարկաները պիտի լինեն սեմինարներ:

Բ. I Մաթեմատիկա (թվաբանություն, երկրաչափություն, հանրահաշիվ) ոչ պարտադիր՝ հաշվապահություն:

II Բնագիտություն (կենսաբանություն, ֆիզիկա, քիմիա, բուսաբանություն, կենդանաբանություն, առողջապահություն) լաբորատոր աշխատանք բոլորից էլ:

III Ձեռագործներ և գործնական զբաղմունքներ (հյուսնություն, կոշակարություն, մեղվաբուծություն, բանջարաբուծություն, ձկնաբուծություն, կաթնամշակում, շինարարական-ինժեներական և այլն), սրանք ըստ ընտրության, բայց պարտադիր:

IV Մարմնամարզային – սպորտ և երաժշտություն:

Ուսման տարին բաժանվում է երեք մասի.

I սեպտեմբեր - դեկտեմբեր, II փետրվար – մայիս, III հունիս – հուլիս¹⁰³:

Նոր Բայազետում միջնակարգ դպրոց հիմնելու մասին որոշման ընդունումը ձգձգվում էր: Սակայն, տվյալ ձգձգումը չէր նշանակում, թե ոչինչ չէր արվում այդ խնդիրը լուծելու ուղությամբ: Այսպես, 1919թ. ապրիլի 15-ին 2-րդ շրջանի տեսուչի անունով ստացվում է հետևյալ գրությունը. «Հանրային կրթության պ. մինիստրի կարգադրության համաձայն դիվանս խնդրում է շուտափույթ ուղարկել մարտի 24-ի ձեր համար 624 հայտարարության մեջ հիշված Նոր Բայազետում բացվելիք ռեալ. գիմնագիտի մախահաշիվը և պարզել, թե հասարակությունը ինչով կարող է օժանդակել այդ տեսակ գիմնագիտի բացման դեպքում»¹⁰⁴:

1919թ. օգոստոսի 8-ին Գյուտը կրկին մամակ է հղում

¹⁰³ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, թթ. 7-8:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 183, թ. 5:

հանրային կրթության նախարարին՝ վերստին հավաստելով, որ այդ հնարավոր է, որովհետև շենքը քաղաքն է տալիս, գրադարանը կա, նստարաններ և այլ կարասիներ կան¹⁰⁵:

Վերջապես Նոր Բայազետում միջնակարգ դպրոց բացելու որոշումն ընդունվեց՝ 1919թ. օգոստոսի 28-ին, հետևյալ ձևակերպմամբ. «Նոր Բայազետի դպրոցը պետք է ունենա I – IV դասարաններ, իսկ եթե բավարար թվով աշակերտություն լինի և V դասարան»¹⁰⁶: Երկու օր անց՝ օգոստոսի 30-ին հանրային կրթության և արվեստի նախարարությունը 2-րդ շրջանի տարրական դպրոցների տեսուչին ուղղված գրությամբ իրազեկում է, որ Նոր Բայազետի բարձրագույն տարրական դպրոցը այս տարի (խոսքը՝ 1919-1920 ուս. տարվա մասին է-Յ. Յ) վերածվում է երկսեռ միջնակարգ դպրոցի և եթե բավարար թվով աշակերտություն լինի (15 հոգի) պետք է բանալ հինգերորդ դասարան¹⁰⁷:

Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը նույն օրը նամակ է ուղղել հանրային կրթության նախարար Ն. Աղբալյանին և բնակչության ու իր անունից երախտագիտություն հայտնել միջնակարգ դպրոց բացելու կապակցությամբ և հույս հայտնել, որ նախարարությունը կանի ամեն հնարավորը նորաբաց դպրոցը որակյալ ուսուցիչներով համալրելու համար¹⁰⁸:

Տեսուչ Բ. Կարապետյանը 1919թ. սեպտեմբերի 16-ին, շրջաբերական գրությամբ նախարարության միջնակարգ դպրոցների վարիչին տեղեկացնում է , որ դպրոցը վերափոխված է միջնակարգի, բայց 5-րդ դասարան այսպիսի աննպաստ պայմաններում դժվար թե բացվի, բոլոր այս տարի ավարտած աշակերտները գործի են մտել, կամ ուրիշ քաղաք գնացել: «Ինչևիցե 4 դասարան և 1 նախապատրաստական եղել է անցյալ ուս. տարում, կմնա և այժմ»¹⁰⁹:

Տեղին է նշել, որ դպրոցի աշակերտությունը ևս խանդա-

¹⁰⁵ Նույն տեղում, թ. 12:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, 307, ց. 1, գ. 181, թ. 16:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, թ. 4:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 7:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 183, թ. 34:

վառ մասնակցություն է ունենում դպրոցի կայացման գործին: Ահա թե ինչ է գրում «Ժողովուրդ» թերթը մարտի 25-ի «Նոր Բայազետի աշակերտության գործունեությունը» խորագրով հոդվածում. «Հինգ ամիս է ինչ գիմնազիայի աշակերտ - աշակերտուհիները կազմել են «Աշակերտական միություն»: Միության նախագահն է Ստեփան Մուսոյանը: Պատանիների եռամսհուն գործունեության շնորհիվ հիմնվել է միության գրադարան: Միության անդամները հայթայթում են միջոցներ կարիքավոր ընկերներին օգնելու համար: Հաճախ ներկայացումներ են տալիս: Նոր Բայազետի հասարակությունը շատ սիրով է հաճախում»¹¹⁰: Հաճախակի կազմակերպում էին և սեփական աշխատանքների ցուցահանդեսներ և զոյացած հասույթը հատկացնում էին դպրոցի կարիքների համար: Ցուցահանդեսներ բացելու սովորույթը ուժեղ էր նաև մյուս տիպի դպրոցներում: Օրինակ, 1919 թ. ապրիլի 16-ին Նոր Բայազետի ծխական դպրոցի դահլիճում բացվեց շրջանի պետական և ծխական տարրական դպրոցների աշակերտների ձեռագործների ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 20 դպրոց, որից 5-ը՝ ծխական և 15-ը՝ պետական: Պետական էին 1) Նոր Բայազետի I, 2) Նոր Բայազետի 2, 3) Բասարգեչարի, 4) Ղարանլուղի, 5) Գյուլի, 6) Ելենովկայի, 7) Սենյոնովկայի, 8) Զիբուխլուի, 9) Գոմաձորի, 10) Շահրիզի, 11) Ծաղկունքի, 12) Կոնստանտինովկայի, 13) Բջնիի, 14) Ներքին Ախտայի, 15) Սուխոյ Ֆոնտանի: Ծխականներն էին. 1) Նոր Բայազետի ծխական երկդասյա, 2) Ղշլաղի, 3) Ղուլալիի, 4) Փաշաքենդի, 5) Զյուլաղրանի:

Ցուցահանդեսին ներկայացվել էր 450 իր՝ որից փայտից շինված 162-ը, կավից՝ 24-ը, ձեռագործ՝ 131, նկար՝ 133-ը¹¹¹:

¹¹⁰ «Ժողովուրդ», 25 մարտի 1920, թիվ 46:

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 78, թթ. 185-186:

Ցուցակ
Նոր Բայազետի գիմնազիայի (միջնակարգ դպրոցի)
ուսուցիչների 1919-1920 ուս. տարվա¹¹²

Աղյուսակ 43

	Ուսուցիչների անուն, ազգանունը ¹¹³	Որտեղ է ավարտվել	Քանի տարի է աշխատում	Քանի դաս ունի	Ինչ առարկաներ է դասավանդում	Ծանոթություն
1.	Բեիրուտ Կարապետյան (դպրոցի տեսուչ)	Խարկովի համալսարանը	20	18	Ընդ. աշխարհագրություն, ընդ. պատմություն, Հայաստանի պատմություն	
2.	Կատարին Կարապետյան	Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը	13	23	Թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն	
3.	Մագթաղ Աֆրիկյան	Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցը	10	23	Հայոց լեզու	Հրավիրված է դեկտեմբերի 1-ից
4.	Մաքրուհի Բոշնադյան	Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցը	4	10	Բնագիտական բոլոր առարկաները	Հրավիրված է դեկտեմբերի 1-ից
5.	Հովհաննես Սարուխանյան	Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը	19	18	Ռուսաց լեզու	Հրավիրված է դեկտեմբերի 1-ից
6.	Արշավիր Ղարազյոզյան	Պետրոգրադի կոնսերվատորիան	Նշված չէ	5	Երգեցողություն	Հրավիրված է դեկտեմբերի 1-ից

Պետության ուշադրության կենտրոնում էր մաս աշակերտներին պրոֆեսիոնալ կրթություն տալու հարցը: Այս առնչությամբ կրթության նախարարը դիմում է գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչությանը իմանալու համար, թե ինչ վայրերում, ինչ տիպի և ինչ ծրագրով է մտադիր վար-

¹¹² Նույն տեղում, գ. 181, թթ. 84-85:

¹¹³ Դպրոցում մարմնակրթություն դասավանդել է Ամիրջանյանը: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 132:

չությունը բացել գյուղատնտեսական և պրոֆեսիոնալ դպրոցներ¹¹⁴։

Նոր Բայազետի շրջանի տարրական դպրոցների տեսուչը կրթության և արվեստի նախարարությունից միջնակարգ գյուղատնտեսական դպրոց բացելու թույլտվություն ստանալու հարց բարձրացրեց։ Այդ մասին իմանում ենք հիշյալ նախարարությունից՝ տեսուչին ուղղված հուլիսի 2-ի գրությունից։ Նախարարությունը պատասխան գրությամբ խնդրել է տեսուչին իրազեկել, թե գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչությունը ինչ տեսակի գյուղատնտեսական դպրոց է մտադիր ունենալ Նոր Բայազետում և ինչ շենքում է նախատեսել տեղավորել այդ դպրոցը¹¹⁵։

Տեսուչը 1919թ. հուլիսի 7-ի թիվ 1206 գրությամբ նախարարությանը հետևյալ տեղեկությունն է հայտնում՝ Նոր Բայազետում երկրագործական և պետական գույքերի գլխավոր վարչության միջոցով բացվելու է գյուղատնտեսական 6-ամյա միջնակարգ դպրոց¹¹⁶ ։

Այնուհանդերձ, գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոց հիմնելու մասին որոշման ընդունումը ձգձգվում էր։

1919թ. հուլիսի 19-ին վերոգրյալ վարչությունը կրթության նախարարության ուշադրությունը կրկին հրավիրում է այդ հարցի վրա։ Վարչությունը իր թիվ 1486 գրությամբ նախարարությանը հայտնում է ի գիտություն, որ արդեն որոշված է Նոր Բայազետում 6-ամյա միջնակարգ գյուղատնտեսական դպրոց բացել առաջիկա սեպտեմբերին 1904 և 1912թ. Ռուսաստանում հաստատված ծրագրերով, միայն հարմարեցված և փոփոխված ըստ տեղական բնակլիմայական պայմանների և ազգագրական պահանջների։ Այնուհետև նշվում է, որ դպրոցական շենքի համար Նոր Բայազետի քաղաքային դուռնան 1919թ. ապրիլի 26-ի իր թիվ 232 գրությամբ հայտնել է, որ այդ նպատակի համար հատկացրել է ծխական դպրոցի երկհարկանի բնակարանը և դպրոցի հոգաբարձությունն էլ իր թիվ 85 գրությամբ տվել է իր համաձայնությունը։ Մնում է դպրոցի շենքի նորոգման խնդիրը,

¹¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 179, թ. 31։

¹¹⁵ Նույն տեղում, թ. 32։

¹¹⁶ Նույն տեղում։

որը խոստացել է լուծել Նոր Բայազետի քաղաքագլուխը 10 հազ. ռուբլի փոխանցելով, այդ մասին էլ վարչությունը հարկավոր կարգադրություն կանի¹¹⁷:

1919թ. օգոստոսի կեսերին կրթության և արվեստի նախարարությունից Նոր Բայազետի տարրական դպրոցների տեսուչին հայտնում են, որ գյուղատնտեսական և պետական գույքերի գլխավոր վարչությունը նախարարության հարցմանը պատասխանել է, որ առաջիկա սեպտեմբերից Նոր Բայազետում բացելու է 6-ամյա գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոց¹¹⁸:

1919թ. դեկտեմբերի 1-ին Նոր Բայազետում տեղի ունեցավ գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոցի հանդիսավոր բացումը:¹¹⁹ Դպրոցի տեսուչ է նշանակվում Սմբատ Մեհրաբյանը (մինչ այդ Նոր Բայազետի գավառի գյուղատնտեսն էր)¹²⁰, իսկ ուսուցիչներ՝ Վաղարշակ Բուդումյանը (դասավանդում էր թվաբանություն, հանրահաշիվ, ֆիզիկա, քիմիա, հանքաբանություն) և Արմենակ Մերթարջյանը (դասավանդում էր երկրաչափություն և գծագրություն)¹²¹:

Այսպիսով, փաստենք, որ 1919-1920 ուս. տարում Հայաստանում ի շարս նոր հիմնված մի շարք միջնակարգ դպրոցների, աշակերտների առաջ իր դռները բացեց նաև Նոր Բայազետի գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոցը:

Արդեն նշվել է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում հիշյալ ուս. տարում գործում էր 20 միջնակարգ դպրոց՝ 5063 աշակերտով, 286 ուսուցիչով¹²²:

Առանձին քայլեր ձեռնարկվեցին միջնակարգ դպրոցները կայունացնելու ուղղությամբ: Դեռ 1918թ. հոկտեմբերի 26-ին խորհրդարանը օրենք էր ընդունել միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին (մինչև 25 տարին չլրացած) զինվորական պարտադիր ծառայությունը հետաձգելու վերաբերյալ¹²³: 1919թ.

¹¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 179, ք. 33:

¹¹⁸ Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 121, ք. 43:

¹¹⁹ «Աշխատավոր», 6 դեկտեմբերի 1919, թիվ 259:

¹²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 195, ք. 2, գ. 179, ք. 144:

¹²¹ Նույն տեղում, գ. 414, ք. 28:

¹²² Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 374, ք. 3:

¹²³ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, քք. 10-11:

հոկտեմբերի 2-ին խորհրդարանը օրենք հաստատեց գինվորական տարիքի հաստիքավոր ուսուցիչներին և վերատեսուչներին զորակոչից (զինծառայությունից) ազատելու վերաբերյալ¹²⁴։

Հանրապետությունում լայնածավալ աշխատանքներ տարվեցին նաև բնակչության շրջանում անգրագիտությունը և կիսագրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ։ Այդ նպատակով հանրային կրթության նախարարությունը 1919թ. հոկտեմբերին մի օրինագիծ մտցրեց նախարարների խորհուրդ Հայաստանի 10 բնակավայրերում՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Վաղարշապատ, Ղարաքիլիսա, Դիլիջան, Իջևան, Աշտարակ, Իգդիր անգրագետների համար գրագիտական դասընթացներ, գրավարժների համար՝ գրավարժական դասընթացներ և թերուսների համար՝ հանրային համալսարաններ բացելու։

ա) Գրավարժական և գրագիտական դասընթացներում դասավանդելու էին հայոց լեզու, գրականություն և թվաբանություն։

բ) Հանրային համալսարաններում՝ շաբաթական երկու ժամով՝ հայ գրականություն, հայոց պատմություն, աշխարհագրություն, ընկերաբանություն, իրավագիտություն, բնագիտություն և առողջապահություն։ Պարապմունքները այդ դասընթացներում սկսվում էին հոկտեմբերին և վերջանում ապրիլին։ Դասընթացները անվճար էին¹²⁵։

Կրթական համակարգում շարունակվում էին վերափոխումները։ 1920թ. հունվարի 3-ին ընդունվեց օրենք՝ եկեղեցին պետությունից անջատելու մասին։ Նույն թվականի ապրիլի 3-ին հաստատվեց մեկ այլ օրինագիծ՝ հայոց հոգևոր ուսումնարանների և եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշխարհականացման և պետականացման մասին¹²⁶։

Հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների պետականացումով թե՛ տարրական, և թե՛ միջնակարգ դպրոցներից վերացվեց կրոնի դասավանդումը, որպես պարտադիր առարկա,

¹²⁴ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 49, մաս 2, ք. 56։

¹²⁵ «Աշխատավոր», 7 նոյեմբերի 1919, թիվ 236։

¹²⁶ Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, էջ 254։

թեև թույլատրվեց կրոն ուսուցանել այն դեպքում միայն, երբ ծնողները կցանկանային և հանձն կառնեին վճարել կրոնի ուսուցման ամսավճարը¹²⁷:

Նոր Բայազետի եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգաբարձուների խորհուրդը 1920թ. օգոստոսի 3-ի նիստում այս հարցը հատուկ քննության առարկա դարձրեց և գտավ, որ թե՛ մանկավարժական, և թե՛ կրոնաբարոյական տեսակետից չափազանց կարևոր ու անհրաժեշտ է կրոնի դասավանդումը, թերևս շաբաթը մի ժամ, ամեն մի բաժանմունքում և դասարանում¹²⁸:

Որ այս ամենը մնացին որպես բարի ցանկություններ միայն, երևում է նրանից, որ իրապես կրոնի դասավանդումը դպրոցներից իսպառ վերացավ:

Կառավարությունը կրթության գործի կազմակերպման հարցերի թվում օրակարգային է դարձնում նաև դպրոցների ազգայնացման խնդիրը, «որպեսզի դպրոցները ծառայեն իբրև ազգային մշակույթի և ազգային հոգեբանության հիմունքներ պատրաստողներ և հաղորդիչներ»¹²⁹:

Կրթական հաստատությունների ազգայնացման գործընթացը, ինչպես արդեն նշել ենք, սկսվել էր դեռ 1917թ վերջերին, սակայն մի շարք օբյեկտիվ պատճառների հետևանքով մտել էր փակուղի:

Առաջին Հանրապետության տարիներին այն վերստին բարձրացավ օրակարգ: Դպրոցների ազգայնացման քաղաքականությունը միտված էր հատկապես նախկին պետական այն դպրոցներին, որտեղ դասավանդումը դեռևս ռուսերեն էր: 1919թ. ամբողջ հանրապետությունում ռուսական դպրոցների թիվը կազմում էր 16՝ 659 աշակերտով և 26 ուսուցիչով¹³⁰: Երկրորդ շրջանի տեսչության ենթակայության ազգային փոքրամասնությունների դպրոցները գտնվում էին Սենյոնովկայում, Կոստանտինովկայում, Նոր Միխայլովկայում, Սուխոյ Ֆոնտանում, Ներքին Ախտայում և Ելենովկայում, ընդհանուր թվով 6

¹²⁷ ՏԵՆ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 185, թ. 267:

¹²⁸ ՏԵՆ նույն տեղում:

¹²⁹ «Ժողովուրդ», 28 մարտի 1919, թիվ 34:

¹³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 91, թ. 18:

դպրոց, որից 3-ը՝ զուտ ռուսական, 2-ը՝ խառը, 1-ը՝ հունական, 221 աշակերտով և 8 ուսուցիչով, յուրաքանչյուրը տարեկան 620 ռ. աշխատավարձով¹³¹:

Դպրոցների ազգայնացման հարցը քննարկվում է 1919թ. օգոստոսի 28-ին հանրային կրթության նախարարությունում հրավիրված խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին շրջանային տեսուչները¹³² և մի շարք դպրոցների տնօրեններ:

Նկատի ունենալով, որ անցյալ 1918-1919 ուս. տարում ազգայնացվել էին տարրական դպրոցների I և II դասարանները՝ խորհրդակցությունը ընդունում է որոշում 1919-1920 ուս. տարում ազգայնացնել այդ դպրոցների III և IV դասարանները (Նոր Բայազետի և Դարաչիչազի շրջանների դպրոցների ուսուցիչների կազմը տե՛ս հավելված 4 և 5) նույնպես, բացի մաթեմատիկական առարկաներից: Վերջիններիս վերաբերյալ դասավանդման լեզվի հարցը թողնվում էր որոշելու մանկավարժական խորհուրդներին, միաժամանակ ցանկություն է հայտնվում, որ այդ առարկաները ևս դասավանդվեն հայերեն լեզվով¹³³:

Միջնակարգ դպրոցների հետ կապված որոշվում է նշված ուս. տարում ազգայնացնել այդ դպրոցների Բ և Գ դասարանները¹³⁴: Որոշումը քննարկվում է միջնակարգ դպրոցների մանկավարժական խորհուրդներում և արժանանում ուսուցիչների հավանությանը¹³⁵: Այլ խոսքով՝ առարկաների դասավանդումը բոլոր տիպի դպրոցներում պետք է տարվեր մայրենի լեզվով:

Այսպիսով՝ ամբողջ շարադրանքից հետևում է, որ Հայաստանի Հանրապետության տարիներին հանրակրթության բնագավառում կատարվեցին նշանակալից տեղաշարժեր, որոնք հետագա զարգացում ստացան Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո:

¹³¹ Նույն տեղում, թթ. 11-12:

¹³² 1919թ. Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանված էր 5 դպրոցական շրջանների, յուրաքանչյուրն առանձին դպրոցական շրջանային տեսուչով. 1) Երևանի իր գավառով, 2) Նոր Բայազետի գավառ, 3) Իջևան-Դիլիջան-Ղարաքիլիսա վիճակ., 4) Կարսի շրջան, 5) Շարուրի շրջան: Տե՛ս «Աշխատավոր», 7 նոյեմբերի 1919, թիվ 236:

¹³³ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 181, թ. 16:

¹³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 18, թ. 88, Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ, էջ 31:

¹³⁵ Տե՛ս մանրամասն Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ, էջ 31:

ՎԵՐՋԱՔԱՆ

1914-1920 թվականները հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության չափազանց քաղաքականացված ժամանակահատվածն է՝ լի հարափոփոխ ելևեջներով, հախուռն իրադարձություններով, անդառնալի կորուստներով և ազգաշահ ձեռքբերումներով: Հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ճակատագրական փորձությունների: Նրա երկու հատվածներն իրենց կամքից ու ցանկությունից անկախ ներքաշվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, ցեղասպանության ենթարկվեց 1,5 մլն. արևմտահայ, մոտ 800 հազարը դարձավ գաղթական, որից ավելի քան 300 հազարը ապաստան գտավ Անդրկովկասում՝ գերազանցապես Արևելյան Հայաստանում: Պատերազմը կուլ տվեց և խեղեց տասնյակ հազարավոր արևելահայերի կյանքը:

1917 թ. ռուսական երկու հեղափոխությունները Անդրկովկասի երկրամասում առաջ բերեցին քաղաքական բոլորովին նոր իրադրություն, հանդես եկան նոր ուժեր, և ստեղծվեցին նոր իշխանության մարմիններ:

Ծնվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, ծրագրվեց և իրագործվեց քննալականների արշավանքը, Ռուսաստանը էլ ավելի ակտիվացրեց միջամտությունը Հայաստանի ներքին գործերին: Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցան հակապետական խռովություններ ու զինված ելույթներ:

Ուսումնասիրության առարկա Նոր Բայազետի գավառը ու նրա հայ բնակչությունը Անդրկովկասի երկրամասում և Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած վերոնշյալ իրադարձությունների կրողն ու մասնակիցն էր:

Գավառը Հայաստանի ամենահետամնաց ծայրամասն էր: Նրա տնտեսության հիմնական ճյուղը՝ գյուղատնտեսությունը, գտնվում էր խղճուկ վիճակում: Այս դրությունը պայմանավորված էր գլխավորապես երկու գործոններով, առաջինը՝ անպաստ բնակլիմայական պայմաններ ու սակավահողություն ,

երկրորդը՝ գյուղագործիքների պակասը և հողերի մշակման արդյունավետության ցածր մակարդակը: Այլ խոսքով ասած՝ գյուղատնտեսությունը՝ որպես տնտեսության ճյուղ, ըստ էության գյուղացու համար ընտանիքի գոյությունը մի կերպ պահելու գործառույթ ուներ: Իսկ եթե տարին շատ անմապստ էր, գյուղացին նոր պարտք էր վերցնում: Շատ հաճախ նա չէր կարողանում մարել պարտքերն ու վճարել հարկերը, ուստի և հեռանում էր Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոններ կամ Ռուսաստան:

Անասնապահությունն էլ բարվոք վիճակում չէր: Հաճախակի կրկնվող սովը հարկադրում էր գյուղացուն վաճառել կամ մորթել ոչ միայն կաթնատու անասունները, այլև լծկանները:

Եթե այս ամենին ավելացնենք և այն, որ 1920թ. սկզբին փախստականները կազմում էին գավառի բնակչության 5,3%-ը, այսինքն՝ ամեն 1000 բնակչին ընկնում էր մոտ 50 փախստական, որոնց նրանք պիտի կերակրեին, ապա պարզ կդառնա, թե որքան ծանր էր գյուղացիների վիճակը: Ինչպես Հովի. Քաջազունին կասեր. «Այս սովահար զանգվածները եկել էին մի երկիր, որ ինքն էլ քայքայված էր արդեն ու հացազուրկ»¹:

Արդյունաբերություն գոյություն չուներ: Արդյունաբերական կենտրոնը, եթե այդպես կարելի է ասել, Նոր Բայազետ քաղաքն էր, որտեղ կային մի քանի մանր-մունր կաշի և մորթի վերամշակող ձեռնարկություններ և մեկ ջուլհակաճոց, որն ուներ 36 աշխատող և պատրաստում էր ամսական 3000-3500 արշին բրդյա կտոր²:

Բնակչության մեջ ամենաբազմամարդը գյուղացիությունն էր, իսկ վերջինիս կազմում՝ չքավոր խավը, կավվածատների տոկոսը շատ աննշան էր:

Գավառի բնակչության թվաքանակը նշված տարիներին³

¹ *Հովհաննես Քաջազունի*, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994, էջ 8:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թթ. 25-28:

³ Այս թվի մեջ ընդգրկված է նաև Դարաչիչագի շրջանը, որը միացվել էր Երևանի գավառին:

կրճատվել է 2 անգամ: Բնակչության թվաքանակի կրճատումը տեղի էր ունեցել բնական աճի նվազման, մահացության բարձր տեմպերի (սովը, համաճարակային հիվանդությունները տարածված էին լայնորեն), մասամբ նաև արտագաղթի հետևանքով:

Գավառը Հայաստանի տարածքում ամենահայաշատ բնակչությունն ունեցողն էր: Ազգային փոքրամասնությունների մեջ մեծ թիվ էին կազմում թուրքալեզու ժողովուրդները:

Նկատելի աշխուժացում ապրեց ներքին և արտաքին առևտուրը, որը բնակչության կենսապայմանների բարելավման համար կարևոր պայման էր: Գավառի վարչական կենտրոնում և գյուղական բնակավայրերում ստեղծվել էր պետական ու կոոպերատիվ առևտրական կազմակերպությունների լայն ցանց: Առևտրի ընդհանուր հաշվեկշռի մեջ ներկրումը գերազանցում էր արտահանման ծավալներին: Գավառը ներմուծում էր հիմնականում արդյունաբերական ապրանքներ, իսկ անբերրի տարիներին՝ նաև հացահատիկ և ալյուր:

Ուսումնասիրվող տարիները աչքի ընկան կրթության բնագավառում շոշափելի ձեռքբերումներով: Այս բնագավառում վարվող քաղաքանության հիմքում դրված էր բնակչության մեջ համատարած անգրագիտության վերացումը: Ստեղծվեց պետական և եկեղեցական-ծխական դպրոցների լայն ցանց:

Հայաստանում պետականության վերականգնումը նոր փուլի սկիզբ ազդարարեց ժողովրդի կրթամշակութային կյանքում: Չնայած հանրապետության ներքին և արտաքին դժվարին կացությանը, Հայաստանի իշխանությունները եռանդուն ջանքեր թափեցին կրթական գործի կազմակերպման և բարելավման ուղղությամբ՝ այն դիտելով որպես պետականաշինարարության կարևոր բաղադրիչ: Ստեղծվեց հանրային կրթության մախարարությունը, որը ստանձնեց կրթական գործի կազմակերպումն ու կառավարումը: Պետական միջոցներով ու լայն հանրության գործուն մասնակցությամբ, հանրապետությունում արագորեն ընդլայնվեց դպրոցական ցանցը՝ ավելացան դպրոցների թիվը և սովորողների թվաքանակը: Եկեղեցական-ծխական դպրոցները պետականացվեցին: Արդեն 1919-1920 ուս.տարում

Նոր Բայազետի գավառի բոլոր տիպի դպրոցներում (80 դպրոց) սովորում էին 5800 աշակերտ, այդ թվում և որբ երեխաներ: Դպրոցները համալրվեցին որակյալ ուսուցիչներով: Քայլեր արվեցին ուսումնամեթոդական ծրագրերը բարելավելու և նոր դասագրքեր հրատարակելու ուղղությամբ: Այլալեզու կամ օտարալեզու դպրոցները որպես դանդաղ զործողության ականներ, սկսեցին աստիճանաբար մարել: Դեռ փետրվարից սկիզբ առած դպրոցների ազգայնացման գործընթացը Հայաստանում նոր թափ ստացավ անկախության հռչակումից հետո: Թող չափազանցություն չթվա, եթե ասենք, որ հայերենի կարգավիճակը Հայաստանում, ըստ էության, հավասարեցվել էր էթնիկ փոքրամասնության լեզվի կարգավիճակին:

1919թ. դեկտեմբերի 26-ին խորհրդարանը հաստատեց օրենք «Պետական լեզվի մասին», որով հայերենը ճանաչվում էր որպես պետական լեզու: Այն, որ հայոց լեզուն հռչակվեց պետական, ինքնըստինքյան ընդունվում էր, որ այսուհետ հանրակրթական դպրոցներում տարվելու էր հայացման քաղաքականություն:

Ցարիզմի տապալումից հետո իշխանության մարմինների հարափոփոխությունը, քաղաքական կուսակցությունների ակտիվացումը, ազգային-սահմանային խնդիրների մերթնդմերթ սրացումը ու նոր երևույթները նոր խնդիրներ էին դնում արևելահայության և նրա հասարակական-քաղաքական ուժերի առջև:

Ազգային տեսանկյունից Անդրկովկասի սահմանային-տարածքային տարանջատման հիմնահարցը, որը բարձրացվել էր դեռ մինչև հեղափոխությունը, մտնում է որակապես նոր փուլ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը օրակարգում ունենալով երկրամասում հիշյալ հիմնահարցի հետ կապված ներքաղաքական ճգնաժամը հաղթահարելու խնդիրը՝ որպես դրան հասնելու ճանապարհ, առաջարկում էր զեմստվոներ հիմնելու միջոցով խաղաղ տարբերակը: Սա եղել է ՀԶԴ-ի մշտական քաղաքական գիծը: Քաղաքական այդ գիծն ունեցել է նաև քննադատներ, թերհավատության հիմքի վրա եղել են և բազմաթիվ վերլուծություններ: Իսկ թե ինչու՞ էին վրացական և թաթարական կողմերը հետևողականորեն խուսափում այդ ճանապար-

հով հիմնախնդրի լուծումից և ապավինում ստատուս քվոյին, պատասխանը պարզ է. գոյություն ունեցող իրավիճակը, որտեղ վերոնշյալ ժողովուրդները գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը: Ահա թե ինչու վրաց մենշևիկները պնդում էին, որ տարածքային ինքնավարության սահմանները հաստատվում են յուրաքանչյուր ժողովրդի ռեալ տեղաբաշխմամբ:

Հետփետրվարյան Երևանի նահանգում և նրա գավառներում Անդրկովկասի օրինակով Արևելյան Հայաստանում ստեղծվեցին իշխանության ընտրովի տեղական մարմիններ, որոնց կազմը, աննշան բացառությամբ, դաշնակցական էր:

Անկախության հռչակումից հետո հայ քաղաքական կուսակցությունների միջև առաջին սուր պայքարը ծավալվեց կենտրոնական և տեղական իշխանության մարմիններում առանցքային պաշտոններ զբաղեցնելու և մեծ թվաքանակով ներկայանալու համար: Դաշնակցությունը Հայաստանի Հանրապետության գոյության երկուս ու կես տարիների ընթացքում մնաց որպես կառավարող կուսակցություն, շատ հաճախ պետական շահը ստորադասում էր կուսակցականին և գիտակցորեն, թե անգիտակցորեն իր մեծ ներկայություն էր ապահովում իշխանության ընտրովի և նշանակովի մարմիններում:

Տարիներ անց, ինչն անչափ ուշացած էր, Հովհ. Քաջագունին համձն է առել ասելու. «Զէինք հասկանում, որ վերցնելով մեր ծեռը անբաժանելիօրեն ամբողջ իշխանութիւնը, մեզ վրայ էինք վերցնում նաեւ ամբողջ պատասխանատւութիւնը եւ որ այդ բեռի տակից պատուով դուրս գալու համար՝ չունէինք հարկաւոր ոյժն ու պատրաստութիւնը:... Զէինք հասկանում, վերջապէս, որ փոխադրելով մեր կուսակցական նիստերը պարլամենտակլան սրահին ու կառավարութեան շէնքը՝ մեռնում էինք կուսակցականօրէն»:⁴

Հայաստանի Հանրապետության միասնությանը ներսից կրծոտում էին հայաստանաբնակ թուրք-թաթարները: Նրանք հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում ստանալով Ադրբեջանի և Թուրքիայի օգնությունը կազմակերպում էին հակա-

⁴ Հովհ. Քաջագունին, նշվ. աշխ, էջ 30:

պետական խռովություններ և զինված ապստամբություններ: Հայաստանի մուսուլման բնակչության անջատողական գործողությունները ուժեղ և կազմակերպված բնույթ էին կրում նաև քննության առարկա գավառի Բասարգեչարի և Նոր Բայազետի շրջաններում, որտեղ համեմատաբար մեծ թիվ էին կազմում թուրք-թաթարները: Նրանց կապը ամուր էր Ադրբեջանի հետ:

Հայաստանի կառավարությունը իրենից կախված ամեն ինչ արեց խաղաղ միջոցներով վերջ տալու մուսուլմանների անջատողականությանը: Սակայն նրանց կողմից անարձագանք մնալով, ստիպված էր ուժ կիրառել:

Հայոց պետականությունը ներսից տապալելու այդպիսի մի փորձ արեցին նաև հայ բոլշևիկները, 1920թ. մայիսյան ապստամբության ժամանակ: Հանրապետության ապստամբական շրջաններից էր նաև Նոր Բայազետի գավառը: Նախ՝ այստեղ հողային հարցի լուծումն ավելի սուր էր դրված, մյուս կողմից էլ բոլշևիկների ազդեցությունը համեմատաբար ավելի ուժեղ էր:

Ապստամբությունը ճնշվեց առանց մեծ դժվարությունների, որովհետև հենարան չունեի, իսկ Ռուսաստանն էլ զբաղված լինելով իր արտաքին քաղաքական խնդիրներով, չմիջամտեց:

Ապստամբությունը խարխւլեց պետության ուժն ու հզորությունը և հեռանկարի իմաստով հող նախապատրաստեց Հայաստանի խորհրդայնացման համար:

являются случаи ущемления гарантированного от-
дыха, или потерь времени для него вследствие
отсутствия; в этих случаях и понуждают при-
нудительное или материальное возмещение по дей-
ствующим законам и постановлениям.

Во все продолжение контрактного срока како-
му-либо в доме починки и исправления, а
также чистку труб и откосов и т.п. и
владельцы, производя на свой счет;
также обязаны предоставлять услуги по
услугам. В случае если в силу откосов и
исправлений, необходимых в доме, ремонт
производится на счет принимающей или по
той же цене.

Минимум в доме починки, как-то: замена
отвертки, починки замков и т.п. полный ре-
монт производится на счет. Дампирован-
ного уценки.

Контрактный сей должен быть выполнен в
и членами; поданный контракт в дом
уценки, а если выдает копию, заведующий
владельцу и. собственнику уценки.

7. Во всяком случае, сей контракт не пре-
дусматривает, соблюдаемая правила, об-
щими законами установленными.

Республика Армения
Государственный контрактный орган
Собственник уценки: *А. А. А. А.*
ՀԱՄ, Բ. 19.9.1, Գ. 831, Բ. 2-22րդ. :

Ծանոթագրություն. Նաչառուր Բաղայանը հայրն է Գալստի պետական
համալսարանի հիմնադիր ռեկտոր, փիլիսոփայական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Հակոբյանի:

[illegible]

[illegible]

Թիվ	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն	Նուն
88	Թորոսի Կոթարի	աղջ	Կոթարի	ԲԻՐ	10	Կոթարի	Զ. Կոթարի	աղջ	
89	Լուսին	զույգ	"	"	10	Կոթարի	Կոթարի	"	
90	Կոթարի	"	"	"	11	"	"	"	
91	Դավանի զարդար	"	"	"	6	"	Զարդար	աղջ	
92	Դիմի Կոթարի	"	Կոթարի	"	6	"	Զարդար	"	
93	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	Կոթարի	7	"	Կոթարի	"	
94	Զարդար Զարդար	"	Զարդար	"	9	Զարդար	"	աղջ	
95	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	ԲԻՐ	9	աղջ	Կոթարի	աղջ	
96	Կոթարի Կոթարի	աղջ	"	"	14	Զարդար	"	"	
97	Զարդար Կոթարի	"	"	"	10	աղջ	Կոթարի	աղջ	
98	Կոթարի Կոթարի	"	"	"	18	"	"	"	
99	Կոթարի	"	"	"	9	Զարդար	"	"	
100	Կոթարի	զույգ	"	"	11	"	"	"	
101	Կոթարի Կոթարի	աղջ	Կոթարի	Կոթարի	9	աղջ	Կոթարի	աղջ	
102	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	ԲԻՐ	10	"	Կոթարի	աղջ	
103	Կոթարի Կոթարի	զույգ	"	"	6	Զարդար	Զ. Կոթարի	աղջ	
104	Կոթարի	աղջ	"	"	8	"	"	"	
105	Կոթարի Կոթարի	զույգ	"	"	15	"	"	աղջ	
106	Կոթարի Կոթարի	"	"	"	12	Զարդար	"	"	
107	Կոթարի Կոթարի	"	"	"	10	"	"	"	
108	Կոթարի Կոթարի	"	"	"	10	աղջ	Կոթարի	աղջ	
109	Կոթարի Կոթարի	"	"	"	15	Զարդար	Զ. Կոթարի	աղջ	
110	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	"	10	աղջ	Կոթարի	"	
111	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	"	9	Զարդար	Զարդար	աղջ	
112	Կոթարի	"	Կոթարի	"	9	աղջ	Կոթարի	աղջ	
113	Կոթարի Կոթարի	"	Կոթարի	Կոթարի	7	Զարդար	Զարդար	"	
114	Կոթարի Կոթարի	աղջ	Կոթարի	"	8	Զարդար	Զարդար	աղջ	
115	Կոթարի Կոթարի	աղջ	Կոթարի	Կոթարի	7	Զարդար	Զ. Կոթարի	աղջ	
116	Կոթարի Կոթարի	զույգ	Կոթարի	"	16	Զարդար	Զարդար	աղջ	

№	Սկզբնական անուն	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր	Բնակավայր
118	Բեկ Կարսի	Գյումրի	Բեկ	8	Կարս	Բեկ	Կարս	Կարս	Կարս
119	Կարսի Զեյնեբ	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
120	Կարսի Կարս	"	Կարս	6	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
121	Կարսի Կարս	"	Կարս	7	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
122	Կարսի Կարս	"	Կարս	8	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
123	Կարսի Կարս	"	Կարս	8	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
124	Կարսի Կարս	"	Կարս	12	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
125	Կարսի Կարս	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
126	Կարսի Կարս	"	Կարս	8	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
127	Կարսի Կարս	"	Կարս	11	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
128	Կարսի Կարս	"	Կարս	9	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
129	Կարսի Կարս	"	Կարս	15	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
130	Կարսի Կարս	"	Կարս	15	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
131	Կարսի Կարս	"	Կարս	14	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
132	Կարսի Կարս	"	Կարս	12	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
133	Կարսի Կարս	"	Կարս	12	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
134	Կարսի Կարս	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
135	Կարսի Կարս	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
136	Կարսի Կարս	"	Կարս	5	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
137	Կարսի Կարս	"	Կարս	3	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
138	Կարսի Կարս	"	Կարս	7	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
139									
140	Կարսի Կարս	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս
141	Կարսի Կարս	"	Կարս	10	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս	Կարս

ՀԱԱ, Գ.28, ց.1, գ.436, թթ.182րդ.-202րդ.

9. 1. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26.

№	Անուն	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
1	Արամյան	14	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
2	Արամյան	7	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
3	Արամյան	9	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
4	Արամյան	15	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
5	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
6	Արամյան	10	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
7	Արամյան	13	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
8	Արամյան	11	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
9	Արամյան	14	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
10	Արամյան	6	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
11	Արամյան	6	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
12	Արամյան	11	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
13	Արամյան	6	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
14	Արամյան	13	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
15	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
16	Արամյան	10	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
17	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
18	Արամյան	15	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
19	Արամյան	11	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
20	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
21	Արամյան	8	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
22	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
23	Արամյան	7	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
24	Արամյան	9	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
25	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ
26	Արամյան	12	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ	Կարգաթիվ

№	Անուն	Վերջնական անուն	Կրթություն	Պաշտոն	Տեղակայում	Երկիր
25	Հասարակ. դպրատուն	6	Բժիշկ	Երանյ		
28	Դերմ. դպրոց	6	»	Պաշտոն		
29	Դերմ. դպրոց	10	»	Լուսար.	Երանյ	Պաշտոն
30	Դերմ. դպրոց	6	Կան	Կու		
31	Դերմ. դպրոց	8	»	Կոմիտաս		
32	Երանյ. Կառավար.	14	»	Կոմիտաս		
33	Երանյ. Կառավար.	15	Բժիշկ	Երանյ.		
34	Երանյ. Կառավար.	10	»	Կոմիտաս		
35	Կոմիտ. Կոմիտ.	11	Կոմիտ.	Կոմիտ.		
36	Կան. Կոմիտ.	6	Կան	Կու	Երանյ	Կոմիտ.
37	Կան. Կոմիտ.	5	»	Կոմիտ.		
38	Կան. Կոմիտ.	12	Բժիշկ	Կոմիտ.	Երանյ	
39	Կան. Կոմիտ.	12	Կան	Կու	Երանյ	
40	Կան. Կոմիտ.	11	»	Կոմիտ.		
41	Կան. Կոմիտ.	10	Բժիշկ	Կոմիտ.		
42	Կան. Կոմիտ.	12	»	Կոմիտ.		
43	Կան. Կոմիտ.	13	»	Կոմիտ.	Երանյ	Կոմիտ.
44	Կան. Կոմիտ.	10	Կոմիտ.	Կոմիտ.	»	
45	Կան. Կոմիտ.	7	Բժիշկ	Կոմիտ.	»	
46	Կան. Կոմիտ.	8	Կոմիտ.	Կոմիտ.		
47	Կան. Կոմիտ.	6	Կան	Կու		
48	Կան. Կոմիտ.	11	»	Կոմիտ.		
49	Կան. Կոմիտ.	12	»	Կոմիտ.		
50	Կան. Կոմիտ.	13	»	Կոմիտ.		
51	Կան. Կոմիտ.	8	Բժիշկ	Կոմիտ.		
52	Կան. Կոմիտ.	6	Կոմիտ.	Կոմիտ.		
53	Կան. Կոմիտ.	10	Կան	Կու		
54	Կան. Կոմիտ.	14	Կոմիտ.	Կոմիտ.		
55	Կան. Կոմիտ.	12	Կան	Կու	Երանյ	Կոմիտ.

№	Անունը և ազգանունը	տարի	դպր. դաս	ձեռագր. գիրք	ժողովրդ. գիրք	նշանակում
53	Արթուրյան Գևորգի	11	Լուս	Գրք. Գրք.	Լուս	Երևան
54	Արթուրյան Գևորգի	7	71	Գրք. Գրք.	Լուս	
55	Արթուրյան Գևորգի	11	Գրք. Գրք.	Գրք. Գրք.	Լուս	
56	Արթուրյան Գևորգի	12	Գրք. Գրք.	Լուս	Լուս	
57	Արթուրյան Գևորգի	5	71	Լուս	Լուս	
58	Արթուրյան Գևորգի	13	Լուս	Լուս	Լուս	
59	Արթուրյան Գևորգի	14	71	71	71	
60	Արթուրյան Գևորգի	15	71	Լուս	Լուս	
61	Արթուրյան Գևորգի	16	71	Լուս	Լուս	
62	Արթուրյան Գևորգի	14	Լուս	Լուս	Լուս	
63	Արթուրյան Գևորգի	7	Լուս	Լուս	Լուս	
64	Արթուրյան Գևորգի	13	Լուս	Լուս	Լուս	
65	Արթուրյան Գևորգի	14	71	71	71	
66	Արթուրյան Գևորգի	15	71	71	71	
67	Արթուրյան Գևորգի	16	71	71	71	
68	Արթուրյան Գևորգի	17	71	71	71	
69	Արթուրյան Գևորգի	18	71	71	71	
70	Արթուրյան Գևորգի	19	71	71	71	
71	Արթուրյան Գևորգի	20	71	71	71	
72	Արթուրյան Գևորգի	21	71	71	71	
73	Արթուրյան Գևորգի	22	71	71	71	
74	Արթուրյան Գևորգի	23	71	71	71	
75	Արթուրյան Գևորգի	24	71	71	71	
76	Արթուրյան Գևորգի	25	71	71	71	
77	Արթուրյան Գևորգի	26	71	71	71	
78	Արթուրյան Գևորգի	27	71	71	71	
79	Արթուրյան Գևորգի	28	71	71	71	
80	Արթուրյան Գևորգի	29	71	71	71	
81	Արթուրյան Գևորգի	30	71	71	71	
82	Արթուրյան Գևորգի	31	71	71	71	
83	Արթուրյան Գևորգի	32	71	71	71	
84	Արթուրյան Գևորգի	33	71	71	71	

№	Անուն	Կարգահամար	Մարտի 1918	Վերջին անգամ	Բնակավայր	Կարգահամար
85	Հարություն	Հարություն	10	Բնակ	Բնակ	
86	Արսեն	Արսեն	12	Բնակ	Բնակ	Բնակ
87	Արսեն	Բնակ	6	"	Բնակ	
88	Արսեն	Բնակ	12	Բնակ	Բնակ	
89	Արսեն	Բնակ	8	Բնակ	Բնակ	
90	Արսեն	Բնակ	13	"	Բնակ	Բնակ
91	Արսեն	Բնակ	10	Բնակ	Բնակ	
92	Արսեն	Բնակ	11	"	Բնակ	
93	Արսեն	"	5	"	"	
94	Հրեա	"	22	"	"	
95	Արսեն	Բնակ	16	Բնակ	Բնակ	
96	Արսեն	Բնակ	12	Բնակ	Բնակ	
97	Արսեն	Բնակ	8	Բնակ	Բնակ	
98	Արսեն	Բնակ	10	"	"	
99	Արսեն	Բնակ	8	Բնակ	Բնակ	
100	Արսեն	Բնակ	9	"	"	
101	Արսեն	Բնակ	8	"	Բնակ	
102	Արսեն	Բնակ	12	Բնակ	Բնակ	
103	Արսեն	Բնակ	13	"	Բնակ	
104	Արսեն	Բնակ	14	"	Բնակ	
105	Արսեն	Բնակ	14	"	"	
106	"	Բնակ	12	"	Բնակ	
107	Արսեն	Բնակ	7	Բնակ	Բնակ	
108	"	Բնակ	12	Բնակ	Բնակ	Բնակ
109	Արսեն	Բնակ	14	"	Բնակ	
110	Արսեն	Բնակ	6	Բնակ	Բնակ	
111	Արսեն	Բնակ	7	"	Բնակ	
112	Արսեն	Բնակ	8	"	"	
113	Արսեն	Բնակ	8	"	Բնակ	Բնակ

№	Անուն (և անուն)	Գրք	Գրքի համար	Վերջին	Վերջին համար	Գրքի և համար
114	Կարգիս Կարգիս	12	Կար	Կարգիս	Կար	Կարգիս
115	Կարգիս Կարգիս	8	Կ	Կարգիս	Կար	Կարգիս
116	Կարգիս Կարգիս	13	Կ	Կ	Կար	Կարգիս
117	Կարգիս Կարգիս	12	Կարգիս	Կարգիս	Կար	Կարգիս
118	Կարգիս Կարգիս	11	Կար	Կար	Կար	Կարգիս
119	Կարգիս Կարգիս	10	Կ	Կար	Կար	Կարգիս
120	Կարգիս Կարգիս	12	Կարգիս	Կարգիս	Կար	Կարգիս
121	Կարգիս Կարգիս	8	Կ	Կ	Կար	Կարգիս
122	Կարգիս Կարգիս	14	Կարգիս	Կար	Կար	Կարգիս
123	Կարգիս Կարգիս	14	Կ	Կար	Կար	Կարգիս
124	Կարգիս Կարգիս	12	Կար	Կար	Կար	Կարգիս
125	Կարգիս Կարգիս	5	Կ	Կար	Կար	Կարգիս
126	Կարգիս Կարգիս	14	Կարգիս	Կար	Կար	Կարգիս
127	Կարգիս Կարգիս	11	Կ	Կար	Կար	Կարգիս
128	Կարգիս Կարգիս	5	Կար	Կար	Կար	Կարգիս
129	Կարգիս Կարգիս	13	Կ	Կարգիս	Կար	Կարգիս
130	Կարգիս Կարգիս	14	Կ	Կարգիս	Կ	Կարգիս
131	Կարգիս Կարգիս	11	Կարգիս	Կարգիս	Կար	Կարգիս
132	Կարգիս Կարգիս	10	Կար	Կարգիս	Կար	Կարգիս
133	Կարգիս Կարգիս	8	Կարգիս	Կարգիս	Կար	Կարգիս
134	Կարգիս Կարգիս	11	Կար	Կար	Կար	Կարգիս
135	Կարգիս Կարգիս	10	Կար	Կար	Կար	Կարգիս
136	Կարգիս Կարգիս	12	Կ	Կարգիս	Կար	Կարգիս
137	Կարգիս Կարգիս	12	Կ	Կ	Կար	Կարգիս
138	Կարգիս Կարգիս	13	Կ	Կար	Կար	Կարգիս
139	Կարգիս Կարգիս	12	Կար	Կարգիս	Կար	Կարգիս
140	Կարգիս Կարգիս	13	Կ	Կարգիս	Կար	Կարգիս
141	Կարգիս Կարգիս	12	Կարգիս	Կարգիս	Կար	Կարգիս

№№	Имена и звания	возраст	наименование	Место рождения	Место службы	Служба
142	Александр Иванович	8	дворянин	Смоленск		
143	Александр Иванович	12	"	"	Смоленск	
144	Александр Иванович	10	"	Смоленск		
145	Александр Иванович	8	"	"		
146	Александр Иванович	9	дворянин	Смоленск		
147	Александр Иванович	5	"	Смоленск	Смоленск	
148	Александр Иванович	13	дворянин	"	Смоленск	
149	Александр Иванович	9	дворянин	"	"	
150	Александр Иванович	10	дворянин	Смоленск		
151	Александр Иванович	9	"	Смоленск		
152	Александр Иванович	9	"	"		
153	Александр Иванович	13	дворянин	Смоленск		
154	Александр Иванович	11	дворянин	Смоленск		
155	Александр Иванович	15	дворянин	Смоленск		
156	Александр Иванович	9	дворянин	Смоленск	Смоленск	
157	Александр Иванович	6	дворянин	Смоленск		
158	Александр Иванович	9	дворянин	Смоленск		
159	Александр Иванович	9	дворянин	Смоленск		
160	Александр Иванович	6	дворянин	Смоленск		
161	Александр Иванович	6	дворянин	Смоленск		
162	Александр Иванович	5	дворянин	Смоленск		
163	Александр Иванович	14	"	Смоленск	Смоленск	
164	Александр Иванович	15	дворянин	Смоленск	Смоленск	
165	Александр Иванович	15	дворянин	Смоленск	Смоленск	
166	Александр Иванович	14	дворянин	Смоленск	Смоленск	
167	Александр Иванович	14	дворянин	Смоленск	Смоленск	
168	Александр Иванович	13	дворянин	Смоленск	Смоленск	
169	Александр Иванович	13	дворянин	Смоленск	Смоленск	
170	Александр Иванович	12	"	Смоленск	Смоленск	

№	№	№	№	№	№	№
1	2	3	4	5	6	7
171	Белый	Белый	12	Белый	Белый	
172	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
173	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый
174	Белый	Белый	7	Белый	Белый	Белый
175	Белый	Белый	10	Белый	Белый	Белый
176	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
177	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
178	Белый	Белый	9	Белый	Белый	Белый
179	Белый	Белый	9	Белый	Белый	Белый
180	Белый	Белый	14	Белый	Белый	Белый
181	Белый	Белый	14	Белый	Белый	Белый
182	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
183	Белый	Белый	14	Белый	Белый	Белый
184	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
185	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
186	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
187	Белый	Белый	13	Белый	Белый	Белый
188	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
189	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
190	Белый	Белый	12	Белый	Белый	Белый
191	Белый	Белый	14	Белый	Белый	Белый
192	Белый	Белый	14	Белый	Белый	Белый
193	Белый	Белый	7	Белый	Белый	Белый
194	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый
195	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый
196	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый
197	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый
198	Белый	Белый	11	Белый	Белый	Белый

№	Տեսակ և Գույն	Մաս	Մտնող	Քաշ	Յոթնյակ	Յոթնյակ
200	Կարմիր կարմիր	6	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
201	Կարմիր կարմիր	8	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
211	Կարմիր կարմիր	5	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
202	Կարմիր կարմիր	8	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
203	Կարմիր կարմիր	2	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
204	Կարմիր կարմիր	2	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
205	Կարմիր կարմիր	2	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
206	Կարմիր կարմիր	10	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
207	Կարմիր կարմիր	10	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
208	Կարմիր կարմիր	10	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
209	Կարմիր կարմիր	10	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
210	Կարմիր կարմիր	5	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
211	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
212	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
213	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
214	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
215	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
216	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
217	Կարմիր կարմիր	12	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
218	Կարմիր կարմիր	10	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
219	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
220	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
221	Կարմիր կարմիր	15	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
222	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
223	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
224	Կարմիր կարմիր	14	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
225	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
226	Կարմիր կարմիր	12	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր
227	Կարմիր կարմիր	13	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր

[illegible]

№	Наименование	Количество	Единица измерения	Наименование	Наименование	Наименование
257	Копирный бумага	10	л/л	Копирный		
258	Копирный бумага	12	л/л	Копирный		Копир
259	Копирный бумага	10	л/л	Копирный		
260	Копирный бумага	9	л/л	Копирный		
261	Копирный бумага	14	л/л	Копирный		
262	Копирный бумага	12	л/л	Копирный		Копир
263	Копирный бумага	12	л/л	Копирный		л/л
264	Копирный бумага	13	л/л	Копирный		л/л
265	Копирный бумага	13	л/л	Копирный		л/л
266	Копирный бумага	8	л/л	Копирный		л/л
267	Копирный бумага	14	л/л	Копирный		л/л
268	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		л/л
269	Копирный бумага	8	л/л	Копирный		л/л
270	Копирный бумага	6	л/л	Копирный		л/л
271	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		л/л
272	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		л/л
273	Копирный бумага	16	л/л	Копирный		Копир
274	Копирный бумага	10	л/л	Копирный		л/л
275	Копирный бумага	16	л/л	Копирный		л/л
276	Копирный бумага	12	л/л	Копирный		л/л
277	Копирный бумага	20	л/л	Копирный		л/л
278	Копирный бумага	9	л/л	Копирный		л/л
279	Копирный бумага	11	л/л	Копирный		л/л
280	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		л/л
281	Копирный бумага	13	л/л	Копирный		Копир
282	Копирный бумага	14	л/л	Копирный		л/л
283	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		л/л
284	Копирный бумага	13	л/л	Копирный		л/л
285	Копирный бумага	15	л/л	Копирный		Копир

| Երկրագործական | Գրքի
թիվ | Գրքի
թիվ | Տարեկան | Տարեկան | Գրքի
թիվ |
|-----------------------|-------------|-------------|---------|---------|-------------|
| 287 Թեոֆանի Բարսեղյան | 14 | Գրք | Գրք | | |
| 288 Գրք | 14 | » | Գրք | | |
| 289 Գրք | 14 | Գրք | Գրք | | |
| 290 Գրք | 15 | » | » | | |
| 291 Գրք | 15 | Գրք | Գրք | | |
| 292 Գրք | 14 | Գրք | Գրք | | |
| 293 Գրք | 18 | » | » | | |
| 294 Գրք | 8 | » | » | | |
| 295 Գրք | 12 | Գրք | Գրք | | |
| 296 Գրք | 13 | » | » | | |
| 297 Գրք | 5 | Գրք | Գրք | | |
| 298 Գրք | 8 | Գրք | Գրք | | |
| 299 Գրք | 7 | » | » | | |
| 300 Գրք | 14 | Գրք | Գրք | | |

ՀԱԱ, Զ.28, ց.1, գ.700 թթ.1-6

Index 265

D

Compte rendu de la Commission chargée de l'étude des questions relatives à la réorganisation de l'enseignement supérieur en France, 1911-1912.

N°	Principes généraux	N°	Texte des propositions	Résumé	Observations
1.	Généralités	1.	L'enseignement supérieur en France	1911	
2.	Généralités	2.	L'enseignement supérieur en France		
3.	Généralités	3.	L'enseignement supérieur en France		
4.	Généralités	4.	L'enseignement supérieur en France		
5.	Généralités	5.	L'enseignement supérieur en France		
6.	Généralités	6.	L'enseignement supérieur en France		
7.	Généralités	7.	L'enseignement supérieur en France		
8.	Généralités	8.	L'enseignement supérieur en France		
9.	Généralités	9.	L'enseignement supérieur en France		
10.	Généralités	10.	L'enseignement supérieur en France		
11.	Généralités	11.	L'enseignement supérieur en France		
12.	Généralités	12.	L'enseignement supérieur en France		
13.	Généralités	13.	L'enseignement supérieur en France		
14.	Généralités	14.	L'enseignement supérieur en France		
15.	Généralités	15.	L'enseignement supérieur en France		
16.	Généralités	16.	L'enseignement supérieur en France		
17.	Généralités	17.	L'enseignement supérieur en France		
18.	Généralités	18.	L'enseignement supérieur en France		
19.	Généralités	19.	L'enseignement supérieur en France		
20.	Généralités	20.	L'enseignement supérieur en France		
21.	Généralités	21.	L'enseignement supérieur en France		
22.	Généralités	22.	L'enseignement supérieur en France		

A la Commission chargée de l'étude des questions relatives à la réorganisation de l'enseignement supérieur en France, 1911-1912.

No.	Species	Sex	Age	Measurements	Remarks	Date
23.	<i>Spizella monticola</i>	♀	2	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
24.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
25.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
26.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
27.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
28.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
29.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
30.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
31.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
32.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
33.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
34.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
35.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
36.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
37.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
38.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
39.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
40.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
41.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
42.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
43.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	
44.	<i>Spizella monticola</i>	♀	1	Wing 102 mm	ny 12/1/19	

№ п/п	Наименование	Единица измерения	Количество	Цена за единицу	Сумма	Подпись
1	Бумага	лист	1	100	100	
2	Бумага	лист	1	100	100	
3	Бумага	лист	4	100	400	
4	Бумага	лист	1	100	100	
5	Бумага	лист	1	100	100	
6	Бумага	лист	1	100	100	
7	Бумага	лист	1	100	100	
8	Бумага	лист	1	100	100	
9	Бумага	лист	1	100	100	
10	Бумага	лист	1	100	100	
11	Бумага	лист	1	100	100	
12	Бумага	лист	1	100	100	
13	Бумага	лист	1	100	100	
14	Бумага	лист	1	100	100	
15	Бумага	лист	1	100	100	
16	Бумага	лист	1	100	100	
17	Бумага	лист	1	100	100	
18	Бумага	лист	1	100	100	
19	Бумага	лист	1	100	100	
20	Бумага	лист	1	100	100	
21	Бумага	лист	1	100	100	
22	Бумага	лист	1	100	100	
23	Бумага	лист	1	100	100	
24	Бумага	лист	1	100	100	
25	Бумага	лист	1	100	100	
26	Бумага	лист	1	100	100	
27	Бумага	лист	1	100	100	
28	Бумага	лист	1	100	100	
29	Бумага	лист	1	100	100	
30	Бумага	лист	1	100	100	
31	Бумага	лист	1	100	100	
32	Бумага	лист	1	100	100	
33	Бумага	лист	1	100	100	
34	Бумага	лист	1	100	100	
35	Бумага	лист	1	100	100	
36	Бумага	лист	1	100	100	
37	Бумага	лист	1	100	100	
38	Бумага	лист	1	100	100	
39	Бумага	лист	1	100	100	
40	Бумага	лист	1	100	100	
41	Бумага	лист	1	100	100	
42	Бумага	лист	1	100	100	
43	Бумага	лист	1	100	100	
44	Бумага	лист	1	100	100	
45	Бумага	лист	1	100	100	
46	Бумага	лист	1	100	100	
47	Бумага	лист	1	100	100	
48	Бумага	лист	1	100	100	
49	Бумага	лист	1	100	100	
50	Бумага	лист	1	100	100	
51	Бумага	лист	1	100	100	
52	Бумага	лист	1	100	100	
53	Бумага	лист	1	100	100	
54	Бумага	лист	1	100	100	
55	Бумага	лист	1	100	100	
56	Бумага	лист	1	100	100	
57	Бумага	лист	1	100	100	
58	Бумага	лист	1	100	100	
59	Бумага	лист	1	100	100	
60	Бумага	лист	1	100	100	
61	Бумага	лист	1	100	100	
62	Бумага	лист	1	100	100	
63	Бумага	лист	1	100	100	
64	Бумага	лист	1	100	100	
65	Бумага	лист	1	100	100	
66	Бумага	лист	1	100	100	
67	Бумага	лист	1	100	100	
68	Бумага	лист	1	100	100	
69	Бумага	лист	1	100	100	
70	Бумага	лист	1	100	100	
71	Бумага	лист	1	100	100	
72	Бумага	лист	1	100	100	
73	Бумага	лист	1	100	100	
74	Бумага	лист	1	100	100	
75	Бумага	лист	1	100	100	
76	Бумага	лист	1	100	100	
77	Бумага	лист	1	100	100	
78	Бумага	лист	1	100	100	
79	Бумага	лист	1	100	100	
80	Бумага	лист	1	100	100	
81	Бумага	лист	1	100	100	
82	Бумага	лист	1	100	100	
83	Бумага	лист	1	100	100	
84	Бумага	лист	1	100	100	
85	Бумага	лист	1	100	100	
86	Бумага	лист	1	100	100	
87	Бумага	лист	1	100	100	
88	Бумага	лист	1	100	100	
89	Бумага	лист	1	100	100	
90	Бумага	лист	1	100	100	
91	Бумага	лист	1	100	100	
92	Бумага	лист	1	100	100	
93	Бумага	лист	1	100	100	
94	Бумага	лист	1	100	100	
95	Бумага	лист	1	100	100	
96	Бумага	лист	1	100	100	
97	Бумага	лист	1	100	100	
98	Бумага	лист	1	100	100	
99	Бумага	лист	1	100	100	
100	Бумага	лист	1	100	100	

100 "

Species	Frequency	Number	Remarks
<i>1. Pterodroma</i>	1	1	1. Pterodroma
<i>2. Pterodroma</i>	1	1	2. Pterodroma
<i>3. Pterodroma</i>	1	1	3. Pterodroma
<i>4. Pterodroma</i>	1	1	4. Pterodroma
<i>5. Pterodroma</i>	1	1	5. Pterodroma
<i>6. Pterodroma</i>	1	1	6. Pterodroma
<i>7. Pterodroma</i>	1	1	7. Pterodroma
<i>8. Pterodroma</i>	1	1	8. Pterodroma
<i>9. Pterodroma</i>	1	1	9. Pterodroma
<i>10. Pterodroma</i>	1	1	10. Pterodroma
<i>11. Pterodroma</i>	1	1	11. Pterodroma
<i>12. Pterodroma</i>	1	1	12. Pterodroma
<i>13. Pterodroma</i>	1	1	13. Pterodroma
<i>14. Pterodroma</i>	1	1	14. Pterodroma
<i>15. Pterodroma</i>	1	1	15. Pterodroma
<i>16. Pterodroma</i>	1	1	16. Pterodroma
<i>17. Pterodroma</i>	1	1	17. Pterodroma
<i>18. Pterodroma</i>	1	1	18. Pterodroma
<i>19. Pterodroma</i>	1	1	19. Pterodroma
<i>20. Pterodroma</i>	1	1	20. Pterodroma
<i>21. Pterodroma</i>	1	1	21. Pterodroma
<i>22. Pterodroma</i>	1	1	22. Pterodroma
<i>23. Pterodroma</i>	1	1	23. Pterodroma
<i>24. Pterodroma</i>	1	1	24. Pterodroma
<i>25. Pterodroma</i>	1	1	25. Pterodroma
<i>26. Pterodroma</i>	1	1	26. Pterodroma
<i>27. Pterodroma</i>	1	1	27. Pterodroma
<i>28. Pterodroma</i>	1	1	28. Pterodroma
<i>29. Pterodroma</i>	1	1	29. Pterodroma
<i>30. Pterodroma</i>	1	1	30. Pterodroma

Ordnung	Nummer	Bezeichnung	Ordnung	Nummer	Bezeichnung
1	1	Waldschnecke	1	1	Waldschnecke
2	2	Waldschnecke	2	2	Waldschnecke
3	3	Waldschnecke	3	3	Waldschnecke
4	4	Waldschnecke	4	4	Waldschnecke
5	5	Waldschnecke	5	5	Waldschnecke
6	6	Waldschnecke	6	6	Waldschnecke
7	7	Waldschnecke	7	7	Waldschnecke
8	8	Waldschnecke	8	8	Waldschnecke
9	9	Waldschnecke	9	9	Waldschnecke
10	10	Waldschnecke	10	10	Waldschnecke
11	11	Waldschnecke	11	11	Waldschnecke
12	12	Waldschnecke	12	12	Waldschnecke
13	13	Waldschnecke	13	13	Waldschnecke
14	14	Waldschnecke	14	14	Waldschnecke
15	15	Waldschnecke	15	15	Waldschnecke
16	16	Waldschnecke	16	16	Waldschnecke
17	17	Waldschnecke	17	17	Waldschnecke
18	18	Waldschnecke	18	18	Waldschnecke
19	19	Waldschnecke	19	19	Waldschnecke
20	20	Waldschnecke	20	20	Waldschnecke
21	21	Waldschnecke	21	21	Waldschnecke
22	22	Waldschnecke	22	22	Waldschnecke
23	23	Waldschnecke	23	23	Waldschnecke
24	24	Waldschnecke	24	24	Waldschnecke
25	25	Waldschnecke	25	25	Waldschnecke
26	26	Waldschnecke	26	26	Waldschnecke
27	27	Waldschnecke	27	27	Waldschnecke
28	28	Waldschnecke	28	28	Waldschnecke
29	29	Waldschnecke	29	29	Waldschnecke
30	30	Waldschnecke	30	30	Waldschnecke
31	31	Waldschnecke	31	31	Waldschnecke
32	32	Waldschnecke	32	32	Waldschnecke
33	33	Waldschnecke	33	33	Waldschnecke
34	34	Waldschnecke	34	34	Waldschnecke
35	35	Waldschnecke	35	35	Waldschnecke
36	36	Waldschnecke	36	36	Waldschnecke
37	37	Waldschnecke	37	37	Waldschnecke
38	38	Waldschnecke	38	38	Waldschnecke
39	39	Waldschnecke	39	39	Waldschnecke
40	40	Waldschnecke	40	40	Waldschnecke
41	41	Waldschnecke	41	41	Waldschnecke
42	42	Waldschnecke	42	42	Waldschnecke
43	43	Waldschnecke	43	43	Waldschnecke
44	44	Waldschnecke	44	44	Waldschnecke
45	45	Waldschnecke	45	45	Waldschnecke
46	46	Waldschnecke	46	46	Waldschnecke
47	47	Waldschnecke	47	47	Waldschnecke
48	48	Waldschnecke	48	48	Waldschnecke
49	49	Waldschnecke	49	49	Waldschnecke
50	50	Waldschnecke	50	50	Waldschnecke

No.	Name	No.	Name	No.
1	Alfred H. H. H.	21	Alfred H. H. H.	31
2	Alfred H. H. H.	22	Alfred H. H. H.	32
3	Alfred H. H. H.	23	Alfred H. H. H.	33
4	Alfred H. H. H.	24	Alfred H. H. H.	34
5	Alfred H. H. H.	25	Alfred H. H. H.	35
6	Alfred H. H. H.	26	Alfred H. H. H.	36
7	Alfred H. H. H.	27	Alfred H. H. H.	37
8	Alfred H. H. H.	28	Alfred H. H. H.	38
9	Alfred H. H. H.	29	Alfred H. H. H.	39
10	Alfred H. H. H.	30	Alfred H. H. H.	40
11	Alfred H. H. H.	31	Alfred H. H. H.	41
12	Alfred H. H. H.	32	Alfred H. H. H.	42
13	Alfred H. H. H.	33	Alfred H. H. H.	43
14	Alfred H. H. H.	34	Alfred H. H. H.	44
15	Alfred H. H. H.	35	Alfred H. H. H.	45
16	Alfred H. H. H.	36	Alfred H. H. H.	46
17	Alfred H. H. H.	37	Alfred H. H. H.	47
18	Alfred H. H. H.	38	Alfred H. H. H.	48
19	Alfred H. H. H.	39	Alfred H. H. H.	49
20	Alfred H. H. H.	40	Alfred H. H. H.	50
21	Alfred H. H. H.	41	Alfred H. H. H.	51
22	Alfred H. H. H.	42	Alfred H. H. H.	52
23	Alfred H. H. H.	43	Alfred H. H. H.	53
24	Alfred H. H. H.	44	Alfred H. H. H.	54
25	Alfred H. H. H.	45	Alfred H. H. H.	55
26	Alfred H. H. H.	46	Alfred H. H. H.	56
27	Alfred H. H. H.	47	Alfred H. H. H.	57
28	Alfred H. H. H.	48	Alfred H. H. H.	58
29	Alfred H. H. H.	49	Alfred H. H. H.	59
30	Alfred H. H. H.	50	Alfred H. H. H.	60
31	Alfred H. H. H.	51	Alfred H. H. H.	61
32	Alfred H. H. H.	52	Alfred H. H. H.	62
33	Alfred H. H. H.	53	Alfred H. H. H.	63
34	Alfred H. H. H.	54	Alfred H. H. H.	64
35	Alfred H. H. H.	55	Alfred H. H. H.	65
36	Alfred H. H. H.	56	Alfred H. H. H.	66
37	Alfred H. H. H.	57	Alfred H. H. H.	67
38	Alfred H. H. H.	58	Alfred H. H. H.	68
39	Alfred H. H. H.	59	Alfred H. H. H.	69
40	Alfred H. H. H.	60	Alfred H. H. H.	70
41	Alfred H. H. H.	61	Alfred H. H. H.	71
42	Alfred H. H. H.	62	Alfred H. H. H.	72
43	Alfred H. H. H.	63	Alfred H. H. H.	73
44	Alfred H. H. H.	64	Alfred H. H. H.	74
45	Alfred H. H. H.	65	Alfred H. H. H.	75
46	Alfred H. H. H.	66	Alfred H. H. H.	76
47	Alfred H. H. H.	67	Alfred H. H. H.	77
48	Alfred H. H. H.	68	Alfred H. H. H.	78
49	Alfred H. H. H.	69	Alfred H. H. H.	79
50	Alfred H. H. H.	70	Alfred H. H. H.	80
51	Alfred H. H. H.	71	Alfred H. H. H.	81
52	Alfred H. H. H.	72	Alfred H. H. H.	82
53	Alfred H. H. H.	73	Alfred H. H. H.	83
54	Alfred H. H. H.	74	Alfred H. H. H.	84
55	Alfred H. H. H.	75	Alfred H. H. H.	85
56	Alfred H. H. H.	76	Alfred H. H. H.	86
57	Alfred H. H. H.	77	Alfred H. H. H.	87
58	Alfred H. H. H.	78	Alfred H. H. H.	88
59	Alfred H. H. H.	79	Alfred H. H. H.	89
60	Alfred H. H. H.	80	Alfred H. H. H.	90
61	Alfred H. H. H.	81	Alfred H. H. H.	91
62	Alfred H. H. H.	82	Alfred H. H. H.	92
63	Alfred H. H. H.	83	Alfred H. H. H.	93
64	Alfred H. H. H.	84	Alfred H. H. H.	94
65	Alfred H. H. H.	85	Alfred H. H. H.	95
66	Alfred H. H. H.	86	Alfred H. H. H.	96
67	Alfred H. H. H.	87	Alfred H. H. H.	97
68	Alfred H. H. H.	88	Alfred H. H. H.	98
69	Alfred H. H. H.	89	Alfred H. H. H.	99
70	Alfred H. H. H.	90	Alfred H. H. H.	100

№	Имя	Возраст	Пол	Состояние	Замечания
1	Иванов Иван	30	м.	зд.	
2	Петров Петр	25	м.	зд.	
3	Сидоров Сидор	35	м.	зд.	
4	Климов Клима	28	м.	зд.	
5	Васильев Вася	22	м.	зд.	
6	Попов Поп	32	м.	зд.	
7	Морозов Мороз	27	м.	зд.	
8	Соколов Сок	33	м.	зд.	
9	Березин Береза	29	м.	зд.	
10	Воробьев Воробей	24	м.	зд.	
11	Антонов Анто	31	м.	зд.	
12	Кузнецов Куз	26	м.	зд.	
13	Лебедев Леб	34	м.	зд.	
14	Зинин Зин	23	м.	зд.	
15	Березин Береза	30	м.	зд.	
16	Воробьев Воробей	27	м.	зд.	
17	Антонов Анто	32	м.	зд.	
18	Кузнецов Куз	25	м.	зд.	
19	Лебедев Леб	33	м.	зд.	
20	Зинин Зин	28	м.	зд.	
21	Березин Береза	31	м.	зд.	
22	Воробьев Воробей	26	м.	зд.	
23	Антонов Анто	34	м.	зд.	
24	Кузнецов Куз	29	м.	зд.	
25	Лебедев Леб	32	м.	зд.	
26	Зинин Зин	27	м.	зд.	
27	Березин Береза	30	м.	зд.	
28	Воробьев Воробей	25	м.	зд.	
29	Антонов Анто	33	м.	зд.	
30	Кузнецов Куз	28	м.	зд.	
31	Лебедев Леб	31	м.	зд.	
32	Зинин Зин	26	м.	зд.	
33	Березин Береза	34	м.	зд.	
34	Воробьев Воробей	29	м.	зд.	
35	Антонов Анто	32	м.	зд.	
36	Кузнецов Куз	27	м.	зд.	
37	Лебедев Леб	30	м.	зд.	
38	Зинин Зин	25	м.	зд.	
39	Березин Береза	33	м.	зд.	
40	Воробьев Воробей	28	м.	зд.	
41	Антонов Анто	31	м.	зд.	
42	Кузнецов Куз	26	м.	зд.	
43	Лебедев Леб	34	м.	зд.	
44	Зинин Зин	29	м.	зд.	
45	Березин Береза	32	м.	зд.	
46	Воробьев Воробей	27	м.	зд.	
47	Антонов Анто	30	м.	зд.	
48	Кузнецов Куз	25	м.	зд.	
49	Лебедев Леб	33	м.	зд.	
50	Зинин Зин	28	м.	зд.	

Փաստաթուղթը խամրած է:

ՀԱՍ, Ժ.307, ց.1, գ.185, թթ.30-312րդ.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Արխիվային նյութեր

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (<ԱԱ)

- 1.1 ֆ. 19, g. 1, q. 423, 433, 437, 452, 478, 482, 489, 499, 500, 521, 831, 1421, 1422:
- 1.2 ֆ. 27, g. 1, q. 226:
- 1.3 ֆ. 28, g. 1, q. 109, 300, 390, 444, 506, 700:
- 1.4 ֆ. 33, g. 1, q. 7, 696:
- 1.5 ֆ. 36, g. 1, q. 7:
- 1.6 ֆ. 48, g. 1, q. 430, 459:
- 1.7 ֆ. 50, g. 1 q. 140, 650:
- 1.8 ֆ. 56, g. 15, q. 724, g. 6, q. 1162:
- 1.9 ֆ. 57, g. 1, q. 1248, 1257:
- 1.10 ֆ. 67, g. 1, q. 608:
- 1.11 ֆ. 94, g. 6, q. 1694:
- 1.12 ֆ. 103, g. 1, q. 37, g. 4, q. 4:
- 1.13 ֆ. 113, g. 1, q. 79:
- 1.14 ֆ. 163, g. 19, q. 111:
- 1.15 ֆ. 198, g. 1, q. 17, 56, 761:
- 1.16 ֆ. 199, g. 1, q. 4, 22, 27, 33, 57, 64, 96, 112, 132, 134, 147, 153, 155, 160, 165:
- 1.17 ֆ. 200, g. 1, q. 11, 44, 86, 263, 490, 498, 581:
- 1.18 ֆ. 201, g. 1, q. 486, 607, 1174:
- 1.19 ֆ. 202, g. 1, q. 131, 183:
- 1.20 ֆ. 203, g. 1, 3, 4, 13, 50, 57, 116, 119, 122, 152, 160, 170, 179, 195, 267, 276, 412, 414, 441, 444, 713, 726, 737, 755, 759, 761, 762, g. 4, q. 3, 4, 13:
- 1.21 ֆ. 205, g. 1, q. 75, 733:
- 1.22 ֆ. 207, g. 1, q. 3, 18, 49, 183, 336, 374:
- 1.23 ֆ. 275, g. 5, q. 79:
- 1.24 ֆ. 276, g. 1, q. 79:
- 1.25 ֆ. 307, g. 1, q. 7, 78, 91, 92, 121, 159, 181, 183, 184, 489:
- 1.26 ֆ. 313, g. 1, q. 70:
- 1.27 ֆ. 375, g. 1, q. 1:

- 1.28 \$ 404, g. 1, q. 17, 41, 44:
- 1.29 \$ 430, g. 1, q. 553:
- 1.30 \$ 472, g. 1, q. 4:
- 1.31 \$ 477, g. 1, q. 12:
- 1.32 \$ 1284, g. 194, q. 15, 16:
- 1.33 ՀԱՍ-2, \$ 430, g. 1, q. 553, g. 2, q. 936:
- 1.34 ՀԱՍ-2, \$ 4033, g. 1, q. 696:

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

- 2.1 Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում, կազմողներ Ա. Համբարյան, Գ. Առաքելյան, Գ. Կիրակոսյան, Ս. Մկրտչյան, Եր., 1992:
- 2.2 Առաջին մասսայական – հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Եր., 1932:
- 2.3 Խորհրդային Հայաստան. 1920-1925թթ. (ժողովածու), Եր., 1926:
- 2.4 Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2004:
- 2.5 Обзор Ереванской Губернии за 1915.
- 2.6 Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940гг), Е., 1941.

3. Գրականություն

- 3.1 *Ադոնց Մ.*, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դ. սկզբին, Եր., 1968:
- 3.2 *Ազատյան Լ.*, Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, զիրք առաջին, Լոս Անջելես, 1969:
- 3.3 *Սիարոնյան Հ.*, Գոմաձոր, Հայրենագիտարան, Եր., 2006:
- 3.4 *Սկետիսյան Ս.*, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ., Եր. 2009:
- 3.5 *Սկդարբեկյան Խ.*, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917թթ.), Եր., 1959:
- 3.6 *Բարխուդարյան Վ.*, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դարի կես – XX դարի սկիզբ) Եր., 2010:
- 3.7 *Գալոյան Գ.*, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Եր., 1960:
- 3.8 *Գալոյան Գ.*, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Եր., 1980:
- 3.9 *Ղալաբյան Կ.*, Հայոց սփյուռքի պատմություն, Եր., 2004:

- 3.10 *Դանիելյան Է.*, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922թթ. (ատենախոսություն), Եր., 1996:
- 3.11 *Ղ. Անանուն*, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հ. 3, Վենետիկ, 1926:
- 3.12 *Ջոհրաբյան Է.*, Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918թ. դեկտեմբեր-1920թ. ապրիլ), Եր., 2007:
- 3.13 *Լալայան Ե.*, Ազգագրական հանդես, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908:
- 3.14 *Լեռ*, Անցյալից, Եր., 2009:
- 3.15 *Կարապետյան Հ.*, Մալխյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1961:
- 3.16 *Հակոբյան Ա.*, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010:
- 3.17 *Հակոբյան Ա.*, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղքական կուսակցությունները (1918-1920թթ.), Եր., 2005:
- 3.18 Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ զԱ, հ. VI, Եր., 1981:
- 3.19 Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ զԱ, հ. VII, Եր., 1967:
- 3.20 Հայոց պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), խմբ. Հր. Սիմոնյան, Եր., 2000:
- 3.21 Հարությունյան Ավ., Ժամանակավոր կառավարությունը և հայ գաղթականությունը, Պայքար, հ. 1, 1997:
- 3.22 *Հարությունյան Հ.*, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., Եր., 2008:
- 3.23 *Հարությունյան Հ.*, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Եր., 1996:
- 3.24 *Հովհաննիսյան Ա.*, Հայաստանի հեղափոխական հուլիսն ու հոկտեմբերը, Եր., 1923:
- 3.25 *Հովհաննիսյան Ա.*, Դաշնակցությունը և պատերազմը, Եր., 1924:
- 3.26 *Ղազախեցյան Վ.*, Հոդային հարցը և հոդային բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920թթ.), Եր., 2005:
- 3.27 *Ղազախեցյան Վ.*, Հայաստանը 1920-1940թթ., Եր., 2006:
- 3.28 *Ղարիբջանյան Գ.*, Մալխյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1955:
- 3.29 *Ղարիբջանյան Գ.*, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Եր., 1955:
- 3.30 *Ղարիբյան Ի.*, Արժափ-Մեղրաձոր, Եր., 2006:
- 3.31 *Մարտիրոսյան Գ.*, Սևան. Հայրենագիտական ակնարկներ, Եր., 1998:

- 3.32 Մարության Ա., գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում, (1900-1920թթ.) Եր., 1948:
- 3.33 Մելիքյան Հ., Հեղափոխական շարժումները կովկասյան բանակում 1914-1917թթ., Եր., 1984:
- 3.34 Մելիքյան Ս., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1903-1920թթ., Եր., 1994:
- 3.35 Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, (1917թ. մարտ-հոկտեմբեր), Եր. 1997:
- 3.36 Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917թ. նոյեմբեր-1918թ. փետրվար), Եր., 2010:
- 3.37 Մելքոնյան Ա., Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003:
- 3.38 Միքայելյան Վ., Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում (1917-1920թթ.), Եր., 1960:
- 3.39 Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920թթ.), Եր., 2006:
- 3.40 Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության (1828-1917թթ.), մաս Բ (1870-1917), Եր., 1968:
- 3.41 Սարգսյան Ա., Հակոբյան Ա., Հայոց պատմություն (Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը), Եր., 2004:
- 3.42 Վարդանյան Գ., Մշակույթը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում, (1918-1920թթ), Եր., 2003:
- 3.43 Վարդանյան Ա., 1917թ. Համառուսաստանյան գյուղատնտեսական ու հողային հաշվառման տվյալների ուսումնասիրման հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, թիվ 3, 1995:
- 3.44 Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920թթ., Եր., 2009:
- 3.45 Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993:
- 3.46 Վրացյան Ս., Հին թղթեր, նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962:
- 3.47 Քաջազնունի Հ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994:
- 3.48 Багдасарян Р. Геноцид и армянская интеллигенция России, Е., 2003.
- 3.49 Армянно-грузинский вооруженный конфликт, БАку, 1919.
- 3.50 Гарибджанян Г. Коммунистические организации Армении в борьбе за победу советской власти, Е., 1957.

- 3.51 *Туманов Г.* Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918.
- 3.52 *Степанов Ю.* Счет имена, чисел, алфавитных знаки чисел в индоевропейских языках. <<Вопросы языкознания>>, М., 1987.
- 3.53 *Шахатунян А.* Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.
- 3.54 *Эльчибекян А.* Армения накануне Великого Октября, Е., 1963.

4. Պարբերական մամուլ

- 4.1 «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914-1918:
- 4.2 «Ժողովուրդ», Եր., 1918-1920:
- 4.3 «Մշակ», Թիֆլիս, 1914-1920:
- 4.4 «Հառաջ», Թիֆլիս, 1919:
- 4.5 «Հառաջ», Եր., 1919-1920:
- 4.6 «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1917-1920:
- 4.7 «Աշխատանք», Եր., 1916-1919:
- 4.8 «Կայծ», Եր., 1918-1919:
- 4.9 «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917-1918:
- 4.10 «Հայաստանի աշխատավոր», Եր., 1917:
- 4.11 «Պայքար», Թիֆլիս, 1916-1917:
- 4.12 «Գաղափար», Թիֆլիս, 1916:
- 4.13 «Կոմունիստ», Եր., 1920:
- 4.14 «Զանգ», Եր., 1918:
- 4.15 «Պահակ», Թիֆլիս, 1920:
- 4.16 «Նոր Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918-1919:
- 4.17 “Кавказский календарь на 1914”, Тифлис, 1913.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ընթերցողին	5
Գլուխ Առաջին – Նոր Բայազետի գավառի վարչատարած-
քային սահմանները և բնակչությունը 1914-1920 թթ.: Գա-
վառը ՀՀ վարչական բաժանումների հոլովությամբ	7
Գլուխ Երկրորդ - Նոր Բայազետի գավառի սոցիալ-տնտե-
սական դրությունը 1914-1920 թթ.	40
1. Գյուղատնտեսությունը	40
2. Մեղվաբուծությունը և ձկնորսությունը	114
3. Արդյունաբերությունը և առևտուրը	133
Գլուխ Երրորդ - Փախստականները Նոր Բայազետի գավառում	151
1. Նոր Բայազետի գավառը փախստականների ապաստարան	151
2. Որբախնամ գործունեությունը	206
Գլուխ Չորրորդ - Հասարակական-քաղաքական կյանքը	228
1. Հասարակական-քաղաքական կացությունը:
Իշխանության մարմինների ստեղծումը	228
2. Թուրք-թաթարական խռովությունները	283
3. 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը Նոր
Բայազետի գավառում	310
Գլուխ հինգերորդ - Կրթությունը	335
Վերջաբան	395
Արխիվային հավելվածներ	401
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	427

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱԼԽԱՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԸ

1914 - 1920թթ.

Հրատ. պատվեր՝ N 351

Հանձնված է արտադրության՝ 10.01.2012 թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆: Թուղթ՝ օֆսեթ N 1:

28 տպագր. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

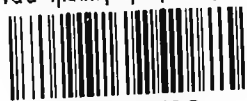
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,

Երևան, Բաղրամյան 24:

2000 pp.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0274489

